Зосим Дончук

Упрадчений ранок

роман

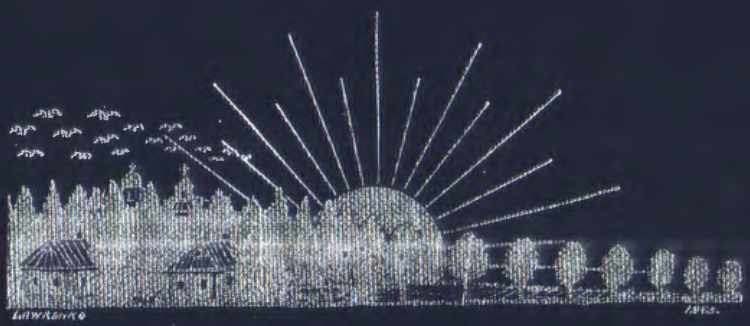

diasporiana.org.ua

Зосим Дончук

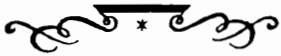

Утрачений ранок

роман

Хата, в якій немає книжок, подібна до тіла позбавленого душі.

Ціцерон

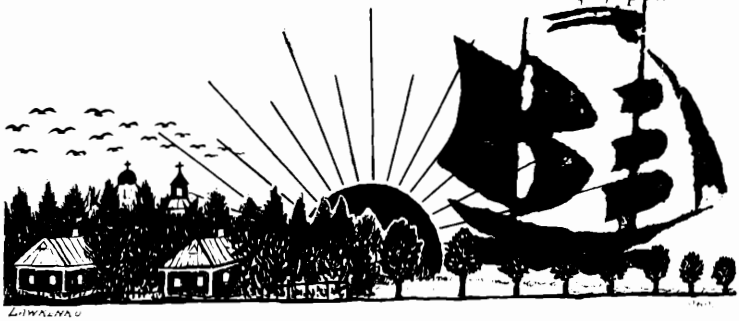

Філядельфія 1969

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA

ZOSYM DONCHUK

Lost Morning

A NOVEL

PUBLISHED BY AUTOR

PHILADELPHIA, Pa 1969

УТРАЧЕНИЙ РАНОК

роман

Яка краса - відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журно дзвін старий по мертвому гудів.

Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла,
І ось дивись, в руках замаяли знамена,
І гімн побід співа невільна сторона.

Так спить орел, - і враз, розкривши очі,
Угледить світ, красу і простір голубий,
І легко з скель спорхне, і в небі заклекоче
Про вільний льот орлів, про ранок золотий.

О. Олесь

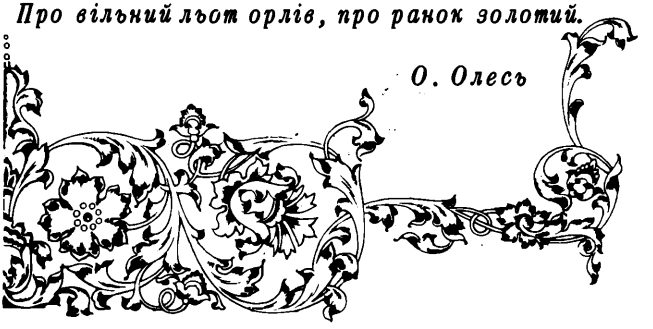

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

Обкладинка роботи мистця Михайла Лавренка

Тираж – 1000

ВИДАВНИЦТВО – *ВЛАСНА ХАТА*

****

ПРОКИНУВСЯ ранок, чистий і ніжний, як дитяча посмішка, чарівний і радісний мов українська наречена. Повітря під блакитним небом дзвінке й пружке, чисто промите свіжою росою, напоєне п"янкими пахощами польових квітів і лугових трав збуджувало нечуваною радістю. Воно бреніло нерозгаданою казкою звуків, співало й веселилось разом із лісовими птахами, що зустрічали щоденно схід сонця й народження нового дня срібними голосочками з дзвінкими переливами.

Тсі.і.тсю.ю!.. тьох–тьох–тьох!..ох.ох!..сві.і.ть!.. – в захваті намагалися пересвистати один одного соловейки.

Ку–ку...ку–ку...ку–ку!.. – лунко карбувала щастя й долю з дерева чаклунка–зозуля.

Багряні потічки любого сонечка, мов дівочі русі коси спливали потічками з–поміж дерев, сотались павутиннячком по росяній траві, кучерявились на жовтих ожередах минулорічної соломи. Веселими зайчиками підстрибували на стінах хлівів, на доріжках між кущами, пролазили

крізь тин на вулицю і веселилися в холодочку.

Ох, який же гарний в українському селі весняний ранок!

Старий Рябко неквапливо виліз із-під соломи, з своєї затишної кучі, ліниво потягнувся, вигинаючи залежану спину так, що аж животом черкнув землю, оглянув уважно господарку й, переконавшись, що за ніч жодного порушення порядку не трапилось, клацнув знехотя гострими зубами, облизався і враз, згадавши про сніданок, жваво потупцював до порога за поживою. Він навіть не звернув уваги на двох ранніх півників що вже злетіли з сідала й чубились серед двору заради спорту. Заслужена плата за пильне нічне сторожування очікувала його перед порогом у казанкові.

Над селом ще панувала тиша, сьогодні неділя. Люди щойно готувалися, хто до церкви, хто на базар, а хто вилежувався.

Докія, із закоченими рукавами вишитої сорочки, ліпила на столі пироги з капустою. Вона зиркала у вікно й прислухалася до печі. Там кипів борщ, варилася каша, смажились голубці. Крізь причільне вікно, з-під стріхи, через бузок, до хати скочило тепле сонячне проміння, привітно простелилося по підвіконню, потекло золотим потічком по скатерці. Докія лагідно посміхнулася, перехрестилась і розпочала молитву:

- *Царю Небесний, Утішителю, Душе істини, іже вездесий і вся исполняяй...*- монотонно пливла її ранкова молитва, напоювала душу спокоєм, надією і певністю. Вона замилувано поглядала на дітей, що, розметавшись, спокійно спали в ліжку, на лежанці, по лавках. В хаті тихий урочистий спокій. Лише в печі співуче палахкотіла суха солома, та на звисаючих із стелі трьох ланцюжках час-від-часу потріскувала ґнотом почорніла лямпадка, мерехтливо хлюпаючи темно-вишневим світлом на ікону св. Миколая в кутку.

- *Богородице-Діво, радуйся, Благодатная Маріє, Господь з тобою...*- побожно бреніла тиха молитва з уст Докії і враз крізь прочинені хатні двері з вулиці увірвалось тягучо-дзвінке бекання овечої отари. Докія, обірвавши молит-

ву, ніжно промовила.

- Настунько, Тарасику, вставайте! Пора худобу виганяти!

Дівчинка миттю зірвалася з лавки, хутенько обсмикала на собі спідничку, набрала з кварти в рот води, випустила на складені жолобком долоні і занурила туди своє заспане обличчя. Потерла долонями оченята і, стягнувши з кілка коло печі грубого рушника, сяк-так витерлася. Перед куском дзеркальця, вмурованого в стіну, поправила тоненькі косички, що спадали на плечі, і взяла приготовану з хлібом торбину.

- Ти ж там у полі не тікай далеко від Тарасика, - наказувала мати старшій трьома роками дочці, коли та виходила з хати. Тарасикові ж минув п"ятий.

- Знаю, знаю, - нетерпеливо кинула Настунька і зникла.

- ..... *благословена ти в женах і благословен плод чрева твого, яко спаса родила, еси душ наших,* - закінчила Докія молитву і перехрестилася до ікони.

Тарас неохоче звівся на лежанці. Ліниво сів, зіпершися спиною на грубу, й, не розплющуючи очей, почав хилитися, сповзати по грубі, врешті знову ліг на лежанку й зразу ж заснув.

Докія склала зліплені пиріжки на помазане олією деко і глянула на лежанку.

- Тарасику! Вставай уже, дитинко! Вівці голодні, бекають, на пасовисько просяться, - ласкаво проказала.

- Я зараз, мамо, ще трішечки, - обізвався синок і підвів голову. Потім, повагавшись, устав і силкувався протерти кулачком заплющені оченята. Хвилинку посидів, руки його безсило сповзли на коліна, а за ними й Тарасик, похитуючись, непомітно ліг знову на постіль.

- *Достойно есть, яко воістину, блажити Тя, Богородицю...* - вела далі молитву Докія.

З вулиці вже долітав потужний шум сільського життя, жваве мукання рогатої худоби, численний глухий тупіт ніг,

дзвінкі перегукування пастухів.Десь дзявкнув весело пес, за хатою кукурікнув півень,невдовзі за ним закудкудакала курка.

- Тарасику, синочку, уставай! Вже всі пастухи повиганяли худобу. Я тобі й пиріжечка свіжого приготувала, і насіннячка смачного підсмажила, уставай! - благально спокушала сина. Їй шкода було малої дитини, але треба гнати вівці на пасовисько, поки висить ранкова прохолода, поки свіжого леготу ночі не витиснула денна спека. В спеку вівці, навіть голодні, тікають у затінок.

Тарасик підвівся.З тихою покірною необхідністю зсунувся з лежанки, з напівзаплющеними очима, спотикаючись, підійшов до лавки, зачерпнув з відра квартою води і хлюпнув прямо на себе. Враз пожвавішав. Ще раз провів мокрою рукою по обличчі.

Матір замилувано підійшла до хлопчика, витерла рушником обличчя й руки і подала приготовану торбинку.

- Там я тобі поклала теплий пиріжок і смачні зернятка.Приженеш вівці з поля тоді, як сонце буде над головою та гляди не лізь у мочар, бо в тебе вже ноги, як рілля чорні та порепані, - і погладила дитину шорсткою долонею по голівці.

- Не буду, - промимрив Тарасик знехотя і,переступаючи поріг, мало не впав, зачепившись ногою.

Матір, усміхнена, подивилась услід і повернулась до печі.

Тарасик віднайшов у схованці довгу лозину з помережаною ножиком корою, випустив з кошари отару, і вівці, як навіжені, випорснули на подвір"я, а потім вихором через відчинені ворота на вулицю.

Сонце вже піднялось над вишнями і блистіло на кожному листочкові дерева й трави такими прозорими перлами, що аж очі засліплювало. Але Тарасикові не до того. Йому хотілося спати. Очі так злипалися, що хоч пальцями роздирай. Наче хто піску туди насипав. Шкода, що більше не вмився холодною водою, а тепер... Господи, як йому

хотілося спати! Сьогодні неділя, а йому пасти вівці. А щоб вони вже виздихали, ці проклятущі вівці. Щодня рано вставай і жени на пасовисько. І вчора, і позавчора, і в неділю. Боже, як йому вже хотілося бути татом, щоб мама не будила. Він би тоді спав і спав, і ще два дні спав. Десь заліз би в холодочок, у курінь на полі або під густий буркун і спав би до-схочу. Спав би цілий день, і цілу ніч, і ще одну ніч і ще другий день аж до обіду. А тоді, пообідавши, знову спати. Ось де справжнє щастя! - мріяв невиспаний завжди Тарасик і поспішав за вівцями.

Село з садками, левадами, дворами й вулицями знову занурилось у тихий спокій, купалося в проміннях ранкового сонця. Пастухи з худобою вже на вигоні, за селом, лише слабкі завмираючі звуки ледь-ледь долітали здалека.

Тарас браво хльоснув лозиною в повітрі й повеселішав. Він швидко наздогнав свою черідку овець і, здіймаючи босими ногами куряву на дорозі, посвистував. Раптом він побачив спереду на коні Олексу, що гнався з ночліжки, як навіжений. Тато з мамою збираються на базар до міста. Кінь під Олексою, випасений за ніч, гарцював, як скажений, високо піднявши голову й хвоста, і тому то Олекса так чванився. Друга кобила дико мчала під тинами, полохаючи все живе, що було на вулиці. Пролітаючи на сивому коні коло Тараса, Олекса так засвистів, що вівці, як очманілі, кинулися врозтіч і полетіли вперед. Тарас встиг запустити пальці правої руки в вовну задньої вівці й не відставав від черідки. Але ось, як на зло, з-підворітні як завжди, вискочив Ливонів пес. Ох, цей пес, щоб він був здох ще цуциком. Він щоденно ранком чатує на його черідку і наганяє несамовитий жах на полохливих овець. Тарасик довго тримався пальцями за вовну, та раптом великий палець правої ноги потрапив у ліву холошу і... хлопець, зашпортавшись, упав. Перші хвилини завзято тримався, волікся. А потім... залишився серед дороги із жмутом вовни в руці. А щоб ти здох, проклятий пес, - вилаявся ще раз.

Коли Тарасик підвівся, то побачив, що вівці, як чор-

не вороння, розлетілися по вулиці, а за ними шулікою Ливонів пес. Ну, почекай, я ж тобі зараз... Тарас перекинув лозину з лівої руки в праву і кинувся вперед, перетинаючи шлях відступу напасникові. Хотів його добре провчити, шмаганути лозиною. Та де там, звинний пес, як вивірка, метнувся попід загатою і шугнув крізь дірку в двір. Звідти відважно загавкав.

За вівцями й слід прохолонув. Тільки курява в повітрі залишилась. Тарас оторопіло зауважив, що коліна його позбивані а з потрісканих ніг юшіла кров. Звісно, на ці дрібниці в такий критичний час годі звертати увагу. Він щодуху погнався далі за вівцями. Пробіг уже чимало, як нагадав про пиріжок. Лапнув - торби нема. Аж серце з жалю заніміло. Вернутися за торбою чи поспішати за вівцями?! Ох, і влетить мені, як вівці в шкоді, - пригадав і побіг у поле.

Вискочивши за село, Тарас побачив, як вівці, мов гусельня, пожадливо пололи Петреченкові буряки, що росли понад дорогою. За вівцями позаду чітко вирізблювалася спустошена темна смуга. Боже ж мій! - зойкнув Тарас, заклав два пальці в рот і що було сили засвистав. Вівці, як сполохані горобці, зірвалися й розлетілись. Тарас дико вигукуючи гнався позаду. Та за кілька хвилин вівці стишили біг і знову почали полоти буряки. Тарас ще раз свиснув. Еге, смачні бурячки приглушували тепер овечий страх. Тоді Тарас почав їх шмагати довгою лозиною. Та чортові вівці, маючи густу вовну, недуже переймалися цією карою, хапали далі свіжу гичку смачних бурячків. Тарас боязко оглянувся й заспокоївся. Нікого нігде не було. Нарешті, вівці вийшли на дорогу й тепер спокійно чимчикували на своє пасовисько, опустивши голови.

Пригнавши черідку на власний бережок біля ставка, сів Тарас на греблі відпочити. Тепер мав час уважніше розглянути порвані штани на колінях і поздирану шкіру. На ногах крови вже не видно, порохом присипано. Тоді Тарас присипав порохом і виразки на колінах, бо не було чим

перев"язати.

Навколо райська благодать. Верби над ставком мов би купалися в воді. Над плесом ставка, рівному, мов дзеркало,снували якісь довгоногі павучки, де-не-де підкинеться рибка, там кумкне жаба, і знову тихо. Тарас примостився на пні верби і приглядався, як на дні ставка сновигають коблики.Коліна й ноги вже не боліли, а за торбу забув. Йому тепер однаково було надзвичайно радісно. Він вслухався в повітря й чув, наче десь хтось співає, десь хтось приграє на чарівну сопілку. Вівці сумирно скубали росяну травичку, а навколо, квітами перетканий, майорить степ, дзвенить свіже повітря, голубіє чисте небо.

Тарас кинув грудочку в ставок і побачив, як спокійна вода раптом узялася круглими коліщатками, розбіглася на всі боки. Не задовольнившись цією розвагою,Тарас пішов під опуст - перевірити, чи хто не вкрав його скарбу – різнокольорові камінці.Ліниво крокуючи,відчув він біль на животі. Підняв сорочку й злякався. Увесь його живіт був списаний кров"яними смугами,як писанка.Тепер помітив, що й сорочка його на животі пошматована.Це він волікся животом за вівцею, як собака лякав.

А щоб ти здох,проклятий собацюго, -вилаявся ще раз.

Під опустом вода тихенько, як котик у запічку воркотала між камінням, і на Тарасову простягнену руку падало дрібненькими крапельками літепло. Він приглядався до прозорих зеленкувато-синіх струмочків, що спадали по східчиках, залишаючи білі, як кульбаба, міхурчики піни. Щойно він торкнувся міхурчика, як на пальцях залишилась мокра пляма.

Піду ловити коблики, - подумав Тарас і миттю підкачав штанини. Але коли він ступив у воду, потріскані на сонці ноги почали жахливо щеміти, пашіти, мов у вогні. Він хутко вихопився з води і розглядався, чим би поліку-вати ноги. Думав, думав і нічого не зміг видумати. А може я покроплю їх своєю тепленькою водичкою, якраз вилікую, - подумав він і свій намір почав здійснювати. Та що-

йно набурив ропи на рани, як біль в ногах з десятикратною силою збільшився.

- Ой, йой, йоооой! - заверещав хлопець не своїм голосом і почав танцювати. Коли біль утихомирився трохи, Тарасик ліг і тихенько заплакав. Спочатку він тільки схлипував, жалісливо згадував мамцю і гнівно кляв собаку. Лаяв дурнуватих овець, що цілою чередою не укокошкають одного дрібненького песика. Особливо ганьбив сторого барана, який не знає, для чого йому Бог дав міцні й довгі, круті роги. Хлопця все більше огортав жаль, що ніхто його не пожаліє. Він уже плакав голосно, бо дуже йому було шкода своїх зранених ніг, колін і живота. Він плакав сміливо, бо тут ніхто з нього не буде сміятися. Плакав і промовляв, як жінки над покійником що він одного разу чув:

- Боже милостивий, Боже милосердний! Змилуйся наді мною! Забери від мене цих дурнуватих овець, краще дай мені розумні корови, а Настунька хай попробує бігати за вівцями. Може, тоді я відпочину і ніженьки мої загояться, і коліна позасихають, і живіт не буде так щеміти, і тоді я, Боженьку, буду тебе ще дужче любити, - схлипнув Тарас.

- Ти чого оце рюмсаєш? - раптом почув він над собою запит.

Тарас засоромлено вмовк, хутенько витер кулачком сльози і скупо відповів:

- Пиріжок загубив.

- Де ти його загубив?

- Коло Ривона, собака овець напорохав, а я доганяв, – пояснив схлипуючи.

- От вредний собака, і не прив"яжуть його. На тобі кусник хліба, у мене залишився, - запропонувала сестричка.

Тарасик аж тепер відчув голод. Жадібно почав гризти сухий окраєць хліба. Сонце вже височіло над вербами, і вівці, відчувши спеку, скупчились на греблі в холодочку.

- Ходімо, я тобі ноги помию, позаліплювані брудом, такі, як печина...

- Ой, я боюся! Буде боліти, я вже пробував, - залементував злякано Тарас.

- Дурненький, то зразу. А потім, як добре вимокнуть, то полегшає. Ходімо!

Тараса й самого вабила холодна водичка, щоб покупатися. Він роздягнувся й з розгону скочив у відоме йому місце. За якийсь час ногам, справді, стало ліпше.

- Настуню, а я можу переприв ти ставок! – вихопився Тарасик. Він гаркавив.

- Перепливти ставок? Ой, жабо зелена! - насмішкувато проказала Настуня.

Тараса наче оса вжалила. Він підскочив у воді, махнув правою рукою, а потім лівою і загрібаючи під себе воду, поплив легко і вправно.

- Почекай Тарасику, ще втопишся! - злякано заверещала Настуня і, скинувши з себе спідничку та сорочку, шубовснула у воду. Тарасик, як пуголовок, швиденько бовтав короткими рученятами, завзято дриґав ногами і вже був посеред ставка.

Настуня на три роки старша, тому хутко наздогнала й до берега наближались разом. Вона тихцем посміхалася з цього карапуза, що, на її думку, так незграбно пливе. Тарасик же був певний, що плаває ліпше. Недалеко від берега Настуня вправно змахнула руками, вискочила на мілке й стала, ледь дістаючи пальцями дна. Тарасик, порівнявшись із нею, чваньковито гукнув:

- Бачиш, от і... - хотів стати на ноги та, не діставши дна, пірнув під воду.

В Настуні потемніло в очах. Вона ще бачила бульбашки на поверхні води, але коли скочила на те місце, де впірнув братік, нічого не знайшла. Пішла нирка і почала водити руками. Впіймала його за чуба й потягла за собою. Тарасик міцно вчепився за її руку, відчувши смерть. Несподівано набравши в легені води, він захлинувся і втратив орієнтацію. Тепер, уже на мілкому, розплющив очі, гикав, тремтів і спльовував воду. На моріжку ліг на землю живо-

том ниць і блював. Настуня трясла його за плечі і злякано кричала:

- Ригай, Тарасику, ригай воду! Геть чисто мені виригай, бо жаба цицьки дасть. - Так вона чула від старших, не розуміючи сенсу.

Тарас небагато ковтнув води, й тому ще раз гикнув, підвівся і сів, випроставши ноги. Байдуже дивився каламутними очима на прекрасний світ, на спокійне, але зрадливе плесо ставка. Трохи відпочивши, запитав:

- Ти бачира, як я швидко прив, бачира? - І очі його радісно спалахнули.

- Бачила, коли б не витягла то вже раки й носа відгризли б, - насмішкувато відповіла Настуся.

- Бо це ти мене завера на грибоке, а привати я вмію, – насуплено проказав.

Сонце вже вискочило на саму маківку високої верби і навколо зробилося гаряче.

- Хочеш, я тобі щось покажу, - мружачи хитрувато очі, мовив загадково Тарасик.

- Гніздечко з пташенятами чи оси в дуплі? - запитала Настуня.

Тарасик зневажливо зміряв поглядом сестричку, приклав долоні до рота і напружившись, голосно заквакав: Ква...ква...ква..! Зразу ж з-під опуста обізвалась жаба, невдовзі з вершини відгукнулась друга, потім з-під коріння верби квакнула третя. За хвилину над ставком знялась така жаб"яча веремія, що хоч вуха затуляй. Навіть вівці заметушились. - Кум-кум, кум...ква-ква-ква...кум-ква... - лящало в повітрі.

Тарас, гордий своїм успіхом, ще раз зневажливо подивився на здивовану сестричку.

- Де ти такого навчився?

- А ти хочеш побачити мої камінці? - не вгамовувався Тарас, заохочений враженням яке зробив на сестричку ним викликаний жаб"ячий концерт.

Та Настуня до камінців не мала особливого зацікав-

лення.

- Пора додому, худоба вже не пасеться, - запропонувала вона.

Ображений Тарасик підняв очі, подивився, чи сонце над головою, потім, щоб переконатися, збіг з греблі вниз. Перевіривши, що тінь кам"яного кіпця вже дійшла до застромленого кілочка, він знеохочено вибрався на греблю. Побачив, що Настуня вже зганяє худобу, яка вилежувалась у високій траві, сито ремиґаючи, метнувся, як навіжений, до своїх овець, що купчились у холодочку. Встромивши два пальці в уста, що сили свиснув. Але вівці вже звикли до цих звуків і спокійненько стояли, звісивши голови. Тоді Тарас шпурнув у череду великою грудкою. Вівці сполохано хитнули спинами й знову завмерли. Тараса це страшенно розізлило. Він ухопив свою довгу лозину й почав непокірливих овець періщити по спинах вздовж і поперек. Черідка неквапливо ворухнулася, заметушилася, баран вискочив наперед і повів свою родину на дорогу до села. Тарас задоволено зідхнув. Скинув із себе розпанахану на животі сорочку і, підставивши спину теплому степовому вітрові, що так ніжно обціловував усе живе й мертве, чимчикував за черідкою додому.

Влітку Олекса завше ночує з кіньми в степу. Чарівна тиша, зоряне небо, свіже повітря навівають міцний, спокійний сон. Та найбільше він любить у степу зустрічати ранок, коли з-за обрію підіймається урочисто - величаве, чисте й блискуче, як гетьманська булава, усіяна самоцвітами, тепле сонце, коли в голубому небі задзвенить радісно жайворонок. Тоді від цієї степової краси в нього пружаться груди, наливаються силою м"язи, швидше пульсує кров. Людина робиться здоровішою, радіснішою, готовою до найтяжчих випробувань. І тому то Олекса любить ночу-

вати з кіньми в степу.

Сьогодні він підхопився з простеленої під будяком свитки раніш, як звичайно. Розпутав коней і повів до ставка викупати. Почистив гриви й хвости татарським зіллям, повитирав чисто спини, сам гарно скупався й поїхав додому. Поспішав, бо тато і мама збираються в місто базарювати. А коней Олекса покупав і вичистив, щоб у людей на базарі викликати заздрість. Хто не гляне – задивиться і запитає: "чиї це такі жваві стрибуни виграють у возі?" Запорожцеві, Івана Запорожця! Еге, видно, що хазяїн! Так розмовляючи сам із собою, Олекса чванливо посміхався.

Полем він їхав тюпцем, щоб зберегти силу коням, а вже в дільницях села припинив коней, з кобили зняв оброть і пустив, а сивого, на якому сидів, щоб збудити приспану звіринну дикість, щоб напружити в коня нерви й м"язи, шарпнув вуздечкою й притягнув так, що жеребець застриг короткими вушками, затремтів шкірою і аж присів на задні ноги. Потім в одну мить Олекса сильно б"є його п"ятами під черево і трішки пускає вуздечку. Кінь, як орел, скажено робить стрибок, а тоді вже, викидаючи передні ноги далеко перед собою, стелеться в наметі, женеться, аж курява здіймається хмарою. У Олекси тоді серце починає шалено стукати, а очі, як і в жеребця, світяться багрянцем. Він разом із конем переживає радість степової волі. В сивого тремтить уся шкіра, і Олекса увесь труситься від зворушення. Сивий роздуває ніздрі, фиркає й тяжко дихає, й Олекса голосно гекає широкими грудьми мов би рубає прив"ялого дубового пня, і цим гуком надає ще більшого запалу коневі. Обидва, мов чорти вирвалися з пекла. Кобила, побачивши скажений гін коня, враз переймається запалом, високо зводить голову, трубою підіймає хвоста, відчайдушно кидає задки, шкірить зуби, роздуває тонкі ніздрі, скаче вперед, іде наввипередки.

В цю дико–напружену буйну хвилину все живе на вулиці злякано розбігається, як від злого пса, ховається під тинами, спинається на загати, тікає в провулки. Під копи-

тами двох виплеканих тварин гуде земляя і стогне вулиця. Олекса святкує перемогу. Жінки христяться, чоловіки лаються, молодь збентежено біжить до тинів, перегинаєть с я на вулицю, від захоплення ахкає й переживає разом із Олексою збуджуюче хвилювання.

– І чого цей скажений шибеник худобу розганяє та людей лякає? – нарікали старші люди.

– От би мені так погарцювати на коні, як Олекса, – заздро говорили хлопці–ровесники Олекси, а в дівчат дивним вогником світилися оченята.

Еге, Олексі тільки цього й треба, хай знають, як він випасає коней.

Біля воріт коні раптом зупиняються, як вкопані, тільки боками швидко водять та голосно посапуючи, фиркають тонкими ніздрями. Олекса хвацько зіскакує з коня, відчиняє навстіж ворота. Коні зриваються знову, женуться по подвір"ї, виграючи головами та хвостами, і зупиняються біля приготованого воза; немов би промовляють: "А тепер запрягайте, ми вже готові". Батько бере ворону кобилу, а Олекса сивого і запрягають. Перед хвилиною дикі звірі покірно нагинають голови в шлею, роззявляють роти на вуздечку, косять бистрими, з рожевим відблиском, чистими очима і нетерпеливо чекають, поки не почують магічного слова, – НО!

Коні весело котять легкого воза під поріг. Вистояні за ніч, нагодовані, напувані, нетерпеливо тупцювали ногами, мотали головами. Мати проворно виносила з хати у вузликах минулорічну квасолю, горох, залежане пшоно, з комірчини сушені сливки, грушки, вишні. З льоху в глечиках молоко, в ринках сметану, в горшках колотуху. Увесь цей набіл дбайливо розміщувала в соломі. Батько, прогорнувши в передку воза місце, приніс із комори мішок пшениці. Сів зручно зверху, витяг із кишені кисет з махоркою, скрутив цигарку, запалив і задоволено пустив хмару цупкого диму – чекав на жінку. Докія метлялась сюди й туди, з хати до воза, від воза в льох. Наостанку принесла з сіней зв"яза-

712908

ного старого півня, щоб не чубився з молодим, і сіла поруч із чоловіком на мішку пшениці. Перехрестилася й мовила:

– З Богом!

Іван ворухнув віжками й тихо проказав: НО! Коні шарпнули і віз легко покотився, видзвонюючи змазаними колесами. Олекса зідхнув повними грудьми. Хутенько зачинив ворота і аж підсмикувався вдарити гопака. Адже ж цілий день – сам собі пан. Але мати ще обернулася на возі й вигукувала до старшої дочки на порозі, що також з нетерпінням очікувала, коли вже підвода зникне:

Ти ж там, Маріє, не забудь видоїти корови, позалучати телята, дати їсти свиням, позбирати яйця, поздіймати лахи з тинів, як дощ накрапатиме, наглядай за квочкою щоб курчат не розгубила, дивися за поросятками... – і ще щось торочила здалеку мати, але Марія вже не слухала. Вона, посміхаючись, тільки кинула вслід:

– Добре, добре, їдьте вже нарешті! – і шугнула в хату.

Мати по–святочному вив"язана чорною терновою хусткою з червоними квітами і зеленими листочками, сиділа на возі запишавшись горда, як цариця в пишній короні...

Батько, пихкаючи цигаркою, ховав у густих звисаючих козацьких вусах лукаву посмішку і також був задоволений. Він любив тримати напружені віжки, в яких відчувалась сила витанцьовуючих коней. Він стримував своїх улюбленців, щоб не розхлюпалось молоко, щоб не розбовталась колотуха.

Благовісний дзвін побожно гув у повітрі, скликав людей до церкви. Люди чимчикували в найкращих одягах, чоловіки й жінки статечно, молодь чванькувато. Одні йшли до церкви, щоб помолитися й подякувати Богові за прожитий тиждень, інші, молодь, для побаченьок. Клюбу для зустрічі не було.

Люди давали дорогу Запорожцям, вітаючись. Хто, знявши шапку а хто, хитнувши головою. Докія всім відповідала

одним і тим же побажанням:

– Дай, Боже, здоров"я!

Селяни поважали Івана за чесну, лагідну вдачу, за те, що боровся з кривдою і обстоював правду, за те, що допомагав слабшим і бідним. Хто б не звернувся до Івана в біді, отримає допомогу, чи порадою чи грішми. Він рідко коли одягався по–святочному. Влітку в постолах зморщених із сирівця, а зимою в пришвах. Штани й сорочка завше з одного й того грубого домотканого полотна, штани з десятки а сорочка з дванадцятки. Одягав штани з чортової шкіри й вишиту тонку сорочку тільки на Великдень, Різдво та Храмове свято. Одежу іґнорував, зате в господарстві любив усе добротне. Страпатор залізний, тяжкий, щоб брав глибоко землю, борони дискові, культиватор на колесах, плуг саківський, сівалка "Ельворті", саможатка "Мак-Кормик". В садку найкращі сорти яблунь: антонівки, золотий ранет, зимостійкий червоний та зелений щетин, пахучі гусячі мордочки, тощо. Ставок на полі викопав власними руками на спілку з Чорним Купріяном і зарибнив королівськими коропами з золотою лускою. Цей ставок забрав у Івана багато сили, часу й здоров"я. Але тепер уся молодь має де викупатись у свіжій, чистій воді. Клуня на камінних стовпах стоятиме на радість наступним поколінням, так само криниця біля воріт на вулиці, щоб кожному прислужити холодною водичкою. Цебрини в криниці дубові а у воді грабові – вічно стоятимуть.

На відміну від інших господарів у селі, Іван мав замилування до книжок. Цю дивну для села звичку приніс із військової служби в царській гвардії. Знаючи письмо з науки в дяка, у війську він потрапив бібліотекарем до бібліотеки, яка протягом шести років правила йому за університет. Повернувшись додому, стояв вище на голову від усіх односельчан, а сільський учитель часто приходив до нього на посиденьки. Іван Запорожець, звикши до газет і друкованого слова, виписував, на здивування попа й дяка, газету "Сельский вестник" та журнал "Ниву". А тому, що

до журналу "Нива" безкоштовно долучалися книжки визначніших російських клясиків, то в Запорожця була чималенька бібліотека.

І тому то селяни з такою повагою ставилися до Івана Запорожця. Натомість влада постійно мала на оці Івана. Особливо після революційних заворушень в 1905 році, коли в Запорожця знайшли недозволену літературу та крамольні листівки, що закликали людей до бунту. І якщо б не рідний брат Івана, Петро Запорожець, що був старшиною Краснопільської волости, куди належало й рідне село, то довелось би Йванові господарювати в Сибірі.

Коні рвали віжки, несли воза, як на крилах, старалися показати свою спритність. В самого Івана душа рвалась на волю, хотілося разом із кіньми літати по-під небесами... Він, скоса зиркнувши на дружину, помаленьку відпустив віжки. Коні рванули, і віз затарахкотів, як пустий камінь у млині.

– Лишенько, Йване, колотуха ж моя пропаде! – залементіла злякано Докія.

Іван, задоволено посміхнувшись у вуса, напнув віжки й коні пішли підтюпцем. Попереду й позаду гомінкий строкатий потік селянських підвід. Розфарбовані задки й передки, спиці в колесах, полудрабки, мережані люшні, ковані дишлі, все це вимите, вистругане, красувалось на сонці, як молода на весіллі стьожками та стрічками. Любо було глянути. В кожного коні вилискують спинами, розцяцькованою збруєю, ремінними посторонками, вишневими пужалнами з довгими батогами, що наче вистрілюють у повітрі, як хльоснеш над кіньми. Люди чванились один перед другим.

Позаду, в слід Запорожцям, їхав своїми краснями–орлами Бурлака. Його коні викликали подив цілої округи. Самі підкови до могутніх кінських копит важили по пів пуда. За Бурлакою земля гуде, як їде. На спині одного коня може спати родина, а що вже грива – густий очерет. Кінськими хвостами тина можна городити. Диво–велетні.

Бурлака, хазяїн із сусіднього села, мав небагато землі, вважався господарем середнього достатку, але коней любив, як рідних дітей. Чистою пшеницею годував. Виплекав таких велетнів, що хоч скелю лупай. Справжні ломовики. Одного в плуг запрягає. Люди з далеких сіл приїжджають на оглядини, щоб купити. Але Бурлака невмолимий. Хіба таких краснів можна продати? Грива до землі, шерсть ворона аж світиться, мов оксамит, – тільки царицю на баль возити...

Іван дивився на коней Бурлаки і під ложечкою тужно смоктало. Та тут же почав себе заспокоювати: Такими кіньми швидко не повернешся з далекої подорожі, а от мої, гай–гай, бистроногі, витривалі й мало оброку потребують. Ось моїми кіньми добре подорожувати. Іван цьвохнув батогом у повітрі й коні, як зайці, сіпнулись у возі, затанцювали в напнутих віжках.

Докія, відгадуючи думки чоловіка, що кілька разів кинув оком на коні Бурлаки, обережно проказала:

– А ти б, Іване, попробував купити лоша в Бурлаки, за пару років і ми б мали такі коні.

– Це тяжка порода, ломовики, а селянинові треба коней на кожну мету, чи орати чи в далеку дорогу, а ломовиками хутко не впораєшся, – стиха відповів Іван, але Докія помітила, що чоловік скрушно зідхнув.

– А що тобі перешкоджає тримати дві пари? – підшіптувала далі Докія, що й сама вже відчула в грудях заздрість.

Іван нічого не відповів. Дві пари коней на зиму це й паші більше й конюшню треба поширювати...

Біля Грекового лісу, під Уманню, назустріч вийшов Янкель і, вчепившись за полудрабок, спинив підводу:

– Добридень, Іване Васильовичу, дай, Боже, щастя, Докіє! – чемно привітався. Маєте щось на продаж? – і мацнув рукою мішок у передку. Янкель знав добрих господарів цілого повіту.

– Корець пшениці, а яка сьогодні ціна? - поцікавився

Запорожець, звертаючи кіньми з дороги.

– Дев"яносто три копійки, але я вам дам дев"яносто п"ять, бо знаю, що ваша пшениця – як одно зерно чиста.

І очі в Янкеля світилися весело, ввічливо і жадібно.

– Скинемо? – звернувся Іван до жінки?

– Хіба я знаю, може, на базарі дорожче? – нерішуче натякнула Докія.

Почувши таке застереження, Янкель залементував.

– Щоб мене грім убив, щоб я маци не діждав їсти, як вас обманюю. На базарі сьогодні найвища ціна дев"яносто одна копійка пуд. Хай мене трясця трясе коли брешу!

– Скидаймо! – погодився Іван і зліз із воза.

Бурлака, обминаючи підводу, голосно привітався:

– Добридень, Запорожці!

– На все добре, Бурлаки! – з жартівливою ноткою в голосі обмінялись привітами хазяї.

Невеличкий ростом Янкель уже цупив мішок з підводи. Поки Іван скрутив цигарку, то мішок стояв на вазі. Янкель не в кожного селянина сам брав на вагу мішок, але до Івана Запорожця він мав особливу повагу. Отримавши гроші за п"ять пудів пшениці, бо саме так наважив Іван дома, Янкель ухопив його за руку й запобігливо заглядаючи в вічі, по–змовницькому прошепотів:

– Іване Васильовичу, пам"ятайте, нікому восени не продайте свого збіжжя, я вам дам найвищу ціну, заберу вашу всю "банатку", хоч сто пудів для мене затримайте.

– Добре, добре, побачимо, – виминаюче відповів Іван. Він ще й сам не знає, який буде урожай. Може, поб"є буря або град, і сам купуватимеш хліба.

Біля воза вже сварились перекупки, вириваючи з рук Докії півня. Сперечалися, мало за коси себе не рвали.

– Куди тягнеш півня, жидівко пархата, ти вже десятеро курей напхала до койця! – верещала молоденька Сара, цупко тримаючи півня за крила.

– Брешеш, лахудро завошивлена, я щойно оце купила шосту, а в тебе вже п"ятеро налигано на мотузку, а два

півники б"ються головами об землю. Пусти!

Докія, побачивши, що півня можуть розірвати, гукнула:

– Я півня не продаю! – і відібрала переляканого птаха від перекупок.

– Як не продаєте? Та ж ви щойно просили 20–ть копійок за нього?! – спантеличено запитали в один голос перекупки, витріщивши очі.

– А так що не продаю за ці гроші. Хто дасть четвертака, той і забере півня, – спокійно відповіла Докія, збагнувши, що на кури ціна підскочила.

Старша перекупка Хайка тицьнула в руку Докії четвертака й заволоділа півнем. Презирливо глянувши на Сару, гордо пішла до свого койця.

Іван підбив солому на возі, сів спереду, а Докія навпочіпки тримала в соломі горшки з товаром.

Від Грекового лісу до базару в Умані вела бруківка, і віз, мов горобець у кошику, підскакував на соші.

Базарна площа – стовпотворіння вавілонське. Кого тут тільки не було, і чого сюди не понавозили! Ні проїхати, ні пройти. Іван зупинив коні біля вузенького просмичка, відкинув задок одного воза праворуч, другого ліворуч і втиснувся своєю підводою. Розгнуздав коні, причепив до дишля рептух з оброком коням, відчепив крайні посторонки від орчиків, щоб коні не шарпали возом, заховав у солому батіг і почав крутити цигарку. Міркував, в який бік піти? За хвилю рішучо повернув праворуч і зник. Пройшов між крамницями й зупинився на невеличкому майданчику, перед закупочним магазином зерна.

– Мотлик! – гукнув він до господаря, – по чому пуд пшениці?

Маєте? Мішок, два, хуру? Давайте сюди, сьогодні по дев"яносто вісім копійок, – поспішно проґерґотів Мотлик.

– Навіть з послідом пшеницю купуєш? – засміявся Іван.

– Навіть з половою, дев"яносто вісім копійок. Зсипай

ось тут, на цю купу, – показав господар на купу, як стіжок, чистої пшениці.

– Добре, привезу в наступну неділю, – приобіцяв Іван і вилаяв думкою Янкеля, що натягнув його на п"ятнадцять копійок. На місяць махорочки вистачило б...Хе–хе...вміють.

Тим часом Докія з глечиками молока метнулася в молочний ряд. Віднайшовши вільне місце, залишила молоко на догляд знайомій жінці, а сама кинулася знову до воза, щоб захопити чоловіка. Та Івана вже не застала. За ним і слід замело. Докія тяжко зідхнула. Так кожного базарного дня. Привезе і сам зникне. Загорнувши в сакви увесь свій продаж з воза, вона побігла знову на базар. Торгівля цим разом пливла, як гірський потічок. Купці з рук виривали, що тільки витягне Докія з вузлика чи клунка. Вона не дорожилась, копійку–дві дешевше, і за годину все продала. Задоволена, повернулась до воза, запхала порожній посуд на віз, у солому, підклала коням сіна, а сама кинулась за покупками. Насамперед, в рибний ряд. Діти за оселедцями голову вже прогризли.

– Докіє, ходіть до мене! – гукав Аврум, знаючи, що ця господиня, як купує, то багато, бо ж дітей дома добра черідка.

– Іванихо! Та ж ви мій постійний купець, ідіть до мене! – галасував з другого боку Берко, смикаючи за полу. Оселедців – хоч став гати. Три копійки пара. А ось цей "міньок" жовтим салом спливає, аж світиться на сонці. – П"ять копійок.

– Давайте два, попросила Докія і знайомий жидок поклав до двох оселедців ще одного маленького, без грошей. За те, що постійно купуєте в мене, – вдячно посміхнувся.

З рибного ряду Докія побігла до харчевні. Смачні пахощі печеного, смаженого, вареного й сушеного на сонці так паморочили голову й викликали стільки пожадливої слини в роті, що годі було перемогти спокусу. Так і про-

силося посмакувати, чим небудь почастувати голодний шлунок. І люди, молодь, а особливо підлітки й діти скрізь жували як не солодкий медівник то смачний горішок, як не бублик, то цукерку. Докія підійшла до широкого стола з пундиками й показала пальцем на кошик з печивом у формі зайчиків, медведиків, солдатиків та фігурок звірів і птахів.

– По чім ці медівники? – запитала.

– Два за копійку, дванадцять за п"ятачок, – відповіла грубим баском жінка, втиснувши під собою в землю дві надійних табурети. Вона ще млода, але вже встигла набрати стільки товщу, що її кругле обличчя, очі, ніс і навіть уста, все заплило салом і світилося на сонці справжнім круглим короваєм.

Докія відібрала дванадцять солдатиків, кожній дитині по три, заплатила п"ять копійок і побігла далі. Ще треба купити соли, сірників, гасу, ниток, ґудзиків, які губляться бахурами щоденно.

Повернулась до воза з повними руками пакунків. Поклала все це на возі, пригорнувши соломою й прикривши ряднинкою, порозганяла курей, що сміливо порпались не тільки в рептуху, викрадаючи від коней кращу зернинку, а й на возі. Потім гукнула на поросята що й собі заглядали до рептухів і чужим коштом випасалися цілий день на базарній площі. І ніхто й не думав привласнити їх, бо в поросяти, як і в кожної курки, була на нозі позначка.

Докія позбирала розкидане сіно, кинула в рептух і метнулась шукати чоловіка. Пора вже додому.

Олекса затримався біля воріт тільки одну коротку хвилину. Ним аж тіпала нетерпеливість. Перед ним багатообіцяючий день. Провів веселим поглядом підводу, що

легко котилася по м"якому сувої сірої сільської дороги і переконавшися, що батьки вже не повернуться, кинувся до хати. Вскочив до святочної половини і почав зривати з себе буденні лахи. Штани жбурнув під ліжко, веселенько наспівуючи щось циганське, сорочку недбало кинув на лавку, стягнув із жердки чисті, темно-сині штани і одягнув, закріпивши ремінцем. Потім дістав із скрині косоворотку з білим рядочком парламутрових ґудзиків, яку ненавидів батько, одягнув на випуск і ловко підперезав кавказьким набірним пояском. Глянув у дзеркало і голосно засміявся. Витер онучами брудні ноги і взув чоботи. Шкарбуни хоч і старі, але халяви блискучі, лакировані, тверді, а ніски в чоботях яблучками – "бульдо". Знайшов під лавкою коробочку з сухою ваксою і, поплювавши на щітку, несамовито почав ваксувати. Тер, аж поки на чоботях не засвітило сонце. Закінчивши з одягом і взуттям, Олекса запалив гасничок, нагрів довгого цвяшка і обережно почав накручувати на нього жмут темної чуприни з правого боку голови. Чуприна шкварчала, як гадюка, а Олекса посміхався. Потім, мов балерина, звинно повернувся перед дзеркалом і раптом його спостережливі очі помітили на голові кущ чуприни що непокірливо стирчав, як будяк серед степу. Олекса спритно вискочив на стіл, встромив пальці правої руки в лямпадку й дбайливо помастив оливою непокірну чуприну. Тепер він парубок на всі сто. Задоволений собою, тихенько вибрався з хати щоб ніхто із домашніх не побачив та не кепкував. Він дременув задвірками на город і подався під церкву. Хвиля весняного повітря напинала йому груди, і він рвався між люди, як вистояний жеребчик...

Марія бігає по хаті, торохтить горшками в печі загортаючи жар, дзенькає мисками, грюкає коцюбою, рогачиськами, шарудить поспішно віником. Розкидаючи по хаті свіжу рогозу та татарське зілля, вона помітила, як Олекса шмигнув під вікнами і це її оперіщило, мов батогом, поспішала ще дужче. Сьогодні в церкві будуть вінчатися, і вона мусить усе те бачити власними очима. Олексі хоч

шістнадцять а вона роком молодша, але вважає себе дівкою. Мати вже справляє їй на віддання подушки, рушники, рядна, скатерки та інше придане. І вона мусить знати, як ця церемонія відбувається.

Марія дала чотирилітньому Карпові й дволітній Маринці по пиріжкові, почала чепуритися. Швиденько умилась "землянічним" пахучим милом, що ховала за мисником, одягла зелену, в червоні квіти, спідницю, білу сорочку з поликами, взула черевички на ґудзиках, закуталась шовковою хустиною і, нарешті, відірвала клаптик прихованого за образами червоного паперу, послинила й натерла щічки. Природній, свіжий дівочий рум"янець заграв червоненькою загравою. Ще раз наказала Карпові не спинатися на мисник, бо можна впасти й руку зламати, не заглядати в піч, не бавитись ножем або сірниками, не зачіпати квочки під ліжком. Сидіти тихенько на лежанці, тоді вона повернеться з церкви і дасть медівника.

Вийшла з хати і накинула на двері клямку, аби люди знали, що нема нікого вдома.

Горда та пишна, як пава, вийшла на середину вулиці й поцокотіла високими каблучками, не поспішаючи й не оглядаючись, як це й личить дівці.

Матвій, широкоплечий кремезний парубок з буйною кучерявою чуприною, також поспішав випхати з двору своїх батьків на базар. В тривожному напруженні, він тупцював біля воріт, щоб скоріше зачинити двір. Дивився на повільні рухи старенької матері, що, незграбно присівши навпочіпки, заклопотано, вже котрий раз, переставляла горшки на возі, обгортаючи їх соломою.

А батько, Боже мій, батько вже півгодини неквапливо–ліниво кропить з відра водою розсохлі колодки та обіддя старенького воза щоб, бува, дорогою не погубити шини.

Віз ще від досвітку запряжений, стояв перед порогом, і коні куняли, поопускавши голови. Ворота відчинені навстіж, а біля них сердито скреготав міцними зубами Матвій.

– Ти ж мені, дитино, гляди, вижени зараз же корівку на леваду, щоб з росою напаслася, а потім заженеш у хлів від мух. Не забудь налити в корито води для курей, бо з гарячі поздихають, – вже втретє шепелявила лагідно мама.

– А підеш на весілля – не вмішуйся в бійку, – процідив крізь зуби баском батько і глянув на сина сердитим поглядом, знаючи його гарячу вдачу.

– Та їдьте вже нарешті на базар, бо поки виберетесь, то й людей там не застанете, – незадоволено нагадав Матвій.

Батько ще раз гнівно глипнув сердитим поглядом на сина, потрусив дужими руками кожне колесо, випробовуючи, чи довезе, потім поволеньки дістав люльку, набив самосадом, виклепав, по–чумацькому, вогню, щоб заощадити на сірниках, пустив крізь густі вуса хмарку диму, від якого дохнуть гадюки, і виліз на віз.

– Ти вже готова? – прогув до жінки.

– Паняй, – стиха проказала та.

Старий шарпнув віжки, розбудив коней, стьобнув їх батугою і віз, поскрипуючи, виволікся на вулицю.

Мати перехрестилася, а Матвій тихенько, незлобно вилаявся. Гримнув ворітьми і взяв на клямку, щоб чужі свині не залізли в двір.

Він й не думав гнати корову на росяну травичку, ще звечора накосив по ровах отави і тепер тільки припер повне, як копиця, рядно та висипав перед коровою в ясла. Хутенько переодягнувся й побіг, як навіжений, перескакуючи в левадах широкі рови та високі огорожі з терну та бузини.

Сьогодні має статися щось неймовірне. Він ще й сам не знає, чим ця справа закінчиться. Його наречена Наталка, без її згоди, змушена силою йти під вінець з нелюбим, але багатим Климом.

– Ех, і наробить він сьогодні саламахи. Про все вже домовлено, і з хлопцями та й з Наталкою.

Біля церкви людей, як на ярмарку. В селі тисяча дворів, чотирі й півтисячі населення. Парубки здорові, міцно збудовані, справжні велетні–дуби. На сонці засмалені, вітрами обвіяні, працею загартовані, гумором обдаровані, хизувалися, хто одягом, хто чобітьми а хто гарним чубом.

Дівчата – казкові кралі, як писанки. Майоріли довгими лентами, грубими косами, віночками на головах, вишивками на рукавах, корсетками, коралями на грудях, ковтками у вухах, красою і вродою чистенького рум"яного обличчя, тонких брів, великих карих, голубих, чи чорних очей. Перегукувались соловейками, сміялись дзвіночками, жебоніли веселими весняними потічками. Оце й була українська здорова молодь, свіжа юнь степових просторів.

Статечні жінки, переступивши поріг церковної брами, побожно христилися на святу церкву, суворими й докірливими поглядами кидали на молодь, що купчилась під церквою і безпричинно реготала. Старенькі бабусі забували, що й самі дівочились під церквою, вибираючи з–поміж парубків собі пару.

Між дівчатами й хлопцями провадилась не злобна, добродушна, жартівлива перепалка. Хлопці, підморгуючи, кепкували з дівчат, вигадуючи несусвітні небувальці, а дівчата дотепно відгризалися, заграючи в той же час непомітно очима, бровами, посмішкою та цілою дівочою вродою.

І всі вибухали реготом.

Матвій, захеканий, прибіг до церкви і зразу ж біля нього скупчився гурт парубків. По–змовницькому відійшли на бік і почали перешіптуватись. Щось палко обговорювали, сміялися, тиснули Матвієві правицю, плескали його по широкій спині і блискали збудженими очима.

Та ось на дорозі показалися дві підводи, що наближалися до церкви. Між парубками пробіг жвавий шепіт. Всі погляди тепер зацікавлено прикипіли до підвід. Баскі коні першої підводи зупинились перед брамою. З пофарбованого

новісінького воза зіскочив у чорному добротному піджаку, вишитій сорочці і синіх штанях, у хромових чобітках, рябий підстаркуватий парубок Клим. На лівому борті піджака весільна китиця, а з правого звисає срібний ланцюжок годинника.

– Клим приїхав, Клим, молодий! – прогуло між дівчатами. Хлопці Клима добре знали, хоч і не приятелювали з багатієм. Він самітний, бо ровесники його давно вже подружились.

Клим, глипнувши зневажливо бундючним поглядом на парубоцьку юрбу, переможно задравши кирпу, сміливо гупаючи чобітьми, пішов, як князь, з боярином у церкву.

З другої підводи позіскакували кілька багатіїв–парубків, Климових товаришів–бояр, хутенько обтріпавшись від соломи, почимчикували й собі в церкву за молодим – Климом.

Та ось до церкви наблизилась в оточенні розмаїто, по–весільному, зодягнених молоденьких дружок, молода Наталка. Як троянда серед пишного квітника, вона була така гарна, що аж серця завмирали. На її обличчі ні посмішки, ні печалі чи тревоги. У гаптованій червоній оксамитній корсетці, у чорно–зеленій вовняній запасці, жовтих чобітках, вишитій сорочці, з віночком на голові, із зливою різнокольорових лент за плечима, що, мов живі пінилися на вітрі, з довгою розплетеною русою косою нижче пояса.

Чарівна мавка!

Матвій глянув і дух йому забило. Ще такою не бачив. Він намагався заглянути у її чисті очі, чи не змінила обіцянки. Але Наталка соромливо схилила голову, заховала свої глибокі карі озерця під довгими чорними віями й не глянула на зворушену й жваву молодь. Спокійно пішла в церкву, підіймаючись східцями все вище й вище.

Матвій сіпнувся, як скажений. Він дужими ліктями розштовхував юрбу, що буйною зливою котилася за Наталкою в церкву і ледве йому пощастило протиснутись наперед, до вівтаря. Церква враз набилася по–вінця. Молодь зато-

пила всі закутки, всі закамарки, вибралась на хори, позалізала на крилос, товпилася в бабинці.

Дружко простелив на долівці перед аналоєм рушника. Священник вийшов з вівтаря, наблизився до молодих, що стояли спереду поруч, вивів їх на рушник і наказав старшому бояринові й старшій дружці зайняти місця позад молодих. Подав їм вінця і відчитав молитву. Потім запитав, звернувшись до Клима:

– Хочеш мати своєю дружиною Наталку?

– Хочу, дуже хочу! – поспішив запевнити священника Клим.

– А ти, Наталко, хочеш мати своїм чоловіком Клима?

Наталка схилила голову й мовчала.

Матвій стояв збоку й прислухався так пильно, що чув, як у Наталки стукає серце.

– Чи ти хочеш мати своїм чоловіком Клима? – голосніше повторив священник.

– Ні! – гучно гримнуло в напруженій церковній тиші.

– Як не хочеш?! – перепитав священник, здивовано поширивши очі. Ще такого йому ніколи не траплялося.

Клим раптом так зблід, що зробився, як біла глина. Губи його болісно скривилися, затремтіли, а злякані очі скочили на Наталку й наче затяглись імлою.

– Бо я Клима не хочу й не люблю, він мені осоружний! – голосно проказала й сміливо підвела великі карі очі на священника.

– Наталочко! Бійся Бога, що ти робиш?! Ти ж мене живцем у землю закопуєш! – залементів Клим і ухопив Наталку за руку.

– Відчепись! – тихо проказала Наталка і рвучко визволила свою руку.

У Матвія душа підскочила до неба, вибрикувала, як лоша, вирвавшись на волю. Люба його Наталочка не підвела, дотримала обіцянки.

Священник розгубленим поглядом шукав по церкві серед людей якоїсь поради, підтримки. А люди, мов споло-

ханий джмільник, шуміли, гули, переказували одне одному неймовірну подію.

– Я вас, діти, силою вінчати не можу, – проказав нарешті священник і відступив назад.

Матвієві тільки цього й треба. Він дужим ліктем штовхнув Клима з рушника і сам став поруч з Наталкою. Вона глянула на Матвія й посміхнулась.

– Господін батюшка! – гукнув Матвій до священника, - Я хочу Наталку за жінку, а вона мене за чоловіка. Просимо!

– Ви хочете Наталку за жінку! – радісно вигукнув священник і обличчя його блиснуло посмішкою.

– Так, я Наталку люблю, – відповів стиха Матвій.

– А ти, Наталко, хочеш мати чоловіком,.. як тебе?

– Матвій!

– Хочеш мати своїм чоловіком Матвія? – голосно запитав священник, радуючись, що знайшовся вихід із скрутного становища.

– Так, я хочу Матвія своїм чоловіком, я його дуже люблю, – проказала й почервоніла, як мак. Прилюдно сказала що любить, щоб, бува, в священника не виник сумнів.

– От Наталка, молодець, от дівка! – прогуло по церкві.

Климові численні родичі, що стояли в церкві, аж зубами скреготали. Такого сорому наробили їм, що вік не забудеш. І що ж його тепер робити? Посходились і купкою гаряче обмірковували скандал.

Натальчина рідня так само розгубилася. От ледащо, і що ж тепер робити? Сказати священникові, що батьки не дають Наталці дозволу на одруження і цим заборонити вінчання. Але що ж робити з варевом, печивом, що наготували й десь воно чекає на весільних гостей. Не викинеш же свиням. Побідкались, пошепотіли й погодились.

Тим часом священник, почувши, що Наталка з Матвієм люблються, почав оформляти вінчання в новому, несподіваному варіянті. Отримавши від родичів Наталки згоду,

священик підійшов до Матвія:

– Нам треба двох свідків для запису шлюбу в церковній книзі, чи ти маєш тут таких свідків, чи є тут твої родичі? – запитав спокійно.

– У мене свідків повне село, – виграючи посмішкою, відповів Матвій. – Хлопці, хто стане мені за свідка? – звернувся до натовпу.

– Я посвідчу, я, і я, і мені дайте ручку розписатись! – посипались вигуки, і осіб десять скупчилось біля крилосу, де лежала книга.

Закінчивши формальності, священик проказав наново потрібну молитву, старший боярин і старша дружка залишилися ті самі. Хіба не однаково, Матвія всі знали, як доброго товариського парубка в селі.

Коли священик звернувся до Матвія по обручку, щоб обмінятися, як це вимагає обрядовість з Наталкою під час вінчання, то Матвій мало не впав з сорому. За обручки він і забув.

Священик, побачивши, що обручок нема, взяв із свічника тоненький огарок і, пригрівши на вогні другої свічки, скрутив обручик. Наталка мала на пальці куплену Климом обручку, яку священик і надів Матвієві на палець, а Наталці припала з свічки, Але вона була така рада, як найдорожчому перстневі в світі. Боже, яке щастя, вона одружилася з любим Матвієм!

Священик зв"язав хусточкою руки Матвія й Наталки і повів за собою навколо аналоя:

– Вінчається раб Божий Матвій з рабою Божою Наталкою! – урочисто прогув старечий голос священика й у відповідь могутнім, піднесеним, радісним акордом, наче з неба, гримнуло:

– Ісаія лікуй!...

– Многая літа, многая літа, довгії літа!.. – невпопад заторохтіло по церкві різними голосами, але однією спільною радістю за долю двох людей, що несподівано знайшли своє щастя. Цей радісний шал чужого щастя охопив у церк-

ві всю людність. В декого на очах сльози.

Дівчата між собою від зворушення цілувались. Радість була спільна.

Тільки троє людей стояли в церкві зажурені. Клим, що тепер заховався між своїми боярами і не знав де діти очі, і його хрещені тато й мама.

– За коси її треба витягти з церкви, – грізно бубоніла Климова хрещена до чоловіка.

– Многая літа! Многая літа! – гриміло їй у відповідь із сотень грудей радісної молоді, що мало не танцювала.

Засоромлений і осміяний Клим вскочивши в таку халепу непомітно чкурнув серед натовпу з церкви. За ним його старший брат. Сіли на вози, застелені килимами, і щодуху погнали додому. Вслід їм зухвало свистали парубки, що не помістилися в церкві.

Покінчивши з вінчальною церемонією, виконавши належні оформлення, Матвій з Наталкою вийшли в супроводі веселої молоді й зупинилися за брамою. Матвій почував себе мов би вві сні. В голові гуло, і щойно тепер, на свіжому повітрі, він витверезився, глянув свідомими очима на Наталку, що горнулась до нього голубкою, і зрозумів, що він зробив перший великий крок у своєму новому житті.

– Куди ж ми тепер? – запитала Наталка, заглядаючи йому в очі.

– А чорт його знає, – знизав широкими плечима Матвій. – Тато й мама на базарі, а вдома я не знаю, чи є печений хліб.

– Тоді веди мене до нас, – добродушно проказала Наталка і подала йому свою руку.

– Не битимуть? – посміхнувся Матвій.

– Як битимуть, то обох і востаннє, – прошепотіла Наталка й блиснула зубками.

Хлопці збоку затягнули парубоцької загонистої весільної пісні. Правда, такої пісні під церквою не личить співати, але що ж зробиш, так випадає, радість і буйна юнь з грудей випирає. Ціла весільна процесія, гамірна, збудже-

на, хвилюючою й потужною лявиною, запружуючи увесь широкий простір вулиці, котилась співучим потоком до молодої в гості.

Ближчі товариші Матвія, згідно змовницького пляну, кинулись виконувати свої завдання, весільні функції.

Грицько побіг додому, скочив на коня і погнався в місто попередити тата й маму Матвія про подію.

Степан і Кирило забігли до Лейби в коршму і забрали наборг усю горілку, ковбасу та оселедці.

Семен і Юрко кинулись до музик, які, на диво, довідавшись про такий надзвичайний випадок одруження, погодились без грошей грати, хоч до других півнів.

– Гуляй, хлопці! – гукнув хтось із юрби, і кілька відчайдушних парубків, вискочивши поперед Матвія з Наталкою, пішли шкварити навприсядки гопака, зриваючи таку куряву, немов би танцювало півсела.

Кругом серед юрби гуло, виспівувало, висвистувало, клекотало й веселилось. Тільки Матвій із Наталкою йшли, зімкнувши уста, в напруженому очікуванні. Пройшовши крізь відчинені парубками ворота, зупинились перед порогом тестя. Двері були зачинені а з хати проривалась голосна сварка.

А люди, молоді й старі, приятелі й вороги, веселі дівчата й збиточні хлопці тріщали тинами, перелазами, запружували невеличке подвір"я, тиснулись в огородчику, розпливлись по садибі. Діти почіплялися на загатах, деякі шибайголови вибрались на стріху невеличкого курника й оглядали веселими цікавими очима все, що тут діялося.

А з хати виривалися гнівні вигуки сварки:

– А я тобі кажу, гони його під три чорти з нашого двору, – наполягав батько, довідавшись про все, що сталося в церкві, й побачивши зятя перед порогом.

– Схаменися, чоловіче! – благала мати. Та ж ми витратилися так, що вдруге хто зна, чи зможемо справити весілля. І порося зарізали, і горілки накупили, і наварили, і напекли. Що ж тепер з цим робити, свиням викинути?

– Хе–хе, не журіться, знищемо до кришечки, – штовхнувши ліктем Наталку, прошепотів Матвій, моргнувши бровою.

– Щоб його, чортового відьмака, проклята відюха за погонича взяла, як він має бути мені зятем. Він же нічого не має! – скаржився далі батько.

– Бери краще пляшку з горілкою, а я хліб на рушникові та підемо зустрічати гостей, бачиш скільки людей маємо, – заблищала очима мати й сама рада за любу донечку, що буде щаслива, а багатство наживуть.

– Я ж думав, матиму на зиму нові чоботи, що обіцяв Клим, а цей що дасть, дулю? – сердито лаявся далі батько, але вже лагідніше, спокійніше.

– А цей зять має гарного чуба, добру силу й нагородить тебе такими онуками що й сам засмієшся, – посміхнулась мати.

– А щоб тебе...

– Та годі вже, годі! Ходімо, бо люди голодні, – квапила мати.

Батько взяв пляшку з горілкою, мати хліб на рушнику і пішли. Батько мав намір перш за все добре вилаяти зятя, вилити йому свій гнів, а тоді вже... Відчинивши двері, глянув, і суворий погляд розплився в радісну посмішку. Тисячу радісних очей побачив на собі. А тут ще... Матвій і Наталка бух на коліна і голови схилили. Хоч бери сокиру та рубай. Матвій – велетень, що вола покладе за роги на землю, тепер валяється під його ногами, і то перед громадою цілого села. В старого з очей викотилися сльози. Матуся голосно схлипувала.

– Діточки мої, вставайте, хай вас Бог благословляє! – зворушено захлинаючись, проказала стара.

Батько, посапуючи від хвилювання, ворухнув вусом, поспішно налив чарку, і коли Матвій з Наталкою підвелись, проказав:

– От, чортів зятю, сорому мені якого наробив! То давай же вип"ємо! – хильнувши чарку, хутенько налив

другу й дав Матвієві.

У Наталки шічки зайнялися такою рум"яною радістю, а очі засвітились таким дівочим щастям, що вона кинулась до матері і тричі поцілувала її стареньку, сухеньку але добру руку.

Музики, що саме прибули, вдарили веселої, і все потонуло в радощах.

– Заходьте, діти, в хату, там є де сісти, – промовив батько, а мати витирала кінчиком рушника, на якому тримала хліб, свої заплакані очі.

На столах у хаті миски з гарячими стравами, пляшки з горілкою і купами нарізаний хліб.

Матвій з Наталкою сіли на покуті, побіч них бояри й світилки та дружки. За другим столом, біля порога, музики. Родичі за третім столом, біля ліжка. Власне, там стояла скриня з приданим Наталки, а тепер, накрита скатіркою, правила за стіл. В хаті людей – нема де й голці впасти. Музики реґіжили "метелицю". Мати, витягши із–за ікони, перед якою горіла лямпадка, сухого безсмертника, покропила Матвія та Наталку свяченою водою, що зберегалася від Водохреща. Музики заграли "віват". Батько ще раз випив по чарці з Матвієм, Наталка тільки пригубила. Всі гості почали по черзі пити горілку, один одному наливаючи та припрошуючи. Потім пішли вигуки, як звичайно на весіллях, "гірко!" і, як звичайно, молодий цілує молоду на радість усім весільним гостям.

Матвій сидів і думав як же воно буде далі. Наближається час, що він мусить вести Наталку додому з усіма боярами, дружками, сватами і всіма сватовими родичами. Бо ж з його боку нікого з родичів не було. Хіба хтось припадково.

Коли парубки – молотники змолотили на столі все печене й варене, коли дружечки – щебетушечки прибрали всі вареники й пиріжки, коли родичі випили горілку й похрипли від співів, і коли, нарешті, в музиків замакітрився світ, скрипаль грав на двох струнах, а бубон гримав, як з

гармати, тоді прийшла пора вставати з-за столу. Цього Матвій найбільше боявся. Невблаганний час усе міцнішей сильніше стискає його за горло і чи хочеш, чи не хочеш, треба гостей і сватів вести до себе.

– Слухай, Дмитре! – звернувся він до свого ближчого товариша, – їй Богу, я не знаю, чи мої тато й мама вже вернулися з базару. А дома ні крихти хліба...

– Го-го, брате, та ми це зараз усе зробимо! – зареготав Дмитро і шусьнув серед натовп. Шепнув одному парубкові, другому, і все пішло... Вчинився такий тарарам, як під час шторму на пароплаві.

Тим часом весільні, всі напідпитку, під дві вцілілі струни на скрипці, під надтріснутий уже бубон шкварили такої навприсядки та в долоні, що аж курява здіймалася.

Та ось Матвій звелів грати марш і всі весільні посунули на вулицю. Матвій з Наталкою попереду.

Олекса, що як вуж звивався поміж парубками, почувши, що хлопці збирають закуску, бо по горілку інші пішли, побіг додому. Це ж найкраща нагода втесатися між парубки. Дома ухопив тихенько кошика з пиріжками й подався до Матвія.

Матвій вів Наталку до своєї хати, а в грудях темна ніч. Здавалося, мов би він іде в чужий баштан. Ще здалеку приглядався, чи повернулися родичі вже з базару. Але воза не видно. В нього аж в очах зробилось темно, ноги спотикались і його підтримувала Наталка думаючи, що він п"яний. Та він був тверезий, тільки...

Завівши гостей у двір, попросив музиків грати, а сам витягнув кілочок з клямки біля хатніх дверей і запросив Наталку. Причинив за собою двері, залишивши гостей на подвір"ї. Ухопив в обійми Наталку й голосно зареготав.

– Жінко, – гукнув до неї, – вари обідати!

– А де ж наша бараболя? – й собі засміялася Наталка. Вона докладно передумала сьогоднішню подію й була приготована до всяких несподіванок.

– А бий тебе коцюба, я й забув що бараболя наша ще

не копана, – жартував далі Матвій.

– То принеси води та будем гріти окріп, частуватимем гостей чаєм – по панському, – радісно збуджена, зарум"янена Наталка сміялася, а оченята, як травневі зорі, світилися радістю. Вона була щаслива.

А на подвір"ї, як у вирі, клекотала молодь. Ніхто нічому не дивувався, навпаки, саме оця незакономірність усіх радувала, веселила, збуджувала й наповнювала енергійною рухливістю, що виливалася в танцях, співах і самодіяльності. Десь понаходили столи, лавки, ослони. Парубки висипали з мішків на столи ковбаси, хліб, пампушки, пиріжки, розгортали з паперу оселедці, ставили пляшки з горілкою. Жінки приносили миски з кислою капустою, солоними огірками, помидорами, сметаною...

– Бубон гуде, скрипка грає, Клим скрегоче, Матвій гуляє... у-у-х! – вигукували парубки, витанцьовуючи серед двору. Всі реготали...

Старий Головко Антін саме купував дьоготь. Дружина його, Тодоська, торгувалась, а він сердито, як кіт над мишою, водив вусами і шарудів мазницею.

– Більше не дам, вісім копійок і під затичку. А ні, то піду до Мотлика.

– А, щоб ви здоровенькі були, Тодосько. Чи личить вам, такій поважній господині, та за дві копійки торгуватися. Давайте десять, то я ще Антонові постоли помажу.

– Постоли? Та ж туди більше не треба дьогтю як на півшага. – Сердито відказала жінка.

– Та давай уже йому той гривеник, хай не марудить світом, – пихкаючи люлькою, проказав Антін.

– Не втручайся не в свої справи, – розгнівано гукнула Тодоська і заступила спиною чоловіка. – Дев"ять копійок і ні шага більше. Та помажте добре постоли.

– А, щоб ви здоровенькі були, вже для вас... давайте мазницю, – погодився Гершко.

В цей саме час на коні під"їхав захеканий Грицько. Зупинився й, не злізаючи з коня, по–змовницькому нахилившись, неголосно проказав.

– Дядьку Антоне, дядьку Антоне, підійдіть–но сюди, я щось вам скажу.

– Що там трапилось? – спокійно запитав Антон і з люлькою в зубах наблизився до Грицька.

– Дядьку, поспішайте додому, бо село горить, – ховаючи смішок, серйозно сказав парубок.

– Чи ти часом не брешеш, бахуре? – злякано перепитав Антін і люлька його виховзнулась із зубів, а довгі густі брови знялися вгору.

– Щоб я з коня впав, як кажу правду, – скоромовкою проказав Грицько.

Антін не второпавши відповіді, заметушився й, піднявши люльку, тривожно звернувся до жінки:

– Тодосько, чуєш? Наше село горить!

– Лишенько, рятуйте! – сплеснула долонями Тодоська і, ухопивши мазницю в одну руку, а сакви в другу, кинулась вслід за Антоном до воза.

Грицько зіскочив з коня й пробирався між возами за Антоном.

– Людоньки, горимо! – верещала розпелехана Тодоська, розхлюпуючи незатканий у мазниці дьоготь. Люди зводили голови, оглядалися, але диму ніде не було видно.

Антін поспішно почав упорядковувати коней.

– Хто запалив село? Де почалася пожежа? – тривожно допитувався Антін у Грицька.

– Запалив село ваш Матвій, розпочалося з Кучеренкового ставка.

– Що ти мелеш, галабурднику? – спантеличено зупинився Антін і витріщив на Грицька суворі свої очі.

– Ій–Богу, правду кажу, що ваш Матвій оженився з Наталкою. Поспішайте на весілля, все село у вашому дво-

рі чекає на горілку.

Це щось змахує на правду, – подумав Антін і глянув на жінку, що стояла мов камінь.

– Ти чуєш, що цей шибайголова каже? – звернувся до Тодоськи.

– Я так і знала, що без клопоту сьогодні не обійдеться, – трохи дійшовши до пам"яти, відповіла Тодоська й поклала сакви на віз.

– Дядьку, поспішайте бо парубки хату вам розшиють, – підганяв Грицько.

– А ти не брешеш? – ще раз перепитав старий, підкинувши густими бровами.

– Кажу вам правду, що вже обвінчалися в церкві а Клима випровадили свистами.

– І чого ж ти чухаєшся, як пес на ланцюгові? – накинулась раптом Тодоська на чоловіка, догадавшись що їхній син здібний на такі штуки. – Біжи, візьми в шинку у знайомого шинкаря наборг горілки, а я побіжу захоплю ночви холодцю та хліба в харчевні.

– От нещастя, от шибеник, от волоцюга! – лаявся Антін, немов би з гнівом, але кожному було видно, що вуса його тепер ворушаться лагідно, задоволено, а очі світяться радісними іскорками. Він і сам журився, що той багатій Клим забрав з-перед носа таку гарну дівку, сильну, здорову, роботящу й хазяїновиту. А виходить... Матвій відбив. Ну, й добре. Будемо в хаті мати гарну невістку. Він потюпав до знайомого шинкаря, взяв відро горілки, зайшов до монополю й купив чверть відра вина. Це для молодиць. Хай знають; що й ми вміємо пити панське, а не тільки дудлити горілку.

Тодоська тим часом притягла до воза ночви холодцю, півмішка хліба, трохи калачів. Грошей забракло, то позичила в знайомих.

Додому гналися справді, як на пожежу, підхльостуючи немічних коней.

Ще здалеку Тодоська почула глухі бухкання бубона,

а невдовзі й тонке завивання скрипки. І все це лунало не від кутка де мешкав Клим, а саме з вулиці, на якій була їхня хата. В міру наближення до двору шум, гамір, сміх, крики й парубоцькі вигуки збільшувалися, скрипка голоснішала, а бубон бряжчав і гримав так відчайдушно, що, здавалося, земля тріскається. Навіть коні, завжди спокійні, тепер насторожено водили вухами і боязко фиркали. А коли підвода повернула у вузеньку вуличку, Тодоська, зіп"явшись на возі, побачила біля свого двору натовп людей, а на тину, як горобці, поспиналися діти цілого села.

– Антоне, бачиш? Їй–Богу таки жениться!

– А бодай він з дуба впав! – мовив Антін весело, беззлобно, з легеньким задоволенням і ловко хльоснув у повітрі батогом. Коні жвавіше затупцювали копитами.

На воротях на Антона й Тодоську чекали музики. Вдарили їм такого марша, як цареві на параді.

Подвір"я заставлене столами, лавками, ослонами, стільцями? І звідки вони настягали це все? На столах повно пляшок, мисок, полумисків. Повітря свіже й чисте бренить піснями, наповнене радісним сміхом, вигуками, музикою...

Наталка сиділа за столом, серед гостей, притулившись до Матвія, у своїй юній, ніжній всепокорності, і її пломеніюче обличчя світилося щастям. А Матвій, випивши вже надміру, обгорнув її стан своєю дужою рукою і притиснув до себе, як скарб, що належить йому на віки вічні. Він не бачив батька й матері, що під"їхали під ворота, перед його очима стояла вона, чарівна Наталка у всій своїй непорочній красі – білозуба, рум"янощока.

Антон неквапливо зліз із воза, а Тодоська скочила за ним, немов би їй минуло щойно шіснадцять. Гості кинулись до сватів із чарками горілки та пиріжками, Наталка, побачивши тата й маму, схопилася з лави й потягла Матвія. Проштовхались між юрбою, впали на коліна, як раніш падали перед її батьками. Всі завмерли. Музики притихли. Навіть дітлахи перестали галасувати, повитягавши з ти-

на голови.

– Чи ви бачили, люди добрі, такого другого ледацюгу? Бачили? – звернувся Антін до натовпу. – Дайте мені бука, хай я його благословлю!

– Ха-ха-ха! – реготнули хлопці, а за ними і всі присутні.

– Кварту горілки дядькові, горілки давайте сватові! – залементіли молодиці.

– Цитьте, бісові цокотухи, хай викажу до кінця! – гукнув Антін, лукаво блиснувши веселим поглядом на жінок, і продовжував: – Ото ж, я все думав, що цей парубчак ще не винесе на ожеред копиці сіна, а він, дивись, якого сорому мені припер – невістку, та яку ж моторну. Ну й тепер скажіть люди добрі, чим мені його благословляти хрестом чи буком?

– Горілкою, горілкою! – дружньо загаласували парубки й зразу простягнули до старого кілька повних чарок.

– Вставай, ледащо, та показуй мені невістку! – мовив старий, і Матвій підхопився на ноги, тягнучи за собою Наталку.

Батько подивився на невістку, посміхнувся, глянув примруженими очима на людей, що товпилися в зацікавленні, і набравши штучно-сердитото вигляду, звів на переніссі кострубаті брови й прорік:

– Люби ж, ледащо, свою молодицю, бо, вона таки справді варта, щоб її любити. Шануй її в міру, поважай, коли треба, то полай, часом з квасом, а більше з любов"ю. Живіть у згоді, на здоров"я! – закінчив і випив чарку. Витер вуса й повернувшись до своєї Тодоськи сказав: – А тепер твоя черга випити, старенька!

– Діточки мої, голуб"ята! Яка я щаслива з вами! – й мати заплакала.

Жінки підхопили під руки Тодоську, а парубки Антона й повели, потягли сватів до столу...

Щаслива, поверталася Марія з церкви. Надивилася такого дива, що повік не забудеш. Ось як воно водиться в світі. Не хочеш заміж – священник не вінчатиме. А Матвій таки молодець, добився свого. Марії дуже кортіло побачити весілля до кінця, але діти приженуть худобу з пасовиська, а вдома стільки роботи...

Наблизившись до двору, помітила, як Олекса шмигнув з чимось під пахою з хати й подався городами в садок.

– Олексо! – гукнула йому навздогін, але той уже зник. Зайшовши в хату, побачила, що кошика з пиріжками нема.

– А щоб тебе попід небесами носило, злодію капосний! – вилаялась Марія. – Що ж ми обідати будемо? – журно подумала. Кинулась до комори, набрала в сито борошна і заходилась місити вареники. За вікном у дворі замугикали корови до телят. Невдовзі до хати вскочила Настуня й ще з порога похвалилась:

– А наш Тарасик утопився!

Марія злякано зойкнула. Та ось за плечима Настуні почувся сердитий голос:

– Бреше вона, я тільки води в рот набрав.

– Еге, набрав. Коли б не поцупила з ставка за чуба, то вже раки й носа об"їли б, – заперечувала Настунька.

– Ти знову ліз у ставок? – гнівно накинулась Марія.

- Тобі ж мати наказувала купатися тільки в річці!

– А чого Настуня каже, що я не вмію правати, га?

– Пожди, пожди, хай-но я розкажу мамі, вони тобі дадуть, – пригрозила Марія і попросила Настуню ліпити з сиром вареники, а сама побігла з дійничкою доїти корів.

Та ось біля воріт загуркотіла підвода й зупинилась.

– Тпру-у!.. – почувся батьків голос.

Тарас і Настунька вискочили з хати за пундиками. Коли підвода в"їхала в двір, то всі побачили, як мама на

возі тримала в руках чорта, з рогами, хвостом і бородою.

– Що то ви привезри, мамо? – заверещав збентежено Тарасик, підстрибуючи біля воза, щоб побачити звірятко.

– Кізочку купила, синочку. Буде тобі з ким бавитись у полі, – посміхнулась мати.

– Коза, дереза, – заторохтів радісно Тарасик казочку, що чув зимовими вечорами від старшихі затупцював,– Три рази рупцьована, сім разів стрижена, ніжками туп–туп, ріжками буц–буц, бігра через місточок, вхопила креновий ристочок...

– Мамо, пускайте її з воза, побачимо, як вона ходить,- попросила зацікавлена Настуся.

– Зачиніть ворота, щоб не втекла, казали, що виросла між вівцями, то привикне й до наших, – пояснювала мати.

Настунька швиденько зачинила ворота і коза легко стрибнула з воза. Зупинилась, здивовано підвівши голову, оглянула ввесь двір і, побачивши собаку, враз круто зігнула шию й, наставивши довгі ріжки, кинулась широкими стрибками на пса, мов би забачила свого смертельного ворога.

Собака, зляканий, кинувся під поміст комори й, заховавшись у надійному захисті, завзято загавкав. Коза, покрутивши головою, якусь хвилину постояла, повернулась і, угледівши в оборі овець, метнулась через огорожу, мов птах. Вівці злякано шарахнулись по закутках. Такого страшного звіря ще не бачили. Коза здивовано зупинилась, потім поволеньки наблизилась до крайньої вівці, яка не мала змоги тікати, понюхала її і спокійно відійшла. Вівці, переконавшись що цей звір не шкірить гострих зубів, тихенько почали виходити із закутків, наближатись й невдовзі заспокоїлись. Примирились із своїм новим товаришем.

Обдарувавши дітей гостинцями, привезеними з міста, мати забрала з воза порожній посуд і пішла в хату.

Марія встигла зварити вареники і вже поставила на стіл борщ та поклала ложки.

Батько порався в господарстві: напоїв коней і завів до конюшні, приніс свіжої отави, заточив у возовню воза, приховав збрую, витяг дишля, щоб худоба, чухаючись, не зламала і аж тоді почалапав до хати.

Мати, сівши за стіл, здивовано зауважила:

– А пиріжків чому не кладеш до обіду?

– Поминайте, як звали, – посміхнулась Марія, і розповіла про подію, що сталася в церкві. – Парубки, рятуючи Матвія, що несподівано повінчався з Наталкою, почали в складчину готувати закуску. А Олекса, мабудь, щоб не пасти задніх, забрав із дому кошик з пиріжками, – пояснювала Марія.

– Хай їдять на здоров"я, обійдемося, – спокійно мовила мати. Вона завжди була щаслива, коли траплялася нагода допомогти комусь у скрутну годину. Допомога бідному, любов до ближнього – це головні засади, які вона прищеплювала своїм дітям.

По обіді Марія взялася мити посуд, батько пішов відпочити на пасіці, у затінку дерев, а мати випроводжала пастухів.

– Гоніть, діточки, худобу на пасовисько, мухи вже втихомирилися, спека спала, трава взялася прохолодою...

В сусідів заскрипіли ворота, на вулиці все нові й нові табунці худоби, черідки овець, сумовито мекаючи, порушували святочну тишу. Хлопчаки й дівчатка веселенько перегукуються дзвінкими голосами. Притихлі на денній спеці садки, сливники та вишники, враз забриніли, ожили голосними співами пташок.

– Мамо, а та коза б"ється? – тривожно запитав Тарасик.

– Ні, сину, вона така ж спокійна, як овечка, – запевнила матуся.

Тарасик разом із Настунею вигнав з двору свою черідку овець з коровами і з ними спокійно поскакала кізочка. За ворітьми вівці зразу ж відірвались від корів і кинулись наперед. Кізочка не відставала. Тарасик, збиваючи

босими ногоми пилюгу на дорозі, намагався бігти разом. Спочатку кізочка бігла з вівцями, а потім, роздумавши, зупинилась і потюпала разом із Тарасиком. Він погладив кізку по спині і запустив пальці у вовну. Тепер, як вівці побіжать, він триматиметься кози і не відстане, бо має доброго помічника.

І раптом вівці кинулись урозтіч, розсипались, як вишневий цвіт під подувом вітру. За черідкою гнався Ливонів пес. Тарас судорожно затис пальцями вовну на спині кізочки, Його очі палахкотіли гнівом, серце тіпалось, мов навіжене, а ноги...ноги безсило спотикалися.

– А щоб ти здох! – встиг він вилаятись, як кізочка несамовито рвонула, скочила, і він упав випустивши вовну.

Коли Тарас підвівся з розбитим носом то побачив, що його кізочка, мов шуліка горобця, доганяє пса.

Пес не сподівався страшного ворога, він собі біг за вівцями, весело погавкуючи. Та ось ще два стрибки, ще один широкий стрибок і гострі ріжки відважної кози штрикнули ззаду пса. Несамовите лящання розтяло повітря. Пес тричі сторчма перекинувся на дорозі і затиснувши між ноги хвіст, кинувся тікати. Але кізочка не задовольнилася цією відплатою. Вона двома стрибками догнала зухвальця і знову штрикнула рогами тепер у правий бік. Пес залящав ще несамовитіше.

– Бий його, гада, бий! – верещав збуджено Тарас і біг щодуху. Ось хто помстився напасникові за всі заподіяні вівцям і Тарасикові кривди. Тепер Тарас, знаючи прохід у загаті, кудою пес ховається в двір, перетинав дорогу. І вже біля самої діри пощастило йому шмагнути лозиною пса в додаток. Коли пес утік, кізочка зупинилась і сердито покрутила головою. Тарасик підійшов і погладив її по голові, на якій стриміли страшні ріжки.

А де ж вівці? – нагадав Тарасик і злякався. Е-ге, вівці вже за селом у якійсь шкоді. Тарас ухопив кізочку за вовну і потяг за собою. Та кізочка й не пручалась, вона веселенько підскакувала за Тарасиком, задоволена своєю

перемогою.

Вівці спокійно пололи Петреченкові бурячки. Тарасик несамовито свиснув. Страх, видно, з овець ще не вивітрився, бо вони прожогом кинулись на дорогу. Кізочка залишила Тарасика й прилучилась до черідки. Хлопець поспішав, підганяючи овець до пасовиська біля ставка.

Коли черідка розсипалась, мов намисто, по моріжкові, вищипуючи зелену траву, Тарасик, зворушений несподіваною войовничою вдачею кізочки, що так вчасно прийшла йому на поміч, ліквідувала назавжди страх перед Ливоновим псом, вирішив винагородити свого захисника. А чим винагородити? Звісно, хлібом. А чи любить кізочка хліб? Треба попробувати. Тарасик покришив на долоні хліб що взяв на підвечірок, підійшов обережно до кізочки і простягнув руку. Кізочка мабудь давно звикла до таких ласощів. Швиденько почала згрібати вологими, трохи шорсткими губами кришечки й ковтати. Коли кришок забракло, кізочка не відходила а стояла, нюхала долоню, заглядала в очі. Щедрий Тарасик незчувся, коли випорожнив торбу, навіть медівників не пошкодував кізочці. А та все стояла і холодним язиком пробувала долоню, чи бува, нема там поживи.

– Ну, йди вже дурна пастися, нема вже хліба, – проганяв її ласкаво Тарасик.

Кізочка вийде на моріжок, скубне кілька разів і знову повертається до Тарасика.

Тарасик дуже полюбив свою кізочку.

Чимчикуючи вечером із черідкою додому, він приготував лозину. Але догадливий пес, мабудь, добре запам"ятав з ким має справу. Тепер йому непереливки, попробуй тільки вибігти на вулицю. Він тепер передбачливо ліг за тином у надійному місці і коли Тарасик з черідкою проходив, тільки здалеку гарчав.

– Ану, йди–но сюди, песцюню, йди, я тобі щось дам! – заманював його Тарасик, тримаючи лозину за спиною.

– Гав, гав, гав! – відповідав йому пес із–за тину.

Тарасик реготав та гладив кізочку між ріжками.

У СИНЬОМУ небі, у безмежній високості, у прозорій димці курликали на захід журавлі. На сході, за селом, спалахнув багрянцем осінній ранок. Тягнув північний свіжий вітерець, дихаючи пахощами скошеного сіна, чебрецю, ковили та терпкого сухого полину. Срібним павутиннячком снувалося всюди бабине літо.

Широкою вулицею, здіймаючи куряву, веселими зграйками бігли до школи діти на перше навчання. Всі загорілі, щасливі, смагляві, рум"янощокі, з блискучими оченятами наввипередки хвалилися кращими кашкетиками, штанами, спідничками, чи черевичками.

Тарасик нетерпеливо поглядав на батька, що так поволеньки крутив цигарку. Почуття гордости розпирало його груди. Він радів не тому, що в нових штанях, чи новому картузі, ні, не це наповнювало його гордістю, а те, що він уже йде до школи, читатиме сам книжки, як усі його старші брати й сестри. Його непокоїла тільки одна справа. Він учора почув від батька, що до школи приймають у сім років, а йому щойно минуло шість. Ось що його тривожило. Але він має що сказати вчителеві, коли той крутитиме носом. Він йому скаже, що це не має значення, скільки йому років, а от він знає літеру О, – це око, знає літеру Т, – це Тарас, літера З, – це Запорожець, літера Н, – Настуня, М, – це Мама, і він багато ще знає літер. Тому що Тарасик від Настуні навчився абетки, татко й посилає його передчасно в школу.

– Заведу, побалакаю з учителем, може прийме, хай привикає, – сказав татко мамі, і от вони йдуть до школи.

Коли Тарасик біг перед батьком, усі його ровесники заздро вслід галасували:

– Дивися! Тарасик до школи йде! Диви!

Тарасик надув щіщки й не оглядався.

Підійшли до великої цегляної будови, що стояла не-

далеко від церкви і над дверима Тарасик ледве прочитав: "Церковно-Приходскоє Училище".

Батько залишив Тарасика в коридорі, а сам зайшов у кімнату, на дверях якої напис: "УЧИТЕЛЬСКАЯ".

Невдовзі батько вийшов, а за ним високий чоловік із густим волоссям на скронях, у великих рогових окулярах і білій, як сніг, сорочці.

– Оце той Тарас Бульба? – ховаючи посмішку, запитав учитель, показавши на Тарасика.

– Він самий, міцний як дуб, – відповів серйозно батько.

– Ну, такого здорованя треба прийняти до школи, – погодився вчитель, і в Тарасика від радошів виступили сльози. Ось він який велетень, а Настуня насміхалася, казала, що він "карапузик".

Учитель узяв хлопця за руку й повів коридором. Відчинив широкі двері й новий учень побачив тридцять принишклих пар очей. Діти, що галасували в клясі, тепер завмерли, де хто стояв.

– Отут будеш набиратися розуму, – мовив учитель і залишив Тарасика, а сам вийшов. Його зараз же оточили діти, серед яких він виявився найнижчим.

– Скільки ж тобі років, що ти прийшов до школи? – здивовано питали старші.

– Вісім! – сміливо збрехав Тарасик. Боявся, щоб не вилізла правда і його не прогнали додому.

Десь за півгодини, коли діти вже знали, як одне одного звати, зайшов учитель. Почав розподіляти дітей по партах, дотримуючись росту. Спереду дівчатка, потім хлопці низькі, середні, вищі й високі, які мали понад десять років і вже пнулися до парубчаків. Тарасика посадили на низенькій парті, зараз же за дівчатками. Поруч із ним посадили Андрійка, і Тарасик радів цьому сусідству.

Коли вже всі дівчатка й хлопці двійками сиділи за партами, вчитель вийшов наперед, став за столиком і звелів дітям підвестися на ноги. Потім запитав, чи знають "Отче

наш і звелів гуртом проказати молитву. Помолившись, учитель сказав дітям сісти і покласти перед собою на парту руки. В перший день навчання учитель пояснював дітям, як вони повинні поводитись у школі та на вулиці.

– Сидіти в школі треба тихо й чемно, – говорив учитель. – Треба уважно слухати. Коли хтось хоче щось запитати, то треба підвести вгору праву руку і сказати "Господін учітель". Під час навчання забороняється розмовляти, стукати ногами, гримати партою, вставати, чи крутитися. Так само не можна їсти, чи лускати зернята. На вулиці перед старшими треба скидати шапку, чемно вітатися та давати дорогу. Не можна дрочити собак, псувати рослини чи дерева і взагалі робити збитки...

Цілих сорок п"ять хвилин говорив учитель. Потім за дверима голосно задзеленчав дзвінок, учитель дав команду встати і дозволив вийти в коридор, чи у двір за потребами. За десять хвилин знову дзвінок і всі діти кинулись до кляси на свої місця. Навчання продовжувалось.

Перед Тарасиком сиділа звичайна собі дівчинка. Вузенькі плечики, невеличка голівка заступали спереду вчителя і тому він бачив перед собою на плечиках грубу, заплетену втроє, чорну косу з червоним бантиком на кінці. Але що це була за коса? Боже мій, ця довга коса на маленькій голівці просто прикувала Тарасика. Він зачаровано дивився на чорні, аж блискучі волосинки, що світилися сонцем, на червоний, як мак, бантик. Він сидів, мов заворожений. Такої коси навіть старша сестра Марія не мала. Цілу годину він дивився на косу, милувався нею і не бачив, як учитель підіймав картки з літерами високо в руці, і не чув, як увесь кляс голосно повторював: А–а–а-а! або О–о–о–о!

Тарасик здрігнувся, коли задзеленчав дзвінок і всі учні підвелись на ноги. Тоді й він схопився. В коридорі Тарасик дістав із кишені мамин пиріжок і почав їсти. Його зараз же оточили діти й кожне з них просило кусник білого смачного пирога. Тарасик поділився. Його охопило

якесь дивне почуття, таке радісне, що він готовий був усе хлопцям віддати, аби це почуття тривало вічно. Він ніяк не міг збагнути, чого йому так радісно, чи тому, що прийняли до школи, чи тому, що не пасе більше овець, чи може... так, так, ота туго сплетена, груба коса, з червоним бантиком. Як йому кортить попробувати ту косу пальчиками, пошелестіти нею, понюхати її...

І він крадькома протиснувся поміж хлопцями і став збоку, приглядаючись у профіль до дівчинки. Ніс кирпатенький, шия тоненька, спереду бракує одного зуба, а до того ще й веснянкувата. І Тарасик розчаровано зморщився. Але коса, чорна груба коса, туго сплетена, змушувала тривожно гупати серце.

Треню годину навчання Тарасик завзято вигукував з іншими дітьми, написані на чорній дошці білою крейдою літери: Ма.а! Ма.а! Ма–ма!.. – Але очі його дивилися не на чорну дошку з білими літерами а на чорну косу з червоним бантиком...

Коли задзвенів дзвінок і учитель сказав, що навчання на сьогодні закінчене й діти можуть іти додому, Тарасик не поспішав. Він пропустив перед себе володарку чорної коси, і ще довго дивився, як червоний бант вигойдувався на спині, то праворуч, то ліворуч...

– Ну, як там тобі Тарасику, подобається вчитися в школі? – запитала мати.

– Дуже подобається! – вигукнув Тарасик, і перед його очима знову майнула чорна коса з бантиком.

Так, кожного дня Тарасик приходив до школи першим і з тривожним хвилюванням ворожив: прийде, чи не прийде сьогодні?

Але дівчинка школу відвідувала ретельно.

Незабаром учні одержали "БУКВАР". Тарасик свою книжку обгорнув газетою і носив у торбі, як найдорожчий скарб. За тиждень двічі перечитав дома, і в школі тепер міг спокійно милуватися чорною косою та бантиками, що кожного дня були іншого кольору.

Та ось одного дня учитель роздав дітям чистенькі зошити та заструганi олівці. Звелів учням переписувати з дошки літери. Тарасик за кілька хвилин виконав завдання і тепер посміхався, дивлячись, як мучаться інші, виводячи кривулі. Потім раптом щось надумав, вирвав із зошита останній аркуш і написав:

"Мокринко, я дуже люблю твою косу".

Написав і почервонів. От дівчинка здивується його листові. Із завмираючим серцем, склав папір вчетверо, долучив медівника, що мама дала в школу і під час перерви, поклав свій дарунок під парту дівчинці. На прогулянку не виходив, а пильнував, щоб хтось не вкрав. Дзеленькнув дзвінок, і учні сіли за парти.

Мокринка повернулася з прогулянки і зразу помітила чужий пакуночок під своєю партою. Недовірливо взяла знахідку і почала розгортати. Зайшов учитель і стало тихо.

В Тараса серце мало не трісне, а очі заплили сльозами. Мокринка так здивувалася листом і медівником, що й не помітила, як підійшов учитель і відібрав папірець.

В очах Тарасових потемиіло, він мало не вмер.

– Хто це написав? – запитав учитель та, глянувши на Тарасика, посміхнувся. Тарасик зірвався й хотів тікати. Учитель стримав його і лагідно погладив по голівці:

– Ти, Тарасику, гарно пишеш! – проказав.

У Тарасика пересохло в горлі й він не в силі був вимовити слово. Сором просто палив не тільки обличчя, а все тіло. Навіть ноги тремтіли.

Учитель заховав папірець і розпочав навчання.

Тарасик з–під лоба кинув поглядом праворуч, ліворуч, оглянувся назад і переконався, що учні не сміються, а дивляться на нього зацікавленими очима. Тарасик заспокоївся, його таємницю не викрито. Все утихомирилось, Мокринка не гнівалась, бо й сама не встигла прочитати написаного, і все пливло спокійним руслом.

Аж раптом одного дня мама насипала йому борщу, коли він повернувся зі школи, і тихенько запитала:

– То ти вже, синочку, умієш гарні листи писати?

Тарасик поперхнувся і стрельнув бараболею з рота аж до порога. Ще раз кашлянув, поклав ложку і голосно заплакав.

– Цить, Тарасику, не плач, адже ж учитель не ганив тебе, а хвалив, що гарно пишеш.

– Я...я...не хотів, я...гі.і.і... заревів знову Тарасик.

– Не хвилюйся, синочку, це нічого, добре, що пишеш гарно, заспокоювала мати.

Тарасик втих і почав їсти борщ. Йому вже сором пройшов. Може, й справді, такі листи можна писати, – роздумував він.

Але Тарасова таємниця дуже скоро стала відома всім людям не тільки в селі а й в околиці. Подія, що хлопчик шости років залюбився в дівчинку і пише їй листи, стала сенсацією. До Тарасика причепили ще одне ім"я – Мокринчин. Боже, яке це прізвисько було дошкульне. Воно дратувало Тарасика, як червоний кольор гусака, він зараз же кидався з кулаками на наклепника.

СЬОГОДНІ Іван Запорожець відвозить сина в сусіднє село Краснопілку. Вже третій рік Олекса учиться в "Двуклассном училище" – на волосного писаря. Так мріє батько.

Олекса незадоволено, з серцем, кидає в скриньку книжки, зошити, готовальню, олівці та інше шкільне приладдя. Він хоче парубкувати, а його запрягають до книжки.

Марія безмежно розгнівана, набурмосена, люто кидає хліб, сало, цукор, цибулю, сіль у мішок Олексі. Тепер увесь тягар господарки падає на її плечі. І худобу нагодувати, і хліви почистити, і свиней доглянути, і понапувати, і припильнувати за кітними вівцями, і за тільною коровою, і за поросною льохою. Нема коли й голову змити.

А мама ледве встигає наварити, напекти, поприбирати, білизну позолити в жлукті, потім пополоскати, вибілити на сонці, викачати, гей–гей, скільки і в мами роботи. А Олексу готують на писаря. Виспиться там, у Краснопільці, нажереться, піде в школу – висидиться і знову повернеться на квартиру – спати. А вивчиться – пером буде водити за столом, а мені й тепер порпатись у гною і потім доведеться копатися в землі, – незадоволено мурмотіла Марія, сердито зиркаючи на брата.

– І на чорта мені те писарювання? – думав про себе Олекса. – Хіба я вродився до чорнила, чи панського крісла? Та мені добрі коні, гарна хата, кусок поля, ось, де життя.

І так усі були незадоволені. Марія дивилась на свої згрубілі, червоні, порепані від праці руки і кривила обличчя. Між люди соромно показатися з такими руками. Вона вже їх і олією натирає і сметаною маже – нічого не помагає.

– Маріє, поклади рушника і кусок мила Олексі! – гукає мати.

– Хай сам кладе! – сердито відповіла дівчина й висипала до мішка з бараболею відро буряків.

Олекса блиснув лютим поглядом на сестру, незадоволено посапуючи, кинув у сакви рушника, мило, ложку та кухлик пити чай, а зверху чисті онучі на зміну. Здається, нічого не забув.

Батько накидав у запряжений віз дров і під"їхав до порога.

– Виносьте продукти, пора їхати! – гукнув у відчинені сіни.

Олекса неквапливо виніс скриньку з книжками, потім мішок із бараболею, клунок з постіллю і, саркастично скрививши уста, виліз на віз і сів зпереду. Зняв із люшні віжки. Батько вмостився збоку, спустивши ноги через полудрабок, і закурив. Пихнувши домом і сплюнувши, глянув на Олексу:

– Поганяй! – проказав і полегшено зітхнув.

Олекса шарпнув віжками, коні рушили, і віз легко затарахкотів колесами. Марія провела сумним поглядом підводу, зачинила ворота й тихо проказала:

– Щоб тебе прогнали з школи!

Мешкав Олекса в Краснопільці, в родині Федченків, разом із двома ровесниками – односельчанами: Василем Діденком та Захарком Мовчаном. Всі вони мріяли бути, як не писарчуками, то сільськими вчителями.

Коли Олекса під"їхав до невеличкого дворика Федченків, назустріч йому браво вискочили два веселих паруб-чаки Василь та Захарко, що приїхали раніш, і в одну мить розвантажили підводу.

Баьтко дав господареві Федченкові три карбованці за квартиру та за готувння страви синові, а сам ще раз наказавши Олексі пильнувати науки, повернувся додому.

– Хай учиться, – думав він дорогою, – землі мало, щоб усі діти могли завести власну, добру, господарку, то, може, знайде працю легшу й кориснішу. Як кінчить добре двохклясівку, пішлю до учительської семинарії, а ні, то, може, десь писарчуком утисну. А дванадцять десятинок землі розподілю між тими, що вдома. Петрові, старшому синові, що одружився, вже відрізав три десятини, Юлі, дочці, що вийшла заміж, уже украяв півдесятини, ще залишилося, крім Олекси, два хлопці та троє дівчат. Підростуть, кожному треба наділити, та й самому щось залишити, щоб не йти з торбою... Діти, діти! І з ними зле і без них не добре, – скрушно зітхав Запорожець...

Другого дня всі хлопці разом пішли до школи. Олекса обрав собі постійну парту, привітався з старими товаришами і цілий день був уважним учнем. Слухав і записував. Поверталися зі школи також усі разом. Гуртом робили завдання за одним столом. Обідали й вечеряли за одним столом. Все було якнайкраще.

Наступного дня, поснідавши, хлопці з книжками разом вийшли з хати. Василько і Захар спереду, а Олекса,

глибоко задумавшись, сповільнював кроки, непомітно залишився і чкурнув у провулок. Заховав книжки в острішкові й почимчикував на річку. Вудив рибу аж до вечора. Повернувшись на квартиру, частував хлопців цигарками, виміняними в жида за рибу, намовляв товаришів не зрадити батькові його прогулів. І так день у день Олекса відпочивав на річці, а коли погода псувалася, крадькома залазив до Федченкової клуні в солому і спав. Школу відвідував раз на тиждень, щоб числитися учнем. Кожного разу перед директором школи мав готове виправдання. То був хворий, то боліли зуби, то латав чоботи, то відвідував хвору маму. Так він прокрутився до Різдва. Відпускаючи учнів на канікули, директор школи видавав свідоцтва з піврічними оцінками. В Олекси стояла одна чвірка, – поведінка. Дві трійки, і решта двійки. Внизу стояла дописка: "Не посєщал занятий, имел много пропусков". Видаючи свідоцтво, директор попередив: – "Не підтягнешся, не сядиш за книжку, залишишся на другий рік".

Олекса уважно оглянув свідоцтво з усіх боків і метикував:

– Коли б отут не двійка, а одиниця, – легко виправити на чвірку, одну трійку можна залишити, а другу виправлю на п"ять. Але що його робити з капосними двійками? Е, чого там журитися, скажу батькові, що в цьому році свідоцтв не давали. Спокійно поїхав додому підводою, що приїхала за Захарком.

Увечорі батько повернувся з садка і зразу ж запитав:

– Ану, покажи-но мені свідоцтво. Мовчан хвалився свідоцтвом Захарка, то там усі чвірки та п"ятірки.

Викрутас, що свідоцтв в цьому році не давали – провалився. В грудях заніміло, а зад почав тремтіти. Олекса відчинив валізку, довго там перегортав зошити та книжки і нарешті подав свідоцтво мамі, що стояла біля нього в такому напруженні, мов би зараз вибухне бомба. Ухопивши блискучий папір із золотими літерами, вона враз переродилася, обличчя її заграло посмішкою, а очі світилися

як у церкві свічечки перед іконою. Вона раділа, що син має свідоцтво. Ось який він гарний учень. Вона урочисто затримала в руці цей дорогий аркуш, а потім подала батькові, бо була неграмотна.

Батько тільки кинув одним оком, і на його скронях недобре заворушились желваки. Він переглянув оцінки, прочитав дописку, і вуса його настобурчились. Видно було, як цей папірець вплинув на нього. Батько помаленьку підняв на Олексу свій тяжкий, гнівом наповнений, погляд і якусь хвилину мовчки дивився, мов би приймаючи важливе рішення.

– Чому ж ти до школи не ходив? – якось із притиском, хриплувато, запитав батько розтягуючи слова.

– Я був слабий, – тихо промимрив Олекса і, глянувши з–під лоба, зіщулився.

– Ну, то я тебе зараз вилікую, – прохрипів ще гучніше батько, і вкрадливими кроками, як пантера до здобичі, підійшов до порога, зняв з кілочка оброть, що сушилася біля печі.

Тарасик і Настуня злякано шмигнули на піч із тихим скиглінням, мов би екзекуція має відбутися над ними. Олекса, збагнувши, що дорога з хати перетята батьком, втягнув голову в плечі, зібгався й присів у куточку біля ліжка, ховаючи плечі.

– Не бий дитини! – злякано вереснула мати. Але батько вже трусився, як у лихоманці, й увесь почервонів. Відштовхнув матір рукою, твердим кроком підійшов до Олекси і витягнув за руку з кутка.

– То ти, ледацюго, будеш учитися, чи ні? – процідив крізь зуби і з усієї сили вдарив по спині. Сорочка тріснула і тіло зразу взялося синім рубцем.

– Таточку, буду вчитися, їй–Богу, буду вчитися, пустіть! – заверещав дико Олекса.

– Я тебе навчу, як книжку любити, – приказував батько і періщив мотузком. – То я буду витрачатися, а ти босякувати? – і знов мотузом по спині, по руках, по ногах,

по голові. Вже з щоки капала кров, а батько молотив.

В хаті зчинився такий галас, наче була пожежа або потоп. Лементіла мати, хапаючи за руки батька, верещали діти Карпо й Маринка, несамовито кричали Тарасик і Настуня. Батько бив смертельно і жорстоко.

Мати побачила, що в батькові заговорив звір, кинулась йому на груди, як ведмедиця, захищаючи своє дитя. Батько махнув рукою навідліг і збив з ніг матір. Олекса скориставшись із метушні, шмигнув під ліжко і заліз у самий кут.

– Заб"ю, сучий сину, заб"ю, як собаку! – хрипів батько в злобі, але вже ліжка від стіни не тягнув. Він постояв ще трохи, важко дихаючи, потім кинув до порога мотузяну оброть, висякався і сів край столу. Глибоко запалі очі ще палахкотіли гнівом, але буря вже пройшла, йому вже тяжко було навіть самому підвестися, так вичерпала його злоба на сина, що не хоче вчитися. Мати стояла в куточку, біля печі, прикипіла до коміна, і тихенько витирала сльози. Вона вже знала, що гнів проходить і батько заспокоїться. Він уже свій гнів випатрошив на дитині.

Карпо й Маринка ще хлипали в куточку, на лежанці, Настунька й Тарасик злякано виглядали з печі, а Марія, заціпивши зуби, тремтливими руками навпопад штрикала голкою полики, і плакала. Тепер уже кінець Олексовій науці, батько більше не повезе вчитися, – думала вона, – водночас радіючи і жаліючи брата.

– І навіщо ж ото так бити рідну дитину? Ти ж можеш калікою його зробити, – докірливо кинула батькові мати.

– Я його, чортового виродка, на бантині повішу, – мовив батько, але злоби вже в голосі не відчувалося. Він скрутив цигарку, запалив і твердо додав:

– Не піде більше до школи, хай порпається в гною, – сплюнув і вийшов з хати.

Марія аж підскочила з радощів, підбігла до ліжка, підняла рядно й гукнула:

– Олексо, вилазь, батька вже нема в хаті!

З-під ліжка показалось страшне обличчя Олекси. Одне око підбите, а друге запливло сльозою. Губа розпухла, як ковбаска, а через щоку – синій рубець. Про спину – нема чого й згадувати. Там не знайдеться й клаптя свіжого тіла. Кульгаючи, з синцями на руках, підвівся, накинув піджака на порвану сорочку і вийшов.

– Ти куди? – насторожено запитала навздогін мати.

– Піду ночувати до Петра, – понуро відповів Олекса.

Мати не перечила. Батько може заглянути в коршму і, повернувшись, розпочати наново розправу. Вона тільки гукнула:

– Може, я тобі смальцем синці помажу? Не так болітиме.

– Загоїться! – байдуже відповів хлопець і вийшов на подвір"я.

Батько, справді, прийшов пізно. Гримнув ногою в двері так, що клямка відскочила, ліг, не роздягаючись, на ліжко і зараз же заснув. Мати тихенько стягнула з нього чоботи, що робила завше, як приходив п"яний, загасила каганець і лягла спати на соломі, серед хати, прокинувши свитину.

ЯЛИНКА! Зелене, привезене з лісу свіже, пахуче деревце. Скільки радости приносить вона дітям! Ялинка завше була прикрасою в хаті протягом двотижневих Різдвяних Свят. І Тарасик щоразу з таким же трепетом, з такою ж побожною обережністю підходив до деревця і блискучими очима оглядав прикраси, що сяяли сонцем, срібним місяцем, золотими зорями. Він нюхав, приглядався до кожної гілки, до кожної казкової прикраси і зворушливо зітхав. Скільки тут було зайчиків, медведиків, пташок, рибок золотих та срібних, грушок, сливок і ягідок пахучих та спокусливих, і вся ця оздоба блискотіла,

світилася, іскрилася, вигравала веселкою в світлі, вабила і чарувала виглядом та пахощами.

То це ж удома, невеличке деревце на столі. А учитель обіцяв велику ялинку в школі. Заповів кожному учневі принести п"ять копійок на дарунки. Ялинку й прикраси дає церква, а дарунки дітям роблять батьки. Тарасик з радістю приніс і свого п"ятака, отриманого від мами, і дав учителеві. Сьогодні останній день навчання перед канікулами і вчитель попередив дітей, щоб були чемними, та не забули прийти під Новий Рік на спільну ялинку, побажав веселих свят, і діти розбіглися додому.

Тарасикова душа розривалася від зворушення. Кругом люди кудись поспішають, посміхаються, веселенько перегукуються, дома повна хата пахощів. Мама заклопотано метушиться біля печі. Треба смажити ковбаси, запекти порося, наварити холодцю, насмажити риби, зварити кутю й узвар, а до того вареники, пиріжки, медівники, хіба все перелічиш? Батько надворі чистить хідники від снігу, затуляє діри в хлівах, щоб худобі було тепліше.

Тарасик почув, як у другій хаті хтось співає. Він тихенько зайшов і зупинився в куточку. Настунька з товаришкою Параскою вчаться колядок. Тарасик тихенько наблизився і з якоюсь душевною святковістю почав скрипучим голоском підтягати.

Боже, як йому хочеться в цьому році піти з колядниками колядувати.

– Цить, не пищи тут, як миша! – гукнула йому Настуня.

Тарасик зпересердя набурмосився, схилив голову, трохи помовчав, а потім знову тихенько фальшивим тоном приєднався до дівчат. Пильно прислухаючись, він уже не псував співу, не тягнув "у бока", а потрапляв під тон. Коли дівчата кінчили свою пробу, він, жалісно скривившись, звернувся до сестрички:

– Настунько, візьми мене колядувати, я буду вам носити торбу і всі свої пундики віддам. Візьми мене з

собою для компанії!

Дівчатка обмінялися згідливою посмішкою і Настуня відповіла:

– Добре, підеш із нами, але щоб не пищав під вікном, а відганяв собак позаду, коли десь трапляться.

– Гаразд, буду відганяти, я ж маю лозину! – радісно погодився Тарасик.

Коли на заході за селом затужавів день, а небо над головою затяглось святвечірніми сутінками, на вулиці почулися дитячі голоси, під вікнами задзвеніли колядки. Тарасик захопив свою лозину, взяв торбу і приєднався до дівчат.

Почали зараз же від сусідів, з першої хати. Дівчата колядували під вікном, а Тарасик чатував позаду з лозиною. Але сьогодні доброзичливі люди заздалегідь позачиняли собак у хлівах. Тарасик міг би колядувати, та боявся Настуні. Коли дівчата кінчили колядку й підійшли до дверей за нагородою, Тарасик стояв збоку, насуплений і сердитий. Та ось, сусідка, тітка Палажка, вийшла на поріг, дала Настуні й Парасці по два горішка, гукнула до Тарасика:

– А ти чого там стоїш, Тарасику? Йди-но сюди!

Тарасик, соромливо ступаючи, наблизився і втупив очі в сніг під ногами. Сусідка зачерпнула рукою з миски горіхів і шусьнула Тарасикові в торбу повну жменю. Тарасик з радощів аж підскочив, а дівчатка ахнули.

За ворітьми Тарасик переможно кинув дівчатам:

– Бачите, мені більше дали!

– Бо ти, мабудь, краще колядував? – глумливо засміялась Настуня. Тарасик промовчав.

Біля другої хати те саме. Тарасик чатував з лозиною, а дівчата колядували. Та коли обдаровували гостинцями, Тарасикові завжди – подвійна порція. І почуття гордости в Тарасика росло, хлюпалось, мов піна в ночвах. Невдовзі, коли дівчата потомилися, він таки примостився збоку й тихенько підтягав колядку. Настунька трохи пог-

римала, а потім примирилась і тільки посміхалася. Однаково в хаті господарі не могли второпати, чи вони добре колюдують, чи фальшиво, аби голосно.

З однієї хати гоподар виніс колядникам пундики. Настунці та Парасці дав по однму, а Тарасикові сипнув у торбу повну жменю і посміхнувшись, ствердив:

– Ти, сину, гарно колядуєш, найкращий голос маєш!

Цього доказу було досить, щоб переконати дівчат, який то з Тарасика вправний колядник.

Так непомітно, від хати до хати, забрались аж на другий куток села.

– Тобі, Тарасику, треба бігти додому за другою торбою, – зауважила Настуня, – може б, ти поділився з нами?

– Дома поділимося, – відповів набундючено Тарас.

Небо над головою темнішало, висипали зорі, вискочив човником місяць. Мороз гучніше заскрипів під ногами. Колядники голосніше й сміливіше, вже хрипкими голосами, співали під вікнами, жвавіше на вулиці бавилися сніжками. Весело й радісно почував себе Тарасик. Він уже навчився колядок і голосно допомагав дівчатам.

Біля однієї хати, колядуючи під вікном, Тарасик відсунув з чола шапку і глянув у вікно. Подивився і завмер, слово застрягло в горлі, дух перехопило і він мало не прикусив язика.

Крізь вікно з хати дивилася Мокринка. Глипнула на Тарасика і щезла за вікном, мов провалилася. Тарасик соромливо звинувся і став біля стіни, заховався, прилип, як равлик до дерева. Серце його несамовито калатало.

Дівчата, закінчивши колядувати, підійшли до дверей. Господиня, у білій вишиваній сорочці, із зав"язаною ,як чалма в бедуїна, квітчастою хусткою на голові, зарум"янена й радісна, почала роздавати гостинці. Дала дівчатам по три горішки, а Тарасикові висипала в торбу з миски всі рештки.

– Може ти, зятю, змерз, то ходімо в хату, погрієшся! – раптом веселенько запропонувала.

Настунька й Параска голосно пирскнули сміхом.

Тарасик мало не впав. Він так засоромився,що готовий був із головою в сніг залізти. Повернувся і кинувся на вулицю.

– Ходімо вже додому! – сказав дівчатам, коли вони вийшли за ворота.

– Біжи сам, ми ще трохи поколядуємо, – відповіла Настуня.

– Я не втраплю додому, заблудюся, – соромливо признався Тарасик.

– То почекай, ми ще заколядуємо в Джумиги, тут дають свіжі яблука.

Повернувшись додому, Тарасик вигорнув із торби для Настуні й Параски всі свої гостинці, так, як обіцяв. Але дівчатка й свого не хотіли їсти, сьогодні голоду нема.

Наступного дня зранку мама нагадала Тарасикові, що сьогодні треба нести хрещеним татові й мамі "вечерю?. Чому вечерю носять рано? Мама пояснила, що для дітей ранком носити зручніше.

Мати зав"язала в хустку калач, кружальце цукру і свіже яблуко, наказала Настуні:

– Ти ж там дивись, щоб хто саньми не переїхав Тарасика. Сьогодні люди гасають, як навіжені, кіньми.

– Не журіться, ми вже не маленькі, – відповіла Настуся і пішла з Тарасиком до родичів із "вечерею".

Як водиться, в кожній хаті, куди вони заходили, вітали господарів, цілували руку, передавали вузлик із калачем. Господиня запрошувала до столу, частувала стравами, давала крапельку горілки, чи чарку юшки з узвару, міняла калач і, нагородивши гостинцями та грішми, випроводжала словами: "З Богом! Приносьте і в наступному році"!

Десь аж увечорі Настуня повернулася додому, тягнучи за собою сп"янілого Тарасика.Родичів багато і кожного треба відвідати.

Третього дня свят Тарасик був на ковзанці. Повернувся додому увесь мокрий від снігу. Так кожного дня розвага,

Наблизився Новий Рік. Ялинка в школі. Ще завчасу Тарас із Настунькою пішли до школи. Завітавши до середини, не впізнали мешкання. Дерев"яні стіни були розсунені, замість парт стояли лавки, а біля стіни – високий поміст. Дітей повно – галасу хоч вуха затуляй. Тарасика посадили з Настунею спереду. Потім вікна позатуляли і засвітили велику лямпу з червоним абажуром, збоку другу лямпу із зеленим, ще далі лямпа під жовтим, а далі – під синім. Діти ахкали, дивувались, захоплено вигукували.

Аж ось спереду помоста почала підійматися біла завіса. Діти завмерли. Заслона підіймалася помаленьку, неквапливо, мов би була дуже тяжка. Діти побачили спочатку на помості купами різнокольорові пакуночки, далі з"явився грубий стовбур зеленого дерева, і ось у повній красі почала виростати знизу вгору ялинка. Горіла золотом і сріблом, різними прикрасами, і в світлі кольорових лямп здавалася казковою будовою, царством чарівних створінь. Чого тільки на цій ялинці не вигравало світлом! Тут і птахи, і звірі, й янголятка, і святий Миколай, і оріщки, і вивірка на гілочці. Боже мій, у Тарасика очі розбігалися, не знав, на що дивитися. Тепер він матиме, що розповідати вдома.

Та ось завіса почала опускатися й ялинка зникати. Діти загаласували. Але це тривало коротко. Лямпи хтось прикрутив і зробилось темно. Завіса почала здійматися, і діти раптом побачили в рожевому потічкові світла з неба, янгола. Зробилося тихо. Біле платячко на янголові спадало хвилями, коротенькі крила за плечима сріблилися, як великодні ризи, а довгі, нижче пояса, чорні коси, ніжно спливали по плечах, грудях і руках, як чарівна прикраса. На голові в янгола блистіла царська корона.

Потім хтось підніс свічку, і срібна ниточка спалах-

нула на ялинці полум"ям, бігла, звивалася навколо янгола, підскакувала над його головою, бризкаючи іскрами, як багття з сухого хмизу.

Тарасикові зробилося гаряче і він розстібнув комірця сорочки.

– Дивись, яка чарівна Мокринка, – раптом почув Тарасик грубий голос позад себе. І щойно тепер він переконався, що Мокринка – янгол.

Завіса помаленьку стала спадати вниз.

– Не закривай! – вигукнув Тарасик і, схаменувшись, схилив голову.

– Не закривай! – підхопили його сотні дитячих вигуків. Затупотіли ноги, стукали закаблуками, гримали кулаками, стоголосо верещали. Завіса знову піднялась, але янголятко зникло. Вознеслося на небо! – хтось сказав.

Потім виходили старші учні й деклямували вірші. На зміну деклямацій причалапав у великих валянках дід Мороз, у кожусі й високій шапці. В червоних рукавицях він почав роздавати дітям дарунки, що лежали під ялинкою.

Тарасик і Настунька ухопили свої пакуночки, хутенько вибрали звідти смашніші речі й поїли, а неспокусливі понесли додому. Дорогою увесь час Тарасикові ввижався в небі між ясними зорями з чорною косою янгол.

– Мамо! Гляньте, що нам подарував дід Мороз! – гукнув Тарасик ще з порога, простягаючи з золотого паперу ворочок з пряниками.

Мати оглянула зверху ріг достатку, пробігла поглядпм по блискучих зірочках і зупинилась на образкові:

– Який гарний янгол! – замилувано проказала.

– Де янгол? – здригнувся Тарасик і вихопив з маминих рук пакуночок. Подивився й незадоволено нахмурився:

– Зовсім не гарний! – розчаровано проказав.

– Чому? – здивувалась мати.

– Бо рудий, – коротко відповів.

– То давай поміняємось, в мене янгол чорнявий, – запропонівала Настунька.

Тарасик радо погодився. Обережно відмочив від пакуночка наліпку з янголом і заховав у своєму букварі.

– Тарасику, хочеш дідуха палити? – гукнув Олекса.

– Почекай! – заметушився Тарасик, заховав букваря й ухопив шапку.

Одекса, взявши рядно з тринням на плечі, брів глибоким снігом у садок. Над селом рожевими спалахами блимало небо від запалених дідухів. Олекса висипав тринння під високою грушою і запалив. Сніговий простір знявся рожевою димкою, а під деревами малювалися тіні. Обличчя в Олекси червоне, червоне.

– Олексо, знаєш чого сніг білий? – зненацька запитав Тарасик.

– Ні, не знаю, – неуважно відповів, милуючись рожевими відблисками в потемнілому небі.

– Такий здоровий і не знаєш, а я знаю!

– Знаєш? Ану, розкажи й мені, – зацікавився Олекса.

– Сніг білий, бо хмари зимою білі, а коли б хмари були чорні, то падав би попіл, – поважно пояснив Тарас.

– А коли хмари бувають сірі, або рожеві, то тоді що? – притиснув Олекса запитом.

– А чого сьогодні собаки не заводять, як горить солома? – замість відповіді знову запитав Тарасик.

– Бо собаки сьогодні святкують і лінуються гавкати, – відповів Олекса насмішкувато, а сам подумав:– цей Тарасик таки спостережливий.

– От і неправда. Собаки добре знають, що це не пожежа а дідух, – повчально зазначив Тарасик.

У Тарасика сьогодні багато роботи. Він поспішав. Повернувшись до хати, знайшов торбинку і насипав туди пшениці. Другу взяв для пундиків. Він іде в цьому році посівати. Поскладав усе на лавці, роздягнувся, скинув чоботи і ліг на лежанці трохи задрімати.

Гуп–бух, гуп–бух, гуп–бух,.. почув раптом Тарасик крізь сон і схопився.

Серед хати на простеленому рядні два хлопці качал-

ками лупцювали сніп жита, що стояв святами на покуті.

Боже ж мій! Випередили мене! – жахнувся Тарасик і скочив з лежанки. Босоніж узувся, натягнув ватянку, накинув шапку, метнувся за торбами. Мати обдарувала молотників, подякувала і випровадила з хати. Хлопці задоволено гупаючи чобітьми, поспішали далі.

– Мамо, де моя торба?! – зарепетував Тарасик.

– Ось вони обидві, не квапся, сину, однаково, тебе випередили.

– Це нічого, я побіжу до інших сусідів, – заспокійливо відповів.

– А ти не забув, як казати в хаті, посіваючи?

– Ні, не забув. Сію, вію, посіваю, – розпочав він вивчене віншування.

– Ну, то йди вже, йди, тільки далеко не заходь, – попередила матір, радіючи синком, що вперше йде посівати.

Надворі було тихо, місячно й ясно, наче вдень. Срібним карбованцем котився в небі місяць, густими пасмами сяйва білував землю. Десь недалечко мінливим гомоном переливались дитячі голоси. Під чобітьми весело поскрипував сніг. Тарасик, човгаючи на босу ногу, шкарбунами, перетяв вулицю й зайшов до першої сусідки Гапки.

Від морозу в носі почало злипатися, і він хутко вбіг у хату, скинув шапку, залишив біля порога лозину, набрав з торби жменю суржика й завзято жбурнув перед собою. Скло на образах і шибки у вікнах святочно задзеленьчали.

– Сію, вію, посіваю, з Новим Роком поздоровляю, на щастя, на здоров"я, на новий рік, роди, Боже, жито й пшеницю краще як торік! – проказав і пильно подивився на тітку, чи добре він вивчив привітання.

В хаті пахло чорнушкою і житнім хлібом. Під стелею, перед іконами, блимала лямпадка, а в кутку муркотів кіт. Гапка сумирно стояла спереду біля столу й ласкаво дивилася на Тарасика.

– Спасибі, дитино, що так гарно поздоровляєш, – похвалила Гапка, і Тарасик сміливіше потягнув пахуче по-

вітря носом. Сусідка подала копійку й два коржики.

Тарасик швидко заховав гроші в кишеню, коржики в торбу і чкурнув із хати. Щойно перша хата, а він уже має гроші. Треба поспішати!

– Гляди, Тарасику, не відморозь вуха! – попередила вже надворі Гапка.

– В мене шапка тепла, – запевнив Тарасик і почимчикував снігом до другого сусіди. Наближаючись до воріт, він стишив кроки і намагався не рипіти чобітьми. Тут собака. Тарасик тихенько почав відчиняти фіртку. Щойно він ступив ногою в двір, як перед ним вигулькнув пес. Не встиг Тарасик отямитись, як пес підскочив, зіперся ногами на його груди і лизнув язиком обличчя.

– А щоб ти здох! – вилаявся Тарас, відштовхнув нахабу, сіпнувся взад і зачинив фіртку. Собака, впізнавши Тарасика, скавулив, махав хвостом і намагався крізь штахети лизнути ще раз Тарасика. І що його робити? – журився хлопець. Шкода було минути двір Соболенків, бо ж тут, може, й дві копійки дадуть. Тоді він кинув собаці коржик, сподіваючись тим часом проскочити в хату. Але собака був меткий, поживу впіймав ще в повітрі, підскочивши, і за один ковток покінчив із коржиком. Ласкаво дивився в очі Тарасикові, чекав на другого коржика. Тарасик кинув з усієї сили другий коржик на подвір"я, відчинив фіртку і побіг. Пес три рази скочив, видобув із снігу смачний дарунок, ковтнув і вже знов перед Тарасиком. Тарас іще раз вилаявся, задкуючи, добрався до фіртки і зачинив її перед самим псом. Собака залишився в дворі і приязно крутив хвостом.

– Ти дурний, нема більше коржиків, – сказав він псові й пішов до іншого сусіди. Там собака невеличкий, і він не боїться. Сміливо рипнув ворітьми, зайшов на подвір"я. Десь із буди ліниво гавкнув двічі пес, але до воріт не біг. Тарасик зайшов до хати, скинув, як звичайно, шапку, дістав зерна і сипнув жменею на образи:

– Сію, вію, посіваю, – гукнув він від порога.

– Не сип, дитино, на стіл, там затірка сушиться, – залементувала жінка, і Тарасикові святочний настрій нараз ізник, як димок із цигарки. Він винувато висипав зерно в торбу. Жінка дала йому горіхів, цукерок, бубликів.

– Ти не заблудиш? – зацікавлено спитала насамкрай.

– Ні, я вже сам до школи ходю! – бадьоро випалив Тарасик і знов йому стало радісно.

– А чий же ти будеш? – мов би не впізнала його сусідка.

Тарасик здивовано поглянув на добре знайому йому жінку, яка майже щодня буває в їхній хаті.

– Хіба ви мене не знаєте? – Я Запорожець, – пояснював Тарасик.

– Це якого Запорожця? – допитувалась сусідка, ховаючи добродушну усмішку.

– Та ж того, що третя хата від вас, – вже сердито відповів посівальник.

– А–а! То це ти той Тарасик, що до дівчат листи пише? – приголомшила жінка Тарасика страшним запитом.

– А що вам до того, що я пишу? – роздратовано відповів і, не натягши на голову шапки, повернувся і гримнув за собою дверима.

- Щоб ви перекинулись із снопами, як таке мені кажете, вилаяв Тарасик уголос і пішов на вулицю. Святочний настрій цілком був зіпсований. Він постояв трохи і вернувся додому.

– Поздоровив усіх із Новим Роком? – посміхнулась мати, здіймаючи з Тарасика шапку.

– Холодно, і я вернувся, а ось гляньте, гроші маю, – радісно простяг руку, показуючи на долоні копійку.

О–о! Дивись, який з тебе багатій. І що ж ти купиш за ці гроші?

– Ще не знаю, може, "коньки" а може, червоний із синім олівець.

– Це добра думка, ну, роздягайся та лізь на піч, бач, аж вуха почервоніли.

Тарасик скинув порожню торбу, роздягся і хутенько шмигнув на піч.

РАНІШНІХ промінях сонця село гомоніло. Тарабанили корби біля кирниць, скрипіли ворота, десь гупала сокира в дровітні, готуючи паливо до печі варити сніданок.

Батько зірве намерзлу бурульку на вусах і сердито бренькнувши нею об землю, знову бере молоток і поправляє ворота. Піврічний стрибунець, гасаючи по подвір"ю, необачно зломив дошку. Ще добре, що хоча ноги не покалічив.

Вулицею шпарко мчали пароконні сани. Аж урівні з ворітьми, пішли чвалом, і Запорожець почув дзвінкий голос:

– Дядьку Йване, Олекса вже поїхав до школи?

Батько здригнувся. Метнув зором убік голосу й побачив на санях Сергія Мовчана з сином Захарком. Йому в грудях болісно щось ворухнулося і він на мить примкнув повіки, а з очей викотилась сльоза.

– Поїхав!.. До чорта в гості! – і схиливши голову, ще завзятіше загримав молотком по воротях.

Сергій Мовчан стьобнув батюгою свої вистояні коні й погнав їх, аж сніг розлітався клаптями. Урвавши знову роботу Іван подивився, як шпарко тікають сани. Він штовхнув скриньку з цвяхами й широкими кроками пішов у хату.

– Де Олекса? – сердито запитав із порога.

– В льоху кадовба з огірками конопатить, чогось розсіл пустив. А хіба що?

– Поклич його, хай негайно збирається до школи. Готуй швиденько харчі, – наказав батько й вийшов.

Матір на мить заніміла. Та ось обличчя її нараз роз-

промінилось, а очі засяяли радістю. Вона, приємно здивована такою батьковою ухвалою, хутко поправила на голові очіпка, мов би мала зустрічати гостей, витерла великим шкарубким пальцем носа і стрімголов побігла до льоху.

– Олексо! – дзвінко гукнула з порога.

– Чого? – глухо пролунало знизу, мов із глибокої кирниці.

– Іди хутенько до хати! Кидай під три чорти того кадовба! Чуєш?

Олекса зірвався, як на пожежу, біг перескакуючи через дві приступки, вискочив з льоху і прожогом метнувся до хати.

– Що сталося? – задихано поспитав матір.

– Збирайся, сину, до школи. Складай книжки, надінь чисту сорочку, але передніше помийся з милом, витягни зо скрині нові штани, та не моняйся довго, – лебеділа скоромовкою втішена мати.

Олекса набурмосився. Глянув зпідлоба на маму і промимрив:

– Тато ж казали, що я більше до школи не піду.

– Передумав, сину, схаменувся. Пішов уже коні запрягати. Збирайся, дитино, швидше, – наглила матір Олексу, а сама, як весільна дружка, звивалася по хаті, насипаючи у вузлики то пшона та крупів на кашу чи куліш, то соли й цибулі. Зняла з полиці дві хлібини.

Олекса незадоволено скинув брудну сорочку і жбурнув під лавку. Помив руки, надів чисту сорочку, витяг зо скрині нові штани та натягнув їх і почав неквапливо складати розкидані по закутках книжки, зошити, олівці та інше шкільне приладдя яке, як він гадав, більше ніколи не буде йому потрібне.

– І чого ти огинаєшся, як слабий? Батько он уже запріг коні, – гарячкувала мати. – А ти, Маріє, кинь кужіль та біжи в комору, відріж фунтів десять сала Олексі, або – ні! Візьми там цілу боковину, підв"язану до жердки...

– Боже ж мій, цілу боковину?! – сплеснула долонями Марія. – Хай його розіпре, стільки давати сала. Ми робимо, аж в очах чорніє, і то нам ріжете по шматочку. Не піду! До борщу налийте йому олії.

– Маріє! – суворо мовила матір, – Роби те, що я кажу! Він же там книжки "наізусть" вивчає, то треба добре їсти.

– Наізусть, – перекривила Марія, – як мені, то сказали, що досить псалтиря знати, а його учите, учите й учите. І вся наша праця, як у прірву йде...

– Я тобі кажу, принеси сала! – нагримала мати. Марія пішла невдоволено в комору.

Батько сам виніс із льоху мішок бараболі, клумак буряків, капусти, моркви, поскладав на сани, прикрив соломою, щоб не померзло, і зайшов у хату.

– Ви вже готові? – запитав, не скидаючи шапки.

– Вже готові, винось Олексо! – мовила матір до сина.

– Дров нема рубаних, то привезу пізніше, – мов би завинивши, тихо сказав батько.

Олекса, повиносивши з хати клунки, сів спереду і взяв віжки.

– З Богом! – мовила радісна мати й навздогін перехристила їх. Олекса хльоснув батогом, і коні рвучко взяли з місця. Мати зачинила ворота й шептала молитву.

Марія сиділа край столу й проклинала Олексу на чому світ стоїть;

– Болячку йому в спину, а не сала, на панича вчиться, а ти роби, як віл, – гірко нарікала на свою долю, поглядаючи на подерті чоботи й мокрі онучі, що світили дірками.

Олекса стримував коні, що поривались у чвал. Під впливом ранкового, свіжого повітря, спостерігаючи жвавий перебір кінських копит, що розбризкували сніг, йому почуття досади почало розвіюватись, розпливатись, і він уже був радий, що знову їде до школи. Ну, що його робити

взимку дома? Конюшні чистити? – думав собі.

Батько сидів на санях збоку і кидав скісний погляд на синів профіль, підбирав слова, щоб розпочати розмову. Висловити весь свій біль, що затужавів у душі, розрядити розпуку, що гризла його усі свята. Поскаржитись синові на втрачену надію, яку він плекав, посилаючи його в двоклясівку, переймаючи на свої старі плечі подвійний тягар господарки. Багато дечого кортіло батькові розповісти, немов би висповідатися перед сином.

– Чи ти маєш гроші на олівці та чорнило? – тихо поспитав батько.

– Четвертака мама дали, – відповів Олекса.

Батько подлубався у гаманці, витяг карбованця й подав синові.

– На карбованця, може, четвертака мало буде.

Олекса здивовано глянув на батька, взяв гроші і журно зітхнув. Батькова щедрість зворушила його. Батько ж бо ніколи не давав йому грошей, все мама, а тепер... Доброго він має батька, тільки не вмів розпізнати крутої його вдачі, марно нарікав.

Коні вигравали в санях, підскакували, крутили головами, стригли вухами, здіймали напружено хвости. Олексі кортіло заспівати пісню.

– Ти вже там, сину, не лінуйся, – розпочав батько веселіше, і в його голосі чутніла не погроза, не гнів батьків, а благання, – не роби мені сорому перед людьми, пильнуй науки, старайся бути таким, як інші хлопці, – тихо гомонів, пускаючи димок у повітря.

Олекса сумно посміхнувся. Він і сам хотів би мати добрі оцінки в свідоцтві, але як їх здобути без важкої праці?

– Ти ще молодий, – вів далі батько, – у тебе ще вітер шугає в голові.

Олекса насторожився. Батьків тон забренів суворіше.

– Ти ще мало знаєш, щоб по-справжньому полюбити науку. А от, коли ти закінчиш двоклясівку, підеш до семи-

нарії, а там до університету, от тоді ти будеш мені вдячним, тоді ти побачиш, як то наука перероджує людину, як знання міняють думку, почуття відповідальности перед своїм народом. І я найщасливішим себе почував би тоді, коли б ти хоч трішечки переродився з парубка на справжнього мого сина...

Олекса болісно ворухнув плечима. Батько вимагає з нього чогось непосильного.

– І я все зроблю, щоб ти був в університеті, десятину землі продам, лісок вирубаю, нову хату почекаю будувати. Аби тільки ти був таким, яким можна похвалитися. Це була б мені найбільша нагорода й радість, – зворушливо закінчив батько, й очі йому горіли знову молодечим запалом.

Олекса пильно слухав батька, ловив його ясний погляд і сам цим внутрішнім вогнем починав палати, горів бажанням бути освіченою людиною, вчителем, професором, адвокатом або лікарем. От тоді б йому заздрили всі парубки, приглядалися б до нього найкращі дівчата.

Батько, мов би вгадавши синову думку, продовжував сміливіше.

– Ти поглянь на Кучеренкового Гната, пригадуєш? Тато його має сто десятин на Чеприковському та двадцять п"ять у селі. Либонь, є на чому господарювати, а Гнат пішов у науку – кінчає Університета. Бо письменність, освіта значно вартніша за всі скарби. А я ж тобі нічого не пошкодую, тільки вчися, – закінчив тихо й зітхнув.

– Тату! Їй же Богу, вчитимуся! – зопалу вигукнув Олекса. Шарпнув віжками, і коні зірвались навскач. В грудях Олексі закалатала звитяжна зухвалість. Він свого досягне, він буде офіцером!

– Гляди ж сину, не підведи! – блиснув очима ще раз батько і хапливо скрутив цигарку. Затягнувся міцним тютюнцем і попросив стримати коні. Взяв із соломи рушницю, сказав:

– Поки ти об"їдеш цей клин, я пройду полем, може,

зайця зжену, – і зліз із саней.

Батькові ожили свіжі надії, розгорнулися ширше обрії, син вдихнув йому живодайної сили. Він таки зумів знайти до синового серця дорогу, промостити кладочку до його сумління, до серця. Син його не такий уже й безнадійний. Тепер тільки треба раніше вставати, більше працювати, щоб заощадити гріш на синову науку. Міцно збудований Іван, випростався, напружив груди і широким кроком пішов навпрошки полем, з рушницею напоготові.

В Краснопільці батько приобіцяв Федченкові, господареві, в якого мешкав Олекса, дров підкинути пізніше, скинув із саней мішки й клунки з харчами синові, заплатив за житло до кінця шкільного року, в додаток залишив застріленого в дорозі зайця і повернувся, щасливий додому.

Олекса з перщого дня заповзявся до науки. Цілими вечорами читав книжки, робив конспекти, записував формули, вирішав завдання, горів бажанням виконати обіцянку, урочисто дану батькові. За два місяці надолужив прогаяне, вирівняв пропущене, наздогнав кращих учнів.

Учитель був приємно здивований такими непересічними здібностями лінивого учня. Всі оцінки в журналі Олекса мав як не найвищі, то чвірки.

Надворі дмухав весняний вітрець, Під ногами сніг почав танути, на річках лід укрився темною водою, скресав не днями, а годинами, на деревах напружились бруньки.

Олекса почав відчувати, як йому в грудях тужливою чайкою заскімлили бажання мандрів. Вечорами, над книжкою, злипалися очі, і білий папір зливався з чорним олівцем. Підступно, хто зна й звідки, йому підповзала хандра. Завдання сьогодні він не виконав, а задачу залишив на завтра. Але ранком весна просто ввірвалася в кожний двір. На вулиці попливли струмочки, пробиваючи талий сніг, з острішків залопотіли краплі, а в садках голосно й весело заспівали ранні пташки.

Олекса повернувся ввечорі зі школи сумний, кволий і

подратований. Мовчки пообідав, книжки поклав на стіл, а сам вийшов на вулицю – подивитися, як пробивається з-під снігу перша зелена травичка. Небо було таке ясне, прозоро-чисте, як дитячі сині очі. Так і кортіло дивитися на нього, оглядати замріяно до кінця краю, милуватися цілий день. Блукав левадами, розбризкуючи не зовсім ще розталий сніг, що лежав низиною, нагинався та зривав проліски, з насолодою нюхаючи їх. Повернувся на квартиру аж тоді, коли хлопці, закінчивши завдання полягали спати. Тихенько роздягнувся й собі ліг. Ранком розбудили його хлопці на сніданок. Поснідали разом, а вийшовши з хати, виправдався перед хлопцями недугою, пішов на річку. Тільки сьогодні побавлюся з вудкою, – твердо приобіцяв собі. Був певен, що один день пропуску не позначиться на науці.

Як на гріх, риба ловилася так густо, що ввечорі він ледве дотяг її в двох вузлах до жида. Виміняв не тільки цигарок, яких давно вже не смакував, а навіть халви, яку любив, ковбаси та горіхів.

– Я вам кажу, хлопці, що рибу в річці можна руками брати, сама проситься. Коли б мав мішки, пудів п"ять упіймав би, – хвалився на квартирі хлопцям, а задоволення аж хлюпало йому з очей. – Ще завтра половлю, а там і зась, – приобіцяв. – Я вас наздожену, не бійтеся, – зухвало запевнив.

Хлопці й самі знали, що Олекса, як схоче, – наздожене.

Риба ловилася, мов на зло, ледве встигав витягати з річки. Тепер він прихопив з хати мішка і нагилив пудів зо два. Жид уже не був таким щедрим, але все ж таки Олекса приніс на квартиру пів торби булок, ковбаси, цукерок і ... горілки. Тихенько ввечорі гуртом випили і, щасливі, полягали спати.

– Ще сьогодні піду на рибу, останній раз, – запевнив Олекса і знову шмигнув на річку. І так день за днем риба йшла на вудку, а Олекса поспішав до жида і міняв.

Закінчувався навчальний рік. Наблизились "екзамени". І хоч Олекса ухопився за книжки, з усією рішучістю заатакував підручники, просиджував до півночі за столом, ковтаючи пройдене, але... фортуна підвела. Заплутався в "піфагорових штанях", і по геометрії Кісельова ухопив двійку. На алгебрі також спіткнувся, трійка з мінусом, восени треба знову складати іспити.

Приїхав Олекса додому все ж таки без страху. Батько глянув на свідоцтво, побачив одну двійку і трійку з мінусом, вилаявся, але на поміч мотузка не брав.

– От чортів виродок, а обіцяв же вчитися добре! – гірко поскаржився матері.

– А може, в нього голова слабка, – обережно стала на захист мати.

Олекса причаївся в сінях, за дверима, і кожне батькове слово ловив, як таємницю свого майбутнього.

Батько нервово скрутив цигарку, сплюнув і приобіцяв поговорити з учителем, чи не погодиться той бути синові репетитором.

БАТЬКО збирається садити сад.

Тарасикові це справжня подія. Вивідати таємницю, як вирощувати щепи, як плекати пагінці, як садити молоді деревця – це пощастить не кожному хлопчикові. А це в житті дуже важливо, бо, може, колись і він буде садівником. Хто його знає. Він уже знає, як садити бараболю, капусту вирощувати з розсади, огірки, квасолю, цибулю тощо. А от садити щепи – цього не знає.

Батько радо погодився узяти його за помічника в садок. Коні вже запряжені й щепи вже на возі.

– Тату, а чого ці маленькі деревця звуться щепами? – передусім поцікавився Тарасик коли виїхали за ворота.

– Тому, сину, що ці деревця – щепи вирощують із

насінячка диких грушок та яблуньок. Сіють їх на угноєних грядках-саженцях, а на другий рік молоді зернички пересаджені на іншу грядку, очкують, себто прищіплюють з культурних яблунь, чи груш їм очко. І тому звуть їх щепами.

– А чи можна на яблунці прищепити очко з грушки?

– Ні, не можна. Натомість на одній груші можна прищепити десять гатунків груш. Так само й на яблуні можна прищепити скільки завгодно сортів яблунь. А щоб грушу на яблуні виростити – не чув такого.

– А чи на вербі груші родять? – раптом поцікавився Тарасик, пригадавши, як часто в сварці жінки обіцяють одна одній груші на вербі.

– Не знаю, сину. Я колись пробував здійснити цей жарт, але не вдалося, – посміхнувся батько, глянувши добрими очима на допитливого синка.

Приїхали в садок. Навкруги буяла зелень, кивали голівками квіти, дзвеніли в повітрі бджоли, співали на деревах пташки. Між старими деревами чорніли рядочками викопані ямки. Там на місце старих яблунь і груш, що вже повсихали, садитимуть молоді щепи. Батько випряг коні, стриножив і пустив на пасовисько. Зняв із воза сніп молоденьких щеп і розв"язав. Потім взяв одну щепу, поставив у ямку і звернувся до синка:

– Тримай, Тарасику, рівненько, а я пригортатиму землею. Тут посадимо яблуньки, а понад дорогою, на межі, будуть груші.

– А як ви знаєте, які груші а які яблуньки? – поспитав Тарасик.

– Розпізнаю по корі й гілочках. Ось, глянь, це деревце має сивувату кору, це яблунька, а це грушка – кора темно-вишнева. Яблуні ростуть низькі з широкою кроною, а грушки люблять височінь, тому їх над дорогою посадимо.

– А коли ці яблуньки родитимуть яблука? – все допитувався Тарасик.

– На третій рік уже будуть плоди.

– А як ви знаєте, скільки років грушці або яблунці?

– Вік дерева розпізнають по пеньку. Он я зимою зрізав ясена, біжи й порахуй на пеньку політки, такі кола, от і знатимеш вік дерева, – порадив батько.

Тарасик стрімголов метнувся до пенька, за мить повернувся.

– Шіснадцять! – радісно гукнув.

– От бачиш, уже й школа тобі пригодилася, – похвалив тато.

– А чому, татку, люди є жінки й чоловіки, а худоба має корову й бугая, коня й кобилу, вівцю й барана, а нема яблуні і яблунихи, груші і грушихи? – поважно запитав хлопець.

Батько здивовано поглянув на зосереджене Тарасикове обличчя. Мовчки застромив біля щепи невисокий кілок і прив"язав перевеслом щепу до кілочка, щоб вітер не розгойдував.

– Світ, сину, так мудро збудований щоб усе жило й розвивалося. Яблуня й груша також мають чоловічу й жіночу породу, тільки нам, не знаючи, важко розпізнати це. Але коли дерева квітнуть, то під час квітіння утворюється такий пилок, якого або вітер переносить або бджілка з однієї квітки на стовпчик другої, і тоді робиться зав"язок, з якого й виростає яблуко, чи груша. А от конопля має виразно чоловічу та жіночу стать, плоскінь і матірку. І це з першого погляду пізнаєш.

Тараса ще більше це здивувало й він знову запитав:

– Звідки ви все це знаєте, тату?

– З книжок, сину. Люби книжку, читай і довідаєшся багато таємниць. Тільки книжка робить людину розумною і допомагає здобувати легше таємниці життя.

Тарасик задумано зідхнув. Тому то тато все знає, що в нього багато книжок, – подумав.

– Тут так гарно, татку. Я, як виросту, то поставите мені тут хату, правда?

– Може, й поставлю, побачимо, – ухилився батько від

прямої обіцянки. В нього від сьогодні виникла зовсім інша думка, чи не ліпше покласти надію на Тарасика, ніж мучитися з Олексою.

Повернувшись увечорі додому, Тарасик зіскочив із воза і майнув до хати. Але він побіг не в житлову половину до борщу, а тихенько шмигнув у другу половину, де стояли батькові шафи з газетами та книжками. Він з побожним трепетом одчинив уперше шафу, взяв зверху якийсь журнал і підійшов до вікна, бо вже надворі сутеніло. "НИВА" – прочитав він півголосом великий напис. Дрібнішими цифрами було написано: 1910 год. Це щось нецікаве. Заніс до шафи і взяв другу книжку. Біля вікна прочитав:"ВОЙНА И МИР". Це, напевно, щось цікаве, але книжка занадто груба. На обкладинці наступної книжки прочитав: "ТАРАС БУЛЬБА". Ця книжка видалась йому ще цікавішою. Він уже про Тараса Бульбу чув. Відклав цю книжку набік, щоб колись прочитати. Але він шукав чогось іншого. Сьогодні його зацікавило садівництво. Перекинувши на полиці кілька книжок, таки натрапив на книжку з яблунею на обкладинці. "САДОВОДСТВО", – радісно прочитав і засунув свій скарб за пазуху.

– Голодний, як песик? – зустріла його мати в хаті ласкавим запитом.

– Дуже хочу їсти, – признався і справді відчув голод.

– Ти хіба не полуднував у садку, я ж вам давала на полудень хліба і сала? – докірливо мовила мати.

– Ой, мамо, я там стільки роботи переробив, що тато й за два дні сам не зробив би. Ми там посадили сто дерев!

– Он воно як, аж сто дерев! Ну, коли вже ти так наробився, то я тобі насмажу яєшні, а згодом вечерятимемо, – відповіла мама поважним тоном.

Тарасик засвітив гасничка, поставив на столі й розгорнув книжку. Коли яєшня була готова, він швиденько ковтнув і знову до книжки. Так його захопило садівниц-

тво, що й не чув, коли зайшов батько і схилився над ним.

– Що це ти читаєш? – запитав, добре знаючи цю книжку.

– Читаю, як зрізувати та хоронити живчики з яблунь, хочу попробувати весною щепити дерева. Але літери такі дрібні, що ледве розберу, – огірчено закінчив.

У батька аж у грудях потепліло. Якого він гарного й розумного синочка має.

– Нічого, сину, підростеш, то й літери побільшають, – проказав і ніжно провів шорсткою долонею по маленькій голівці.

ЕЛО Дмитрушки, як і тисячу білохатніх сіл "Южно-Русского Краю" затуркане, спочивало в буйній зелені плодючих садків, навпіл розсічене неглибокою річечкою.

На захід від села, проміром п"ять верст, шуміло сивою старовиною місто Умань, у якому колись, під спалахи польських маєтків, здобувалася воля та писалася славна історія гайдамаччини руками Ґонти та Залізняка.

Серед села височіла прекрасна й дорога білокам"яна церква з золотими хрестами, де понад чотирі тисячі хліборобів мали змогу поділитися з Богом радощами й тугою. Недалеко церкви стояла одноповерхова цегляна будова з назвою:

"ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКА ШКОЛА"

У цій убогій початковій школі протягом трьох років, діти селян шукали таємниць життя та розгадували премудрість природи. Їх навчали церковно-слов"янською мовою молитви, та чужою, російською мовою аритметики й букваря. Окупант – займанець дбав щоб мужик умів прочитати повідомлення про податок та покликання до війська.

Тут змалечку дітям гречкосіїв прищеплювано любов до поневолювача, до панів та щоденно нагадувано любити

ворогів і прощати їм усі провини. Тільки діти свідоміших та заможніших селян мали змогу здобути освіту в семинарії, гімназії чи сільсько-господарській школі, що існувала в Софіївці, біля Умані.

Брак школи гостро відчувало сливе все селянство. І тому було скликано загальну сходку села та обрано уповноважених: учителя Пічкура та Івана Запорожця, саме вони мали подбати про будову нової школи в селі. Довго й уперто оббивали вони пороги повітової Земської Управи, а таки домоглися згоди на побудову в селі чотирирічної ЗЕМСЬКОЇ ШКОЛИ. Наперекір спротиву чорносотенців, недалеко церкви, на широкому майдані, почала швидко рости цегляна будова "Земського Училища". На посвячення училища зійшлося всеньке село. Це було нечуване свято. Тепер уже селяни могли похвалитися семирічкою в селі.

Навчання в новозбудованій Земській школі було розпочато саме, коли Тарасик закінчив трирічну Приходську. В Земській школі учнів садовили на партах не за віком, чи фізичним ростом, а на основі здібностів. Таму, що Тарасик на іспитах у четвертий кляс отримав найкращі оцінки, його посадовили в клясі ззаду. Спереду садовили лінивих, неуважних та збиточних хлопців, щоб учитель мав їх перед очима.

Наука Тарасикові й тепер була легкою, цікавою й приємною. Він усі свої здібності вкладав у навчання, щоб звання першого учня нікому не передати. Він багато читав не тільки шкільних книжок, яких було мало, а й з батькової книгозбірні, де були книжки з різними цікавими таємницями. Так спливали дні за днями.

Тепер у школі був запроваджений Закон Божий з підручника, і викладав його священик, отець Віталій. Коли діти бачили в церкві священика в довгій ризі, з високою, як царська корона, митрою на голові та великим хрестом на грудях, то з внутрішнім трепетом приглядалися й з сумирною покорою слухали молитви Божого посередника, що прощав людям гріхи і володів таємничою силою покарання

грішників. Але одного дня в кляс зайшла людина в чорній кереї, з широкою рудою бородою і довгим волоссям, і діти, глянувши, заніміли. Їх огорнув страх. Вони побачили суворе чоло, руді, густо-настовбурчені брови з-під яких світилися великі очі. Всі завмерли. Ніхто й ні чичиркнув.

Священик зайшов за свій стіл на середині кляси і звелів дітям встати та прочитати молитву "Отче Наш". Кілька осіб голосно проказували молитву, але більшість дітей мовчало.

– Хто не знає "Отче Наш"? – дзвінким баском запитав отець Віталій і діти побачили розгнівані очі батюшки. Всі мовчали. Священик вичекав хвилину і ще раз запитав:

– Кого мати не навчила молитви?

Мертва тиша.

– На коліна! – наказав розгніваний священик.

Діти, як підстрелені горобці, падали за партами на коліна і, заховавши голови, злякано переглядалися.

Священик звелів підвестися тим, що знають будьяку молитву. Піднялися всі.

– Сідайте, – полегшено зітхнув і почав читати з "Старого Заповіту", як Бог сотворив небо і землю, як відокремив воду від землі і дочитав аж до Адама.

Задзвенів дзвоник.

На перерві в коридорі тільки й розмови було, що про батюшку, ті, які знали Отче Наш, хвалили, а інші ганили.

Так отець Віталій нажив собі молоденьких ворогів, які росли, мужніли, розумнішали, але священикові за "Отче Наш" не хотіли забути.

Одного дня, під час Закону Божого, священик звернувся до дітей з такою промовою:

– Слушайте, деті, внімательно, что я вам скажу. Мілостью Господа Бога, – вів він далі, – наша велікая Россія завтра празднует большой юбілей – Трехсотлетіе Дома Романових. Єго імператорское велічество государь імператор Ніколай 2-й Александровіч, соізволілі етот день об"явіть табельним. Будет отслужен во всех церквях необ"я-

тной Россії молебєн за здравіє царской сем"ї, за їх царскоє благополучіє на слєдующіє сто лєт. По вєлікой мілості царя, будут всєм ученікам роздани подаркі. Поетому завтра пріходіте в школу бєз кніг, в чістих костюмах.

– Дайте мені сьогодні даруночок, штанішкі, бо в мене нема "чістєнькіх", – соромливо промимрив старшенький Омелько.

Але священик не дослухав ревного прохання бідного Омелька, він вів своє далі:

– Слушайте, дєті, я сєйчас роздам вам прекрасниє портрєти царей Романових. Осторожно отнєсітє їх домой і поставьтє в красном углу, возлє ікон.

Всі діти радісно посхоплювалися з місць і оточили священика.

Тарасик збуджено вхопив на твердому крейдяному папері барвистий портрет дорогих царів і мало не поцілував красні постаті в золоті й парчі. Ліворуч на папері, так, як Бог у церкві, дивився на нього гладкий Міхаіл Федоровіч Романов, а праворуч, у білій мантії, так само з золотою короною на голові, з продовгастим, як у кізочки, обличчям – Ніколай 2–й. Поміж царями стояли великі числа: 1613 – 1913. Тарасик солодко посміхнувся. От яких він має царів! Це цар найкращий між усіма царями. Тільки в нас такий цар, – думав хлопчик, не в силі відірвати погляду від портрета.

Коли всі діти одержали портрети, священик почав їм пояснювати:

– Наш русскій царь по случаю трісталєтія получіл в благодарность от русского народа бєлую мантію за єго вєлікодушноє і добросєрдєчноє управлєніє вєлікой Россієй. Ідітє домой, дєті, і осторожно отнєсіте портрєт, чтоби он бил вам на всю жізнь свєтлой памяткой.

Діти, як вода з ринви, прорвались крізь двері, штовхаючись, і блискаючи п"ятами, чесали додому.

Тарасик, мов навіжений, летів додому, тримаючи в руці згорнений руркою папір і, розчервонілий, схвильова-

ний та радісний ускочив до хати.

– Мамо, царів маю! – гукнув він ще з порога.

Від слів "цар" і "священик" мати завжди здригалася. Бентежилась не зо страху, а з надмірної пошани до цих напівбогів. Бо грішна людина не може бути священиком чи царем, бо священик і цар значно вищі за будьяку людину.

– Царів маєш? Боже ж мій, де ж це ти їх, сину, взяв? – запитала матір.

– Батюшка дали. Казали, щоб під скло взяти, в рамку вставити, поруч з іконами повісити, – поспішав Тарасик викласти всі накази.

– От лихо, що ж його робити? Нарешті пощастило мати царів, а тут нема рамки, щоб засклити.

Мамі аж сльози виступили з очей і вона, витерши долонею уста, поцілувала по черзі обох царів.

– А може, сину, здійми Шевченка, вийми з рамки і встав туди царів. Шевченко наш мужик, у шапці, його можна й так до стіни тістом приліпити, – раптом порадила мати синові.

Тарасик аж підскочив з радощів. Зіп"явся на лавку, зняв Шевченка в мужицькому кожусі і почав витягати дрібненькі цвяшки з рами, щоб туди вставити в дорогому одязі царів.

Важко переступаючи поріг, до хати зайшов батько. Він підійшов до Тарасика, приглянувся до копіткої праці і раптом насупився:

– Ти що оце робиш? – сердито поспитав.

– Царів хочу примістити! – урочисто відповів Тарас.

– Яких царів? – підніс батько брови.

– Хіба ви не знаєте, наших царів? Он погляньте! Сьогодні батюшка нам подарував.

Батько недбало кинув похмурим поглядом на принесену цяцьку, як потім висловився, й насмішкувато мовив:

– То це ти, мій син, нащадок козаків, хочеш нашого пророка заміняти на ці опудала? – проказав і глянув ла-

гідними, добрими очима на свого улюбленця.

Тарасик розгублено глянув на матір, шукаючи підтримки, але марні були його сподівання. Батько й мати ціле життя вели боротьбу між собою, маючи відмінні погляди на ролю священика в селі й на царя з його законами. Тому то й тепер мати слухала мовчки, щоб не виникло в хаті нової сварки.

Не знайшовши в матері підтримки, Тарасик добродушно відповів:

– Це нам батюшка звелів засклити царів у рамці, та й мама казала... – і глянувши на маму, що злякано закліпала очима, на півслові урвав.

– Твоя мама, звісно, в таких справах позичає розуму в курей. Ти, сину, пробуй сам помаленьку думати, що й до чого. Цар у столиці дбає про багатіїв, а піп у селі виконує накази царів і прислуговує їм. Тому то почепи Шевченка туди, звідки він дивився на нашу безпросвітність, а царів... – і батько з посмішкою обвів поглядом білі стіни,- Царів приліпи біля порога. Вони однаково ніколи в мужицьку хату не заглядають, – закінчив, лукаво прижмурив очі, погладив сина по голівці й вийшов.

– Почепи, сину, Шевченка на місці,- дозволила мати і журно зітхнула, – Шевченко, справді таки, з наших людей. Батько за нього мало в Сибір не потрапив. Я тобі колись на царів рамочку золоту привезу з міста, – приобіцяла й гучно потягла носом повітря.

Тарасикові ображено зібгались уста. Батюшка казали, що цар триста років тримає Росію, а батько приділяє царям місце біля порога. Ну, звісно, царям до хати нема потреби заходити, це правда, але цар одягнений у кращу одіж, як Ісус Христос... то як же це так? – І хлопчик ще раз допитливо глянув на маму. Та що може знати мама, як вона не читає книжок. Треба самому читати, тоді довідаюсь про всі таємниці, – поклав він собі за обов"язок. Він шанобливо почепив рамку з Шевченком на цвяха недалеко ікон, а царського портрета заховав високо на мисни-

ку. Хай полежать.

Другого дня Тарасик прокинувся ще до схід сонця. Мати, тихенько нашіптуючи молитву, поралась біля печі, батько вже покашлював на дворі, а всі інші ще десь дрімали.

Тарасик мерщій умився, хутенько розшукав нові штанці й чистеньку сорочку. Йому марилась урочиста процесія до церкви, Богослужба зі співами, а найголовніше – дарунки. І що то за дарунки?

– Поснідай, Тарасику, там я тобі зварила яєчко і підсмажила бараболі, – мовила мати.

– Я не голодний, побіжу! – квапився Тарасик, витираючи ноги мокрою ганчіркою.

– Не поспішай, там ще нікого нема, – пробувала вговтати мати сина, а в самої ця надзвичайна подія трисотліття царів викликала якусь бентежну радість, якесь скорботно–солодке почуття, незбагненну гордість за царів, що дожили до трьох сот років. Вона й сама полетіла б на крилах до церкви, щоб побачити власними очима цю урочистість, помолитися за царів, але хіба є час одірватися від важкої праці?..

– Там уже, мабудь, усі на мене чекають, – збентежився Тарасик.

– Ну, то біжи, та не барись там довго, – попередила мати.

Тарасик вискочив із хати й побіг. Густа синь неба над головою урочисто бреніла нерозгаданою симфонією життя, що дихало навколо потужними грудьми. Запашний ранок купався в сонці блискаючи на кожній травинці й листочку прозорими перлами роси.

Біля школи вже юрбились школярі збуджено–радісні, гомінкі. Дівчатка, як чорнобривчики, з блискучими оченятами, хизувалися одна перед одною одягом, вишивками, барвистими стрічками й іншими прикрасами. Незабаром прийшли й учителі. З високої дзвіниці прокотився над селом урочистий, потужний дзвін.

– Ставайте, діти, двійками, дівчата спереду, – подав команду учитель, і всі заметушились, паруючись до процесії. На щоглі, біля школи, вивісили великого трибарвного державного прапора. Такі самі прапори вже маяли над поповими, дяковими, ворітьми та над сільською росправою. Церковні дзвони чимраз голосніше гули над селом, сповіщаючи людність про всеросійську велику подію. Учителька дала кожному учневі трибарвного прапорця.

– Шагом марш! – гукнув учитель, і діти задріботіли сливе всі босими ноженятами, лише зрідка хто був у черевичках. – Раз–два, раз–два, раз – два!.. – лунала команда, і хлопці щосили чарапали ногами, розбивали грубий шар пороху по дорозі, здіймаючи куряву, радіючи що вони як вояки.

Щойно зайшли в церкву і поставали рядами, як розпочато Богослужбу. Потім молебень за царів почали правити. Тарасик оглянув церкву і в нього спалахнув гнів. Тільки дві бабуні з цілого села прийшли помолитися за царів, а то – самі учні. І чому батюшка не наказав сьогодні всім прийти до церкви? – дивувався Тарасик.

Священик був сьогодні особливо пишний. Риза срібна з ніг до голови аж блискала скельцями та ниточками. На голові – золота корона, як у царя. Він густим басом читав молитву, а дячок тенорком підспівував йому і це було гарно. Часом із хорів гримне потужне "Амінь", або "Господі помілуй", – і тоді в його солодко завмирало серце. Він уважно вслухався в молитву, щоб розповісти вдома, але жодного слова не міг збагнути, це була якась чужа мова. Однак, це Тарасика не бентежило, може, так і треба, щоб молитися мовою зрозумілою самому тільки Богові, а не грішним людям.

Та ось із хорів, наче з самого неба, гримнуло:

– Боже, царя храні! – Це був такий могутній спів, що задзеленчали шибки і загойдались у руках трибарвні прапорці. Тарасикові з захоплення виступили сльози і він, разом з усіма учнями, оглянувся на хори. Паламар ху-

тенько сипнув жменею ладану до кадильниці і священик в одну мить створив у церкві запашну сивеньку імлу, що приємно паморочила голову. Тарасик удихнув повними грудьми і серце йому забилося ще веселіше, а в уяві народилася буря нових, казкових, чарівних припущень: Ось він виросте, вивчиться і стане священиком...

Церковні дзвони веселими хвилями стеляться над селом і з легкістю жайворонка залітають у кожний двір, у низенькі хатини, сповіщаючи всеросійську радість...

Не встиг ще Тарасик добре збагнути, чому Ісус Христос на трьох іконах має в кожному випадку іншої барви волосся, як на хорах гримнуло ще могутніше:

– Слався, слався, наш русский царь, Господом данний нам царь–государь!..

Почувши цей спів Тарасик зрозумів, що царя нам дав сам Господь–Бог. Гарного чоловіка вибрав нам Господь царем.

Потім співи закінчено, і учитель звелів поодинці підходити до священика й цілувати хреста. Тарас сумирно з внутрішнім трепетом, підійшов до священика і витягнув губи – поцілувати золотого хреста, та священик чомусь поспішав, і тицьнув хреста в уста так швидко, що Тарасикові зуби задзеленьчали, а на устах вискочила бурулька. Тарасик сердито глянув на священика і відійшов.

Повернувшись так же урочисто, двійками, до школи, учні отримали від учителя дарунок руського царя: дві великі чоколядові цукерки. Дуже гарні цукерки з золотими обгортками. Таких мама з міста ще ніколи не привозила.

На цьому всеобіймаюча радість була закінчена. Тарасик повернувся додому з осяяним обличчям і звернувся до батька, що чистив конюшню.

– Тату, гляньте які мені цар великі цукерки подарував! Бачите? – І простяг руку.

Батько насмішкувато глянув на цукерки і лукаво запитав:

– І з якої це нагоди цар обдарував тебе такими цін-

ними дарунками?

– Хіба ви не знаєте? Та ж сьогодні цареві триста років, – серйозно сказав Тарасик.

– Кажеш, триста років? Поважний вік. І оце за триста років цар дав тобі тільки дві цукерки? – І батько хитро примружив очі.

Тарасик спантеличено підвів голову.

– Мало, сину, дуже мало за триста років нашого лихоліття двох цукерок. Та вже будемо сподіватися, що других триста років не пощастить йому людей у тюрмах мучити. Ну, йди та похвалися матері, вона зімліє зі зворушенна, три калачі занесе попові з вдячности, – сказав і знову почав вилами колупати гній.

– Ні, тато наш неможливий, і чого він напосівся так на царів? – подумав Тарасик і розгублено поплентався до хати.

– Ти вже з церкви? Ну, розповідай, що ти там бачив і чув? – зустріла його веселеньким запитом мати.

– Ой, мамо, коли б ви почули, як гарно співали, у сто разів краще, як на весіллі! – зворушено проказав і очі його загорілися. – А священик який був! Як Бог у срібних ризах, як цар із короною на голові!

– Ах, Боже ж мій, і чого я не вирвалась хоч на хвилинку? – забідкалась мати.

– А цукерки які нам подарували, погляньте! – І Тарасик швиденько витяг із кишені царські дарунки.

– А Боже ж мій, які гарні, і де вони їх тільки виробляють? – знову здивувалася мати.

– А співали, як у раю! – ще раз нагадав Тарасик, побачивши, як зворушливо діють на маму ці слова.

Що ж вони там співали?

– Співали так, – і Тарасик, споважнівши, намагаючись пом"якшити "Р", яке він ще й тепер вимовляв замість "Л" розпочав: – Ссррався, срався наш руський цар...

– Гарно, дуже гарно, – обірвала його мати й погладила по голівці.

ЯК І КОЛИСЬ, малим чабанцем, так і тепер Тарасик не позбувся тих обов"язків. Повернувшись зі школи, він обідав, хутенько брав книжку і гнав на пасовисько корови, що жалібно мукали в оборі. А тут – іспити. Страх залишитися другорічником був такий жахливий, що він не міг спати, втратив апетит і забув за веселе товариство. Книжки не випускав із рук, ходив з нею в поле, лягав з книжкою спати. Він з книжкою гонить худобу на пасовисько і дорогою заглядає на сторінку, особливо неподатливу, повертається з пасовиська й знову карбує в пам"яті прочитане. А в полі, Боже мій, хіба в полі можна читати? Щойно розгорнув книжку, а там зайчик вискочив із проса: скік, скік між худобою і – вушками стриже... І все пропало, спокуса непоборна. Щойно зайчик ізник, на зміну з нірки ховрашок, зіпнеться на передніх ніжках і стоїть стовпчиком – немов кпить собі. Тарасик уже на ногах. Щойно ховрашок утік, як з неба каменем у траву шуліка впаде, і знову Тарасик побіг поглянути, чи встигла перепілочка заховатися. Вже нема ні шуліки ні зайчика. Тарасик читає вірша, щоб не забути. Щойно прочитав два рядочки, а в траві цвіркун, коник довгокрилий, цвірінь, цвірінь! Ну, і скажіть люди добрі, чи можна в полі читати? Тарасик з розпуки обережно клав книжку на травичці, ставав на коліна й молився:

– Господи, Боже наш! Не залиш мене на другий рік, переведи до п"ятої кляси, буду молитися щоранку, щовечора і тричі денно. В церкву ходитиму, тата й маму шануватиму, перестану худобу прутом стьобати, не крастиму чужих яблук і грушок, і навіть... перестану сметанку в льоху злизувати та на кота звертати. Правду кажу Тобі, Господи!

Заспокоєний проказаною молитвою, Тарасик ховав книжку в торбу. Поспішаючи другого дня до школи, Тара-

сик зустрів суворого священика. Під час кожної зустрічі хлопцеві зо страху терпло тіло. Зустріч із священиком і чорним котом приносить нещастя. Це всі знають.

Отець Віталій знав Тарасика, як ретельного школяра, але з "Законом Божим" хлопчина пасував. Прикро буде священикові, коли здібний Тарас провалиться на іспитах "Закону Божого" перед іспитовою комісією.

– Тарасику! – прогув басом священик і Тарасикові зупинилось серце.

Якого це ще нещастя треба мені сподіватися? – подумав.

Він глянув і побачив, що батюшка лагідно киває до нього пальцем. Злякано здер із голови шапку, підійшов і хутенько торкнувся устами білої руки.

– Ти сьогодні після школи заглянь до мене, добре? – пачув Тарасик і мало не вмер. Це ж, мабудь, хтось сказав, що він у поповомі рові зоирав нападані яблука. Пропав я тепер, – подумав і відчув, як дубеніє. Ледве спромігся відповісти, що прийде.

Увесь день у школі Тарасик шукав виправдання за яблука. То він викручувався тим, що не знав, чиї то яблука нападали в рові. То пробував довести, що яблука були червиві й гнилі, і він думав, що їх викинули. То він взагалі вирішував заперечувати, що збирав яблука. І цікаво, чи піп крутитиме вуха за цю провину, чи шмагатиме очкуром, чи битиме прутом? Можна було б і другі штанці передбачливо натягти.

Про те що піп викликає його до себе, Тарасик нікому не сказав, бо соромно. Хай уже ця кривда буде таємницею перед ровесниками.

Пройшовши двором біля двох клятих псів, що рвалися на ланцюгах і гавкали, мов скажені, Тарасик із острахом переступив порога кухні, де його зустріла куховарка. Довідавшись про причину, провела його до священика. Отець Віталій лагідно посміхнувся назустріч і, підвівши густі брови, зачинив щільно за Тарасиком двері. Душа

хлопцеві шугнула до самих п"ят. Ось зараз почне шмагати... Але в попових руках він не помітив прута, значить, крутитиме вуха. І Тарасик зіщулився.

– Вот что, Тарасік, завтра у нас екзамени. Ти "Закон Божій" знаєш плохо, а потому я і визвал поручіть тебє виучіть на хорошо пророка Іону, слишіш?

– Чую, чую, – радісно вигукнув, вухам своїм не довіряючи, Тарасик.

– Ну, смотрі, – попередив і тицьнув свою руку до самого носа Тарасика. Він хутенько цмокнув її, і вискочив із покою, як на крилах та подався двором під гучне гавкання вівчурів.

– От батюшка, так батюшка в нас, ніде в світі такого доброго нема, – вголос мовив задоволений хлопець.

Пообідавши, ухопив Закона Божого і погнав на пасовисько худобу. Пророка Іону вивчив "наізусть" як вірш, слово в слово проказав. А вночі снився йому пророк Іона, що жив три дні і три ночі "во чреві кітовім", а потім вийшов на беріг і щасливо переповідав людям Боже чудо.

Раненько Тарасик проказав до св. Миколая замість однієї, дві молитви, одяг чистенькі штани і сорочку, взув черевики хоч і латані але ваксовані й пішов на іспити. В клясі, де провадили іспити, сів на задній парті ні живий ні мертвий. Боже, що буде, як батюшка запитає про іншого пророка? Тоді я пропав!

Комісія на іспити викликала учнів за абеткою. Першого гукнули Абраменка. Йому, бідному, завше попадає першому, він уже прокляв своє прізвище. Ще комісія готувала записники, як Семен Абраменко вже тремтів, страх сковував йому уста, а очі поглядали злякано на ровесників, немов запитуючи: чи не змінить комісія системи виклику до іспитів. Чи не почне з кінця абетки? Та вже, видно, така система міцно вкорінилася, бо викликали першим Абраменка Семена.

Семен був кращим учнем, мабудь, саме тому, що його постійно, кожного дня, не минав жодний учитель. І він

старанно вчився. Однак, тепер він чомусь так перелякався, що все переплутав, відповідав невпопад і червонів. Та це було тільки спочатку, а вже, вговтавшись, Семен відповідав спокійніше і добре.

Другим комісія викликала Бебешка. Цей учень, хоч учився недбало, але вмів себе поводити витримано, відповідав коротко, з роздумом, і було видно, що іспити здав. Він серед учнів був найстаршим, тринадцятий минув.

Тарасик сидів і знав, що черга вже підійшла до нього, але, коли вигукнули "запорожець", то мало не впав, спіткнувшись об парту.

– Господи, не тікай далеко від мене, – згадав він подумки і попетляв між партами до столу.

Першим іспитом була аритметика, і він задачу розв"язав швидко. Другий учитель звелів йому продеклямувати "стіхотворєніє" Бєси. Тарас облизав пересохлі, як дубова кора, уста, виструнчився і затарахкотів як двома ціпами:

Мчаться тучі, вьются тучі, неведімкою луна,
Освещает снег летучій...

– Довольно! – обірвав його учитель і попросив проказати "Конь".

Тарасик вірша "Конь" знав, як "Отче Наш". Одним духом випалив. Задоволений, що "стіхотворенія" попалися легкі, злодійкувато глянув на записники вчителів і побачив оцінку 5. Далі, за чергою, підійшов до священика. Пророка Іону він знає, як двічі по два – чотирі. Але що це таке, чого це батюшка так довго мнеться із запитом? Боже ж мій, а що, коли він забув, що доручив мені Іону та запитає про інше? Тоді я пропав! – І в Тарасика потемніло в очах.

– Вот что, Тарас, ти мне раскажі, ну, например.... что ти знаєш...

Тарасик ледве стримався щоб не підказати про Іону, але... ціла екзаменаційна комісія уважно дивиться то на нього то на священика. Зціпив зуби й чекав. А серце мало

не трісне від страху. Священик ще кілька разів погладив свою довгу бороду і надумався:

– Расскажі нам із Закона Божего, что ти знаєш о святом пророкє Іонє?

Приборкавши в грудях трепетну радість, Тарасик сміливо відкашлявся, щоб виразніше звучали слова і, як молитву, слово в слово проказав завчене з книжки. Отець Віталій задоволено провів долонею по бороді, і Тарасик бачив, як проти його прізвища поставив п"ять.

Іспит закінчений.

– Не забудь завтра прийти за свідоцтвом, – нагадав учитель Тарасикові коли він, гучно тупаючи черевиками, поспішав до дверей.

Після такого успіху, Тарасик, як зайчик у полі, радісно підстрибуючи, біг додому.

Вдома мати нагородила його смаженими сливками, які ставила на стіл тільки гостям під час особливої оказії, а батько, довідавшись про все, погладив по голівці. Але Тарасик бачив, як у тата добрі очі зайнялися радістю й надією.

Поласувавши сливками, хлопець поклав у торбу хліба та книжечку й погнав пасти худобу. Ще задовго до іспитів усі школярі склалися по 10 копійок, і вчитель купив бібліотечку. Тарасикові найбільш сподобалися казочки Андерсена, яку він і взяв із собою в поле.

Читати казочку – найбільша радість. Корови не вівці, що так і пнуться в шкоду, корови розумні. Можна читати, скільки хочеш.

Почитавши в казочці, як одинадцять синів, з наказу злої мачухи, перетворилися в лебедів і полетіли в світ, а коли наставала ніч, лебеді знову оберталися в принців, Тарас приголомшено зупинився. Невже людина може літати лебедем? І він кинувся збирати гусяче пір"я та нанизувати на ниточку. Незабаром зробив собі крила, причепив до рук і скочив з греблі в лободу. Два рази тільки встиг махнути крилами, як упав, розбив коліно і розірвав

штани.

– Треба буде запитати татка, як зробити крила, – подумав він і почав майструвати лука, щоб стріла летіла за хмари. Але й з цього нічого не вийшло, стріла сягнувши висоти верби падала на землю. Тоді Тарасик зробив меча і стинав голови будякам, що кололи його смертельними списами...

Так спливали веселі дні на пасовиську з луком, списом чи шаблюкою, а більше в полоні чудових казок. І які тільки видива не витворювались в Тарасиковій уяві. То він принц із золотою зіркою на лобі, то лицар, що рятує з в"язниці королівську дочку, то оборонець скривджених– карає негідників. Так минуло літо.

Одного дня несподівано в селі гримнула страшна вістка:

ВІЙНА!

Коли б це був нечуваний градобій, пошесть чуми, навала сарани, чи ще яке лихо, людей би так не сполохало, як слово "війна". Це слово на мирних людей у всі віки наганяє жах, воно містить у собі всі людські нещастя, плач і сльози, голод і холод, руїну й хвороби, які вивершує смерть.

Тарасик же сприняв цю вістку, як нагоду показати своє геройство. Він почав майструвати зброю: в першу чергу вистругав шаблюку й зробив піхви, як у стражника, що часом заходить напитися холодного чи кислого молока. Потім змайстрував рушницю, навіть прилагодив курок, тільки цівка дерев"яна. Далі вистругав такого лука, що стріла через клуню перелітала. Тепер Тарасик може зустріти германця у всеозброєнні. А щоб справа оборони була надійною, він згуртував навколо себе ровесників з цілої вулиці й за кожної вільної хвилини вони атакували гуртом Німеччину, за яку правив зимівник, де батько переховував бджоли. Наступ був завжди шалений, із луків летіли смертоносні стріли, з пукалок, зробленмх із бузини, гриміли постріли і сипались кулі... з клоччя.

Так минали тривожні дні.

СЬОГОДНІ Тарасик обідатиме в полі – мама принесуть. Йому ще й краще. Корови понапасалися, вилежуються під вербами, в холодочку ремигаючи, а він трохи налякав луком окастих жаб що визирають з латаття, зробив собі з верби два свисточки, а тепер, узявся до казочок. Гарних книжок накупив учитель. Ось він тепер читає "Погане каченя". Читає й спостерігає, а навколо достоту, як у книжці: і синява за полями, і ставок між вербами, і жита жовтаві, овес шовковий, сіно в скиртах та копицях. А он бузько довгими ногами міряє відстань до ставка. Гарно навкруги, от лише лебедів бракує.

І він журно зітхнув.

– Та.ра..сеее! – почув він здалеку Олексин наглий вигук.

Тарасик сіпнувся, як опечений. Напевно, знову впіймав маленького зайчика, або куріпку. Стрімголов полетів бараболею, баштаном, збиваючи ногами гудину.

– Нащо ти мене гукав? – запитав брата, не помічаючи в його руках зайчика чи куріпки.

– Ти хочеш сьогодні дві молочних смачних каші з"їсти? – запитав, хитрувато мружачи очі, Олекса.

– А де вона, та каша? – поцікавився Тарасик.

– Зараз мама принесуть, а ти, коли хочеш наїстися від пуза каші, то візьми мою сапу і просапай грядку огірків. Хочеш?

– А ти не брешеш, що даси свою кашу? – недовірливо запитав Тарасик, знаючи вдачу брата–обманщика.

– Чого це я маю брехати, що я, маленький?

– Ти не маленький, але брешеш часом, як здоровий,– поважно проказав хлопчик і глипнув на брата зпідлоба.

– Та ні, Тарасе, чесне слово, правду кажу, просапай

мою грядку.

– Ну, гляди, тільки обманеш, то більше ніколи не послухаю, – погодився Тарасик, узяв сапу, поплював на долоні й заходився сапати.

– Тільки, Тарасику, пильнуй, поглядай на дорогу, забачиш маму з обідом, гукнеш мене.

– Добре, добре, – приобіцяв підгортаючи бараболю. Він так заходився підгортати, так шпарко розмахував сапою, що помітив маму вже за гони.

– Олексо, мама йдуть! – стишено гукнув і на придачу шпурнув грудкою.

Олекса вже на ногах. Злякано підскочив до Тарасика вихопив сапу і, нахилившись, почав промивати слиною заспані очі.

– Скажеш мамі, що ти пробував, чи гостра сапа, – прошепотів до Тарасика.

А мати ледве вийшла з села, то вже помітила, що сапає Тарасик.

– Спить, ледащо, – подумала про Олексу. А коли надійшла й побачила, як сполохано з холодку в бараболі зірвався Олекса й вихопив у Тарасика сапу, – гнів їй побільшав.

– Ти знову спиш, а дитину запріг до сапи? – мовила до Олекси докірливо.

– То я будяка з ноги витягав, – виправдувався Олекса, але мати знала, що бреше.

– А Господи, що з тобою робиться! – журливо зітхнула. – Ранком охрипнеш, поки розбудеш, увечорі не встигнеш повечеряти, як каменем падаєш в сіно спати, в неділю людські діти до церкви йдуть, забавляються, веселяться, а ти спиш. Горе мені з тобою. Пішов би до шептухи, або до доктора якого, – скрушно радила мати. – І школу покинув, і господаркою не цікавишся.

Олекса понуро розв"язував горшки з обідом. Він і сам журиться своїм нахилом до сну, але звертатися до шептух соромно, а лікаря в селі нема. Може, воно пройде...

Мати ще раз болісно поглянула на сина і понесла їсти дівчатам, що сапають баштан унизу, над ставком, біля річки.

Тарас із Олексою жадібно сьорбали борщ з одного горшка. Борщ смачний, як два меди.

Тарасик, зголоднілий, аж язиком прицмокував. Як він не поспішав, то Олекса швидше сьорбав з ложки. Поки Тарасик дві ложки набере з горшка, Олекса вже третю тягне до рота. Щойно Тарасик третю черпане, як Олекса вже п"яту горне.

– Чого ти поспішаєш? – не стримався розгніваний Тарасик.

– Хіба я поспішаю? Та це в мене така звичка, – посміхнувся Олекса.

– Звичка, звичка, а сапаєш поволеньки, – зауважив Тарасик і черпнув ложкою, але в горшку зашкряботіло дно. Тоді Тарасик потягнув до себе горщик з кашою і переможньо посміхнувся.

– Тепер каша моя! – зухвало мовив.

– Я й не хочу каші, вона сьогодні гірка, – зневажливо скривився Олекса.

Тарасик устромив ложку, набрав повну й почав жувати.

– От і не вгадав, каша аж солодка, заперечив задоволено Тарасик.

– Солодка? Ану, дай спробую! – попросив Олекса.

– Ну, спробуй, тільки одну ложку.

Олекса застромив у горня свою велику ложку до самого дна і витяг балабуху каші, мало що не всю.

– Почекай, нащо ж ти так багато набрав? – вереснув Тарасик.

– Та ж ти дозволив одну ложку, – реготався хитрун.

Тарасик затис горня між коліньми і вминав рештки каші не поспішаючи.

– Тарасику, що ти робитимеш, коли я плюну в кашу? – посміхаючись, запитав Олекса.

– Я б тоді кашу викинув, – з огидою відповів Тарасик.

– Невже б не їв? – присікався Олекса.

– Їй Богу, не їв би! – твердо відповів брат.

Олекса підступно наблизився до Тарасика і в одну мить тричі плюнув у горня.

– Тьху, тьху, тьху, погана каша! – зареготав він.

– От дурний! – вигукнув Тарасик і жбурнув на Олексу ложкою.

– Їж, Тарасику кашу, їж, вона примащена слиною, – реготав збиточник.

– Не їстиму, ти дурний, дурний, дурний!

Пройнятий гнівом, ображений підступом, зневажений брехнею, стьобаний кривдою, Тарасик вийняв із саков пампушку, кислі огірки, відрізав кусник сала і продовжував обідати.

Олекса притяг до себе горнятко з рештками каші, веселенько докінчував.

Тарасик закінчив сало з хлібом, напився води й устав. Побачив, як із села хтось чвалом гнав на коні, зриваючи за собою хмари пилюги. Вершник розмахував руками.

– Олексо, глянь, у селі, мабудь, пожежа! – злякано вигукнув Тарасик, показуючи на вершника.

Олекса рвучка схопився на ноги. Тільки стихійне лихо примушує людину так гнати коня. І що ж воно сталося?

– Пожежа! – ще раз сказав Тарасик, немов би вгадавши братового запита.

– Але ж не чутно дзвону й диму я не бачу, – заперечив той.

– А може, когось привалила глина і треба мерщій одкопувати гуртом? – нагадав Тарас минулорічну подію в селі.

Тим часом вершник, без шапки, підскакуючи на коні, наохляп смалив до них баштаном навпростець. Буйна чуприна вершникові розвіювалась на вітрі, а сірий пил густо вкрив розхристані груди. Лівою рукою він тримав за гриву, а в правій розмахував папером.

– Де Петро? – хрипким голосом запитав і збентеженими очима оглянув поле.

– Бережину косить, – враз злякано відповів Олекса, догадуючись, що в родині старшого брата щось страшне трапилось. – А ща там сталося? – запитав тривожно.

– До прийому його кличуть, війна! – збуджено вигукнув вершник і погнав коня далі.

– Ось вона, ця страшна війна й до нашого віконця застукала, – подумав Олекса.

– Петра заберуть? – запитав Тарасик зляканим голосом.

– Думаєш, пожаліють? Ще й до тебе доберуться, почекай трохи. Німців, кажуть, як комашні, суне на Росію.

– Чортові німці, і як з ними розмовляти, коли вони німі?

– Хто тобі сказав, що вони німі? – реготнув Олекса.

– А чого їх називають німцями?

Вершник тим часом найшовши Петра, вручив повістку, і рушив далі, підганяючи босими п"ятами конячину та розшукуючи, підлеглих мобілізації людей.

А вже ввечорі було відомо, що з села покликано 123 особи до війська, і все це переважно одружені селяни. В Петра вже двоє дітей і має він окрему господарку.

ГАЗЕТИ в усьому світі, як головні повідомчі рушії, подавачі новин і подій, одностайно підкреслювали, що причиною першої світової війни був постріл 15-го червня 1914 року в Сараєво, жертвою якого впав спадкоємець австрійського престолу, Франц-Фердинанд.

А чи вибухла б війна без пострілу в Сараєво?

Безперечно. Ця війна мусіла кимсь, чи чимсь бути викликана. Її плянували вже давно Світові Змовники для знищення російської автократії Романових.

Постріл у Сараєві був саме тією невеличкою зачіпкою, причиною, на яку можна б було посилатися. Світові держави готувалися до війни роками наперед. І коли історики, які претендують на об"єктивність, пишуть, що війна виникла в наслідок світової кризи, що вимагала перерозподілу світу, нових ринків, країн багатих на сирівці, то й це була тільки півправда.

Війну підготовлено було конспіраторами протягом десятиріч, її викликали таємні сили, які не мають ані своєї держави, ані гармат та війська, ані територій із сировиною. Однак, це була могутня руйнуюча сила, з своїм таємним урядом, із своєю могутньою пресою, з запасами золота. Цей таємний світовий Уряд Змовників навіть не має своєї столиці і невтаємниченій людині не відомо, де його шукати, де він урядуєь хто голова. Але цей Уряд є, він існує, він діє та діятиме до того часу, аж поки в світі не переведуться квіслінґи, яничари та зрадники, бо цей Уряд має велетенську мережу аґентів з великими грішми і шпигунів та провокаторів на послугах.

Таємний світовий Уряд, невидимі змовники, як жорстокі розбійники, плянували далекосяглі події. Першою світовою війною вони мали намір на широкому просторі Росії створити центр світового Уряду. З такими настановами діяла неодна зграя аґентів, провокаторів, журналістів, політиків і навіть дипломатів, розкиданих по всьому світу з необмеженими грошовими засобами. Росія мусить бути в руках Світових Змовників. Росія, з малоосвіченим населенням найбільш придатня на це, щоб у ній створити гніздо, випадовий причілок на володіння усім світом. Багатонаціональне населення Росії, яке століттями стогнало під тягаром неволі, найкраще буде придатнє на перетворення в знаряддя, слухняний матеріял, коліщатко, яке рухатиметься за вказівками "Уряду", позбавлене не тільки власности на дрібне майно, а навіть права на власний спочинок. Росія, слушніше південь Росії, Крим, мусить стати світовим центром, де ступить твердою ногою зграя світових

змовників і звідки керуватиме в майбутньому світом.

Ось які головні причини були вибуху світової війни.

Усю ніч над селом клекотав приглушений тривожний гамір, шум, крик, швидкі кроки, чи наглий стукіт кінських копит.

У вікнах блимали скупі вогники, а з димарів линув у небо густий дим із запахом печеного хліба. В хатах метушились тіні.

Усю ніч з кожної десятої хати виривався жіночий плач, вереск дітей, стогін батьків і матерів, сестер та братів.

Кожна десята хата готувала й випроводжала в похід на війну свого любого сина, милого чоловіка, чи дорогого батька.

Ранок прокинувся заплаканий, сумний і понурий. В темно-синьому небі, мов чорні думи, пливли на захід волохаті хмарки, сіючи мжичку.

З усіх дворів, тісних і просторих, з усіх вулиць вузьких і широких, поспішали до Сільської Росправи збентежені люди. Тривогою й болем і невимовним горем наповнена ранкова мла.

Біля Росправи ставали підводи, застелені свіжою соломою. На підводах – свіжо-пофарбовані дерев"яні скриньки, на швидкома пошиті торби. На кожній скриньці, чи клункові напис: Іван Коцюбенко, Петро Костенко, Охрим Бондаренко, Петро Запорожець та інші прізвища писані хемічним олівцем незграбними літерами. Багато чоловіків прощається зі своїми родинами, покидаючи рідне село.

В срібнму тумані, в сірій димці, за левадами, в безмежній далині за селом мирно випливає в кривавій заграві тепле сонце.

Сільський староста, з круглою урядовою бляхою на грудях, опираючись на сукувату ковіньку, перевіряє прибулих позначаючи в списку.

– Дубенко, чи ти взяв із собою все приписане? Онучі захопив? – спитав староста міцно збудованого чолові-

ка з чорними вусами.

– А хіба цар нам і онуч не дасть? – відповів той.

– Ти мені не зачіпай царя, ти кажи, маєш онучі, як зазначено в повістці?

– Дядечку! – вереснула збоку молодиця, – Та ж у нього грижа, його лікарі відпустять, навіщо ж йому онучі? – пояснювала старості, тримаючи на руках чорнявого хлопчика.

– Закон наказує мати з собою онучі, ложку і дві пари штанів, понімаєш? А щодо грижі, то коли він має порядну грижу, настоящу, то, може, цар і зжалиться, понімаєш? А онучі солдатові треба мати завше про запас, – повчально нагадував староста.

– Дядечку, а мій же каліка, сокирою ногу розпанахав, самі знаєте, як на милиці скакав. Як же він, бідний, німця буде доганяти? – втрутилась рум"янощока бездітна Варка з гарними волошковими очима і чорними бровами.

– Заросте, Варко, як на вепрові, поверне додому орлом з війни ще й з хрестами, – потішав молодицю староста. – А зі списка скреслити нема закону, понімаєш? – і ткнув їй аркуш паперу під самий ніс.

– А щоб вони прахом пропали з тією війною! – соковито лайнула і витерла носа Варка. – І навіщо вони розпочали війну саме в жнива? – запитала хто зна кого.

– Не журись, Варко, в жнива хтось прийде молодший помогти, ти тільки проси Бога, – моргнув до неї на одне око сліпий Гордій і злодійкувато поглянув на повні груди.

– Щоб він не діждав, – лагідно проказала і стрельнула на Гордія палкими веселими очима. Гордій був звільнений від війська й тому жартував.

– Не зарікайся, Варко, бо й курка часом закукурікає, – знову моргнув Гордій і з посмішкою зник у натовпі.

Варка сумно подивилась йому вслід і зітхнула. Вона належала до тих жінок, що свого чоловіка шанувала а інших любила.

– Бу–м–м... бу–м–м... бу–м–м... – сколихнулось

повітря від могутнього дзвона сільської церкви і численні жінки побожно перехрестилися. Почався молебень за покликаних на війну.

– Кра–а... кра–а... кра–а... – зловісно тричі каркнула ворона й знялася з дзвіниці.

– Тьху, тьху, тьху!.. Щоб ти здохла,– злякано сплюнула жінка через ліве плече.

Мобілізовані посунули натовпом у церкву. За ними заплакана рідня, жінки з купками діточок, що трималися за спідниці.

Священик відправляв молебень сумно й одноманітно. Запах ладану ще сильніше пригнічував і викликав мимовільний страх. Тільки бо над покійниками так співали псальми.

Під кінець Богослужби відбулось причастя всіх мобілізованих і наостанку священик виголосив зворушливу промову – заклик убивати ворогів і супостатів, боронити Віру, Царя і Отечество від німецьких варварів.

Тарасик дивився на заплаканих жінок, на сумних чоловіків, і йому стало безмежно жалко бідного батюшку–Царя, на якого напосідає ворог, і матушку–Росію, що опинилася в небезпеці, і загрожену Віру Християнську. Що ж до "Отечества", то Тарасик не міг зрозуміти, що воно за Отечество.

Потім священик кропив святою водою, благословляючи на подвиг, далі, почерзі цілували хреста і виходили з церкви. Плач залунав ще гучніший.

Наблизилось останнє прощання. Підводи довгим вужем витягшись, чекали на мабілізованих перед церквою.

– Ой, що ж я без тебе з дрібними діточками робитиму?! На кого ж ти мене покидаєш? – заголосила Ористя і впала на груди Максимові.

– Господарю наш єдиний, і куди ж тебе той цар посилає! – заголосила жінка з другого боку.

Здорові чоловіки, міцні, мов дуби, парубки покірно схиливши голови, мовчки схлипували, прощаючись із рід-

ними.

Петро, якийсь змарнілий, посірілий, горнув до грудей меньшенького сина, й дивився на старшого, що підвівши голову, незрозуміло поглядав на батька. Тетяна не голосила, вона вже дома виснажилась за ніч, готуючи чоловіка в далеку невідому дорогу. Тільки очі, великі карі очі її повні смутку, блищали чистими, як кришталь, гарячими слізьми.

– Війна довго не протриває, до зими й повернешся, – пробував батько потішити сина й невістку. Жнива зберемо гуртом, толокою обмолотимо, а на осінь, як не вернешся, то й виоремо, – вів далі батько, поглядаючи то на дітей, то на безпомічну Тетяну.

– А я пастиму вашу корову, – зголосився добровільно Тарасик.

Петро вдячно поглянув на братіка і провів рукою по його голові.

– Ти вже зовсім дорослий, – проказав поважно.

– І снопи поможу вам возити, – запалився з допомогою Тарасик.

– Важкуваті будуть трохи, як на тебе, – посміхнувся Петро.

– Я на возі складатиму, я вже пробував, – гордо відповів Тарасик і непомітно зіп"явся на пальцях, щоб бути вищим.

– Спасибі, Тарасику, я вже тобі щось із війни привезу, – приобіцяв Петро, а в самого при цих словах похололо в грудях. А чи пощасить вернутись?

– Сідайте на вози, виїжджаємо! – гукнув староста, і всі заметушилися.

Петро стріпнувся. Хапливо поцілував меншого, потім старшого хлопчика, міцно стиснув руку дружині, передаючи їй дитину, й сказав:

– Прощайте, дасть Бог, повернуся! – Батькові й Тарасові, як дорослому, потис руку.

– Тату, пустіть мене в місто, я хочу побачити, –

раптом попросився Тарасик.

– Ну, то сідай на воза, – байдуже мовив батько.

Тарасик умостився на возі поруч з Олексою, що правив кіньми. Валка рушила. З дзвіниці заграли передзвони, мов на Великдень. Жінки заголосили похоронної, а діти заверещали як під час пожежі. Загавкали сполохані собаки, замукала худоба. А дзвони гули й гули...

Раптом серед цього клекоту, з гурту мобілізованих, що йшли колоною, знявся сильний і високий тенор:

Послєднні–і–й нонєшні–і–й де–є–ньо–о–че–е–к
гуля–я–ю с вамі я дру–у–зъя–я–я...

А за тенором враз повітря здригнулося сотнею чоловічих голосів мов би з неба гримнула, перед бурею громовиця:

А за–а–втра–а рано чу–у–ть свєто–о–че–ек
запла–а–чет вся моя семъя–я–я...

– стогнала тужлива пісня під невимовним тягарем горя, що рвалося з людських сердець.

Довга валка, мов чорний вуж, звивалася між некошеними хлібами, між козацькими високими могилами, між ліскамиі й чагарниками в напрямі міста, все далі й далі, а жінки, матері, сестри, діти оплакували невідоме майбутнє своїх рідних, спотикаючись позаду. Шорсткими долонями спрацьованих рук витирали скорботні обличчя і слали навздогін чоловікам, батькам і братам останні побажання щасливого повороту.

Валка все далі й далі відривалася від жінок, ховаючись у сірій безвісті, як журавлі. Тільки пісня, розпучлива, тужлива й надривна ще довго бриніла в серцях залишених на примху вередливої долі самітних солдаток з дітьми.

З "Действующей армії" від Петра Запорожця прийшов перший лист. Збіглися послухати всі родичі, сусіди й

приятелі. В листі Петро передавав поклін діточкам, дружині, батькам і всім родичам. Дякував тим, що допомагали жінці вести господарку, давали потрібні поради та заспокоювали в години смутку добрим словом.

Далі Петро описував свої військові будні в засніжених окопах. Сидимо, – пише він, – у темних ямах, прикритих дошками й шаром землі, і пильнуємо ворога через маленькі отвори, що звуться бійницями. Для розваги щоденно бухкаємо з рушниць, але ще німця не бачили і не знаємо, який він. Небезпеки не відчуваємо, але голодуємо, бо харчі підвозять несправно. В окопах вогко і мерзнуть ноги, бо чоботи порвалися, а онуч нема де висушити. Та найгірше, – скаржеться в листі Петро, – що завелися воші. Лазять табунцями, навіть поверх шинелі. Лазні тут нема, а зміна білизни не рятує від вошей.

Наостанку листа Петро зазначає, що комондири в них людяні, товариські, розумні і це велика моральна полегша. Закінчує листа надією, що війна швидко буде закінчена, бо ж, як видно, й німці не хочуть воювати.

Коли батько дочитав листа, всі радісно зітхнули. Слава Богу, що є надія швидко закінчити ці муки. Переписавши адресу, батько відніс листа Петровій дружині Тетяні, а сам вирішив написати синові окремо кілька рядків, розповісти, що робиться в селі, які новини кружляють у світі, та запевнити Петра, що Тетяна залишилася не самітня і що люди допомагають солдаткам у селі.

Тарас сидів за столом біля книжки й уважно слухав листа. Почувши, що Петра гризуть воші, що мерзнуть руки й нема сухих онуч, вирішив зробити старшому братові несподіванку. От тоді будуть йому заздрити всі його ровесники. А що вже дома, як він повернеться від Петра, то всі будуть на руках його носити. Він зразу стане героєм.

Щоб не відкладати свого наміру на потім, він тихенько почав готуватися до подорожі в "Действующую армію".

Був теплий, чудовий зимовий ранок. Хати, будівлі, дерева й усе село зодягнене в білі непорочні шати, і сонце

лагідно підіймалося за садками, кидало рум"янцем на білі прикраси, задоволено посміхаючись. З димарів линув стовпами в синє небо сивий димок, дихаючи пахощами печеної бараболі. На вулиці вже метушились люди, хто в ліс підводою, хто до кирниці з відрами.

Тарасик, поснідавши, взяв торбу й пішов до школи. Але в його торбі, крім книжки й зошита з олівцем, теплих оладків та кусника сала, були батькові рукавиці і мамин довгий рушник – Петрові на онучі.

На дворі він прощально погладив пса, приобіцявши незабаром повернутися з війни, і сміливо вийшов за ворота. Школу він обійшов бічною вуличкою й подався в місто. Дорогу до "Прийому" він добре знає, колись проводжав Петра.

У "Прийомі" на дверях вартовий, довідавшись від Тарасика про його мету, посміхнувся і натиснув біля дверей ґудзика. За хвилину Тарасик побачив генерала в золотих погонах, з револьвером і підкрученими вусиками.

– В чем дєло, мальчик? – поспитав він Тарасика.

– Ваше благородіє! Етот ґерой просітся добровольцем! – відкарбував за Тарасика вартовий.

В Тараса затанцювало серце. Ось він який! – подумав про себе, і звитяжно потяг носом морозне повітря.

– Сколько тєбє лєт? – поцікавився офіцер.

– Дванадцять! – хвацько відповів Тарасик, спинаючись на носках, щоб бути вищим.

– А хто тобі буде там кашу молошну варити? – цікавився далі офіцер.

Тарасик спантеличено глянув на насмішкувате обличчя військового і не второпав, чи це поважний запит, чи кепкування.

– Я хочу до Петра, я з ним буду обідати, ось і онучі та рукавиці везу йому, – хапливо пояснював Тарасик і кинувся до торби по докази.

– Хто ж це, цей Петро?– цікавився далі "генерал".

– Мій старший брат, він уміє кашу варити, – поважно

підкреслив "доброволець", помітивши що справа на добрій дорозі, бо "генерал" посміхнувся до вартового.

– А ти хусточку до носа маєш? – знову запитав "генерал."

Тарасик зніяковів, за хусточку Петро чомусь не писав. Хусточки нема, от прикрість.

– Я маю рукавиці, – ще раз нагадав Тарасик.

– Іди, синку, додому. Підростеш, ми тебе покличемо. А зараз мама тебе десь виглядає, плаче за тобою, що ти носа відморозив, – вів лагідно офіцер і погладив Тарасика білою долонею по щоці.

У Тарасика потемніло в очах. Він ще раз глянув на нахабу–генерала, розгнівано повернувся і, не оглядаючись, звинно вийшов на вулицю. Гнів стиснув йому так цупко горло, що в очах заблищали сльози. Дурний генерал, не знає що я міг би братові там набої підносити, – подумав з прикрістю, витер рукавом краплю що сплила з носа й почала замерзати, і побрів додому. За містом нагадав про оладки. З подвійним апетитом почав хрумати холодне печиво. Замерзлі оладки з салом були смачні, як ніколи передніше. Потім виникла спрага, а води не було. Зачерпнув рукою снігу й почав смоктати. Сніг видався гірким, але спрагу втамував. В ногах відчувалася втома і хотілося спати. В селі, у глухому провулку, зачекав, поки учні вибігли зі школи, а тоді сміливо зайшов до хати. Так мати й не догадалася, де він мандрував.

ВІТОВА війна, наперекір ворожбитам і людським сподіванням, розгорталася, чимраз дужче палахкотіла, втягала в свій смертельний вир усе нові й нові невтральні держави.

Весняний набір новобранців зачепив і Олексу та його ровесників. Приймальна комісія зачислила його і Захарка,

що були освічені, до артилерії. Батько сильно переживав, що втрачає робочу силу в господарці, а мати вболівала за Олексою, що хворів на сплячку.

– Заколе його німець сонного, – бідкалась сусідкам.

– Хто його знає, чи заколе німець, бо ж там усі гуртом розбудять його, – потішали сусідки. – Але напевно в арештанські роти потрапить, як на варті біля каси засне, а злодії украдуть гроші. Тоді вже й кайданів йому не минути, – пророкував старий сусід, що був солдатом.

– Боже милостивий, охорони мого сина від арештанських рот, – молилася мати щовечора перед сном.

Марія проклинала увесь світ з війною разом. Нарікала, що народилась дівчиною. Ліпше піти в окопи і годувати воші, як щоденно потрісканими руками чистити хліви, доглядати худобу, поратись у дворі, пильнувати городину, збирати садовину, працювати в полі, виконуючи чоловічу роботу: і оранку, і возовицю в жнива.

Тарасик страшенно заздрив Олексі. Яке щастя бути солдатом, – мріяв він. Олекса був байдужий. Він спокійно пішов до війська. Йому однаково, куди несе течія. Дома треба важко працювати, а у війську так само дисципліна. Єдине трохи радувало, що потрапив до артилерії. Довга шинеля, чоботи а не черевики, і остроги, як в офіцера. Дівчата ввечорі умліватимуть від мелодійного дзенькоту острогів. І Олекса, п"яніючи майбутніми пригодами, посміхався. Війна? тьху! Та ж я з гармати стрілятиму в німців із за горбка, п"ять верст від фронту, – посмішкою відповідав на загрозу смерти. І коли він задумався над причинами, що дали йому привілей потрапити в артилерію, куди приймали письменних, щойно тепер збагнув силу освіти, і враз із цим усвідомленням, простив батькові всі його побої мокрим мотузком, простив усі синці на спині й інших частинах тіла. Батько був передбачливим, а він – поганим сином, – і зітхнув. А коли б був слухняним сином та закінчив сільсько-господарську школу в Софіївці та був агрономом, то тепер би легко здобув прапорщика, а

то й підпоручника. От яку силу має освіта! І знову тужливо зітхнув.

На приймальному пункті Олексі обстригли чуприну і зараз же всіх артилеристів запакували до вагону й відвезли до приміщення "Учебної команди".

Перші кроки вишколу в Учебній команді геть розвіяли в Олекси пляни вечорами романсувати в темних закутках міста з веселенькими дівчатами. Це була школа зовсім відмінна від двоклясової, в якій колись здобував посиденьками освіту. В Учебній команді з самого ранку до пізньої ночі біганина з рушницею, ранцем, з повною викладкою під гарячим сонцем. Піт на спині не висихав. І все це робилося швидко, по команді вставати з ліжка, хутенько упорядкувати постіль, прудко умиватися, щодуху чистити рушницю, жваво маршувати в їдальню снідати, скоро чистити гармату. Потім фізкультура, потім маршування, потім вправи доброго кроку, віддавання чести офіцерам. І так увесь день, з перервою лише на обід. А ввечорі, мов покалічений, до ліжка. Не про дівчат думка, а про відпочинок. А йому ж, Господи, як хочеться спати. Схилився над столом, читаючи "Устав внутрішньої служби" і вже злипаються очі. Хлопці, сміючись, будять. Дисципліна вишкірила до нього зуби, готова кожної миті проковтнути. На кожному кроці приписи. На чоботях мусить вигравати сонце, як у дзеркалі, штани в рубчик, ремінець туго затиснений, рушниця, казанок, фляга, ложка почищені, кінь вимитий і розчесаний. Вийдеш до міста у вільний день – на кожному кроці старшому "віддавай чест" козиряй, стукай закаблуками. Щойно якогось закукуріченочо "єфрейтора" проморгаєш – наряд поза чергою. На чоботях пляма болота – наряд. Кашкет на голові трішечки збився – наряд, пряжка на ремінці зсунулась – наряд. Тих нарядів протягом тижня назбирається стільки, що кожної неділі мусів чистити на кухні картоплю, а не видзвонювати острогами по хідниках із дівчатами.

Від нагромадження таких приписів і кар в Олекси

серце мало не рвалося на шматки. Він уже шкодував, що потрапив до "Учебної команди". Але день за днем, звикаючись із дисципліною, спостерігаючи бойових хлопців, у яких все проходить легко, які завше мають змогу похвалитися приперченими пригодами з дівчатами, Олекса одного дня заприсягся переродитися. Його заїла заздрість.

У понеділок, після того, як минулого вільного дня чистив бараболю, він лежав у ліжку з примкнутими, мов кіт насторожі, очима. Лежав, увесь напружений і рішучий.

– Тру–ту–ту! Тру–ту–ту! Тру–ту–ту!..– раптом заграв вартовий. Казарма, що здавалась мертвою, де навіть подиху не чутно було, раптом прокинулась і зашуміла, загула, як гураган. Солдати–курсанти посхоплювались і, мов навіжені, натягали штани, взували чоботи, застеляли ліжка...

Олекса зірвався з ліжка, як звинний акробат. В одну мить натяг штани, взувся, підбив матрац і подушку, вправно застелив ковдрою ліжко, зробивши вздовж із ковдри рівненьку складочку, й полетів умиватися. За мить – він уже в гімнастьорці, підперезаний, дбайливо вирівнював комірець. Шматкою ще раз провів по ваксованих звечора чоботях і побачив, як сонячні зайчики поскакали по халявах. Потім кинувся до піраміди. Перевірив ще раз рушницю, чи не забрудніла, не потемніла за ніч.

– Ставай на перевірку! – гукнув фельдфебель, і Олекса, вже виструнчений на проході між ліжками стоїть і хитро посміхається. Фельдфебель здивовано подивився. Що це сталося, що Олекса не спізнився? – подумав, і під час перевірки знов же був заскочений. У Запорожця Олекси жодного недоліку. Ґудзики попришивані, до гімнастьорки підшито свіжий білий рубчик під комірець, чоботи вичищені, поясок такий тугий, що й пальця під нього не затиснеш.

Перевіривши в піраміді рушниці, фельдфебель теж не міг до чогось підкопатись. Він пішов до Олексиного ліжка, глянув, чи підбитий матрац, зазирнув у тумбочку. Все на своєму місці, за приписами.

Повернувшись до виструнчених курсантів, фельдфебель гукнув:

– Запорожец, шаг вперьод!

Олекса злякано здригнувся й виступив наперед.

– Курсанту Запорожцу виношу благодарность за исключительную порядочность.

– Слушаюсь! – вигукнув Олекса, і честолюбство теплим потічком розпливлось по серцю.

– Разойтісь і приготовітся к завтраку! – дав команду фельдфебель, і всі розійшлися.

Прилюдна начальникова похвала підхльоснула Олексу не здавати тепер позицій гонору.

Під час навчання, він пильно ловив кожне слово, закарбовував у пам"яті, відповідав без затримки. В короткому відтинку часу Олекса досконало опанував матеріяльну частину не тільки рушниці та нагану, а й гармати. Розрахунки по бусолю робив швидше й докладніше за командира, наводку гармати вправніше за кожного гармаша, і командир ставляв його за приклад іншим. Олекса зарекомендував себе, як меткого, кмітливого й винахідливого за кожної обставини. За таку пильність і здібність командири вже не помічали його дрібних порушень дисципліни, і він забув за позачергові наряди чистити бараболю в вихідні дні. Він і сам був здивований, що все йому так легко йде.

Учебну команду Олекса Запорожець закінчив із нашивками унтер–офіцера. А за тиждень з новосформованою гаубічною батареєю виїхав на фронт.

*

* *

НАДХОДИВ час, коли ми мали б нагоду здійснити наші віковічні мрії про встановлення своєї влади. Наближався час розвалити Російську деспотичну імперію з її недоумкуватим урядом і на її руїнах збудувати нашу

державу, – стишено говорив промовець до слухачів у невеличкій притемненій кімнаті. – Наближає час перенести святий Сіон на Кримські гори, звідки він світитиме на ввесь світ.

Будьте готові!

Ми зробили все, що потрібно для зруйнування світу! Наші очі в кожній державі, наші вуха в кожній таємній розвідці, наші газети по всьому світу спрямовують народню думку в потрібному нам напрямку, ми володіємо світовими банками, в наших руках торгівля й промисловість, але щоб панувати над світом, цього мало. Нам потрібні ще чималі зусилля, щоб досягти мети. Нам треба світову політику повернути в русло, яке пливе в наше море.

Будьте творчі!

Ми вже знайшли особу з найбільшим авторитетом у революційному підпіллі, яка буде сильною зброєю в наших руках. Ця особа – професійний революціонер, Володимир Ілліч, як він себе називає, а в підпіллі має кличку Ленін. Живе він у Швейцарії.

Будьте пильні!

Наш аґент у Европі д–р Александр Гельфінд–Парвус нав"язав уже потрібний зв"язок з усіма революційними силами в Европі. Так само він діє у повній згоді з високими урядовцями Німеччини, зокрема з д–ром Ціммерманом, статс–секретарем Яговим, з графом Брокдорф–Рантцау, тощо. Наш аґент Александр Парвус нав"язав знайомства з естонським революціонером Александром Кескюла, що веде пропоганду в Прибалтиці, Парвус так само нав"язав зв"язок з большевицькими лідерами Скандинавських країн, зокрема, з такими величинами, як Шляпнік та Фюрстенберґ–Ганецький.

Як большевицьких революціонерів, що ненавидять царську автократію, та і Німеччину, що мріє захопити чужі простори, ми використаємо заради своєї мети – заволодіти Росією, а там незабаром і цілим світом. Нам треба грошей, багато грошей. Ми вже наготували сто міль-

йонів долярів, які перевеземо до своїх банків у Німеччині і рухатимемо силою золота свою довговічну мрію до заповітної мети.

Будьте щедрі!

Таку промову виголосив лідер світових змовників у вузькому колі своїх одновірців під час, коли на просторах Европи вже горіла війна, палахкотіли міста й назрівала штучно роздмухана змовниками революція.

ГАУБІЧНА батарея, під прикриттям темної ночі, зупинилася в неглибокій вибалці, з якої видно було на обрії синяву чагарника. Це була добре замаскована позиція з вигідним спостережним пунктом на недалекому горбку. До ранку наносили до вибалку стовпів і дощок з розібраної на хуторі клуні й збудували бліндажі – прикриття від шрапнелі. Над бліндажами, ходами сполучення, гарматами та стійлами для коней, понатягали маскувальні сітки кольору трави, а до спостерегача в чагарнику підвели телефон.

– Позиція прекрасна, комар носа не підточить, – задоволено мовив командир до адьютанта, оглядаючи вранці місцевість.

– Замасковано добре, ваше благородіє, – ствердив бувалий адьютант.

Гарматники, закінчивши працю, неабияк утомлені, поскладали у бліндаж свої речі, засвітили "летючу мишу" і закурили.

Навкруги – мовби зависла в повітрі святочна тиша. Здавалося, й війни нема, коли б не долітали здалека глухі постріли.

Нагло до батареї прискакав на розгаряченому коні вістун і щось передав командирові.

– Подать передки! – гримнула команда.

Їздові позагнуздували коней, під"їхали передками до гармат. Гарматники похапали свої речі й зброю, вискочили з бліндажів. За хвилину батарея залишила позиції і подалась далі.

Нова позиція була вигідніша, бо збоку текла річечка, а на горбках росли дерева, з яких погляд спостерегача сягав значно далі, вглиб ворожого розташування. Знову закипіла робота над бліндажами, гарматними гніздами та ходами сполучень. Знову натягали маскувальні сітки.

В небі з"явився великий птах, що гучно збурював тихе повітря. Гарматники похапали рушниці, й безладно затріскали постріли. Німець із літака привітно помахав рукою і швидко зник.

– Викрили нас! – сказав хтось тривожно.

– Не втраплять! – потішаюче відповів інший.

Гармаші зробили пробні постріли, закарбовуючи ворожі вогневі точки з промірами. Олекса записував до свого нотатника визначену віддаль, зазначаючи номером кожну ціль.

Ціль черга 1, – 4 верстви 300 сажнів, (залізнична колія).

Ціль черга 2, – 5 верств 120 сажнів, (ліворуч могилка).

Ціль черга 3, – 3 верстви 270 сажнів (праворуч хрест).

Свої орієнтири Олекса звірив з іншими командирами гармат і подав командирові батареї.

Раптом десь далеко гримнув постріл, як і багато разів передніше, але в повітрі щось тоненько засюрчало і в ту ж мить, праворуч від бліндажа, вибухло стрільно. Звився клубучок сивого диму й бризнуло залізними уламками й землею. Всі заметушились. Знову задзвеніло повітря, й стрільно вибухло тепер ліворуч, розкидавши глевку жовтаву землю.

Кожному ясно – ворог узяв у вилку.

Спостерегач телефонував, що ворожі гармати за ліском.

– Номера к орудіям! – впала команда, і гарматники, в пориві лицарської відваги, кинулись до гармат.

Олекса поспішно розгорнув записника, шукаючи ціль за ліском. Повітря знову загрозливо заскавучало, і гримнув вибух. У вухах несамовито ляснуло, і Олексі засипало очі. Провів по обличчю долонею, але крови не було. Друга гармата, поруч, лежала боком, а колесо було без спиць. Командир батареї пробував устати з землі, але його обличчя було залите кров"ю, а з лівого рукава стирчала скривавлена кістка. Олекса глянув ліворуч. Наводчик Гринько судорожно здригався на землі, тримаючи в руках шапку, хоч голови на плечах уже не було.

– По паралельному веєру, первоє орудіє ноль шесть, пять – огонь! – крикнув помічник командира батареї, тримаючи біля вуха телефонну слухавку.

Олекса припав до візірної трубки, коректував ціль.

– Готово! – гукнув і шарпнув шнурок. Гармата здригнулася, і гримнув постріл.

Повітря тепер клекотало вибухами, ворожі стрільна падали навколо, як яблука з дерева.

– Перша гармата швидкий вогонь! – скажено галасував командир.

Олекса хутко крутив механізмом, щось кричав помічникові і шарпав за шнура. Гармата здригалася й плювала вогнем. У відчайдушному захопленні, він сам виконував роботу за всю гарматну обслугу, що ранені. Носив стрільна, набирав відповідний карбик на головці стрільна шрапнелі згідно віддалі, сам наводив і сам стріляв. Помічник розгублено тільки носив додаткові стрільна з передка. В нервовому самозапамороченні, Олекса стріляв в одну точку, покладаючись на закон розсіювання. Командир уже двічі гукав припинити вогонь, а Олекса стріляв, він наче оглух. Тоді командир підскочив і ухопив його за руку.

– Перестань! – крикнув він, витріщивши очі.

Олекса здивовано зупинився важко дихаючи, витер з обличчя липкий копіт і сплюнув згустком чорного ґлею.

– Молодець! Ворожого панцерника підбив! – радісно проказав командир батареї, посміхаючись до Олекси.

– Хто підбив? – стрепенувся Олекса.

– Та ж ти підбив, Запорожець підбив! Нагороду отримаєш! – задоволено підкреслив командир, потиснувши йому вдячно руку.

Почуття гордости нараз огорнуло Олексу солодким хмелем, із задоволення він аж почервонів.

– Рад старатся, ваше благородіє! – випалив як з гармати, підкинувши руку до картуза.

Командир посміхнувся і відійшов. Олекса глянув навколо і побачив руїну й спустошення. Одна гармата стояла боком, у другої пошкоджено поворотний механізм, а третя... заїло гільзу.

– Запорожець! Смійся, дідько б тобі штани носив! Тільки завдячуючи тобі, німець не зробив з нас саламахи! – радісно проказав Наливайко.

– Випадок! – скромно відповів Олекса, а в самого душа аж танцювала.

– Не випадок, а твоя спритність і нерозгубленість. Пиши додому, поки не пізно, хай вишлють пляшку горілки й сала запити твого "Георгія".

– І то поспішай! – додав Захарко, – бо завтра можуть березового поставити, бачиш що діється? – і обвів навколо рукою.

У двоколках стогнали ранені, санітари зносили до воза побитих.

Олекса про смерть ніколи не думав, а от нагорода, то завжди марилась, і тепер він думає про хрести, про всі чотирі ступні "Георгієвського кавалера".

Командир батареї пристрілив безнадійно раненого коня і звелів здіймати з позиції рештки батареї. Команда рушила в запілля на поповнення.

ЗАКІНЧИВШИ в селі Земську школу, Тарас вступив до двоклясової, що була в сусідньому селі Війтівці. Кожного ранку хлопці веселими зграйками бігли через поля й лісочки до Війтівки, розповідаючи дорогою один одному події з щойно прочитаної книжки. Серед учнів Тарасик і тепер був наймолодший і, хоч мав що розповідати, однак слухав старших. Він спрагло ловив кожне слово і міркував, що коли б він розповідав цю подію, то прикрасив би ще й своєю фантазією, розповів би цікавіше. Але що ж... він наймолодший. Те, про що довідувався від хлопців, заохочувало його самому прочитати і перевірити, чи добре розповідають. Так, почувши про твір Валтера Скота "Айвенґо", він біг до бібліотеки і брав цю книжку. Почувши про Джека Лондона, вже наступного тижня читав його твори. Та найбільше подобались Тарасикові твори Віктора Гюґо. Що більше читав, то сильніше розпалювалась жадоба до книжки.

Так Тарас ріс, розвивався, черпав із книжок життєвий досвід.

Одного дня старий Мовчан отримав листа. Син Захарко писав, що їхню батарею першого ж дня було на фронті розтрощено німцями і що тепер вони в тилу на переукомплектуванні. В цьому ж листі описував хід бою, в якому Запорожців Олекса найбільш відзначився і заслужив Георгієвського хреста. З радощів Олекса приробив до острогів срібні коліщатка й запустив вуса. Дуже йому до лиця. І ще дещо писав Захарко, але родину Запорожців інше уже не цікавило. Подвиг Олексин, отого безнадійного лінюха, що спав на ходу, всіх приголомшив. І як це могло статися? Батько був такий зворушений, що вирішив написати до сина листа і вилаяти його за мовчанку.

Тарасикові ж усе перевернулося. Він саме прочитав книжку "Три мушкетери" А. Дюма і в нього зросло

бажання бути героєм. Але як цього досягти дома, коли нема ні гармати ні німців? Рушниць було аж дві, але батько суворо наказав не чіпати, бо вони заряжені.

Вихід знайдено. Олекса у війську, і тому його залізну порожню всередині ковіньку, сміливо можна перетворити на рушницю. Задумано і зроблено. Тарасик відрізав потрібний шмат ковіньки терпугом, денце змайстрував дубове і добре приклепав молотком. Приклад зробив із дошки й прикріпив дротом. Рушниця аж сміється. Пороху поцупив у батька повну жменю, а замість куль, вжили потовчені молотком уламки старого чавунця. Рушницю зарядили разом із Василем, з яким товаришував і сидів на одній парті. Довго довелося шукати німця. Та й із цим упорались. Саме продавали в крамниці малюнок, де Кузьма Крючков двох німців наштрикнув на списа, а третій злякано тікав. Цього третього, і взяли на розстріл, приліпивши до задньої стіни в клуні.

– Ти цілься німцеві в лоб або в око, – повчав збоку Василь, коли Тарас ліг на траву й навів рушницю на німця.

– Ти мене не вчи, сам знаю, не маленький! – ображено відповів Тарасик, зручніше лягаючи.

– Насип пороху на коминок, а то змело,- наказав Василеві.

Той поспішно взяв із коробочки купку пороху й насипав на цівку, де була дірочка.

– Тепер запалюй! – подав войовничу команду Тарас.

Василь присів у Тараса за спиною навпочіпки, запалив сірника й приклав, витягши ззаду руку.

Гримнув такий постріл, що засліпило очі, а в вухах наче дзвони задзвонили. Тарас зірвався на ноги, випустивши з рук рушницю. Злякано потер праве око і підніс голову. Небо видавалося темним, а ясне сонце немов би затягло туманом.

– Василю! – розпучливо гукнув Тарасик, – подивись на моє око, що з ним?

Василь тріпав скривавленою рукою, був жовтий, як

стигла диня.

– Твоє око нагадує печену бараболю, а на брові кров, – злякано прохрипів Василь.

Тарас слинив палець і промивав око, а Василь гамував на руці кров подорожником.

Сталося непередбачене. Капосна рушниця стрілила не вперед, а взад. Вогнем обсмалило Тарасові брови, порохом засипало око, а дубове денце, пролетівши біля Тарасової брови, пропороло Василеві руку до самого ліктя. Чортів німець із брами немов би кепкував, злорадно вишкіривши зуби. Поразка була очевидна. Отакий безславний кінець. Перша Тарасикова спроба стати героєм ганебно провалилася. Тарас похапцем слиною змивав з ока сажу й кіптяву, бо води близько не було. Ще раз глянув Тарас на небо. Надворі ніч. Його почав сковувати страх. А що як залишиться сліпим на одне око? Подивився на Василя. Той стояв, обгортав рукавом поранену руку і пхинькав.

– Рука моя, дивися, кров! – схлипуючи жалісно показав до Тараса.

– Дурниця, на війні ще гірше буває, а от мені погано, з одним оком на війну не візьмуть, – сумно відповів Тарасик.

– Не журись, око твоє ціле, помиєш з милом і промине, заспокоював його Василь.

– Денце підвело, чорт би його забрав, – вилаявся Тарас. – Треба було зробити залізне. А ти про нашу стрілянину нікому не кажи, бо засміють. Руку я тобі перев"яжу, а око, скажу, запорошив. Добре?

– Та, добре, добре, – погодився Василь і заспокоївся.

Хлопці сховали хутенько рушницю в бур"яні, запроторили в кропиву німця й пішли.

Ніхто не помітив Василевої пораненої руки, а Тарас перев"язав хусткою око, заліз на піч і удавав що спить.

Другого дня, поснідавши, Тарас пішов до школи. Мати порадила з школи завітати до баби Горпини, що язиком уміла з ока витягати скалки. На вулиці до Тараса приєд-

нався Василь.

– Ходімо до міста, я знаю лікаря, він до нас часом приїжджає гостювати, – порадив Тарас.

Василь погодився, бо рука його добре давала про себе знати.

Лікар Крамаренко зразу впізнав звинного Тарасика.

– Що скажеш, молодий козаче? – запитав лікар.

– Запорошив око половою, – сміливо збрехав Тарас.

– Добре стріляв, – відповів лікар, глянувши на око. – Маєш щастя, що не спалений порох посік брову, бо був би сліпим, – проказав і помастив око та перев"язав чистенькою марлею. Так само зробив Василеві і попередив, щоб з рушницями більше не бавились. Плати з хлопців не взяв.

Втішені "герої", переконавшись, що великої небезпеки нема, побігли додому, як зайці, кепкуючи один з одного.

Та незабаром усе село знало про Тарасові пригоди. Батько з лагідним докором попередив, так як і лікар, що зі зброєю треба бути обережним.

Тому, що одним оком читати було тяжко, Тарасик відклав книжки в кут, поки одужає.

*

* *

ПЕРША світова війна втягала в свої тенета все більше й більше держав не тільки Европи, але й Азії. 1-го серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3-го серпня Франції. 4-го серпня Англія оголосила війну Німеччині. 6-го серпня Австрія оголосила війну Росії. 23-го серпня Японія оголосила війну Німеччині. В жовтні Турція оголосила війну Росії, і так пішло далі. У вир війни пірнула вся земна куля.

Назовні виглядало, що йдуть завзяті змагання за розподіл світу. Союз Німеччини й Австро-Угорщини плянував відірвати від Франції багатий на руду басейн Бріє.

Анексувати Люксембурґ і бельгійські міста Льєж, Верв"є та Антверпен. Решту Бельгії і Голляндії перетворити в васальні держави. Німеччина плянувала створити союз із підкореної Франції, Бельгії, Данії, Австро-Угорщини, Польщі, а згодом приєднати Італію, Швецію, Норвегію й Турцію. Це мали б бути початки, після їх пляновано приєднати Прибалтику, Фінляндію, Румунію, Басарабію, Україну, Кубань, Грузію, Азербейджан і Вірменію. І все це під наглядом Німеччини.

З другого боку блок Росія-Англія-Франція і далека Японія мали свої пляни загарбання чужих земель, придбання нових колоній. Росія марила про Босфор і Дарданели, як про вільний вихід у світ. Мріяла захопити під своє володіння Балкани з усім спорідненим слов"янським населенням і мати вільний доступ до океану.

Як бачимо, кожна держава гострила хижацькі імперіалістичні зуби. Та існувала в світі ще одна сила, більш грізна й більш небезпечна світові. Сила, яка зовсім не плянувала розподілу світу, навпаки, в її пляни входило збереження світу, як цілости, як однієї держави з одним урядом. І цей уряд був давно визначений самим Богом, уряд з вибраної Богом нації...

Діяльність д-ра Парвуса-Гельфонда, революціонера з Росії і головного аґента світових змовників у Европі, набрала в останній час особливого пожвавлення. В Константинополі він має осередок публіцистичної діяльности в якому дає напрямні своїм аґентам. В Берліні веде посилену пропоґанду серед німецьких високих урядовців про те, що німецьке питання можна легко розв"язати за допомогою революційних сил, які плянують повалити російський деспотизм. В Женеві плянує конґрес двох розбіжних соціялістичних партій заради спільних дій. В Софії, в Бухаресті, у Відні Парвус веде розмови з революціонерами про заколоти в цілому світі, повалення урядів, обіцяючи всебічну допомогу, як пресою так і фінансами... Крім того генеральний аґент світових змовників хоч і метляється

по всьому світі, свою головну квартиру має в Данії, в Копенгагені.

Д-р Парвус-Гельфонд надійно забезпечив собі підтримку статс-секретаря німецького міністерства Ягова, радника посольства Ціммермана, і через німецького радника Ріцлера провадив наполегливу підготовку до революції в Росії. Міністерство закордонних справ Німеччини збагнуло, яку велику користь можна мати за допомогою свого прекрасного помічника Парвуса, що так звинно веде розкладницьку справу в світі. Бо зробивши в Росії революцію, легко здобути й військову перемогу та досягти накресленої мети. Зрозуміло, Німеччина не могла помогти Парвусові грішми, бо й сама гнулася під тягарем війни. Але Парвус і не просив грошевої допомоги, жидівські банки в Німеччині відкрили йому беззвітний широкий кредит. Куди він діває гроші – банк не питав. Наказ мали зверху: Давати, давати і давати. Німеччина радо спілкувала з аґентом світових змовників, бо їхня мета відносно Росії була однакова – розвалити Росію.

Час не стоїть, треба діяти. Д-р Гельфонд-Парвус поїхав у Швейцарію. Розшукавши потрібне житло Ульянова подзвонив і повідомив служницю хто він такий. За хвилину його зустрів Ленін.

– Товаришу Ілліч, я приїхав до вас із пропозицією співпрацювати з нами для підготовки революції в Росії. Вибухова сила вже така нагромадилась що ми спроможні повалити всю Европу. Але наша мета передусім Росія. Ми маємо в своїх руках широку мережу преси, численні кадри, великі гроші. Нам бракує тільки вас, вашого імени, як авторитетного вождя революційного руху в Росії.

– В Росії робити революцію? – здивовано блиснув косими очима Володимир Ілліч. – Та ж у Росії революція неможлива, там же нема пролетаріяту! Карл Маркс писав, що революцію можна розпочинати тільки в високо-розвиненій промисловій країні, з численним пролетаріятом. Такою державою може бути Німеччина або Англія, де силь-

ний пролетаріят, – пояснив Ленін.

– Це правда, що в цих країнах могутній пролетаріят, але там і буржуазія сильна, а в Росії гнила. Крім того, ми зовсім не потребуємо зрілого та організованого пролетаріяту. Ми маємо інші вибухові сили за допомогою яких розагітуємо буржуазію і вона повалить царат в Росії. А вже голота міста й села прийде нам з допомогою як жива сила. Нам залишається тільки перебрати владу.

– З ким перебрати владу? – розгнівано запитав Ленін, – з тими кількома десятками палких революціонерів, що я маю навколо себе? – сумно закінчив і допитливо глянув на Парвуса.

– Не турбуйтеся, товаришу Ульянов, ми маємо численні підготовані кадри, які очолять у перші дні провідні становища в державі.

– Де ж ті кадри? – недовірливо запитав Ленін.

– Розкидані по світу, а головне, в Америці.

– В Америці? Та ж Америка воює по стороні Росії, – мовив здивований Ленін.

Парвус глибоко зітхнув. Боже, який же простак цей вождь світового пролетаріяту, що так мілко плаває, – подумав і додав:

– В Америці товариш Троцький уже мобілізував і підготував п"ятсот вишколених комісарів, що займуть першого ж дня захоплення влади провідні становища. Всі вони розмовляють російською мовою.

Ленін подумав, пильно глянув на Парвуса.

– Ні, я не вірю, що можна в Росії розпочати в короткому часі революцію, це країна сільськогосподарська. Якщо робити революцію, то тільки в Німеччині. Тоді я готовий помогти.

Але світовим змовникам ходило про Росію, в якій існує "черта осєдлості" і обмежені права жидам. Тільки Росію треба повалити в першу чергу. Німеччина не втече.

Парвус залишив житло лідера, що претендує на світового провідника і вийшов.

Він вирішив сам провадити далі підготову, а вже потім з доконаним фактом запросити Леніна. Хоч д–р Парвус у Росії має тільки десять своїх аґентів – революціонерів, але вони такі велетні, що можуть і без підготованого пролетаріяту завалити гнилий царський трон на першпочатках, а потім їм прийде допомога з усього світу. То були революціонери з дворян – шовіністів, які рятували Росію, руйнуючи царат, заплутаний інтриґами, распутінщиною і німецькими впливами, завдяки спорідненню з німцями цариці Олександри Федорівни.

СИН Божий народився. Навкруги животворчий спокій і тиша. Увесь світ святкує перемогу добра над злом. Навіть вечірнє небо, по – особливому, замріяно–блакитне, лагідне. Яскраві промені прожекторів, чужих і своїх, довгими списами дивно схрещуються навколо вечірньої зорі, немов би в поклоні перед новонародженим Дитям.

Син Божий народився! – бринить у кожних грудях.

По бліндажах розносили привезені різдвяні дарунки православних людей солдатам.

Унтер офіцер Запорожець узяв на свій бліндаж один дарунковий пакунок, а другий каптенармус подав із написом. Олекса прочитав і здивувався. Пакунок з дому йому. І звідки могли батьки взяти його адресу, коли він не пише листів.

Каптенармус, видавши пакунки, нахилився з воза й прошепотів до Запорожця:

– А знаєш, братішка, Грішку Распутіна таки укокошили!

Про злого генія Распутіна в окопах ходили неймовірно суперечні чутки. То він чарівник, що спокусив і звів царицю Олександру Федорівну і збезчестив її дочок та всю царську родину. То Грішка - Божий посланець, що прийшов

рятувати Росію. А то – він німецький шпигун, що на спілку з царицею пхає Росію в прірву.

– Як угробили? На фронті? – спантеличено перепитав Олекса.

– Ха–ха–ха! – зареготав каптенармус. – Ну й чудак – человєк! На фронті... Та хіба кобель на фронті свого довгого носа покаже? Його шльопнули в покоях, біля коханки. Князь Юсупов угробив трьома пострілами, як собаку застрілив. Тепер війні кінець, ще місяць – два і мир підпишуть, – радісно закінчив каптенармус.

Ця подія більше спантеличила Олексу, як несподіваний пакунок із дому. І що ж тепер, справді, може бути?

У бліндажі широкоплечий, чисто поголений Мирон ділив рівними купками кожному солдатові білі сухарі, горіхи, цукор і цукерки, різав ковбасу, сало. Рахував медівники, розподіляв махорку й цигарки порівну.

– Мені не кладіть, – попередив Олекса, відкриваючи власного пакунка.

Мирон витяг наостанку з пакунка аркуш списаного паперу.

– На, читай! – подав він листа Степанові.

Степан наблизився до каганця на скриньках з набоями й почав читати:

– *Дорогі наші батьки й брати!* – писали діти з далеких українських сіл. – *Ми, учні Рокитянської школи, пересилаємо вам Різдвяний дарунок від щирого серця. Ми всі щоденно молимо Бога за вас, щоб цілими й здоровими повернулися додому, щоб цю війну найшвидче закінчено. Цю посилку склали Грицько Даренко, Маруся Кривенко, Іван Наконечний...* – тремтливим голосом читав Степан прізвища дітей, і з його очей скапували сльози, а солдати, слухаючи, й собі тихенько витирали очі. Думка кожного була дома, біля своїх матерів, сестер, дружин та дітей.

– У мене ж їх двоє, – схлипуючи, сказав Степан, закінчивши листа.

– Чому ж одружився? Не міг почекати! – кинув хтось, кепкуючи, з кутка.

– А хіба я знав, що буде війна? – запитом відповів Степан.

Розібравши належні купки, солдати відкоркували "москаликів", що сьогодні заради свят одержали на вечерю. Олекса, розгортаючи свого пакунка, також натрапив на листа. Писав Тарас про найцікавіші події, що сталися дома... – Лошак уже виріс, вищий за кобилу, – хвалився Тарасик, і в Олекси засяяли очі. Він дуже любив коні. – Купили нового воза, – вів далі Тарас у листі. – Я вже закінчую двоклясівку і піду до Комерческого учіліща, – прочитав Олекса, і серце йому стисло жалем. Тарас буде паничем, а йому в гною випадає копирсатись, – подумав.

Відіткнув і свого "москалика", хильнув.

У голові зразу ж запаморочніло. Солдати, випивши, голосно розмовляли: хто згадувава родину, залишену дома, хто пробував співати, а Степан, випивши, репетував:

– Різдво! Люди чисті сорочки одягають, а в нас воші, як комашня, а нам черствим хлібом горло запихають. І я буду воювати? За кого?

Коли б Олекса не почув сьогодні тривожної вістки про смерть Распутіна, то він би припинив ці розмови, а тепер, і в самого в грудях бунт підіймався. Вечорами в бліндажі часто чулися нарікання, і Олекса на офіцерських нарадах отримував інструкції, як із солдатами поводитись. Крамольні розмови треба зразу ж припиняти. А тепер... хто зна, що буде. І він мовчав.

– Воювати за царицю, що з Распутіним к... – випалив Степан нецензурне слово, і всі зареготали.

І тепер промовчав Олекса, бо ж, як казав каптенармус, Распутіна вбили в спальні цариці, чи царевої дочки. То хіба це порядок?

Та й чи варто на свят–вечір дбати про дисципліну? Чи не ліпше підтримати розмову в бажаному всім дусі?

– Я, братішкі, сьогодні чув що буде мир, – мовив

Олекса до солдат і всі заніміли; Радісна вістка розпромінила обличчя.

– Звідки ти чув, що буде мир? – насторожено запитав хтось.

– Каптенармус казав, що Распутіна якийсь Юсупов застрілив, – додав Олекса.

– Невже правда?

– Боже мій, братішкі, ура! – закричали солдати й почали обніматися і цілуватися.

Степан аж заплакав зі зворушення.

– Плакати? Псувати нам свято? Кинь, кажу тобі, перестань! – нагримав на нього Олекса.

– Братішка, не можу, – сміючись крізь сльози, відповідав Степан. – Дітей же побачу!

– Іване, ставай на варту, зміни Дмитра, хай іде в гурті повечеряти, наказав Олекса і почав одягатися.

Іван узяв рушницю, заклав набої й вийшов з бліндажа.

Тиха ніч мерехтіла ясними зорями. В небі, темними небосхилами грайливо блукали довгі списи яскравих світлометів. На сході рожевів широкий ранковий обрій.

НЬЮ ЙОРКУ, під час світової війни, особливо помітне було велике пожвавлення не тільки в торговельних, чи промислових установах, а й у банках. День і ніч кипіла робота на Волл–Стріті. Та хіба тільки в банках? Не стихала скажена підготовка і в злочинних, змовницьких джунґлях, куди поліційне око не заглядало, чи не хотіло заглянути з відомих причин.

В конспіративній квартирі Леона Бронштейна постійний вир нарад та сходин. Революціонери кожної ночі сходились, засідали й обмірковували пляни та розподіляли працю. Нарешті, все було готово. Фінансовий маґнат з Волл–Стріту, містер Якоб Шіфф, замовив пароплав, наван-

тажив на нього першу партію – 20 мільйонів долярів золотам, посадив кілька сот революціонерів на чолі з Леоном Бронштейном, пізніше Троцьким, і відправив у дорогу. Подорож була дуже важлива і ще більше небезпечна. Під час війни, моря й океани заповнені підводними човнами, ворожими пароплавами, і легко було потрапити на дно. Але цей пароплав з одного боку рятував американський зоряний прапор на щоглі, бо Америка була союзником Англії, Франції та Росії, а з другого боку від німецьких підводних човнів рятувало пароплав конспіративне дамовлення світових змовників із Німеччиною – не зачіпати пароплав, бо цей цінний вантаж іде до німецьких банків.

Либонь, усе було передбачено, сливе небезпеку усунено. Але коли пароплав проходив через Ля–Манш, то його зупинив Брітанський військовий патруль не зважаючи на союзницький американський прапор.

– Що везете й куди? – був запит інспектора.

Очевидно, ховатися не було змоги. Золото везли до ворожої держави, до Німеччини. Радости брітанському командуванню не було меж, коли вони побачили золоту знахідку. Однак, радість ця була передчасна. Банковий маґнат, Якоб Шіфф, вдарив тривогу. Негайно наказав зв"язковому в Америці, полковникові, відомому під прізвищем Едвард Гауз, спішно виїхати до Вашінґтону і заінтервеніювати в Капітолі перед президентом Вудро Вільсоном у справі затримки золота брітанцями.

Президент Вудро Вільсон зараз же зв"язався з Брітанським Урядом і дав зпозуміти, що, коли пароплав з вантажем золота і з пасажирами не буде негайно звільнений і не відпливе неушкодженим, то Америка відкличе свою обіцянку виступити війною в квітні проти Німеччини.

Брітанію це наполохало. Без Америки вона пропала.

Троцький з революціонерами і золотом щасливо продовжував свою подорож. Золото пішло відповідними каналами до Німецьких банків, а аґенти – революціонери розпливлись по конспіративних закутках Европи. Незабаром

коли наспів час діяти, Ленін у Швейцарії і горстка революціонерів у Европі були зібрані і з допомогою фінансового маґната пана Варбурґа, шефа німецької таємної поліції, в запльомбованих вагонах перевезені через Скандінавію до Росії.

В ДАВНЬОМУ й вічно молодому українському місті Києві, над сивим Дніпром, березневий ранок 1917 року прокинувся таким же сумним, як і попередні. Так само скиглили трамвайні колеса, з таким же смутком візники гонили своїх коней, так само люди заклопотано поспішали до праці, на базар, чи в службових справах. Дивною тільки була відсутність жвавих хлопчиків, що ранками вигукували новини, пропонуючи газету.

І справді, чому нема газе́т?

Комендант Києва, генерал Медер, конфіскував ранком наклад усіх газет, що були в жидівських руках і заборонив публікувати телеграми з Петрограда.

Але сенсаційну вістку, що цар Микола 2-й зрікся трону в користь свого брата Михайла і, що Михайло, під тиском Керенського, відкинув пропозицію прийняти трон, знав увесь Київ.

Телеграфісти винесли її в місто, і вона блискавично сягнула всіх закутків.

– Цар зрікся трону! Деспотія Романових тріснула! Хай живе революція! – гриміли кличами студенти і на вулицях замаяли червоні прапори.

Було чим радіти!

Старші пани, дворяни, з оксамитовими комірцями, у фетрових капелюхах злякано приглядались, а почувши, що царя нема, хутенько зникали. На вулицях, хідниках, у провулках все більше та густіше юрмилися люди, раділи й боялись, голосно вигукували й перешіптувались, шикувалися,

і з прапорами, чи стрічками на грудях, приєднувались до демонстрантів.

Революція! Хай живе воля! Геть деспотів! – гукали російською та українською мовами. Ось уже появилися демонстранти особливо галасливі, з біло–синім прапором. Це революційно – національна жидівська молодь. А он хтось підняв чорний прапор, то вже анархісти дали про себе знати. Та ось з"явилася невеличка купка з жовто–блакитним прапором. Ця горстка українських студентів швидко обростала свідомою українською людністю, що ніколи не розмовляла на Хрещатику чи хідниках українською мовою, раптом загукала: Хай живе вільна Україна! Натовп більшав, зростав, як весняна повінь, і перетворився в потужну лявину, що загортала перед собою всю людність чужого, і раптом свого рідного тепер Києва. Українська нація, немов би прокинулась зі сну, немов би ожила. В кожного очі збуджено блискали променистою радістю. Здавалося, що сам український пророк Тарас Шевченко у Каневі встав із могили і могутнім грізним голосом вигукнув:

Кайдани порвіте, і вражою злою кров"ю волю окропіте!

Це була така тріюмфальна дефіляда, така несамовита всенародня радість, перед якою все марніє. Ховаються в тінь і страхіття війни, і довговічні кривди, заподіяні Москвою, і нестерпна національна неволя.

Царат упав, московського жандарма в Україні більше не буде! Воля! Всенародня воля! Люди ще не знали, як ця воля посміхнеться до Вкраїни, мачухою чи янголом. Але раділи, що вже сьогодні в Києві дзвінко лунає українська мова, що вже сьогодні з численних вікон промовило українське слово. Нема вже раба й не буде більше пана.

Український народ має право вільно збиратися й організовувати своє вільне життя, творити національну культуру.

3–го березня цар Микола 2–й зрікся в Петербурзі трону, а вже 4–го березня (ст.ст.) вийшло з підпілля Українське Товариство Поступовців.

В шаленому поспіху минуло два дні.

На широких спільних сходинах українських організацій 7–го березня було створено Українську Центральну Раду. На голову УЦР обрано заочно проф. Михайла Грушевського, що за царату був засланий у глибину Росії, на заступника – Науменка, та товаришами голови Дмитра Дорошенка й Дмитра Антоновича.

Після трьохсотлітньої неволі, Україна знову мала вільно обраний, свій національний Уряд.

Того ж самого дня УЦР вислала в Петроград, до Тимчасового Уряду, на ім"я голови, князя Львова, прохання задовольнити волю Українського народу.

11–го березня в Петрограді відбулась 20–ти тисячна могутня демонстрація з домаганням перед Тимчасовим Урядом автономії для України, а 19 березня, в Києві, відбулася стотисячна маніфестація волі, під час якої, майоріло 320 українських організаційних жовто –блакитних прапорів. Сенс революції для українців був саме в тому що цар, відреченням від трону, перекреслив Переяславську умову, що була ярмом Україні з 8–го січня 1654 року.

ПОВАЛЕННЯ царату в Росії готували змовники довгі роки. Темні сили ще в 1906 році пробували повалити деспотію дому Романових. Та, однак, їм швидко стало ясно, що засоби тодішні не були достатні. Царат зумів придушити революцію. Тоді змовники з подвійною снагою почали готуватися до нового наступу. В Росії творено таємні організації, притягаючи до себе не тільки інтеліґенцію, провідних мужів, навіть міністрів, генералів, членів царської родини, але й усіх, хто хоч трохи був не задоволений. В одному тільки Петербурзі було створено три масонських ложі, де готували майбутню вибухову силу. Існували ці законспіровані ложі під назвами "Полярная Звезда",

"Фенікс" та "Военная ложа". У військовій ложі головними натхненниками були генерали В.І. Гурко та військовий міністр Гучков. В "Полярной Звезде" гуртували масони, переважно тих, що діяли в Державній Думі, зокрема туди належали Олександр Керенський, П.Н. Мілюков та інші, менш відомі були Терещенко, Некрасов Годнев, Коновалов тощо.

Напередодні Лютневої революції, було розпочато шалений наступ на царський режим. Мілюков серед стін Державної Думи голосно повідомив світ про зраду, стежка якої йде до царського двору, чим натякнув на царицю німецького походження.

Голова Державної Думи Родзянко особливо натискав на царя Миколу 2-го зректися трону і цим урятувати хвору Росію.

Буреломно – гарячковий час, завогнений невдачами на фронті, особливо змушував змовників із масонського середовища бути пильними й не проґавити сприятливої хвилини щоб розтрощити стару російську імперію. Збиралися масони майже щоночі. Сходилися, щоб не викликати небажаної підозри, в помешканнях О.Ф. Керенського, А.Я. Гальперина, чи Соколова. На сходини часом запрошували члена підпільного Ц.К. большевиків, товариша А.В. Шляпнікова. Хоч той і не належав до масонської ложі, але був потрібний їм, як знаряддя. На цих сходинах вирішувано всі питання, пов"язані з революцією. Зокрема, було вирішено: роздмухати распутінський скандал, що компромітував царський рід. В стінах Державної Думи все частіш і частіш виголошувано полум"яні промови про зогнилий режим, про погане постачання Діючої Армії, про брак зброї та бойових матеріялів...

20-го березня невідомо ким у Петрограді була зорганізована демонстрація. Тисячі людей ішли з транспорантами: "Давай хліба"! "Геть царя"! та "Геть війну, хай живе мир"!

І хоч у масонській ложі всіх уважано за рівних, але

не всі знали глибші таємниці. Зовнішніми кличами ложі були: боротися за вільність Росії, за цілість Росії, за її добробут. Проте, насправді, ложа виконувала руїнницьку ролю. Тільки обранці в ложі знали справжню мету цієї страшної організації. Такими особливими постатями в кожній ложі були одна – дві особи, інші були пішаками.

Далеко до повалення царату, ще в 1916 році в Москві, в мешканні Е. Кускової, на спільному засіданні масонської ложі, був накреслений склад Тимчасового Уряду. До майбутнього Уряду Росії масони виставили на голову князя Г.Е. Львова, як найбільш авторитетного, потім А.І. Гучкова, П.Н. Мілюкова та А.Ф. Керенського. Цей склад було запропоновано в 1917 році Державній Думі, яка й затвердила його, додаючи ще кілька осіб.

Коли, нарешті, цар Микола 2-й не витримав всебічного натиску Державної Думи, військових штабів і провідників впливових організацій і 3-го березня таки зрікся трону, влада в Росії перейшла в руки таємно визначеного Тимчасового Уряду, на чолі з князем Львовим. Але головний верховод А. Керенський мав свої окремі таємні завдання. Він діяв за вказівками світових змовників. І щоб успішно виконати завдання, засобами інтриг, змусив князя Львова зректися головування в користь О. Керенського. Керівником Тимчасового Уряду став Олександр Керенський. Але й цього знахабнілому масонові було мало. За місяць Керенський перебрав на себе міністерство пошти й телеграфу, а незабаром забрав у свої руки й міністерство закордонних справ. Він зразу ж дав дозвіл повернутися в Росію всім революціонерам, когорті аґентів світових змовників, а 10-го червня видав заборону арештовувати большевиків та випустив із тюрми Нахамкеса (Свердлова).

Довідавшись що без його дозволу арештували Троцького, Керенський наказав негайно звільнити й цього, головного діяча світових змовників із тюрми.

В Могильові, в ставці Діючої Армії, пильно стежили за подіями в Петрограді і бачили, як Росія котиться в

прірву, як у Петрограді, поруч із Тимчасовим Урядом, існує большевицький Уряд, керований з палацу Кшесинської революціонером Леніним.

Генерал Корнілов вирішив знищити большевизм у Петрограді, який звив собі кубло поруч із Тимчасовим Урядом. І Корнілов наказав Дикій Дивізії приготуватись до походу на Петроград.

Голову Тимчасового Уряду це злякало. І він ужив рішучих заходів. 31-го серпня Керенський послав у ставку армії, в Могільов, комісію, в складі головного військового прокурора, свого приятеля І.С. Шабловського, юриста Раупаха та полковника Н. Українцева з наказом арештувати генерала Корнілова. Генерал Корнілов, не відчуваючи за собою вини супроти Росії, спокійно піддався арештові і пішов за ґрати Биховської тюрми.

Смертельна загроза большевицькому кублові в Петрограді минула.

А вже 1- го вересня наказом по Армії і Фльоті, підписанім головою Уряду О. Керенським і генералом Алексєєвим (масоном) повідомлялося, що голова Тимчасового Уряду Олександр Керенський перебрав на себе обов"язки Верховного Головнокомандувача Діючою Армією і Фльотою.

Так було вивершено зосередження всієї влади в руках О. Керенського. Підготовляючи зміну влади, Керенський заборонив Штабові Петроградської Округи конфіскувати зброю в большевицьких складах і організаціях.

Надходили вирішальні події для майбутньої Росії, події, які розвивалися у згоді з плянами Світових Змовників.

ВИСКОЧИВШИ з банку в Цюріху, Надежда Костянтинівна з хвилювання ледве дух могла перевести, щоб не зареготатися. Боже ж мій, скільки вона не мандрує

світом із чоловіком, скільки вже ось живе в Швейцарії, а ще такого не траплялося. І де ж це таке бачено, що б до хати само прийшло щастя? Вона ще раз оглянулася, подивилася своїми хворими на базедову хворобу витрішкуватими очима на вулицю, на майдан, чи хто бува не чигає на її щастя, і радісно – зхвильована не пішла на базар, а побігла легкою сарною додому. Ще з коридору гукнула до чоловіка:

– Володю! Ой, не можу, дух забиває!

Важко дихаючи, розчервоніла, зупинилася на порозі.

– Що з тобою, Надю? – злякано запитав Ульянов, підхопившися з крісла. Його обличчя зробилося таке ж руде, як і рештки чуприни.

– Гроші! – високою ноткою вирвалось із горла Крупської.

– Знов у тебе витягли босяки? – збентежено кинув здогада чоловік.

– Володю! На наш рахунок у банку хтось поклав гроші, – передусім пояснила Надежда Костянтинівна.

– І що ти верзеш? – недовірливо перепитав Ульянов, а самому аж дух забило, обличчя засяяло з радости.

– Кажу тобі, хтось підкинув на наш рахунок сто тисяч франків! – зхвильовано ще раз підкреслила дружина Ілліча.

Розкосі монгольські очі Ульянова блиснули жадобою, зеленими світлячками, як у рисі перед скоком на жертву.

– Сто тисяч франків?! Та це ж можна запалити світову пожежу!... Надю, серденько, хто ж це нас так порадував? Чи не Коба, щоб здобути довір"я? (Кобою називали Сталіна).

– Якийсь анонім. Я розпитувала керівника банку, та він посміхнувся й відповів, що не знає, – мовила Крупська.

– Ну, і чорт з ними, хай навіть від акул з Волл–Стріту, аби сіно возили, – проказав і в нервовому збудженні заметушився між кріслами. – А може, хтось помилково

поклав? – вигукнув і йому очі нараз наповнив страх. – Махай, серденько, негайно до банку і вибери, хоч половину захопи, поки хтось не отямився. Нам же грошей до зарізу треба. І Максимові Горькому заборгували, і газету "Правда" в Петербурзі треба відновити, і на пропоганду кинути, і зв"язки підсилити. Словом, біжи!

Надежда Костянтинівна накинула жакет і радісна вибігла. Так ласкаво й ніжно чоловік її ще ніколи не називав у Швейцарії. Всю свою любов він віддає коханці,та що–ж зробиш, коли дружина потворна? З того часу, як захворіла базедовою хворобою, що так спотворила її гарні очі, Володя охолов. Знайшов коханку. Але добре, що хоч не покинув її...

Володимир Ілліч почувши про такі великі гроші місця собі не знаходив. – І хто ж це поклав гроші? – мучила таємниця. І чого цей анонім від нього вимагатиме? За ці гроші чогось од мене певно що вимагатимуть. Та чорт з ними, не такий я дурний щоб дешево себе продати.

Не встиг професійний революціонер, товариш Ленін, доладу обміркувати це питання, як залунав дзвінок. Прийшов гість. Ленін вийшов і відчинив двері.

На порозі стояла людина старшого віку, сивоголова, досить струнка, в бездоганному одязі, в фетровому капелюсі, з білою хусточкою в бічній кишенці. "Капіталістична гідра!" – зразу майнула підозра Ленінові в голові.

– Чи можу я бачити товариша Ульянова? – запитав джентльмен, піднявши чемно капелюха і схиливши приязно голову. Ледь помітна посмішка не сходила йому з уст.

– А ви хто такий будете? – не дуже чемно запитав Ленін, знаючи, що з буржуями треба бути рішучим.

– Я посланець Парвуса, – посміхнувся прибулий, – приніс вам радісну вістку. Всупереч вашим прогнозам, революція в Росії вибухла! – і лукава посмішка знову блиснула на устах. – На вас чекають в Росії, як пролетаріят, так і селянство.

– Це не може бути! – збентежено вигукнув вождь сві-

тового пролетаріяту й почервонів.

– Я прийшов повідомити вас, що час не стоїть, і будьте готові до виїзду, а що революція справді вибухла, то ось... – й подав німецьку газету.

Перед Леніним великими літерами блиснув напис: Цар зрікся трону! Владу перебрав Тимчасовий Уряд!

– Тимчасовий Уряд? – звів розгублено очі Ленін.

– Так, Тимчасовий Уряд. Але він чекає, щоб вам передати владу на постійно, – додав із посмішкою посланець Парвуса.

– Але я не знаю, як мені туди потрапити? – безпорадно промимрив Ленін.

– У Берні вам готують потяга. Збирайте своїх товаришів і вас довезуть до Петрограду. Пов"яжіться в цій справі з товаришами Робертом Гріммом та Платтеном, вони все знають, – спокійно пояснив посланець.

Чорт забери, він ліпше знає моїх товаришів, як я його самого, – лайнув у думці Ульянов.

Чужинець схилив голову в уклоні й попрощався.

Скрізь таємниця. Гроші, чорт знає хто, поклав на мого рахунка, потяг чорт знає, хто підготовляє, і посланець, чорт знає, хто він такий. Але тепер уже влада буде в моїх руках, – посміхнувся Ленін і заметушився, хвилюючись, по кімнаті.

Щойно повернулася Крупська з грішми, Ленін зразу розповів їй про таємничого гостя. Наказав негайно готуватися до від"їзду в Росію. Зараз таки телеграфом переказав гроші в Петроград, і вже 5-го березня появилася газета "Правда", орган РСДРП(б).

Ленін увесь день телефонував та телеграфував товаришам по цілому світу з пропозицією якомога швидче виїжджати до Росії, щоб продовжувати революцію і перебрати владу.

19-го березня наказав телеграмою в Стокгольм товаришеві Фюрстенберґ-Ганецькому підняти всіх большевирів на ноги й рушати в Петроград. Із Скандинавії загор-

нув телеграмами всі надійні кадри, починаючи від відомої проповідниці вільного кохання Олександри Коллонтай, большевиків Я.Суріца, Зубарєва, босяка Уріцького, Далі-на, Бінштока, Воровського, Кашевича і кінчаючи масоном Радеком.

Всі до зброї! Революція кличе!

Революціонери, як гайвороння, кинулись на труп царського трону.

Секретним поїздом із Швейцарії, разом з Володимиром Іллічем Ульяновим, себто революціонером Леніним, виїхало в Росію тільки тридцять найближчих соротників, щоб менше звертати увагу шпигунів та аґентів, які наводнювали світ під час війни.

Поїзд був наготований у місті Берні наймогутнішим світовим конспіратором після мультімільйонера Ротшильда, банкіром Варбурґом, що в той час виконував обов"язок шефа таємної німецької поліції.

Ленін із Швейцарії в Росію взяв, крім найближчих помічників для політично-партійної праці, дружину Надежду Крупську та коханку Інесу Арманд. Це була непересічна красуня. Бувши одруженою з багатим купцем і маючи дітей, пішла з Леніним у світ, складаючи неподільну трійцю: Ленін-Крупська-Арманд.

У запльомбованому вагоні Варбурґ перепровадив цю зграю попихачів світових змовників через Німеччину, Скандінавію, в напрямку до Петрограду.

В Стокгольмі з Володимиром Іллічом домагався зустрічі головний аґент змовників, що мав тут штаб-квартиру, Ізраїль Лазаревич Гельфанд - Парвус. Але хитрий і обережний вождь революції, товариш Ленін, рішуче відмовився від зустрічі з постачальником фондів навіть конфідеційно. Навпаки, він попросив членів ЦК, які ще не виїхали в Росію, товаришів Радека, Ганецького та Воровського написати йому посвідку, що ані він Ленін, ані большевицька організація за кордоном жодних зв"язків із Парвусом не мала. Видавши таку посвідку Ленінові ЦК зак-

ріпив круговий союз мовчанки про зв"язки зі штабом змовників.

Головним керманичем цієї світової кухні, яка готувала революційні страви, був могутній банкір Ротшильд, який належав до чільних членів штабу світових змовників, до верхівки.

За старшого кухаря був Варбурґ, його вірним помічником Якоб Шіфф, а вже обслуга, яка готувала руїну, підігрівала заколоти, ширила в численних часописах вигідний їй розголос, розносила отруйну страву, подавала руїнницькі напої, була така численна, що годі перелічити.

Уся земна куля була оповита, обмотана тенетами невидимого клану руїнників. Це була організація спаяна релігійним цементом, члени якої належали явно до всіх існуючих у світі партій, що мали громадянство різних держав, що різко відрізнялися між собою маєтковим станом, але всі вони молилися одному богові.

Однак, таємниця, під яким би чорним замком не була захована, все ж таки малопомітними шпаринками проходила на світло денне, і світ знав, що Ленін отримував гроші від... Німеччини.

Гей–гей, Німеччина задихалась під тягарем війни, і грішми розкидатися, допомагати революціонерам не мала змоги. Німеччина допомагала тільки організаційно. А гроші пливли в німецькі банки з банків... про які світ довідався аж по другій світовій війні.

ПОЖЕЖА революції, що вибухла в Петрограді, кинула свій промінчик в Україну неодноразово по всіх містах. Село про революцію дізналось щойно пізніше. Але хіба це мало значення для селян, що чекали її триста років?

Першу вістку про революцію принесла газета "Киевская Мысль", яку отримували в селі Запорожець, священик

та вчитель. Отримавши газету, Іван Запорожець одразу ж глянув на напис великими літерами, й очі йому спалахнули буйною радістю. Він прочитав: "Цар Микола 2-й зрікся трону. Влада в руках Тимчасового Уряду".

Цілком зрозуміло, що все це було написано російською мовою.

– Революція! – вигукнув Іван до десяцького, що приніс газету.

– Де революція? – спантеличено перепитав десяцький, і очі йому злякано зупинилися на газеті, що тремтіла в Іванових руках.

– В Петрограді! Полки Волинський, Преображенський, Ізмайлівський... зробили переворот у Петербурзі... – вихоплював із газети Іван найцікавіше.

– Лишенько! Що ж тепер буде? – злякано вереснув десяцький, і очі його наповнені страхом, забігали, як у миші при наближенні кота.

– Свобода буде, землю селянам дадуть! – упевнено вів Іван, шукаючи очима в газеті ще якихось новин.

– А в тюрму людей не замикатимуть, у Сибір не висилатимуть? – обережно поцікавився десяцький, пригадавши, як цього ж самого Івана в 1905 році, закутого вели в тюрму за революційні розмови серед людей.

– О, ні! Тепер уже влада буде народня. Тепер уже Державна Дума запровадить лад! – сміливо підкреслив Іван і пішов до хати, щоб на самоті прочитати такі цікаві новини більш уважно.

У Війтівській двоклясовій школі, після навчання, хлопці, як завжди, висипали на вулицю й розбіглися в усіх напрямках. Дмитрущани купчилисч в дворі і через шкільний город, провулочком вискакуваали на поле й суголовками простували до села.

Сьогодні, залишивши позаду Війтівку, старший віком учень Антін Кравченко зупинив зграйку своїх товаришів і, патетично піднявши руку, вигукнув:

– Хлопці! На Україні блиснула воля! Царя нема! Ре-

в о л ю ц і я! Слава!..

Хлопці, скупчившись навколо, заніміло мовчали. Не всім іще дійшло до свідомости сказане, не всі розуміли глибокий зміст слова "революція".

– Хлопці! – ще раз вигукнув Антін, і очі його спалахнули. – Я раджу негайно вирвати з "Історії Росії" портрети всіх гнобителів – царів! – проказав і розгорнувши підручника історії, на очах учнів вирвав сторінку з портретом Катерини 2–ї та почав шматувати його на дрібні клаптики. Кілька хлопців, яким Антонів авторитет був безсумнівний, вихопили з торбинок історію й собі почали виривати портрети царів.

У Тараса заніміли руки й похололо в грудях. До царів він давно ставився з недовір"ям, наслухавшись від батька критики їхніх указів, але одноразово він з якоюсь побожністю ставився до кожної книжки. Ні, він не наважився псувати книжку.

Треба поспитати тата, – подумав Тарас. Батьків авторитет ніхто не може заслонити перед ним, бо батько все найліпше знає.

А Антон шалів. Немов шаман у трансі, виривав з книжки сторінку за сторінкою з портретами царів, кидав їх під ноги, топтав аж поки в руках не залишилися голі палітурки з кількома аркушами історії. Він зупинився, обвів хлопців несамовитим поглядом і, трохи заспокоївшись, виразно проказав:

– Нам треба нової історії, правдивої, нашої! – і спересердя кинув назад себе через плечі палітурки.

Тарасик дивився і безмежно заздрив Антонові. От би йому бути таким розумним. Антін знає так багато, як і батько.

Прийшовши додому, метнувся шукати тата. Побачив маму і кинувся з новиною:

– Мамо, царя вже нема! – вигукнув весело.

– Знаю, сину, знаю, – витираючи сльози відповіла мати. – І що ж ми тепер без нашого самодержця робити-

мемо – і щиро схлипнула.

– Мамо, чого ви плачете за катом? – випалив Тарасик те слово, яке чув на полі від Антона.

– Боже ж мій, і як ти, сину, можеш таку напасть на царя казати? – сплеснула долонями мати і злякано поглянула на Тарасика.

– Мамо, а ви ж чули, як Шевченко писав, що цариця нашу січ зруйнувала, а цар гетьманську могилу розкопав. Чули?

– Та то ж, може, байка, – несміливо процідила крізь зуби й перестала плакати.

– Байка, добра мені байка, коли й тепер у наших школах заборонено рідну мову, – відповів і цим остаточно втихомирив матір. Він сьогодні від Антона такого наслухався, що і в голові не вмістити. Перед ним наче розвиднілось. А давніше Антон ніколи такого не казав. Ось де вона, та свобода. Антін двома роками старший, а чи буду я за два роки такий? – подумав Тарасик, усією душею готовий служити своїм людям, що живуть у такій безпросвітній темряві. От хоч би й мама, Боже, яке вона має золоте серце, а за царем плаче, добре знаючи, що цар був ворог нашим людям.

Іван Запорожець сьогодні не брався за жодну працю в господарці, він, одержавши часопис, ходив по селу, між свідомішим селянством, і ділився радістю. Повернувшись увечорі додому, побачив сина, що чекав на нього.

– Тату, ви чули, що вже царя нема? – запитав, щоб побалакати з батьком на цю тему.

– Не тільки царя нема, а й волю Україна здобула, несподівано, без війни, без жертв, от тільки, чи зуміємо ми цю волю втримати в руках. А ти ось на, прочитай, — і батько подав синові газету. Від учителя приніс.

Тарас узяв газету і з першої сторінки великими літерами блиснув радісний напис українською мовою: "НОВА РАДА". Внизу – стовпчиками статті українською мовою. Щось стиснуло горло, затуманило очі, рядки застрибали на

папері. З радощів мало не заплакав. Уперше читає газету українською мовою. Протер очі й жадібно почав ковтати новини. У Києві створено Українську Центральну Раду. Головою Ради обрано Михайла Грушевського. В Петрограді Тимчасовий Уряд, на чолі якого став князь Львов, а членами уряду А.Гучков, П. Мілюков, М.І. Терещенко та О. Керенський...

Сонце радісно світило з неба, а в Тарасових руках тремтіла перша нова українська газета.

ПОТУЖНИЙ грім національної революції розбудив приспану неволею свідомість і по всій Україні, як гриби після дощу, почали виростати українські школи.

В Умані було засновано Першу Українську Громадську Гімназію. Всі учні двоклясової школи подали заявки в гімназію. У дворі комерческого училища, про яке колись мріяв Тарас, тепер купчилось повно української квітучої молоді переважно з сіл. Хлопці в одному крилі двору, дівчата навпроти. Це стояли молоді, без досвіду, майбутні кадри темної України. Вони, ці діти України, ще не свідомі своєї великої мети, але вони поспішали, інтуїтивно відчуваючи, як їх українська, обезголовлена займанцем нація, потребує. Тут стояла могутня стихія українського чернозему, що крізь прорвану революцією греблю заборони освіти, ринула до шкіл. Хлопці – могутні дуби, дівчата – розквітла весела весна, вишивки, барвисті стрічки, посмішки, Молодь у сіряках без блискучих ґудзиків, у картузах без кокард, але з нестримним духом, з непереможною спрагою знань.

Саме слово "Гімназія" викликала Тарасові нечуване піднесення. Гімназія, що була доступна тільки багатіям, тепер широко відчинила двері гречкосіям. І тому він з таким трепетом став до іспитів у гімназію. Серед іспи-

товців Тарас упізнав багато з Війтівської двоклясівки.

Іспити провадились. По обличчях тих що виходили з іспитів, хлопці намагалися відгадати наслідки. Коли хлопець, чи дівчина вискочить з сяючим обличчям, значить прийняли. Коли ж із похмурим – провалився. Щасливчика зараз же обліплювали, як оси стиглу грушу, і спрагло засипали питаннями.

– Дурниця, питання пустяшні, зовсім легкі, головне не розгубитися, – повчально й заспокійливо розповідав прийнятий. А невдаха вискочить із дверей, нагне голову і, як збиточник, упійманий на гарячому, заховає очі та щодуху – на вулицю. Не питай, нічого не скаже.

Таким невдачникам найбільше співчував Тарас, мало не плакав, так було їх шкода.

Коли вигукнули його прізвище, щоб ішов на іспити, він аж здрігнувся. Поспішаючи крізь натовп до дверей, посміхався, але ця посмішка була вимушена, штучна, бо в грудях клекотав страх. А що, як провалюся?

Передусім комісія попросила в Тараса свідоцтва з оцінками всіх предметів за попередні роки. Оцінки були добрі. Потім пішли запитання усні, а далі писемні. Запитували так доброзичливо, з такою зрозумілою ясністю, що Тарас залюбки сміливо відповідав. Спочатку було лячно, а далі, коли він переконався, що іспитова комісія зовсім не думає його зрізати, а навпаки, кожний учитель, коли побачить, що учень плутається, спотикається, повторює запит і поруч із запитом, якось завуальовано, натякає на бажану відповідь, – заспокоївся цілком. Здавалося, що комісія сама хоче, щоб у Гімназії було повно учнів, щоб несміливі, залякані селянські діти не мали страху, а сміливо йшли вперед і набували всебічні знання. Писемні завдання теж були нескладні, і Тарас швидко з ними впорався. Відчував, що іспити здав щасливо.

Так, як і всіх попередніх щасливчиків, у шкільному подвір"ї, його оточили хлопці.

– Та які там труднощі? – весело відповідав Тарас, –

Коли не забув того, що вивчав, то легко здаси всі іспити. Поза тим що вчили в школі, запитів не було.

– Ну, а як щось забув? – тривожно запитував дехто.

– Тоді трошки підкажуть, наведуть думку, і ти пригадаєш, – заспокоював Тарас.

Хлопці раділи. І справді, чого боятися, коли це вже наша, рідна українська школа закликає учнів продовжувати науку.

Склавши іспити, Тарас заховав у кишені руки і, як лелека в лузі, піднявши гордо голову, проходжувався. Розглядав то хлопців, то дівчат. Він уже двічі пройшов біля правого крила, де лунав дівочий сміх, і кожного разу ловив на собі карі очі дівчини з такими біло-рум"яними щічками, немов би яблучка. Дівчата, серед яких вона стояла, як княжна, були в сіреньких спідничках, сніжно-білих блюзочках і чорних, як у дівчини коси, фартушках, що трималися на плечах схрещеними шлейками. Дівчата стояли окремим табунцем і звисока дивилися на сільських дівчат у звичайному вбранні.

Тарас од цього табунця панянок не міг відірвати погляду, особливо притягала його рум"янощока дівчина, в якої чарівна посмішка не сходила з уст. Зубки так і блискали на сонці. Кілька разів дівчина зістрілася поглядом з Тарасом і навіть посміхнулася до нього. І ця посмішка так глибоко запала в душу хлопцеві, так ранила його серце, що він уже не міг відірвати погляду від чарівниці. Та раптом дівчина чомусь смикнулася, відвернула голову і навіть зробила зневажливий півзворот до Тараса, обернулася спиною.

Тараса наче хто ляпасом по обличчі почастував, так образило його.

"Подумаєш, яка цяця! Комерсантка! Плювати я хочу тепер на комерческое учіліще", – вилаявся у думці хлопець і широким кроком пішов у протилежний бік. Зробивши півкола в дворі школи, якось півсвідомо поправив сорочку під ремінцем штанів, зачесат чуприну, відвернувшись до пар-

кана, і знову помандрував ближче до дівчат. Зупинився недалеко між хлопцями і прикипів поглядом до чорнявки, яка весело щось розповідала, а всі дівчата вибухали сміхом. Тепер дівчина дивилася зовсім в інший бік, десь під каштан, де стояли учні у формених темносиніх тужурках із золотими ґудзиками і в картузах із кокардами.

"Ось хто цікавить дівчину",– раптом йойкнуло в Тарасових грудях і шалена злість спалахнула проти чванькуватих хлопців. Комерсанти ж жартували, кидали дотепами, а дівчата, не поступаючись, відповідали їм кепкуванням.

Та вже коли дівчата заметушились і рушили з двору, а за ними, назирці, почимчикували студенти, Тарасові немов би щось обірвалося в грудях. Чи побачить він ще свою чорнявку, чи пощастить зустрінути десь? Ним опанувало якесь дивне почуття: з одного боку радісно, тому що здав іспити і буде гімназістом, а з другого... бентежна заздрість, туга за чимсь утраченим...

Іспити закінчено. Запропонували прийти завтра всім тим, кого ще не викликали.

Тарас і односельчани гамірною юрбою помандрували додому. Радість була загальна. З їхнього села ніхто не провалився на іспитах. І Тарасові було чого радіти, але він ішов сумний і зажурений. Чорнява комерсантка так глибоко запала в серце, так боляче ранила душу, що ввесь спокій надовго покинув його.

Він відчув, що покохав дівчину, залюбився не так, як у Мокринку за грубу косу, а так, як Трістан полюбив Ізольду, всім серцем і всією душею.

ДЕСЬ перед літнім ранком, коли сонце оживлює світанок і благословляє день, хтось обережно застукав у шибку. Мати вже не спала, схопилась і, не запалюючи

світла, бо й так у хаті сіріло, відчинила двері. На порозі стояв із військовим ранцем за плечима, з рушницею в руках оброслий змучений солдат.

– Синочку ж мій, Олексо! – вереснула мати й ухопила солдата в обійми. – Чому ж ти мовчав, нічого не писав?

– Не було чим хвалитися, – пробурмотів знехотя і зайшов до хати.

Батько спустив з ліжка босі ноги, стримано привітався й почав скручувати цигарку. Хоч сина давно не бачив, але гнів на нього ще жеврів і тепер, ніяк не міг простити колишнього синового лінивства.

Олекса недбало бренькнув наплечником об лавку, поставив у куток, за шафу, рушницю, зняв шинелю і поклав на мисника наган. Довідавшись, що в селі повно дезертирів і їх ніхто не зачіпає, полегшено зідхнув.

– У відпустку, чи зовсім звільнили? – поцікавився батько.

– Зайцем прийшов. На фронті таке робиться, що й чорт не розбере, – відповів, скинувши брудну гімнастьорку і почавши вмиватися. Баьтко побачив на гімнастьорці "Георгія".

– То що, фронту вже нема?

– Який там фронт! – зневажливо процідив Олекса, витираючись рушником, що мама послужливо піднесла. – Керенський наполягає воювати далі, а аґітатори з усіх закутків кричать "Геть війну"! От і вибирай, що хто хоче. Оце недавно зосередили на невеличкому просторі шістьсот гармат, Керенський заповів вирішальний наступ. І що ж ви думаєте? Цілий день земля стогнала від вибухів, цілу ніч небо горіло полум"ям, а ранком... солдати відмовились іти в наступ. З того й почалось. Офіцерів розстріляли біля бліндажів, деякі втекли, позривавши свої відзнаки, а солдати... багнета в землю і додому, землю ділити. Я теж – за наплечник і поминай, як звали, – засміявся Олекса.

–Це правда, що воювати нема за що, а як там з організацією українських частин? Я чув, що пробують щось

зробити й для України, – поспитав батько.

– Були заклики об"єднати українців ув окремі частини, але в нас із того нічого не вийшло, всі тікали додому, – відповів Олекса і здивувався, що батько про все знає.

Батько незадоволено щось промимрив, розтер босою ногою недопалка на долівці і почав натягати чоботи, обгорнувши ногу онучею.

– А як же в нашому селі, землю ділять? – обережно запитав Олекса.

– Та ж у нашому селі нема що ділити. Поміщика не було, багатіїв нема, а от казьонні ліси нищать, як сарана молоду прорість. Жах огортає! Вже й до власницьких лісків заглядають. Самовільна порубка все змітає, треба прочистити свій лісок, – натякнув батько і, зауваживши, що син змужнів, що з ним можна вести серйозну розмову, вів далі: – Податки щомісячно надходять нові, люди збідніли, біля землі нема кому працювати, на базарі дорожнеча, словом, здавалося, що є чому радіти, а воно, виходить, біда. А до того ще й недорід, – журно закінчив батько.

– Я думаю, все йде до ліпшого. Революція завжди робить замішання спочатку, як весняна повінь, а потім увійде в русло і потече добробутом, розвитком, вільністю, – висловив свої погляди Олекса.

Батько здивовано поглянув на сина й не міг повірити що він зовсім змінився. Та ж із нього росте розумна людина, – подумав і обличчя його розпромінилося.

Набалакавшись, Олекса пішов у другу половину хати, переодягнувся та ліг спочити, а батько поспішив на господарство. Щойно Олекса ліг на чисте ліжко, в ту ж мить міцно заснув.

Прокинувся, розплющив очі й з приємністю потягнувся. Як давно він так добре спочивав! Повінь сонячного світла залила хату, а свіже сіно на долівці повертало давно забуті дні й ночі, проведені з кіньми на пасовиську. Ще кілька хвилин полежав на м"якій подушці, а потім зір-

вався, як у війську. За одну мить натяг штани, взувся й вискочив до кирниці, де стояло корито з водою.

Мати поверталася з городу й здивовано стала. Думала, що син три доби спатиме, як бувало, а він, роздягнений по пояс, немов качка, завзято бризкає з корита водою, обмиваючи бруд. І серце матері радісно затрепетало. Спина в синка широка, руки міцні, рухи жваві, рішучі, тільки очі ті самі, сірі, великі й добродушні. А тут і Тарас зайшов у двір із якоюсь книжкою під пахвою.

– Здоров, паничу! – радісно гукнув йому назустріч Олекса і з посмішкою простяг руку, як дорослому. А Тарас таки, справді, виріс, То був низенький, присадкуватий, а тепер стрункий, самовпевнений і міцний. Справжній парубчак.

– Добридень, козарлюго! – поважно привітав Олексу Тарас. Він зовсім не гнівався, що Олекса назвав його паничем. Це жарти, добродушні й щирі. – Надовго приїхав?– поспитав Тарас.

– Відпочину, а там побачу, – ухилився від прямої відповіді Олекса, бо й сам ще не знав. Але був певний, що на фронт не повернеться. – А що робиться тут, у селі? – питав Олекса, витираючись рушником.

– Та що ж робиться, гуде, як молотарка. Чутками люди живляться. А чутки, як птахи, то соловейком завітають, а то вороном крячуть. Та й люди тепер не ті стали. Одну й ту ж вістку по–різному сприймають. Для декого вона довгоочікуване свято, а іншим віщує лихо. От і розберись. Найбільше розмов про землю, а де ж її взяти? У молоді– тільки й мови, що про школу. Половина хлопців і дівчат із села пішла записуватись до школи. Це найвеселіша вістка.

– Ну, а в тебе ж які пляни?

– Здобути високу освіту, – відповів Тарас із посмішкою.

– Ну, ти підеш далеко, любиш книжку, – з жалем мовив Олекса і почав голитися перед дзеркальцем.

– В селі відкрили "Простіту", щонеділі дають виста-

ви аматорськими силами, в школах запроваджено українську мову, в Умані відкрито українську гімназію, – перераховував Тарас місцеві події.

– І що ж ви в тій просвіті робите? – запитав Олекса, приглядаючись до виголеного підборіддя.

– Слухаємо доповіді, обмірковуємо їх, вчимося танців, організували вечірні курси гри на мандоліні, гитарі, балалайці. Дехто вчиться співати...

– Е, це все пусте. Ти скажи, хто з парубків одружився?

– Одружився недавно Купріян, а давніше Кривий Олекса, Семен Гаврилків, Митрофан Свиридонів, багато хлопців. А ти що, теж думаєш одружитися? – стишено запитав Тарас.

– Щойно вирвався з пекла та й одружуватись? Спочатку треба хату поставити, а до того ще, може, до війська покличуть, – відповів Олекса й заховав бритву.

Мати гукнула обідати. Олекса зачесав нестриженого чуба з чола назад і задоволено посміхнувся перед дзеркалом.

Тарас помітив, що в брата парубецька хвацькість зостались. Перейшли через сіни в другу хату. На столі парував борщ, наповнюючи хату приємними пахощами. Гупаючи рудими чобітьми, зайшов до хати батько і гнівно гепнув старою решетилівською шапкою об лаву. Картуза десь загубив.

– Знову повезли молоді дубки з лісу. Ні сорому перед людьми, ні пошани до народнього добра, – мовив злісно. – Ще місяць тому крали ночами, ховалися, а тепер возять серед білого дня. Не розуміють, варвари, що ліси регулюють підсоння, зм"якшують його, викликають дощі. І що буде, як ліси вирубають? Посуха! – з жалем сам собі відповів старий і почав обідати.

Обідали мовчки. Мати від слова "посуха", знітилась, посумнішала. Тарасові теж було прикро за лісорубів, що не мають міри, а Олекса думав поіншому. За рік вируба-

ний ліс заступить молодняк, і підсоння не зміниться. А що людям треба будувати хати, то де візьмеш матеріялу? Але з батьком не сперечався. Щойно приїхав і хотів закріпити добрі взаємини. Певно, що й батько частково має слушність, бо ж ті господарства, які мають робочу силу й коней, натягнуть подостатком, а от я був на фронті і будуйся, як знаєш. Треба було запровадити нагляд, але що зробиш, як такий настав час? Революція визначає свої шляхи і треба маневрувати.

– Піду до старости! – рішучо встав батько з–за столу. – Скажу, щоб організував самоохорону лісів!

Олекса також устав із–за столу.

– Може, сину, холодним молочком зап"єш обід, замість водою? – запитала мати Олексу.

– Давайте, я й справді вже забув смак молока.

Видудливши з гладущика молоко мало не до дна, Олекса вийшов на подвір"я. Чудовий день купався в сонячних промінях. В повітрі бреніли бджілки, поспішаючи зробити запаси меду на зиму, квочка квоктала, скликаючи курчаток до нової знахідки в смітті, а в холодку рохкала льоха обліплена поросятами. Життя пливло далі зі своїми віковічними законами: народжуватись, розвиватись, і... помирати.

Олекса глянув на вулицю і завмер. Три підводи, вщерть навантажені свіжозрубаними дубками, повільно проскрипіли дорогою перед ворітьми.

– Тарасе! – гукнув до брата, – Нумо, скочимо разок у ліс, поки охорони не поставили.

– Тато з дому виженуть, – з побоюванням відповів Тарас, але рішуче не заперечував. Бо чого бути чесним, коли всі крадуть? Однаково, цим лісу не врятуєш, без нас вирубають.

– Один разок, Тарасе, тільки поглянемо.

– Ну, гаразд, поїдемо! – зірвався Тарас, і в одну мить коні були запряжені. Олекса виніс із хати фронтову рушницю, а Тарас, щоб почванитись, витяг із острішка

обрізан.

– Навіть пилки та сокири не берім, – загадково посміхнувся Олекса.

– Та вже ж, їдемо подивитися, – погодився Тарас.

Хлопці вмостилися на возі, і коні рвучко подались до лісу.

– Ти де взяв обрізана? – поцікавився Олекса.

– Тепер у селі цього добра повно. Роздобув німецьку рушницю і сам укоротив, щоб легче було ховати.

В"їхавши в ліс, хлопці почули з усіх боків жвавий передзвін сокир, глухий шум падаючих дерев, перегуки непроханих господарів лісу.

– От і добре, – сказав по-змовницькому Олекса, зупинивши коні в густих заростях. – Псувати лісу ми не будемо, але порожняком також додому не поїдемо. Ти бери свого втинача і заходь праворуч, а я підійду зліва. Коли наблизимось до порубщиків, стріляй вгору і кричи: – Стій! Розумієш?

Тільки тепер Тарас збагнув Олексину хитрість.

– Та це ж чудово! – вигукнув і заклав набої в обрізана.

Незабаром у лісі зчинилася така стрілянина, наче ціла чота пішла в наступ. Стріляли з двох боків і галасували: Стій! Лови! Тримай злодіїв!

Лісоруби, сполохані охоронниками лісу, як вони думали, кинулись до своїх коней і порожняком затарахкотіли з лісу.

Олексі й Тарасові тільки цього й треба. Вони хутенько набрали на свою підводу наготованих дубців на слупи до хати і, задоволені, помаленьку поїхали додому.

– Ми не крадії народнього добра, ми підібрали залишене, – реготав Олекса.

– Навіть перед батьком можемо виправдатися, – підтримував брата Тарас.

Далеко від лісу, в полі, хлопці побачили десяток порожніх підвід, з яких люди з острахом дивилися, як вони

везли дубки.

– Хлопці! Хто там у лісі зайців полохає? – перепинив їм дорогу один із тих, що вискочили з лісу порожняком.

– З міста прибула озброєна охорона і ловить лісокрадів, уже одного там підстрелили, – поважно розповідав Олекса.

Лісокрад кинувся до свого воза, гукнув іншим про небезпеку, і вся валка возів покотила в усі сторони, в напрямку домівок.

Хлопці пореготали зі своєї вигадки й рушили далі. Приїхавши додому, заховали від батька в соломі привезені слупи й випрягли коней.

– Ще дві таких ходки – і хату забезпечено, – вдоволено посміхнувся Олекса.

– Досить тобі й цих слупів, а коли бракуватиме, зріжемо в своєму ліску, –порадив Тарас. Як-не-як це – злодійство.

До двору повернув Петро, що кудись поспішав.

– О, ти теж дома! – вигукнув радісно до Олекси.

– Я щойно прибув, а ти як давно повернувся?

– Також недавно. Був поранений, лежав у лікарні, а повертаючись до своєї частини, заскочив додому та й застряг, – розповідав старший брат.

– То ти був ранений? А я й не знав. Де ж це тебе спіткало?

– Це, брате, подія. Ось послухай. Вигнали нас двох у розвідку. Приведіть, кажуть, німака. А ніч, хоч у морду вдар – не видно. Ну, ми знали, де ворожі окопи. Пішли навмання. Я ввесь час потерпаю, щоб не впасти в окоп, а мій товариш просто тремтить зо страху. Тримається за полу, як дитина. І все шепоче, щоб тихіше йти. Коли це під самим носом – бух з рушниці. Очі засліпило а у вухах бубонить. Я впав і причаївся, чую – нога болить. Лежу й наслуховую, як заєць. Полапав збоку – нема товариша. І де він, до чорта, зник? А нога болить. Треба, думаю, змиватися, поки не зловили німаки. Пробував звестися, а нога

не пускає. Пропав – шибнуло в думці. – Іванов! – стиха гукнув я в темряву ночі, – де ти?

– Раут! – гукнуло над головою, і в мене завмерло серце.

– Не стріляй, я поранений! – вигукнув я по-своєму, бо ж по німецькому ні в зуб.

– Ага, – обізвався німець по-нашому, – то ти поранений?

– Я так зрадів, що й про ногу забувся. Поранений, кажу, в ногу, кістку, мабудь, зачепило. Спішу пояснити, що я вже викінчений, нездатний, щоб змилувався та, бува, не штрикнув багнетом у живіт. А він посміхнувся, нагнувся спокійно, підвів мене за шию, посадив. Я виразно побачив австрійську шинелю, чужу рушницю, і ворожу кокарду. Що воно за дідько? – думаю. Невже всі німці, чи австріяки знають нашу мову? Коли ж вони навчилися? А австріяк поклав рушницю, витяг санітарний пакет швидкої допомоги, розірвав, узяв вату, марлю і пляшечку йодини. Ти звідки? – питає мене. Я й подумав собі, для чого це йому знати? Але якась надія ворухнулася в моєму серці, коли австріяк розтяв мою холошу й почав перев"язувати рану. І давай я йому чистосердечно розповідати про себе, про своїх дітей, родину, місцевість, де народився, тощо. А коли я йому сказав, що моє прізвище Запорожець, то він аж затремтів. Запорожець! – вигукнув він. – Та ж ти козацького роду, та ж у нас однакова кров! Та ж ми з тобою брати! Я слухаю й віри не йму. Які ми брати, коли один одного стріляємо. А він посміхається. Бачиш, – каже, – доля колись наш народ поділила. Ви потрапили до москалів, а ми до Австрії. Тебе, Запорожця, цар послав проливати кров за Москву, а мене, галичанина, цісар змусив захищати Австрію й убивати рідного брата. А я такий же українець, як і ти. Вибачай мені, що я стріляв у тебе. Слава Богу, що тільки ранив.

Я тоді розгубився. Ніяк не повірив би, що поранив мене свій, українець. – І Петро почав крутити цигарку.

– То як же ти втік із полону? – допитувався Олекса, зацікавлений такими новинами. Він уже й сам не був певен, чи з гармати не стріляв по українцях на фронті.

– Я й не тікав, – пихнувши димком, відповів Петро. Той галичанин перев"язав мені рани, почастував цигаркою та й каже: Йди, брате, до своїх. Повзи ось цією борозною, поки туман не піднявся з землі. Тепер тебе, пораненого, відпустять додому, до діточок, – проказав. Узяв свою рушницю й зник у тумані. Я тоді рачки, рачки, на ліктях й на однім коліні приповз до своїх, й мене відправили в околодок. А вже з лікарні додому.

– Отак ми воюємо і б"ємось, чорт зна, за чиї інтереси, – з докором кинув Тарас. – І де ж тоді та правда?

– Правда пішла жебрачити, а брехня панує, – відповів, посміхнувшись, Олекса.

– Уже досить, нажебрачились, минуло. Тепер треба підтримувати Центральну Раду, бо інакше пропадемо, – сказав Тарас рішучо.

– Це ще як Керенський скаже, – вставив Олекса, – в Керенського війська, як дерев у лісі.

– В лісі дерева багато, а будівельного матеріялу – чортма. Ти ж бачив, що не слухають Керенського, розбігаються, – додав Петро.

Ворітьми гримнув батько і – прямо до хлопців.

– От добре, що ви всі разом. Я оце щойно мав розмову з старостою. Кажу йому, безконтрольні, нерозумні дії – страшна річ. Щойно скинули царя і Україна здобула волю, землю, річки й ліси, як ми почали плюндрувати своє добро. Вирубуємо самовільно ліси! Негайно треба організувати самоохорону лісів. Розуміється, староста погодився, але питає мене: хто піде охороняти? Я й кажу: маю трьох синів, одного дам в охоронники, – закінчив батько й поглянув на Олексу.

Олекса зрозумів, що це мова про нього.

Вже коли йти щось охороняти то я готовий охороняти Центральну Раду. А ліс... вирубають, молодий виросте, -

промимрив і обвів усіх поглядом.

– І це правда, – погодився батько, зітхнув, махнув рукою і пішов до хати. Хлопці обмінялися посмішками. Петро поспішав у своїх справах, а Олекса й Тарас схотіли ще сьогодні відвідати власний лісок і поглянути, що там треба зняти, щоб чужі не зрубали. Бо тепер украдуть і скажуть – із державного.

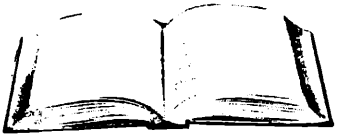

НАВЧАННЯ в українській гімназії розпочалося своєчасно. З села здало іспити 27 хлопців і дівчат. Коли ж іще взяти під увагу комерческоє учіліще, жіночу й чоловічу гімназії, сільсько-господарську школу, реальноє учіліще та семінарію, куди теж чимало молоді з села пішло, то можна сміливо сказати, що більше півсотні сільського юнацтва пішло в наступ на освіту.

Українська гімназія була мішана, хлопці й дівчата навчалися разом.

Тарас і три його ровесники знайшли спільне житло під самою брамою Софіївського парку, в сторожа. Кімнатка невеличка, але всі незручності надолужувано парком, що чарував своєю красою колись панів, а тепер усю людність. Чудо – парк Софіївка відомий по всій Україні, збудований графом Потоцьким для своєї чарівної дружини Софії і названий її іменем. Вирощували той парк українські кріпаки, під нагаями польських займанців.

Прийшовши з гімназії, хлопці нашвидку їли з однієї миски, з книжками бігли в парк, на свіже повітря, і там робили свої завдання, під веселе щебетання численних птахів. Тараса ж тягла в парк не так чудова екзотична рослинність, скульптура, чи сила силенна птахів, як, насамперед, трійця комерсанток, серед яких вирізнялася красуня з карими очима, чорними бровами і рум"яним личком.

Ця дівчина часом із подругами приходила в парк. І

тоді в Тараса погляд був спрямований не на книжку, а на білі блюзочки й чорні фартушки. Тарас не міг пропустити жодного дня, щоб не потягти всіх хлопців до парку. Самому ж стовбичити в парку соромно. Він ще навіть не знає, як звати "його" дівчину, може, й Софією, але добре знає, що вона міцно вмостилася в його серці.

Одного разу, коли хлопці пообіді неквапливо мандрували в парк, Андрій сказав:

– Чи ви чули, хлопці, що поруч із нами звили собі гніздечко горлички?

– Які горлички, де саме? – запитали хлопці і кинули поглядами на високі дерева.

– Он, там, на горбку, в тій старенькій хатині квартирують комерсантки, варто було б познайомитись, як ви думаєте?

– Це не шкодить, тим більше, що недалеко парк, – відповів Ілько байдуже. Третій хлопець Сергій взагалі дівчатами не цікавився. Натомість Тарас, почувши про комерсанток, затремтів, як ошпарений. Може, це вони? – подумав і відчув, як у грудях шалено застукало серце. Більш про дівчат розмови не було.

Другого дня, повернувшись із школи й пообідавши, хлопці, за звичкою, збиралися в парк, тим більше, що погода була чудова.

– Я себе погано почуваю, залишаюся дома, – сказав Тарас і сів на призьбі свого житла. Коли ж хлопці зникли за брамою парку, він хутенько вибрався на горбок за хатою і сів у затінку куща, розгорнувши, про всяк випадок, книжку. Тут був надійний спостережний пункт і Тарасові очі зупинились на старенькій хатині, що вирізблювалась чарівним замком на горбку. В тому замку нудьгує його чорнявка. Спостерігати звідси значно певніше, як безнадійно чекати в парку. Коли дівчата сидітимуть дома, то все ж таки є надія, що чорнявка, бодай, раз вийде з хати і він матиме змогу її побачити.

Так і було. Вона вийшла з відром і пішла до кирниці.

Він замилувано слідкував, як вона довго крутила корбою, бо кирниця була дуже глибока. Потім напилася свіжої води, поправила коси і легко понесла повне відро.

Ах, яка це була блаженна хвилина! Ця зустріч, ця зорова зустріч на віддалі була напоєна такими солодкими мріями, такими чарами й надіями, що Тарас до пізнього вечора марив ними, забувши за книжку. А вночі, коли заснув, до самого ранку снилась чорнява мавка, білозуба, рум"янолиця, струнка, що махала йому привітно ручкою і посміхалась.

Ранком, щоб не забути, Тарас хутко знайшов чистого зошита і записав бачений сон. На обкладинці поставив напис: ЩОДЕННИК. Так була започаткована його юнацька радість і мука на довший час.

ТИМ часом у Києві, в столиці України, події розгорталися шаленим темпом.

8-го квітня 1917 року Всенародний Конґрес затвердив Уряд Української Центральної Ради в кількості 150 осіб. На голову Уряду обрано проф. М. Грушевського, на заступників В. Винниченка та С. Єфремова.

18 квітня, з почину поручника Миколи Міхновського, організовано Перший Український Полк ім. Богдана Хмельницького, на командира якого обрано підполковника Юрка Капкана. До полку записалося понад три з половиною тисячі відчайдушних і свідомих добровольців-українців.

12-го травня на Першому Військовому З"їзді обрано Генеральний Військовий Комітет, якого очолив Симон Петлюра.

Щодня, щоночі, щогодини Україна відрощувала крила, щоб високо шугнути широкими просторами власної землі, политими кров"ю прадідів – Запорожських козаків у боротьбі з наїзниками. Тепер же, щоб жити в згоді з сусідами,

Українська Центральна Рада надіслала в Петроград делегацію – домовитися з Російським Тимчасовим Урядом про мирне співжиття. Делегація подала меморандум із домаганням автономії. Але так, як колись царська Росія, так і тепер Тимчасовий Уряд відмовився задовольнити, навіть такі обмежені домагання Українського Народу.

Голова Центральної Ради М. Грушевський на Всеукраїнському З"їзді в Києві першого червня сказав:

– Свято революції скінчилося! Настає грізний час! Україна повинна бути організованою!

Другий з черги Всеукраїнський Військовий З"їзд з участю 2500 делегатів постановив організувати власне військо.

Одинадцятого червня Центральна Рада проголосила Перший Універсал, в якому сказано:

– Російський Тимчасовий Уряд відкинув наші домагання, не схотів спільно з нами працювати. Тому віднині самі будемо творити наше життя!

Тим часом протягом віків поневолені Росією народи Прибалтики, Кавказу, Дону, Кубані, Білорусі, відчувши подих волі, заворушилися. Побачивши що Український народ розпочинає будувати державу власними силами, оголосили З"їзд у Києві. На цьому З"їзді 9 поневолених націй вирішили творити Федерацію з Росією, але литовський представник Вальдермарас сказав, що його народ вимагає не Федерації, а повної самостійности, на зразок Фінляндії, яка вже відірвалася від Росії. Натомість представники меншостей в Україні, зокрема, жиди, гостро опротестували намір України відірватися від Росії. Це не входило в розрахінок великих змовників. Українська нація заслуговує тільки на поневолення, на рабське існування.

Чи тому, що українська нація була довго в неволі, чи тому що віками вбирала в свій національний організм різні дикі племена з нахилом до безладдя, але з першого дня творення власної держави, відчувався брак мужів із виробленим державницьким думанням та з політичним хистом.

На самому початку безкровної української національної революції командуючим київською військовою округою залишився московський шовініст полковник Обручев. Під його командою, в Києві були зосереджені численні московські військові частини.

4-го липня, вночі, український полк ім. Полуботка роззброїв москалів, арештував Обручева і захопив військові склади.

Того ж дня, ранком, Центральна Рада дала наказ звільнити Обручева, повернути москалям зброю й військові склади.

Через два дні Обручев отямився і за допомогою українського полку ім. Богдана Хмельницького, роззброїв полк ім. Полуботка, а всіх полуботківців з Києва відіслав на фронт. Незабаром Центральна Рада, під тиском того ж Обручева, видала наказа полкові ім. Богдана Хмельницького теж виїхати на фронт, а Уряд України здався на ласку військ слуги Єдіно-неділімої Росії, полковника Обручева. У Києві вже не було українського війська, яке б захищало Український Уряд.

Але не зважаючи на трагичні помилки молодого проводу Української Революції, потужний рух визволення ломив усі перепони і котився могутніми хвилями до вивершення побудови Української Держави.

Ще на початку 1917 року, заходами Союзу Визволення України, в німецьких таборах з полонених було творено січові полки, щоб потім прибрати назву "Синьожупанників". А в австрійських таборах з полонених творено такі ж полки під назвою "Сірожупанники", щоб у критичну годину стати на захист молодої Держави. Голова Української Центральної Ради проф. М. Грушевський тоді сказав до української нації: Мусимо йти, бо спинити походу не можна.

ПІСЛЯ того, як Іван Запорожець не без труднощів протиснув пропозицію організувати лісоохорону з добровольців, і коли знайшлося кілька відчайдушних авантюрників, бо кому ж хочеться добровільно наражати вночі серед чагарників своє життя на небезпеку, раптом надійшла вістка, що по селах, починаючи від Звенигородки, творяться загони Вільного Козацтва. Приймають до цієї військової формації тільки дисциплінованих солдат, що повернулися в село, і ця організація здіймала з солдат тавро дезертира, наділяла козацтво пошаною і повагою. Вільне Козацтво мало завдання охороняти село від грабіжників, що поверталися з фронту і проходячи через село зі зброєю, відбирали в селян коні, вози й майно. Так само Вільне Козацтво дбало про лад і спокій, організовувало нічну варту на кожній вулиці і цим припиняло крадіжки, виловлювало злодіїв, що розвелись, як комарі на гнилому мочарі.

Вільне Козацтво побудоване на зразок військової частини, з підрозділами на рої, чоти й сотні.

Почувши про Вільне Козацтво, Олекса враз ожив, підтягся, очі його загорілися. Згадав свою батарею, не довго думаючи, записався й собі. Це ж однаково, що державне військо. А крім того...йому дуже кортіло похизуватися в селі. Він виправ гімнастьорку й штани, гарненько викачав їх рублем, виваксував чоботи, і хоч коня не мав, причепив остроги.

– То ти вже командир? – насмішкувато запитав Тарас, повернувшись у суботу з міста.

– А ти як думаєш, дьогтем мазаний? – з погордою відповів, поправляючи біля пояса нагана.

– Та ні, я тільки з цікавости. А щодо дьогтю, то помиляєшся, що це зневага. Колись у Січі, вибравши отамана, козаки обливали його дьогтем та ще й пір"ям обсипали, щоб будучи отаманом не задирав високо носа. Дьоготь – це привілей.

– Мені нема чого копилити носа, бо я чесно заслужив дві нашивки та Георгієвського Кавалера за хоробрість, – відповів Олекса. Йому трохи дошкуляло це кепкування.

– Гаразд. Я знаю, що ти не боягуз, тому й хочу тебе просити взяти мене за помічника...

Олекса пильно глянув на брата. І хоч Тарасове обличчя було поважне, але книжки під пахвою свідчили, що Тарас ніколи не піде до Вільного Козацтва.

– Іди до біса! – сказав Олекса, знову відчувши кепкування, – ти спочатку навчися шинелю згортати, груди випинати по-солдатському, багнетом володіти, чучело штрикати й рушницею фехтувати: – Коли вперед, бий назад, від шаблі закрийсь! – відкарбовував Олекса. – А коли цю штуку опануєш, тоді подаси мені заяву з двома підписами ручителів. І щойно тоді я подумаю, чи годишся ти у вістуни, – закінчив Олекса, посміхнувся, збив картуза на праве вухо, трохи притиснувши на потилицю і, задравши голову, пішов на вулицю, дзеленькаючи острогами.

– Оце й є мій справжній брат, – посміхнувся Тарас, упізнавши його парубоцькі вибрики, що й тепер виявляються.

– Як ти там, сину, в місті, не слабував, не журився чим будь? – зустріла мати Тараса веселим поглядом.

– Нема часу хворіти, мамо, вчитися треба, а от хліба малувато було. Чи ви менші хлібини тепер випікаєте, чи й сам не знаю. Вчора обідав без хліба.

– Ростеш, сину, – посміхнулася мати. – На той тиждень завезу тобі три хлібині.

– І борщу господиня мало дає, миску на двох, каже – бараболі забракло.

– Бараболі забракло? Та ж я два тижні тому повний мішок завезла, не інакше, як свиней вигодовує. Ах, Господи, що за люди тепер настали, – скорботно зітхнула мати. – Завезу, сину, й бараболі. А як з цукром, вистачило?

– Де там вистачило. Розміряв ложечкою в понеділок

і підрахував, що кожного дня можна зуживати три ложечки. Так і брав до чаю. Коли ж у четвер зазирнув до скриньки, то там тільки на дні залишилося. Напевно, думаю, зле розрахував.

– То, може, в тебе хтось позичає? – звела мати допитливо очі.

– Чужі до нас не заходять, а свої не візьмуть, – відповів Тарас.

Мати скрушно похитала головою. Хліб і бараболя власні, можна додати, а цукор купований, де тих грошей набрати? Фунт на тиждень колись вистачало, а тепер... росте дитина.

Вихлептавши миску молочної каші, що мати поставила перед ним на столі, Тарас надів чисту сорочку, вичистив черевики і взяв картуза.

– Ти куди, сину, збираєшся? – лагідно запитала мати.

– Піду в Просвіту. Сьогодні там заповідали цікаву лекцію.

– Хтось із міста приїхав, чи свої?

– Свої, Кириченків Микола щось розповідатиме.

– Кириченків син, отой агроном? Чула, чула, кажуть, тямуща людина. Ну, йди, послухай.

У приміщенні земської школи, де знайшла собі тимчасовий притулок Просвіта, повно сільської молоді, переважно учнів. Тут і майбутні агрономи, тут і учні "ремесленного училища" і "вишеначального училища", та найбільше гімназистів української гімназії.

В просторій залі лише спереду два ряди крісел, а за ними присутні стояли. Протискаючись до середини, Тарас побачив у кутку комерсанток. Упізнав тих, що мешкали поруч з його квартирою в Умані, разом із чорнявкою. Тарасове серце затріпотіло, як сполоханий птах. Метнув поглядом по всіх кутках, але чорнявки не знайшов.

– Чиї то дівчата в комерційних одностроях? – стиха запитав Андрійка коло себе.

– Бебешкова Поля та Діденкова Фросина, – відповів той.

– А чи є ще в селі дівчата, що вчаться в комерційній школі? – допитувався Тарас, сподіваючись вивідати щось про чорнявку.

– Ще навчаються на бухгальтерів Даниленкова Доця та Крошенкова Оля.

Тарас зрадів. Напевно між цими двома є й його чорнявка. Тепер він уже знайде стежку до зустрічі з своєю горличкою.

Раптом у залю увійшов Кириченко. Гомін стих, усі повернули обличчя до столика спереду. Кириченко посміхнувся й розпочав.

– Шановне панство, дівчата і хлопці! Я вас скликав сьогодні щоб погуторити по товариському, поділитися набутим досвідом, може, з цієї балачки залишиться якась користь. Я хотів побалакати про ту боротьбу на нашій землі за нашу державу, поговорити з вами напередодні великих подій.

Ми переживаємо надзвичайно радісні і в той же час дуже рішальні дні нашого визволення. На вас, шановне панство, звернені очі нашої української нації. На вас надія і опора, бо ви – наше майбутнє, наша українська інтеліґенція. Передусім я хотів би, дорогі добродії, навести тут одну сентенцію:

"В тій хвилині, коли янгол узяв діядему з рук злочинця, він, янгол, став демоном".

Чи ви розумієте глибший зміст цієї сентенції?

Я попробую пояснити вам:

Нація, що довший час перебувала в неволі, під ворожими впливами завжди непомітно втрачає опір, свої моральні, людські властивости. Поневолена нація завше наводнена провокаторами які виховують пристосованців, кар"єристів, гнучкошиєнків та яничарів і зрадників.

Ворог – окупант протягом довшого часу своєю державною машиною розкладає націю, перетворює не стійку

людність в послушне знаряддя. Цих не стійких людей, особливо серед інтеліґенції, ворог нагородами, хвальними грамотами, кращим становищем на службі заохочує кривдити рідну націю, обкрадати її, затягати в тяжке ярмо неволі. Ось чому я навів сентенцію про діядему яку з рук ворога візьме чесна людина, бо тоді, ця людина стає яничаром, зрадником, демоном.

Коли ваші батьки, дорогі мої колеги, виховали вас, вигодували, дали освіту, то будьте ж вдячними їм, чесними синами своєї батьківщини, української нації. Не продавайтеся ворогам за діядему, за шмат гнилої ковбаси, як писав Тарас Шевченко.

Я хочу звернути вашу увагу, студенти і середньошкільники, на ту небезпеку, що чигає на нашу українську націю. Ми маємо багато ворогів, як зовнішніх так і внутрішніх. Деяких легко розпізнати. Перша ознака, це коли людина не володіє нашою мовою, тоді будьте обережні. Очевидно, як серед росіян так і поляків, наших сусідів ми маємо й приятелів. Але ці нації з погордою ставляться до нас, уроївши собі свою вищість. Гірша справа з іншими нащими ворогами, що вірою й правдою допомагають окупантові визискувати й поневолювати нашу націю, я маю на увазі жидів, шо чудово володіють нашою мовою і в більшости прибрали собі українські прізвища.

Ше хочу звернути вашу увагу на гасла, якими ворог намагається затягнути людність у свої тенета. Пам"ятайте, що ми мусимо боротися за українську волю а не за інтернаціональну свободу. Навчіться відрізняти правду від ворожої брехні.

Тільки та нація здобуде собі волю, яка знає, хто вона така. А чи всі ми знаємо хто ми такі? Упродовж історії нас жорстоко обкрадали. Ми маємо тільки одного Тараса Шевченка, який вивів нас на широкі води. А коли б ще в нас не украли Гоголя, Айвазовського, Короленка, Мордовця, Данилевського, Достоєвського, Боровиковського, Дояренка та інших творців мистецтва, культури, музики

й літератури, ми були б славні на цілий світ. Невеличка Данія може похвалитися перед світом різбарем Торвальдсеном, філософом Кіркегардом, казкарем Андерсеном, письменником Йогансеном, а ми перед світом жебраки. Нас окупант обікрав. То будьмо ж пильними, обережними і чесними щодо своєї нації. Ось що я хотів вам нагадати напередодні великих подій, коли рішається доля нашої держави, коли кожному з вас доведеться взяти якесь кермо. На закінчення хочу подякувати за терпеливість що вислухали мене, – посміхнувся Кириченко і пішов до гурту студентів, які привітали його радісними вигуками, добродушним поклепуванням по плечу та щирим потиском правиці.

Зараз же до столика, наперед вийшов студент Кравченко Федір і запанувала тиша.

– Панове! Я хотів би затримати вас на кілько хвилин щоб у всій наготі показати вам потворне обличчя суспільного зла що зветься зрадою. У Біблії, найвизначнішій книзі світу, Юду – зрадника показано як найстрашнішого злочинця. Юда зрадив і продав самого Бога.

Мені здається що ми не маємо своєї держави із–за зради. На Запоріжжі у Січі козаки карали зрадника смертю, таврували навіки ганьбою.

Панове! Хай жиди за свого Юду несуть зрадницьке тавро світом. Але я хочу вірити, що серед української нації зрадників більше ніколи не буде!

– Не буде! Ганьба зрадникам! – вигукнули з натовпу гнівні голоси.

Федір задоволений і розчервонілий повернувся до хлопців і його кілька дужих рук підкинули до стелі.

В тій же хвилині до столу вискочив Подолянець Іван, учень української гімназії. Тарас здивовано подивився на свого одношкільника, хоч і старшого віком але з природи замкненого, мовчазного і прихованого. Невже він уміє балакати, – подумав.

– Товариші! – голосно звернувся Іван і почервонів. Зрадник, суспільне явище кожної нації, хоч у Біблії цим

злочинцем був Юда. Однак, я хочу говорити не про біблійну особу, а про зраду як суспільне явище. Чи кожну зраду можна осуджувати як злочин? – і Подолянець обвів слухачів пильним поглядом.

Заля заніміла.

– Зрада, як явище, – по павзі продовжував Іван, – без сумніву злочин, але бувають випадки коли зрада потрібна, коли зрадник заслуговує на нагороду. Чи Володимир Великий штовхнувши Перуна в Дніпро поповнив зраду супроти своїх предків? Були й такі гипотези. Стверджували, що коли б Русь – Україна не прийняла християнства, то була б великою державою. Я цього питання не хочу порушувати. Це занадто глибока тема. Але зрада як і правда має два забарвлення, як і медаль два боки. Коли я порушую віковічні норми поведінки, чи християнську мораль, завжди можу почути – зрадник. Але, коли я в неволі, коли вчинок зради дає мені право свободи, то чому мені не поповнити зради? – і Подолянець подивився на людей.

По залі мов би пройшла, промайнула якась легенька тінь, щось невидиме заглянуло в душу кожного юнака й юначки. Дмухнуло їдким, гострим присмаком. Позаду навіть хтось закашляв.

Дівчата переглянулись, підморгнули одна одній і непомітно, бочком, висотувались із залі. Тарас за дівчатами увесь час пильнував. Хоч дискусія заповідалась дуже цікава, але його юнацьке, залюблене серце не всилі перемогти спокусу: А може чорнявка в коридорі? І він проштовхався до виходу, опинився на подвір"ї.

Дівчата стояли табунцем і щось гомоніли.

Проходячи біля комерсанток, не помітив чорнявки, та все ж таки привітався, хоч не був знайомим.

– Добридень, Тарасе! Куди ж це ти поспішаєш? – почув він веселенький запит.

Тарасове серце затанцювало. Боже! Вони знають моє ім"я. Значить, цікавляться мною. Значить, є надія запізнатися з чорнявкою. І він, засоромлений, пройшов мовчки.

Усі поневолені народи багатонаціональної Росії полегшено зітхнули, довідавшись про повалення царату – древньої тюрми народів. Ярке світло революційного смолоскипу зустріли спонтанними маніфестаціями. Транспаранти з гаслами вимріяної Свободи маяли на всіх житлах Російської імперії, починаючи з убогої саклі чабана аж до палаців вельмож у столиці. Загниваючий царизм дався взнаки кожному, в кому не вмерла совість.

Та якщо нова влада – Тимчасовий Уряд – проголосив Свободу начеб то всім народам, запровадив демократію, то цей же Уряд за кілька тижнів вишкірив вовчі зуби на Україну, що посміла користатися з свободи. Натомість жидівська меншість на Україні і в Росії виспівувала гімн перемоги, здобуваючи все більші й ширші позиції державного керівництва, і почувала себе справжнім господарем становища.

Виявилося, що свободу дано не кожній нації в однаковій мірі, що свободою не всі народи мають право користуватися. Не для всіх ця чарівна красуня щиро посміхається і гостинно відчиняє двері до своїх просторих покоїв.

Після повалення царату, що сталося 12–го березня, вже 26–го березня в Петрограді відбудась нарада визначних жидівських діячів, провідників нації, в справі термінового скликання Всеросійського Жидівського З"їзду. Бо ж треба було з кінцем царату розпочати тріюмфальний похід на цілий світ.

На Московській нараді від імені всіх жидів виступили діячі з таким кредом:

– Жидівський пролетаріят і все жидівське населення гордо йшло шляхом революційної боротьби, в глибокому переконанні, що тільки перемога російської революції принесе всім поневоленим народам свободу. Наші надії здійснилися! Кожний поворот направо відіб"ється тяжким нас-

лідком на жидах! – говорив Р. А. Абрамович.

– Ми знаємо, що на місті старої російської тюрми народів буде збудовано світлий храм демократичної державности. Політичні партії жидівського народу, як Бунд, Сіоністи-соціялісти, Сеймовці, Поалей–Ціон, Соціялісти–революціонери та інтернаціоналісти вийшли з підпілля і всі вони взяли активну участь в творенні нової держави, – говорив на нараді жидівський провідник О.О. Грузенберґ.

– Нема причин замовчувати, – писав визначний жидівський діяч Г.Я. Аронсон, – той факт, що в жовтневому перевороті брала активну участь численна група жидів, яка приєдналася до Леніна.

Як же жиди ставилися до проголошення 3–м Універсалом Української Народної Республіки? Представник жидівської партії "Форейнгіте" М. Літваков сказав: Проголошення Української Республіки нами сприймається так, немов би ми рвемо на частини живе тіло Росії. В такому ж дусі висловились представники партії Бунду та Поалей–Ціон. А вже коли на засіданні Ради провадилось голосування За Четвертий Універсал, то представники всіх жидівських партій стримались від голосування, а представник Бунду голосував проти. Тільки тепер українська нація переконалася, що жиди не хотіли бачити Україну самостійною.

Перед большевицьким повстанням у Києві, яке вибухло в листопаді 1917 року, в большевицькому підпіллі Києва зміцнилось ядро за рахінок великої кількости жидів. Провідні становища в місті зараз же зайняли не українці і навіть не москалі. Комісаром Києва став Чудновський, комісаром фінансів – Крейцберґ, комісаром преси – Райхштейн, комісаром армії – Шапіро. Вся влада большевицького Києва зосередилася в жидівських руках.

В той же час жидівська меншість у Центральній Раді вимагала випустити заклик до населення – не зачіпати жидів, не зважаючи на те, що жиди були в рядах большевизму.

І коли червона армія 26 січня 1918 року захопила Київ, Український Уряд виїхав звідти, а всі жиди, члени Уряду, залишилися з большевиками. Так стверджує сам жидівський історик І.Б. Шехтман.

28-го квітня 1918 року Совнарком видав циркуляр боротьби з антисемітизмом, в якому звучало нечуване досі застереження: Совнарком наказує всім Совдепам вжити рішучих заходів до припинення антисемітизму. Всіх, які ведуть погромну аґітацію супроти жидів, ставити поза законом. Підписав Голова Совнаркому Ульянов-Ленін. Керуючий ділами Вл. Бонч-Бруневич. Секретар Н. Горбунов. Це стосувалося виключно жидів, хоч в такій же мірі зневажалися й інші меншини: цигани, китайці, тощо. Досить було впіймати жида на крадіжці, як потерпілому закидався антисемітизм і його ж притягали до відповідальности.

Жиди зайняли таке упривілейоване становище, про яке вони не мріяли навіть в Америці.

Там, де ставала большевицька нога, негайно діяв твердий закон: антисемітизм – це антикомунізм.

Коли большевики захопили в жовтні владу, то вже 20-го січня 1918 року був опублікований декрет про організанію Жидівського Комісаріяту, головним завданням якого було створити центр жидівського комуністичного руху. До цього комісаріяту ввійшли: Головним комісаром С. Діманштейн, заступником А. Добковський та на поміч запрошено з Нью Йорку большевиків Агурського, Кантера, Шапіра та Каплана.

Невдовзі в Америці був організований Агро-Джойт, завданням якого було сприяти поселенню жидів у Криму. Керівниками цього осередку були Люіс Маршал, Маєр Лондон та відомий фінансіст Фелікс М. Варбурґ. Ця організація мала свою клітину в Лондоні під назвою І.С.А. яка склала умову з большевиками, щоб кожного року в Криму й південній Україні селити 10 тисяч жидів і кожній родині наділяти 50 десятин землі.

За короткий час Агро-Джойт зібрав на цю ціль 80 мі-

льйонів долярів. Однак, як історія ствердить, жидівський плян закріплення за собою Криму й України потерпів поразку по смерті Леніна, коли до влади прийшов не Троцький, як мріяли жиди, а Сталін.

Як відомо, Троцький, ставленик світових змовників, що фінансували з Нью Йорку революцію в Росії, і Сталіним, що працював у царській охранці і знав жидівські пляни, велась відчайдушна боротьба за владу ще за життя Леніна.

У своїм заповіті Ленін застерігав жидів і партію не допустити до влади кривавого Сталіна.

Але російські шовіністи стали по боці Сталіна і Троцький, а за ним і світове жидівство бій програло.

Це була найбільша поразка жидівського народу протягом його історії.

Сталін став диктатором Росії.

Розпочалась нова доба російської імперії. Сталін з допомогою російських шовіністів помаленьку почав усувати з провідних становищ творців революції – жидів не дивлячись на те що жиди підсунули йому, замість замордованої Алілуєвої, чергову жінку жидівського роду Розу Каганович. Невдовзі Сталіновій дочці Світлані накинули чоловіком жида Морозова від якого вона мала сина Йосифа.

Ці жидівські заходи не врятували жидів.

Сталін виявився хитрішим за світових змовників.

Жиди Росію навіки втратили.

УКРАЇНСЬКА Гімназія в Умані, за браком власного приміщення, розташувалася в допоміжних будинках Комерційної школи, повикидавши зайве устаткування та непотрібні речі.

Директор Комерційної школи, Іван Ніколаєвич Алексєєв за сумісництвом обняв директорство Української Гі-

мназії й був господарем двох наукових закладів. З перших днів гімназисти недовірливо ставились до російського наставника, та вже за кілька місяців всі переконалися, що суворий і вимогливий директор був великим українським патріотом і став зразковим носієм української свідомости.

Невдовзі Українська Гімназія в Умані стала центром національного життя і джерелом, звідки черпалися всі духові скарби. В час бурхливого відродження української нації, всі ремісники, власники підприємств і торговельних закладів зверталися за порадою до Української Гімназії.

Професор історії й української мови П.П. Курінний не встигав приймати відвідувачів.

– Як треба написати українською мовою вивіску над моєю "Парікмахерскою"? – запитував один із відвідувачів.

– Чи це добре буде над моїм приміщенням замість "Фотографія" написати "Мордопис", як мені радить статський совєтнік? – питає інший відвідувач.

Професор Курінний посміхається, пояснює, що статський совєтнік ще живе почуттям минулого й зневажливо дивиться на нову відроджену українську культуру. Він бере чисту картку, пише слово ФОТОГРАФІЯ й пояснює, що це слово грецьке і може залишитися на вивісці, як і раніш тільки треба змінити одну літеру.

– А я хочу свою вивіску зробити українською, – пояснює інший відвідувач, – та не знаю, як розмістити кольори жовтий і синій, який зверху а який знизу. Я хочу кольори розмістити по діяґоналі, зафарбувати, а тоді написати на цьому тлі золоті літери. Чи добре буде? – посміхається молодий власник цукерні.

Невдовзі все місто маяло чудово розфарбованими в жовто–блакитний кольор вивісками і з різними, властивими тільки українській культурі й мистецтву, орнаментами та прикрасами. Тільки запеклі україножери ще якийсь час тримали над своїми крамницями й закладами вивіски з двоголовим орлом. Але бойкот населення змусив і цих монархістів скапітулювати. Міщани, службовці, навіть росій-

ське робітництво намагалося йти в ногу з українським національним відродженням.

Учні української гімназії враз відчули свою ролю, своє місце в українському вирії. Десь познаходили старі кокарди з літерами "УГ" і попричеплювали на жовто-блакитній стрічці, до своїх селянських сірих картузів, щоб протиставитись комерсантам, які хизуються шкільною формою з золотими ґудзиками. Неприховану ворожнечу між комерсантами, переважно синками багатих жидків і міщан, та гімназистами, синами селян, було помітно з першого дня навчання. Комерсанти завжди з погордою дивилися на гімназистів. То ось, коли повіяв вітер українізації, коли постав у Києві Український Уряд і Україна стала дійсністю, комерсанти притихли. Українська молодь набиралася снаги, і перебирала, брала у свої власні руки провід культурного життя.

В театрах розпочались вистави українською мовою, приходили з Києва українські газети. На всіх державних будинках замаяли жовто-блакитні прапори. В кінці грудня в місті, поруч із царськими рублями та керенками, появилися українські гроші – карбованці. Це була реальна ознака існування України, як держави, і враз припинилися саркастичні кепкування чорносотенців-москалів. За українськими грішми розпочалося справжнє полювання... Життя пускало буйні паростки нового, нечуваного досі, національного забарвлення.

В гімназії Тарас бере участь у всіх існуючих гуртках, немов би бажаючи водночас загорнути все до себе. В "історичному" хлопці вивчають принесені кимсь матеріяли правдивої історії України, поглиблюють свої знання. В "драматичному" Тарас вивчає театральне мистецтво, плекючи надію колись бути на сцені. В "спортовому" загартовує тіло для майбутніх життєвих випробувань. Записався й до літературного гуртка, бо дуже йому хочеться добре писати вірші. Належить він і до гуртка молодих політиків, які раз на тиждень сходяться, аби подискутувати

над проблемами будови Української Держави.

Все Тарасові хочеться знати, усе він намагається опанувати. І тому майже кожного дня повертається з гімназії на годину пізніше, як його товариші по квартирі. Похапцем обідав і сідав за шкільні підручники, виконував завдання. Аж після всього почував, що має право відпочити. Виходив у сад, зупинявся на знайомому горбочку, проти хатини на вищому протилежному плато, і чекав, чи не вийде Ганнуся. Йому вже пощастило довідатись, що його чорнявку звуть Ганною, що вона з сусіднього недалекого села, одиначка в матері, бо батька забито на війні. Це все, що він встиг довідатись за півроку, за той час, як дівчина міцно запустила коріння в його серце. Але за цього півроку йому ще ні разу не трапилося на самоті обмінятися з нею хоч одним словом. Все хтось перешкоджав, а при товаристві Тарас соромився підійти до дівчини. Так і спливав час у таємній його любові.

Але сьогодні в Тараса найщасливіший день. Сьогодні він вийшов з гімназії разом з іншими хлопцями, бо жодний гурток не працював, і коли виходили з двору на вулицю, Ганнуся спереду в гурті дівчат раптом оглянулася й зауваживши, що Тарас сам, що нікого більше нема, привітно хитнула голівкою й почервоніла. Значить, любить, – подумав Тарас. Це було так несподівано, що хлопець аж занімів. Адже він виразно побачив у великих карих очах дівчини тугу, якесь сподівання і згоду. Бо ж на її обличчі спалахнула соромлива радість. Ось що головне! Вона йому протягом однієї короткої миті передала велику любов душі...

В Тараса радісно загупало серце. Любить, вона мене любить! – шептав унутрішній голос, і це було найбільше щастя. Він хотів би, щоб ця коротка посмішка, цей привітний покив голови, ця краска сорому на білому обличчі були вічними... І тому сьогодні, сівши на горбочку, Тарас не так уже пильно слідкував за протилежною хатиною. Таємницю вже розгадано. Він сьогодні думав і мріяв. Він по-

бачив душу дівчини так ясно й чітко, немов би це була його душа. Вона його любить! Щасливішого хлопця в гімназії від нього немає. Так ласкаво й щиро Ганнуся нікому ще не посміхнулася, як йому.

Тарас розклав на колінах книжку і пробував читати, але серце так голосно стугоніло, що в голову нічого не йшло. Перед очима з сірої мли, світилося усміхнене обличчя Ганнусі. Тарас намагався ще і ще раз заглянути в ці очі, заглянути глибше й довідатись, чи є там справжнє співчуття? Чи розуміє Ганнуся, як він страждає, як тужить за нею? Чи вона розуміє його нерішучість підійти ближче? Ганнусю, зоре моя вечірняя...

ЗИМА. Над головою висіла морозна ніч. З глибокого зоряного неба блакитним потоком спливало проміння срібного місяця. Десь із холодної півночі, з дикої Азії грізно рокотали сальви гармат старих завойовників під новими прапорами... Древній Київ знову, з високо піднесеним чолом, зустрічав новітню орду. Ворог з півночі загрожував нації. Царський генерал Муравйов під червоним прапором вів хиже військо, щоб втопити в крові перші парості свободи молодої України.

В Києві, в приміщенні Педагогичного Музею, революційний Парлямент України обмірковував остаточну редакцію Четвертого Універсалу. Суперечки велись ділові й запальні. Цілу ніч радились і сперечалися всі українські партії та національні меншини в Україні. Нарешті Голова Уряду проф. М. Грушевський вмочив золоте перо і поставив під Універсалом свій підпис і дату: 22 січня 1918 року. Потім підвівся і, сповнений зворушливого надхнення, тремтливим голосом проголосив:

– Сповнилося! Віднині Україна стає Самостійною Державою!

Всі члени Уряду й Національної Ради підвелися з крісел і перехрестилися до св. Покрови, що висіла в музеї, на стіні. Тільки представники жидівських та російських меншин сиділи непорушно, бо рішуче заперечували самостійність України. Це ж бо Росію рвете на куски, – шипіли вони.

Золотий ранок. На сході виростало багряне сонце, вітаючи древній Київ і всю Україну з відродженням.

Радісна вістка про самостійність була темою цілої України. А вже 24-го січня вся людність Києва в святочному одязі, з музикою й співами, при транспарантах і прапорах, збиралася на Софіївській площі, щоб однодушно заманіфестувати перед світом свою волю до самостійности.

Там, де 270 років тому, Ієрусалімський Патріярх Паісій, що гостив тоді в Києві, та Київський Митрополит Сельвестер, з історичного помосту св. Софії, при численній участі киян, урочисто вітали гетьмана Богдана Хмельницького з блискучою перемогою над ворогами, сьогодні, на цій же площі, з цього ж історичного помосту св. Софії буде проголошено документ великої державної ваги.

Люди йшли, пливли, маршували заповнюючи всю площу. Море прапорів, хмари транспарантів. Тихо! Держава будується!

На паперть св. Софії вийшла величава постать з густою бородою і ясними очима.

– Грушевський! Професор Грушевський! Голова Уряду! – навколо загомоніло.

– Народе України! – гукнув Голова Держави, і все завмерло.

– Твоєю силою, волею, словом утворилася на Українській землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

– С–л–а–в–а..! – гримнуло могутньою радістю з тисяч людських струджених грудей.

– Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу... – продовжував читати Грушевський Маніфест, а навколо гриміли радісні оплески.

– Слава! Хай живе Вільна Україна! – відповідали сини й дочки матері України.

Коли овації стихли, Грушевський сумно обвів поглядом площу і проказав:

– Народе України! Петроградський уряд народних комісарів оголосив Україні війну!

– Боже, що ж тепер буде? – загули тривожні запити.

– Щоб привернути Українську Республіку, – вів далі Грушевський, – під московську владу, посилає він на наші землі свої війська...

Вся площа глухо загомоніла, захвилювалася, загула.

Радісне враження від Четвертого Універсалу затьмарилось.

Крики... усміхи привітні...
Прапори... пісні...
Будьте мужні, непохитні,
Єдністю міцні!
Свято волі... скрізь бенкети...
Мрій, надій рої...
Зброю в руки! За мушкети!
Будуть ще бої!
Де дівались пута, ґрати...
Люди, як брати...
Вартові, вночі не спати!
Пильно стерегти!

Закликав тоді такими словами людей поет Олесь.

А дзвони св. Софії гули, тепер уже тужливо, сумно, плакали разом із нацією.

– Де ж наше військо, лицарі козацькі, що боронитимуть свободу? – з розпукою звернувся сивобородий дідок, поправляючи на носі окуляри.

Молодий чоловік у смушевій шапці оглянув площу.

– Нема війська, добродію, нема, бо так звелів Винниченко. Він обіцяв полагоджувати всі спірні справи з ворогами соціялістичними дискусіями. Ось тепер і маєте!

– Але ж це зрада! – вигукнув дідок і очі його гнівно блиснули.

– Ото ж бо й є, що докотилося до зради. Та це ж початки, а що буде далі з нашими Універсалами? Центральна Рада тільки те й робить, що пише та будує демократію. Пригадуєте, як 13-го грудня большевики плянували повстання в Києві? Тоді наша охорона заарештувала їхніх ватажків і роззброїла большевицькі частини. І що ж ви гадаєте, Генеральний наш Секретаріят наказав випустити з тюрми цих большевицьких розбійників. От тепер і подумайте, які в нас люди при державній кермі.

– Боже ж мій, Боже, і що ж тепер буде? – сумно проказав дідок, витираючи хусточкою очі.

– А Винниченко, – вів далі чоловік, – давно був противником власної армії, він твердив, що державу можна випросити, а не вибороти в соціялістичного однодумця – ворога. Він не розуміє, що перед наступом інтернаціональних розбійників тільки націоналізм може сцементувати всі кляси, стани й прошарки населення для спротиву і врятувати націю, як державно-самостійну окремішність, від загину, – закінчив молодий чоловік.

– Боже наш! Та ж ми ніколи не здобудемо держави ліберальними заходами. І де ж наша Жанна де-Арк, щоб запалила серця нашої нації й повела полки на оборону?! – розпучливо вигукнув сивобородий добродій.

З маніфестації, з Софіївської площі, по закінченні читання Універсалу, сумні й мовчазні, зі згорнутими жов-

тоблакитними прапорами, розходились по своїх дільницях. Відчувалася зневіра, проривалися нарікання.

– Нема війська, не буде держави, і як же це сталося, невже Катерина, зруйнувавши січ, навіки знищила нашу відвагу й любов до батьківщини? Невже ми вміємо тільки благати Бога?

– Не знищила духа нашого Катерина, – сердито запротестував інший. – Біда в тому, що наші полки Уряд відіслав на німецько-австрійський фронт і сам себе обезброїв, ось де наше лихо...–проказав якийсь добродій, накульгуючи на ногу.

А на хідниках, осторонь, стояли юрбами малороси й зайди-москалі, що очікували большевиків. Немало тут стояло й пролетаріяту, що жили гаслами "земля – селянам, а фабрики – робітникам". Заховавши посмішку, вони вовками дивилися з-під лоба на українських патріотів, що несли самостійницькі прапори. Дивилися, як на своїх запеклих ворогів, хоч серед цієї юрби була половина рідної крови. Їм і не снилося, що большевицькі полчища несли для всіх неволю, голод й холод.
Що не довше, як за 15 років, багато з цих учасників і співучасників, з ласки совєтської влади, стануть жертвами і загинуть у далеких новозбудованих концтаборах Сибіру, або будуть розстріляні під закидом незаподіяних злочинів.

Але в Києві були й такі, що мали дух Жанни де-Арк. В першу чергу відчули небезпеку молоді серця учнів середніх шкіл та студентство.

– Всі до зброї! – пролунав клич у коридорах Київських шкіл.

Молодь ухопилася за рушниці. Не вишколена, непідготована до збройного спротиву, але наснажена національною відповідальністю великої доби, вона, молодь, стала в ряди сотень і куренів. Не її вина, що Уряд не подбав за її вишкіл.

– Лягти трупом, а не пустити ворога в столицю України, – було гаслом для цих молодих лицарів.

І лягли, мало хто повернувся.

З Києва виїхала сотня "Студентського Куреня", під командою Омельченка, в напрямі станції Крути. В той же час Симон Петлюра з кошем "Слобідської України" та з сотнею січових стрільців виїжджає на фронт у двох напрямках проти большевиків, на Полтаву і на Броварі. Частина, що їхала на Броварі, розаґітована аґентами – провокаторами, в дорозі збунтувалася й перейшла до большевиків. Довелось її обеззброїти. Це були квіточки, а ягідки ще будуть.

29–го січня під Крутами відбувся бій. Молоді вояки – студенти зустрілися з численними полчищами червоної орди, під командуванням Муравйова. Командував обороною сотник А. Гончаренко. Оборона складалася з 4-х сотень юнаків та однієї сотні студентів, під командою Омельченка. Разом 620 стрільців та одна гармата. Ворог мав кілька батарей, бронепоїзд та кілька тисяч різнородної дикої з китайців і лотишів орди. Бій продовжувався до вечора, а коли сутінки унеможливили оборону й коли забракло набоїв, юнаки й студенти відступили на станцію й оборонялись чим могли, камінням та багнетами.

На складах у Києві було повно зброї. Відчайдушні лицарі лягли трупом під Крутами, а не стали на коліна. Горстка лицарів своїм чином показала майбутнім поколінням шлях, яким можна вибороти волю. Свобода не випрошується, а здобувається кров"ю.

Уряд УНР не зміг організувати спротиву і залишив столицю та виїхав у Житомир. Багато було амуніції, та не було кого озброювати. Так Винниченко й не договорився з соціялістами – большевиками.

ІД кінець 1916 року за дротами в німецьких та австрійських таборах опинилися сотні тисяч полонених.

Серед них багато українців. Заходами Союзу Визволення України, серед полонених розгорнулась національно – освідомлююча праця. Творилися українські клюби, в яких неграмотних навчали письма, виголошувались доповіді з історії України, ставились вистави, організовувались імпрези з українською тематикою, відзначалися українські історичні події, і таким шляхом помаленьку малоросійське серце перетоплювалось в українську свідомість. Так і коротали українські полонені свої сірі будні. Та ось гримнула революція. В березні 1917 року скинено царя. Долетіла чутка, що в Києві створився Український Уряд. Це була іскра, яка запалила озеро нафти. Полонені хвилювалися, думками рвалися на Україну, але війна тримала їх за дротами. Дізнались полонені й про те, що 22–го січня 1918 року Українська Центральна Рада проголосила Україну самостійною. Це було вершком того почуття, що клекотіло вулканом. А коли ще довідалися, що в Бересті Литовському підписано мирний договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, то радощам в таборах полонених не було межі. Німецьке командування дозволило з полонених творити українське військо. Кому ж доручити організацію війська?

Представники Союзу Визволення України звернулися до генерала Віктора Зелінського, що перебував тоді в полоні. Зелінський – це був російський генерал, що захищав Росію тілом і душею. Ще з дитинства полюбив військове мистецтво. Всю енергію, все життя посвятив цій справі й осягнув генеральського чину. Коли стара Росія завалилася, перед генералом постала прірва. Почуття відчаю охопило його, коли побачив упадок самодержавної великої імперії. І саме в цей критичний час до генерала завітали представники СВУ.

– Та ж ви, пане Зелінський, син козацького роду, та ж ось подивіться українську історію й побачите що ваш дід Зелінський, був козацьким полковником, – сказали йому

українські діячі.

Віктор Зелінський спантеличено занімів. Перед ним раптом розвиднилось, відкрився новий світ з чудовою, рідною, запашною ідеєю. Він знайшов себе, він прозрів за одну годину. Він переродився. Було безмежно соромно перед цими людьми що він, генерал, не знав, якого він роду.

– Так, дорогі добродії, я з вами, переді мною відкриваються великі можливості, яким я віддаюсь тілом і душею, – відповів генерал і потис представникам руку.

Для Віктора Зелінського життя знову стало казкою, але не ошуканською, як раніше, а справжньою. Він служитиме не химерній Російській імперії, а рідній Україні.

Серед ста тисяч полонених у таборах Бад–Мюнден, Роштаті, Зальцведель і Воцлері було організовано чотирі полки свідомого українського козацтва і зведено в одну дивізію під назвою "Синьожупанники". Це був тріюмф українських полонених. Пройшовши додатковий вишкіл у м. Ковелі, дивізія, забезпечена зброєю, харчами та всім необхідним з німецьких магазинів, в березні 1918 року прибула до столиці України – Києва, з якого пощастило вигнати большевиків. С. Петлюра зі своїм Гайдамацьким військом 4–го лютого вигнав большевиків та зайняв арсенал.

Перший полк ім. Шевченка, дивізії Синьожупанників, під командою Шаповала, розмістився в Комерційній школі. Другий полк ім. Залізняка, під командою Блохи, розмістився в Луцьких касарнях, третій полк ім. Богуна, під командою Малохатки, в Митрополичій Палаті, а четвертий, ім. Петра Дорошенка, під командою Чехівського, зупинився в Печерській Лаврі.

Оборона столиці була в надійних руках.

Довший час розлучені з родинами козаки, колишні полонені, тепер масово просилися у відпустку. Туга за рідними прокинулась у кожного з нестерпною силою. Генерал дивізії Синьожупанників довго не наважувався в цей непевний час зменшувати боєздатність дивізії, але розуміючи почуття козаків, вирішив за чергою, на десять відсотків,

дозволити відпустки.

В цей час село поспішно відбудовувалось. Повернувшись із війська, хлопці спішили побудувати хатину й одружитися. Дівчата з свого боку, під тягарем років, намагалися всякими заходами приспішити одруження, бо ж на зміну підростали молодші й можна було залишитися на все життя в дівках.

Олекса Запорожець з обох цих причин поспішав збудувати хату, заохочений ще й тим, що матеріял під руками. Кожної вільної хвилини сам тесав стовпи, міряв балки, возив із лісу лати, щоб висохли.

Сонце стояло вже високо, пора й обідати, а Олекса все працював. Високо здіймаючи над головою сокиру, він обтесував дубка, увесь брудний, спітнілий, розчервонілий. "Ще одного слупа закінчу й піду обідати", – думав він, попльовуючи на долоні.

Рипнула хвіртка. Олекса зупинився й повернув голову. Від воріт до нього наближався широким кроком козарлюга, справжній, як з картини, й посміхався. На козакові синій жупан, сива шапка і на добрячих юхтових чоботях бренькають остроги.

Олекса завмер, щось знайоме пригадалося йому в цьому круглому й веселому обличчі. От тільки вуса... Тьохнуло в грудях.

– Захарко! – гукнув Олекса й кинувся назустріч. Міцно потис правицю.

Козак у жупані посміхнувся й глумливо проказав:

– Бачу, що господарити почав, мабудь, і жінку вже намітив, пелюшки хочеш прати?

– До пелюшок далеко, а хату таки хочу збудувати. А ти де це такого жупана поцупив? – поцікавився і попробував руками матеріял.

– Правда, добре сукно? – задоволено спитав Захар.

– Морозівське, а все ж таки, де ти таке доп"яв? – не міг утихомиритись Олекса, милуючись жупаном.

– Це сукно не морозівського виробу, а німецького,–

відповів Захарко. – І не купував я його, а отримав по закону...

– То ти служиш у німецькому війську? А чому ж козацький жупан? – запалювався Олекса.

– Службу я несу в українському війську, а німці тільки допомагають нам, – цвиркнув зухвало крізь зуби Захарко.

– І що ти верзеш? Німці нам допомагають? Сідай і розповідай докладно. Де ти пропадав увесь цей бурхливий час?

Захарко сів на дереві, витягнув ноги в добрих чоботях і розкинув поли жупана, щоб почванитись ще й штанами.

– Пройшов я, брате, вогонь і воду. Був у полоні, бачив світ і навчився в таборах таких мудрощів, що й в університеті не довідаєшся. Знаю всю історію України, знаю...

І почав Захарко розповідати про минуле. Закінчив тим, що приїхав оце у відпустку з Синьої дивізії, яка називається синьою, бо жупани сині у всіх козаків.

– Ти знаєш, як нас у Києві дівчата зустрічали? Дорогу квітами встелювали. З хідників скакали до козаків цілуватися, плакали від зворушення старші люди. З балконів на Хрещатику "Слава Україні" вигукували. А що вже на Софіївській площі, як вийшли ми на параду, аж у вухах лящало від захоплених вигуків та вітань. Ось яку пошану ми здобули від людей своєю появою в Києві. Сам професор Грушевський нас вітав.

– А хто він такий, цей Грушевський? – стиха запитав Олекса, а сам аж тремтів від зворушення.

– Ти не знаєш? Та ж то наш Голова України.

– І ти його бачив зблизька?

– Як оце коло тебе проходив на параді.

– Це здорово ти пережив, – зітхнув Олекса. – А чи приймають до вашої частини ще козаків?

– Чекай, я тобі всього не розповів...

– Пішли до хати, там у мене є щось випити, – рішу-

чо запропонував Олекса.

В хаті зараз же розкоркував пляшку і налив дві чарки. Випили, і Олекса не стримався.

– Дай приміряю жупан, – попросив Захарка.

Жупан пристав наче на нього шитий.

– Олексо, ну, ій-Богу, ти на гетьмана схожий, тільки булави бракує, – захоплено прицмокнув Захарко, приглядаючись до товариша.

Олекса крутнувся перед дзеркалом, оглянувся ще раз на фалди що гарно лягали вниз від самого пояса, і сказав:

– Знаєш що, Захарко, в селі з півсотні хлопців записано до вільного козацтва, а що, як я з цією ватагою та до вашої частини? От буде знахідка!

– Ну, ні, так не можна. Спочатку треба запитати командира, а ну ж на складі жупанів нема, то тоді що?

– Паршива справа. Тоді хлопці розбіжаться. Ну, а мене одного приймуть?

– Тебе приймуть, обов"язково приймуть. Таких хлопців, як ти, нам дуже треба. Артилеристів бракує.

– Гаразд, тоді їдемо!

І Олекса задоволено зробив кілька кроків по хаті, приглядаючись та прислухаючись, як шелестить жупан.

Випивши ще по одній, хлопці вийшли на вулицю. Олекса перед тим вступив босоніж у шкарбани і почвалав поруч із струнким Захарком. Йому було дуже прикро, шо не може рівнятися одягом з товаришем.

Поява Захарка Мовчана на вулиці в козацькому одязі викликала сенсацію. З хатів висипало все населення. Хлопці захоплено оглядали жупан і вітали в особі Захарка народження справжнього українського війська. Дівчата голубками зліталися та замилувано й соромливо приглядалися до ставного козака. Старші селяни поглядали на одіж і згадували минулу козаччину та гайдамаччину зі спогадів батьків.

– Яку ж ідею ви захищаєте своєю зброєю? – запитав Іван Кравченко, зупинивши Захарка на вулиці. Іван

недавно повернувся зі з"їзду в Києві, скликаного большевиками для організації по селах бідноти.

– Наше завдання гонити большевиків і москалів з України! – твердо й завзято відповів Захарко.

– Та й навіщо їх гонити коли большевики дають нам землю? – подратовано й сердито запитав Іван.

– Оце то втяв! – насмішкувато обізвався Остап, син заможнього селянина, – Та й де москалі візьмуть землі нас обдаровувати? З Москви привезуть? А ту, що маємо на Україні, й самі розподілимо, – докінчив Остап і обвів запитливим поглядом юрбу.

– Не дуже розподілите, – хмикнув зневажливо Іван, – Центральна Рада видала закон, щоб до 40 десятин господарство не чіпати. А в нашому селі тільки два господарі мають поверх сорока, то що ти ділитимеш?

І Іван переможно сплюнув.

На большевицькому з"їзді в Києві він багато дечого наслухався від промовців.

– Це брехня, пропаґанда, аґітація! – посипались з усіх боків протести.

– Поживете – побачите, – відповів насмішкувато Кравченко і пішов собі спроквола, пихкаючи цигаркою.

Вибухли суперечки. Одні погоджувалися з Кравченком, що большевики можуть для їхнього села відрізати землю в сусідів, а інші казали, що сусіди своєї землі нікому не дадуть і це большевики просто обманюють людей.

– Хлопці, не галасуйте! – раптом закликав Захарко, – Я вже трохи знаю, що таке большевики. Жидівські нахлібники! Червона гвардія – це найняті за американські доляри китайські розбійники, лотишські душогуби та московська голота. Не бракує там і наших конокрадів, звільнених з тюрми. Большевики, справді, спокусливими обіцянками туманять голови темному населенню. Земля, мовляв, селянам, а хіба вона тепер не наша, коли буржуїв вигнали? Фабрики робітникам. Цікаво, хто це тим робітникам збудує фабрики, коли наша держава хліборобська? От і подумай-

те над цим. А влади большевики нікому не дадуть. Влада й поліція в їхніх руках, і в додаток – тюрми. Тільки писнеш – і запакують. А наша Центральна Рада хотіла, справді, людям зробити добро, просила Росію жити мирно, дати нам автономію. І що ж? Тимчасовий Уряд з Керенським на дибки став. Довелось оголосити самостійність і Керенського змели. Прийшла влада "робітників і селян", себто большевицька. І що ж ви думаєте? Полчища війська послали на Україну, щоб відібрати від українського робітника й селянина свободу. То ви думаєте що большевики несуть нам добро? Дзуськи! Тюрми несуть! От побачите, якщо ми програємо самостійність... – запально закінчив Захарко і аж спітнів.

Хлопці мовчки слухали й дивувались. Не впізнавали свого товариша. Багато навчився в полоні серед розумних людей. І в кожного спалахнуло бажання йти й захищати Україну.

– Почекайте! – заспокоював тепер хлопців Захарко, посміхаючись. – Я повернуся за вами. Насамперед мушу запитати командирів, чи буде для вас одежа й зброя, бо наша армія мусить бути зразкова, сильна, дисциплінована.

Хлопці, очевидно, з такими мотивами погодилися.

Через кілька днів Захарко взяв Олексу і поїхали до Києва. Батько погодився вести господарку сам, а син хай захищає Україну.

Щойно хлопці приїхали до Києва і вийшли на перон, як їх зупинили два озброєних німецьких вояки. Через рум"янощокого панка в чорному пальті з каракулевим коміром наказали здати зброю. Захарко зблід і розгублено глянув на Олексу, мов би питаючись: стріляти німців, чи підкоритись? Він бачив, що й Олекса шастнув правою рукою в кишеню по наган. Олекса збагнув, що спротив нічого не дасть, бо на пероні ще ходять озброєні німці, й сказав: "Віддай рушницю, обійдемося".

Коли німці з Захарковою рушницею відійшли, Олекса запитав:

– Що ж це сталося? Куди ж тепер?

– Пішли в касарню, наші в Києво–Печерській Лаврі, там про все довідаємось, – відповів Захарко.

Йому й не снилося, що поки він розважався цих три тижні у відпустці, сталися великі зміни. А було ось що: За Берестейським договором, німці повинні були допомогти Урядові УНР збройною силою, натомість Україна зобов"язалася дати Німеччині сирівці та хліб. Надіславши в Україну збройні сили, Німеччина вже не хотіла бути другорядною фіґурою в цій багатій країні. Вона вирішила усунути Уряд УНР і настановити свій, послушний і безсилий. І тоді можна буде спокійно господарювати на цьому благодатному просторі. З цією метою начальник німецької розвідки, адмірал Канаріс, звернувся до свого протеже – генерала Віктора Зелінського, що керував дивізією Синьожупанників, озброєною німцями, з пропозицією ліквідувати Уряд УНР, а самому перебрати владу в Україні.

Генерал Зелінський з обуренням відкинув цю пропозицію. Начальникові Штабу німецької армії на Україні ген. Ґренерові відмова Зелінського застрягла в горлі кісткою. Треба усунути цю небезпечну частину. Він дав наказ Урядові УНР роззброїти Синьожупанників, бо ця дивізія, немовби збольшевичилась. Уряд відмовився виконати ганебний наказ, натомість погодився перевести ген. В. Зелінського на посаду інспектора артилерії. Німців це не задовольняло. Вони почали розробляти інший плян ліквідації Уряду УНР.

27–го квітня німці оточили Києво–Печерську лавру і самі обеззброїли частину Синьожупанників, що там стояла. Так само підступом і хитрістю обеззброїли інші полки. Перешкоду усунено.

29–го квітня вони сміливо арештували Українську Центральну Раду і настановили генерала Павла Скоропадського на гетьмана України.

Ось під таку халепу хлопці й нарвалися в Київ.

Вулиці Києва затоплені німецькими вояками, що ни-

шпорили по хідниках і закутках, вишукуючи випадкових козаків зі зброєю.

Недалеко від двірця хлопці зустріли двох пригнічених січових стрільців.

– Що сталося? – стривожено запитали.

Січовики, впізнавши по жупані синьожупанника, розповіли про траґедію.

– Німці завалили УНР і настановили гетьмана!

– Гетьмана? То це ж чудесно! – не довго думаючи, вихопився Олекса. Саме слово "Гетьман" для Олекси було маґічне. Він ще раніше з книжок, захоплювався героїчною романтикою запорожських часів.

– Почекай співати "осанну"! – мовив січовик і блиснув сердитими очима. – Навколо новоспеченого гетьмана поприлипали всі золотопогонники, яких большевики вимели з Росії. Всі єдинонеділимці–чорносотенці. Нашому там і носа не всунути. І врешті, що то за український гетьман, коли він української мови не знає.

– Української мови не знає? То який же дурень його настановив? – враз обурено запитав Олекса, почервонівши по самі вуха, так йому стало незручно.

– В тому то й штука, що найшлись такі, тільки не дурні а хитрі. Німці настановили, щоб легче нам ярмо надіти. Розумієш?

І повернувшись до свого товариша – січовик, рішуче сказав:

– Пішли скорше на станцію, поки не арештували.

І вони поспішно зникли.

– До якого ж це часу ми будемо боятися? – спантеличено запитав Олекса.

– Ходімо до касарні, там щось більше довідаємось,– запропонував Захарко.

В касарнях, немов би після землетрусу, все порозкидане. Ліжка перевернені, матраци порізані, піраміди рушниць поломані. Так і відчувалося, що козаки виливали свій гнів на мертвому устаткуванні. В кутку, за столиком, си-

діли кілька козаків і перешіптувались, недовірливо кидаючи поглядом на Олексу в солдатській шинелі.

– Це свій! – весело попередив Захарко і привітався.

Козаки тепер впізнали свого по жупані.

– Розходьтеся, хлопці, по домівках і організуйте повстанські загони. Таке рішення нашого командування. Нас німці зрадили і треба боротися, – стишено додав козацький сотник.

– Значить, війна розгортається? – блиснув очима Олекса і стис пальцями в кишені наган.

– Петлюра вирвався з-під арешту й поїхав на лівобережжя організувати військо. А ви на місцях чекайте гасла до загального повстання проти загарбників, – дораджував сотник.

– Їдьмо додому, там же в мене півсотні хлопців озброєних, – жваво звернувся Олекса до Захарка.

– Та будьте обережні, – нагадав сотник, почувши, що в селах є готові загони.

Хлопці попрощались і поспішили назад, на станцію.

В ТИХІЙ синяві безхмарного неба раптом над селом прокотився трикратний звук тривожного церковного дзвону:

– Бум... бум... бум... – насторожували людей могутні удари.

Люди зупинялися, кидали роботу, зводили високо голови й приглядалися.

– Пожежа? Ні, сходка. Знову підводи – везти розбишак, чи давати хліба й сала? – запитували одне в одного неохоче залишали працю, мандруючи до сільської Управи.

В цей бентежний час у селі тривожні звуки дзвону насторожували людей. Попереджували про якусь подію, що сталася в селі: Три рази – загальна сходка. два рази – в

селі банда й когось грабують, один раз – пожежа, і т.д.

Тоді людина завчасно знала, що робити: бігти в село, чи на майдан з відром води – гасити пожежу, або підкрадатися з рушницею – розганяти грабіжників.

Сьогодні дзвін запрошував на ділову розмову.

Біля церкви, на майдані, вже зібрався численний натовп, бо дзвін ось уже чверть години наполегливо скликає людей. Поспішають з усіх кінців великого села та лугових і степових просторів.

В дворі стященика на прив"язі осідлані коні, а перед порогом парокінний екіпаж.

В світлиці, за столом, застеленим білим обрусом, сиділо два офіцери, поблискуючи золотими царськими погонами. Вони жадібно краяли смажену курку й запивали вином.

Стара, трохи пришелепувата, Мартоха звивалася перед панами, все допитуючись, чи не хочуть вони салатки, чи не підкинути бараболі, чи не додати ковбаски, свіжих яблучок?

– І тримає ж за прислугу такого глухаря, – незадоволений Мартохою, бурмотів капітан до свого колеґи, обгризаючи жовтаве куряче стегно.

Коли гості з"їли все поставлене Мартохою на стіл і випили пляшку вина, до них з покоїв вийшов отець Віталій.

– Ми дуже вдячні вам, господін священик за гостинність, за щедрість, з якою ви приймали русскіх офіцерів, – галантно проказав капітан, підвівшись і вдячно схиливши голову.

Священик, задоволений похвалою таких високих гостей, посміхнувся.

– Господа офіцери! Для мене щастя – мати таких гостей у своїй хаті. Я радий гостити вас так довго, аж поко не запанує в нашій Росії порядок.

– Порядок ми зробимо й то дуже скоро, – приобіцяв капітан, – але нам потрібна ваша допомога.

– Прошу дуже, господа офіцери, я до ваших послуг, –

низенько вклонився отець Віталій, – вибачайте тільки за скромне прийняття. Постійні банди, різні отамани швидко все з комори вичищають, а до того й свої люди тепер вовком дивляться на священика, готові й з хати вигнати,– скаржився наостанку.

– Ото ж, всечесний отче, ми якраз і приїхали, щоб загнуздати трохи розбишак, що загрожують порядним людям. Нас цікавить, чи багато в селі є зброї?

– В селі зброї, як на шипшині шпильок, з хати вночі страшно вийти, так і лящать постріли та свистять над головою кулі. А що вже на водохреща, на Йордані – від тріскотні вуха позакладало, як проганяли з води злого духа...

– І скільки ж, по–вашому, могло бути там рушниць,– жваво поцікавився офіцер.

– Хто його знає, – звів отець очі до стелі, – сотні дві могло бути.

– Та це ж бойова бригада! – з острахом вихопився офіцер.

– Сила поважна, – зі свого боку ствердив капітан.

– Та й кулемети є в селі,– поспішив додати отець Віталій, – недавно вийшов я ввечорі з хати, чую, тріскотить, а кулі, як джмелі, над головою дзвенять.

– Ну, а мужички в селі чим дихають? – поцікавився капітан, клацнувши срібною цигарничкою.

Отець Віталій поспішно подав офіцерові сірники й, примруживши око, по–змовницькому, пошепки проказав:

– За волю всюди балакають, про свободу розмови ведуть. А оце з Києва прибули синьожупанники, то до бунту підшіптують, про Петлюру згадують. З якимсь Юрком Тютюнником у Звенігородці зв"язки підтримують, вільне козацтво організовують...

– О, то це дуже цікаво!– насторожився капітан. – А чи не могли б ви мені підказати прізвища верховодів, заколотників? – попросив і хутенько витяг записника.

– Чому не сказати, коли справа йде про рятування Росії. Я людей у селі знаю, як свою родину. За тридцять

років на руках кожного мав, хрестив, вінчав, кожну хату з молитвою обходив, – сумирно склав руки священик і глянув на ікону Богоматері.

– Ви нам і нашій Росії зробите велику послугу, дорогий отче, то кажіть же прізвища, – поспішав офіцер.

– Пишіть, господа, записуйте. Першого зачинщика Олексу Запорожця.

– Запорожця? – перепитав офіцер і злякано підвів очі.

– Запорожця, – підтвердив священик, тут, у селі Запорожців більше, як Гайдамаків.

– І гайдамаки є в селі? – цілком розгублено перепитав офіцер.

– Аякже, пишіть і Василя Гайдамаку, і Гордія Ґонту, й Івана Залізняка, і Максима Пушкаря, і Захарка Мовчана... додайте Наливайка Семена, Павлюка...

– Чекайте, чекайте, та тут же зібралися всі малоросійські головорізи, розбійники, все кубло...

– Це правда, зараз таке діється, що з хати страшно вийти, – підтвердив священик. – Тому то я такий радий, що ви приїхали, – запобігливо проказав і поставив на столі тарілочку замість попільнички. Священик чортового зілля не курив.

Офіцер пустив димок із цигарки й поспішно записував у нотатник прізвища небезпечних заколотників.

– Чи мають вони зброю? – не відриваючись від записника, цікавився офіцер.

– Без сумніву. Ті ворохобники, що в жупанах, та й Олекса Запорожець у шинелі і вдень з пістолями носяться. Правда, вони нікого не зачіпають, та все ж таки страшно, – сумирно примружив очі священик.

– "Покорно благодарім"! – поспішно проказав капітан, і обидва офіцери вийшли з кімнати.

Біля конов"язі на офіцерів чекало десь із шість козаків, тільки не в жупанах, не українські, а з червоними лампасами на синіх штанах. Тих що вєрой і правдой служи-

ли цареві. Капітан сів в екіпаж, а офіцер скочив на сірого огиря. Всі рушили на майдан біля церкви, де на них чекала громада.

Сивобородий староста села ввічливо зняв вилинялу шапку.

Капітан зліз з екіпажа а офіцер зіскочив з коня і наблизився до старости. Ескорт вершників сидів на конях, готовий щомиті до послуг.

– Всі люди зійшлися? Скільки тут? – звернувся капітан до старости.

– Не знаю, я їх не рахував, – відповів староста, зиркнувши з–під лоба на офіцера з Георгієвським хрестом на грудях.

– А ми ось зараз перевіримо, – проказав капітан і витягнув записник. – Запоражець Олекса, вийди! Василь Гайдамака, вийди! Мовчан Захарко, вийди!..

Староста глянув зляканими очима на людей і побачив, що вершники оточують з усіх боків сходку.

Хлопці стояли позаду й прислухалися. Почули свої прізвища й сміливо вийшли на середину.

– Як прізвище? – запитав капітан.

– Запорожець Олекса!

– Іменем закону Гетьмана всієї України наказую негайно здати зброю, нагана маєш?

– Ні, нагана я не маю, – тихо промовив Олекса і обличчя його почало сіріти, тільки очі блиснули таким вовчим зеленим гнівом, що годні були спалити живцем.

– Дати йому двадцять п"ять! – байдуже звелів капітан.

Не встиг Олекса отямитись, як два дужих карателі зірвали з нього шинелю. На грудях Олекси блиснув Георгієвський хрест.

– Ваше благародіє, ето Георгієвскій кавалєр, – розгублено проказав козак і відступив.

– Кавалєр? – здивовано перепитав капітан, хвилинку подумав, підійшов до Олекси і зняв хреста. – Продов-

жуйте, – наказав.

Олексі скрутили руки і поклали на ослін, де сиділи два карателі – виконавці.

Олекса не сказав і слова, тільки очі його налились кров"ю, як у бика, раненого тореадором. Він покірно ліг на ослоні й зціпив зуби. – Чорт з ним, двадцять п"ять витримаю, а нагана не здам, – думав він.

– Стягнути штани! – наказав капітан, глумливо посміхаючись.

Люди ахнули.

Олекса здрігнувся. Хотілось зірватися і тікати. Але ж він прив"язаний до ослона. Два карателі миттю стягнули до колін штани. Олекса примкнув очі і вперся підборіддям в дошку ослона. Карателі витягли з рушниць шомполи.

– Раз! – гукнув капітан, і в повітрі цьвохнуло. Олекса зібгався, як вуж на вогні. Все тіло взялося вогнем.

–Два, три, чотири... – рахував спокійно капітан, стукаючи в такт по своїй лакованій халяві хлистиком. Олекса здригався, а люди охкали.

– Двадцять два, двадцять три, двадцять чотири... Стоп! – різко обірвав капітан.

Кати зупинились.

– Один удар дарую за Георгієвський хрест, – великодушно проказав офіцер.

Олексу розв"язали і він, мов п"яний, тремтливими руками підтягнув штани. Обличчя його було аж чорне, уста тремтіли, а очі горіли, палахкотіли ненавистю.

– Візьми Георгієвський хрест, – сказав капітан, повертаючи нагороду.

Олекса глянув палаючими очима на капітана, взяв хреста, подивився, поцілував і шпурнув капітанові під ноги.

– Бий двадцять п"ятий, – сказав і покірно ліг на ослоні, спиною догори.

Капітан на мить зблід, а потім обличчя його випромінилось, зарум"янилось і вкрилося густим багрянцем.

Тонкі уста єхидно пересмикнулися, а очі зробились колючими та мстивими. Він підняв хреста і прохрипів:

– Дать хахлу двадцять п"яту, только погарячей,щоб заспівав.

"Брешеш, не заспіваю", – подумав Олекса і ще міцніше стиснув зуби.

Катюга розмахнувся й з усіх сил шмагонув шомполом. Кров цвиркнула і якась жінка зойкнула. Олекса підвівся і почав натягати штани.

– Почекай, ти наган принесеш? – визвірився капітан.

– Не маю я нагана, – прохрипів Олекса.

– Дайте йому ще двадцять п"ять, – скаженіючи, наказав і гучно ляснув себе хлистиком по халяві.

– Принесу, – прошепотів Олекса, коли йому почали зв"язувати руки.

– Так би давно! – злорадно зареготав капітан. – Веди його за зброєю, – наказав козакові, що стояв збоку карного загону.

Перед Олексою натовп розступився і він з охоронником поплентався, мов під тягарем, згорбившись.

– Болить? – співчутливо запитав ще безвусий, молоденький козак.

– Я цього ніколи не забуду! – прохрипів Олекса у відповідь.

– Жорстокий наш офіцер, у кожному селі калічить людей, – проказав з гіркотою козак.

– А ти чого йому допомагаєш? – злісно спитав Олекса.

– Та, бачиш, у батька тридцять десятин землі, от і допомагаю тим, що землю не відбирають, – добродушно признався каратель.

Олекса нічого не відповів, тільки зітхнув. Чорт його знає, що та земля робить. Готові горло братові за неї перегризти.

Мовчки зайшли у двір, потім Олекса повів охоронника на тік і підійшовши до старої яблуні, встромив руку у

дупло. Намацав револьвера й витяг. Глянув і занімів, замість нагана в руках був старий Сміт–Вессон.

– То це, по–твоєму, наган? – насмішкувато запитав охоронник і взяв револьвер

– Оце, що маю, їй–Богу, іншого нема, – щиро проказав Олекса і в очах виступили сльози. І хто ж це підмінив наган? – гірко подумав.

– Ну, гаразд, аби револьвер, якось полагоджу, – погодився козак, повернувся й пішов на вулицю. Олекса стояв і спантеличено думав: хто ж це міг так йому напакостити?

Зціпивши від болю зуби, переліз через перелаз і подався в чагарник. Гляди, роздумає, повернеться й забере знову на ослона. Других двадцять п"ять не витримаю, помру, – марилось у думці.

Біля церкви, на майдані, продовжувалась екзекуція. Хто впирався, або зброї не мав, того до смерти частували шомполами. Так, помер на ослоні Сивокінь Гордій, в якого зброї ніколи не було, а в списку чогось числився.

Побачивши, що непереливки, хлопці здавали зброю й тікали в ліс. Так само заховалися в лісі, але зі зброєю всі ті, що довідавшись про причини сходки, не пішли на майдан. Хто втік – того не шукали. Батьки за синів не відповідали. Однак, коли на сходці всіх людей "прочесали", а на купі було тільки два десятки рушниць та кілька револьверів, капітан збагнув, що його місія зазнала поразки. В селі залишається ще багато зброї. В таких випадках капітан знає, що робити.

– Господін Соколов! – звернувся він до начальника карного загону, – відбери десять закладників – старших мужиків.

– Слушаюсь! – цокнув закаблуками офіцер і хутко вивів із гурту десять поважних хліборобів з сивими бородами та поставив біля них охорону.

– Слухай, старосто, і ви, всі присутні! – гукнув капітан до людей. – Пропоную вам негайно принести і здати

2 кулемети, сто рушниць, десять револьверів, бо інакше... цих десять закладників, – і показав рукою на десяток чоловіків під охороною карателів, – буде розстріляно. Чуєте? А тепер ідіть і несіть зброю!

Люди злякано озиралися, як загнані вовками вівці.

– Чуєте, що я сказав? – заревів капітан, – Марш за зброєю!

– Ой, Боже ж мій, Степане, навіщо ж тебе арештували? – заголосила сивоголова жінка й кинулась до чоловіка, що стояв, оточений карателями.

– Геть звідси! – штовхнув її козак.

– Та ж ми і в хаті ніколи не мали рушниці! – знову заголосила жінка.

Між людьми піднявся крик, плач і вереск, особливо серед жінок, які прийшли на сходку з дітьми і побачили, що родичів арештували.

– Люди добрі, не даймо нашим братам загинути. Несіть зброю, шукайте в тих, що мають, благайте щоб віддали те лихо, проживемо й без рушниць! – звернувся староста з благанням до людей.

Чоловіки, а за ними й жінки кинулись по селі. Були й такі що, скочивши на коня, погналися в ліс до хлопців. Давайте рушниці! – просили колишніх солдат, що ховалися зі зброєю.

За годину перед капітаном лежала купа зброї: 106 рушниць, 2 люйси, 14 револьверів.

Староста села щойно тепер скинув вилинялого картуза з голови, витер спітніле від хвилювання чоло і відпружено зітхнув. Лихо минуло. Слава Богу!

Капітан сам собі віри не йняв. Щойно минуло 45 хвилин, а вже на купі більше зброї, як вимагалося. Значить, я прорахувався, – подумав.

Підійшов до старости, по-зверхницькому поплескав по плечі й сказав:

– Молодець, староста! Як по вашому, в селі ще досить залишилося зброї, правда? – і насмішкувато глянув

на старого.

Староста перестрашено закліпав очима й відповів:

– Наші люди їздили в сусідні села за зброєю, щоб врятувати закладників.

– Тоді я наказую, – вже суворо, з погрозливою ноткою, сказав капітан, – принести ще додатково 50 рушниць і 5 револьверів! – Чуєш, старина?

– А ваше офіцерське слово щодо першого наказу де? – поважно запитав староста.

– Для мужика офіцерське слово не зобов"язує, – цинічно відповів представник влади гетьмана. – Не здасте визначеної кількости – закладників розстріляю, – пригрозив і засвистів, склавши губи рурочкою.

І знову староста розіслав вістунів по селі збирати зброю й рятувати людей.

І знову плакали жінки, верещали діти, бігали чоловіки, шукаючи рятунку.

Невдовзі біля ніг капітана виросла купа зброї. Селяни приносили старі рушниці мисливські, заіржавлені "втинки", що лежали в стрісі, допотопні мушкети, зіпсуті берданки, саморобні пістолі і навіть рушничні цівки без прикладів. Все, що мало ознаки вогнепальної зброї, здавали новій владі. Довго чекав капітан на кулемет. Але такого не виявилося. Коли минуло три години й більше вже ніхто не приносив зброї, капітан звільнив заарештованих закладників, відпустив старосту, поклав зброю на підводу і з карним загоном, весело насвистуючи, виїхав до свого місця постою – в Умань.

ЕРЕД чорного оксамиту безкрайого небосхилу журно шелестів теплий вітер. Ріденькі зорі соромливо переморгувалися в верховині, в полоні настороженої тиші. Такої ночі в людини, навіть загартованої, напружуються

нерви, насторожуються вуха й очі.

Олекса повертався з лісу, сторожко прислухаючись, і крадькома, відомими стежками, суголовками наблизився до рідного обійстя. Сором і образа палили його гіршим вогнем, ніж шомполи карателів. Його, героя, шмагали перед усім селом по голому заду. І як же тепер можна дивитися людям у вічі? А дівчата! Олекса стогнав і плакав у безсилій злобі. Скреготав зубами й проклинав. Кляв усіх білопогонних гадів із гетьманом разом. Я ж вам покажу! - сичав крізь зуби, тихо наближаючись до батькової клуні. Ще раз зупинився, прислухався, потім тихо відчинив браму, навпомацки підійшов до засторонка і обережно ліг на запашне сіно. Глибоко вдихав пахощі ніжного, як шовк, лугового сіна, і, здавалося, зад менше болів. Несподівано заснув.

Прокинувся якось відрухово, від внутрішнього напруження. Брама в клуні навстіж відчинена, а над ним у сонячнму промені стояла сестра Марія зі скорботним обличчям.

– Болить, Олексо? – запитала тихо й співчутливо.

– Що болить? – не второпав Олекса й зразу ж нагадав. Зад страшно заболів від поруху, але сором не дав йому признатися.

– Мама знайшли гусячого сала, ось воно, помасти,– проказала Марія і в слоїку подала жовтувату масть. Сама набрала сіна коням і пішла.

Два дні Олекса щедро мастив зад гусячим салом і відчував значну полегчу. Йому в клуню носили їсти й пити, а він вилежувався та накопичував помсту.

В суботу Тарас, повернувшись із гімназії і довідавшись, що Олексу били шомполами за наган, метнувся зараз же в клуню.

– Олекса, прости мені, їй–Богу, я не знав, що так станеться! – палко звернувся він до брата.

– Хіба я священик, щоб прощати тобі гріхи? – жартома звів брови Олекса.

– Я хотів вибачитись за наган, за той, що був у дуплі. Я хотів з нього спробувати стріляти, а взамін, коли б потрібно тобі було, залишив свого Сміта, – соромливо мимрив Тарас, устромивши очі в землю.

– То це ти підмінив мені наган? – вигукнув Олекса, схопившись із сіна.

– Їй-же Богу, я не винен, хіба я знав, що так станеться?

– То ти маєш мій іменний наган? – збуджено допитувався Олекса і очі його аж палахкотіли радістю.

– Ось він, візьми! – подав Тарас револьвер, витягщи його з-за пояса.

– От прекрасно, просто чудово! – захоплено вигукував Олекса, аж пританцьовуючи. Дивився залюблено на свою зброю, яку отримав у нагороду за бойові подвиги і мало не цілував синювату сталь.

Тарас не міг збагнути, чому Олекса не лається за спричинену йому кривду.

– Але мені казали, що тебе шмагали шомполами за наган, – обережно нагадав Тарас.

– Та ще як шмагали, білого місця не залишили, все в синцях. І ти думаєш, що коли б ти нагана не підмінив, то не били б? Аякже! Та ж мене списали ще до того, як я здав зброю. Але тепер стережіться, гади!

І Олекса скрипнув міцними зубами.

– То ти на мене не гніваєшся? – веселіше запитав Тарас і звів на брата очі.

– Навпаки, я дякую тобі, що ти такого фіґля втяв. А відносно Сміта, не журись, я тобі бравнінга дістану.

– А, біс із ним, добре що ти не гніваєшся, – заспокоєно проказав Тарас.

– Я такий задоволений, що аж зад наче б то перестав боліти, – засміявся Олекса.

– Ну, відпочивай, я піду обідати.

І Тарас вийшов.

Олекса засунув наган за пояс і ліг знову на сіно, в

своє вилежане кубельце.

Щойно він пережив радісну подію з поворотом револьвера, як до клуні влетів його приятель Василь. Обличчя збуджене, розчервоніле, а сам аж тремтить від хвилювання.

– Олексо, як задниця? – запитав виграючи зеленкувато – зухвалими очима.

– Засихає, як на собаці, – байдуже відповів приглядаючись до Василевого обличчя, на якому нервово смикались желваки.

– Ти прудко бігати можеш? – допитувався той, ховаючи якусь таємницю.

– Коли треба нагло тікати, побіжу, як сарна, але доганяти – не втну, – лукаво відповів Олекса.

– А коли треба доганяти кровного ворога, то маєш силу? – поцікавився Василь і примружив очі.

– І чого ти каламутиш воду? Кажи, що сталося? – підвівся на лікті Олекса.

– Каральний загін, той що нас частував шомполами, – неквапливо вів Василь, – проїхав нашим селом, кажуть, до Ксендзівки. Як ти думаєш, чи не варто нам його перепинити з калачами, як молодого на весіллі, коли повертатиметься на Умань.

І Олекса побачив у Василя вовчий оскал зубів.

– Слово чести, ти полководець! – вигукнув він, затягаючи поквапливо на штанях ремінець.

– Значить, так, – шепотів Василь, – я піду шукати та збирати хлопців, а ти будь готовий, топай помаленьку в Дубинку. Там ми зробимо збірний пункт. Очевидно, що всі мусять мати зброю. Як у тебе?

– Маю наган і карабін, але заскоч до Остапа, хай відкопає Люйс і добре почистить, так само треба взяти гранати, – нагадував Олекса.

– А ти чому це знову скидаєш штани й готуєшся лягати? – здивувався Василь.

– Та ж хочу ще раз змазати рубці гусячим салом на

дорогу.

– І ти гусаком лікуєшся?

– Найкраща медицина! За тиждень загоїлось.

– Гаразд, мастись і рушай, а я побіг щоб не запізнитися, – кинув Василь і вискочив.

Олекса намастився, вдягнув штани, дістав із вузлика сало й хліб та добре перекусив. Потім витяг із соломи карабін і набої, змастив смальцем замок, щоб діяв без відмови. І тут саме зайшов Тарас.

– Ти куди збираєшся? – запитав, поглядаючи на зброю.

– Хочемо карателям борги віддати, відповів Олекса.

– Тим що били тебе? – жваво поцікавився Тарас і очі його засвітились.

– Саме тим, а може й на когось нового натрапимо, то не пожаліємо.

– Візьми мене з собою, – обережно попросив Тарас.

– А як тебе ранять у сутичці, або й шльопнуть, тоді що?

І Олекса звів брови.

– Та я десь позаду, може, треба більше паніки зробити, стріляти густіше! –пропонував Тарас допомогу.

– Ну, гаразд. Бери свого "куцопала" й непомітно, яругами та бур"янами пробирайся в Дубинку. Там збираються хлопці.

Тарас наче враз зробився повноцінним козаком, ніби виріс. Віднайшов обріза, набрав набоїв і помчав у Дубинку, як на крилах.

З НЕВЕЛИКОГО густого чагарника, що колись пишався чудовими дубами, які змела самовільна порубка, хлопці непомітно пробралися в Середній ліс. Біля цього лісу гнулась польова дорога з Умані до Ксендзівки.

Тут і засіли хлопці в очікуванні карального загону, який наніч постійно повертався в Умань. Василь з трьома козаками залягли за копицею сіна навпроти. Олекса очолював основне ядро нападу, з кулеметом і п"ятьма козаками, в лісі, за ровом. Тараса з двома хлопцями поставили за дубами, в кінці лісу, щоб вони, в разі потреби, перехопили пострілами тих, що висмикнуться із засідки й тікатимуть до Умані. Мирослава поставили далі, в напрямі Ксендзівки, щоб повідомив, коли появляться карателі.

– Хлопці, капітана неодмінно треба впіймати живим, – наказав Олекса. – Судити будемо так, як він нас судив на майдані.

Хлопці очікували, тихенько курили, посміхались, жартували. Сонце давно перекотилось через зеніт, уже хилилось на спочинок. Тихий вітрець дмухнув вечірньою прохолодою, і всі почали хвилюватись. Чи не змінили карателі зворотної дороги?

– Не може бути! – гаряче заперечував Олекса, – ця дорога найкоротша.

– А може, заночують? – висловив хтось припущення.

– Вони і вдень бояться вглиб села заходити! – зареготав Карпо.

– Тоді чекаймо до самого ранку, – прорік Олекса, і хлопці знову закурили.

Ще не встигли вони викурити по другій цигарці, як прибіг збуджений Мирослав і повідомив, що їдуть. Всі приготувались до нападу, залягли в схованках.

Спереду, на білому коні, насвистуючи безжурну мелодію, їхав капітан. Золоті ґудзики на білому кітелі вигравали сонячними зайчиками, а комишевий хлистик у руці збивав зелені листочки з густих кущів.

– Вогонь! – раптом гримнула команда, і тихе повітря розірвали постріли рушниць. Дзвінко зацокотів Люйс. Вибухла граната.

Чистокровний огир капітана став дибки і зараз же впав на землю. Капітан визволив з-під коня ногу, вихопив

наган і з–за коня тричі вистрілив у зелені кущі узлісся. Двох вершників знесло з коней, як вітром, попадали на землю, інші погналися вперед, пригнувшись до сідла. Двоє кинулись ліворуч і налетіли на засідку Василя, за копицею...

Олекса вів двобій. Стріляв із–за дерева провокативно, поверх голови капітана, що заховався за трупом коня, і рахував постріли свого противника. Нарахувавши сім, Олекса сміливо вийшов із–за дерева.

– Ваше благородіє! – насмішкувато гукнув, – здавайтеся, ви програли! Всі набої вистріляли!

– Брешеш, хаме! – просичав капітан і, вихопивши з кітеля бравнінг, вистрілив.

Але страх, що вже опанував капітана, спричинив поспіх і він схибив, хоч віддаль була коротка. Олекса в одну мить відповів з нагана і прошив капітанові плече. Білий кітель взявся червоною трояндою, що все розросталася й розгортала пелюстки. Капітан перекинув бравнінг у здорову, ліву руку. Олекса впав на землю і позадкував у рів. Капітан ще кілька раз вистрілив наосліп і випустив зброю. Олекса підвівся і наблизився до свого ворога, правда, вже знешкодженого фізично але смертельно небезпечного.

– Вставай, падлюко, нам треба звести рахунки.

– Не забувайте, бунтівники, хто я такий! Я вимагаю негайно дати мені медичну допомогу, зробити перев"язку! – суворо проказав капітан, забувши, що він уже втратив свою владу.

– Ходімо в лісок, там я маю похідну аптечку, – глумливо проказав Олекса.

Капітан підвівся, оглянув степ, де лежали трупи коней та людей і ще й тепер не второпав, чи це забиті його охоронники–карателі, чи повстанці. Стиснувши лівою долонею праве поранене плече, покірно пішов за Олексою в лісок. На узліссі стояла підвола, наповнена зброєю, відібраною в Ксендзівці. Біля підводи стовбичив простоволосий дідусь і ввесь час хрестився.

– Батьку, скидайте в рів це заліззя та повертайтеся до матусі, – порадив Василь.

Чоловік здригнувся, похапцем натягнув шапку і почав скидати в рів рушниці, набої, револьвери та гранати.

Хлопці повиходили із засідок. Тарас, що помагав їм, був на третьому небі... Йому пощастило обеззброїти карателя, який злетів з коня, і тепер він свого полоненого привів до товариства.

Олекса тим часом вів ділову розмову з капітаном.

– Що ви зволите, ваше благородіє, на цьому світі передати вашій коханці? – кепкував з полоненого.

– Не забувайте, господа, що за моїми плечима стоїть гетьман, що за мою безпеку ви будете відповідати головами перед добровольчою армією, перед Антантою і навіть перед Америкою, – погрожував капітан своїми зв"язками.

– Гетьмана ми проженемо, на Антанту плюємо, а Америка про нас ніколи й не чула, – спокійно арґументував Олекса, і всі хлопці зареготали.

І щойно аж тепер капітан упізнав Олексу й Василя, яким всипав по двадцять п"ять, і йому зробилось лячно. Невже вони мене не забули? – прикидав у думці.

– Ваше благородіє, чи не хотіли б ви написати прохання до гетьмана, щоб він визволив вас від тягару командувати карними загонами і розмальовувати шомполами безборонним селянам зади й спини? – спитав добродушно Олекса.

– Я вас усіх, бандити, повішаю, коли зачепите мене хоч пальцем, – скрипів зубами капітан, побачивши недалечко свого козака, не знаючи, що й він полонений. – За мою голову гетьман спалить не тільки село, а й усю вашу округу!

– І доки ти будеш із цим гадом патякати! – грізно вигукнув Василь і підскочивши до капітана вхопив за груди й потряс, як курчам. Потім кинув на пеньок і зірвав з нього штани. Білі підштанці блиснули, як на баштані великий гарбуз.

– Братці, голубчики, пожалійте! – раптом вереснув не своїм голосом капітан, переконавшись, що хлопці не з полохливих і таки мають намір помститися за свою кривду.

– Я ось тебе, катюго, пожалію, – цідив крізь зуби Василь. – Саме так пожалію, як ти мене перед людьми, на майдані. Карпе, подай мені шомпол! – гукнув до хлопця, зв"язавши капітанові руки, щоб не тріпався.

– Василю, я обіцяв капітанові перев"язати рану, – сказав Олекса.

– Перев"язуй, коли обіцяв, – примирливо мовив Василь, в якого вже гнів трохи розвіявся.

Олекса розтяв ножем рукав кітеля і дбайливо забінтував індивідуальним пакетом рану. В капітана знову блиснула надія викликати властиве українським селянам, милосердя.

– Господа! – мовив він шанобливо, – я знаю, що моя нація кривдила ваш народ, але я на службі у вашого гетьмана, як дисциплінований солдат, мушу виконувати накази. Я отримав від гетьмана наказ приборкати селян, відібрати поміщицьке майно, землю і зброю. Чи міг я не послухати?

– А шомполами калічити людей теж мав наказ? – гнівно запитав Олекса.

Капітан злякано, як кіт у шкоді, забігав маленькими оченятами по юрбі.

– Простіть, братці, розум мій помішався. Повік не підійметься моя рука на беззахисну людину.

Хлопці переглянулися. Бо й, справді, капітан же поранений.

– Хлопці, – звернувся до товаришів Олекса, – я пропоную зробити зараз суд.

Між хлопцями пронісся веселий гомін. Суд так суд, давай! – обізвалися.

– Отже, так, хлопці, – розпочав Олекса, – перед нами ворог, національний ворог, безжалісний і жорстокий.

Його нація віками поневолювала наш народ. Це не важно, що він служив гетьманові, він наш народ ненавидів так само, коли б служив у Денікіна, у Махна, у Керенського, чи большевиків. Він наш одвічний ворог. З другого боку, він наш полонений, а з полоненими поводяться милосердно. То що нам тепер з ним робити?

Капітан слухав і безмежно дивувався. Він усе життя вважав хахлів, малоросів за чернь, за дурнуватих невільників, а тепер несподівано почув з уст раба розумну і свідому мову. І в капітана від страху закам"яніло серце. Ці раби раптом в його очах перетворилися в могутню націю. Пропала Росія! – обпалила його блискавкою думка, і він безсило заплющив очі.

– Повісити! – почув капітан вигук і здригнувся.

– Всипати двадцять п"ять і відпустити! – запропонував Василь.

У капітана болісно защемів зад. Уже тепер зробилось гаряче.

– Які ще будуть пропозиції? – запитав Олекса.

Хлопці мовчали.

– Тоді я скажу свою думку. Двадцять п"ять шомполів, які я отримав, дарую капітанові, якщо він погодиться...

– З чим погодиться? – вихопився Василь, і всі хлопці зупинили погляди на Олексі.

– Ваше благородіє! – звернувся Олекса до капітана, – Маємо для вас три пропозиції. Одна – повісити, як запеклого нашого ворога. Друга – від Василя всипати двадцять п"ять та ще двадцять п"ять отриманих мною за вашим наказом на майдані, перед людьми. Третя пропозиція моя. Як я вже казав, до безборонних моя рука милосердніша як ваша, московська. Моя умова: плюнути вам в обличчя. І на тому квит! Згода?

– Ха–ха–ха! – вибухли хлопці реготом, таким гучним, що аж листя на дереві зашелестіло.

– Що ви на це? – ще раз запитав Олекса.

Офіцер зблід. Такої ганьби він не сподівався.

– Ваше благородіє, ми очікуємо вашого рішення!– нагадав Олекса.

– Господа, плюйте, всі плюйте, я цього заслужив,– прошепотів капітан посинілими устами й шелепи його нервого затремтіли.

Олекса набрав повні груди свіжого лісового повітря, підійшов і з огидою плюнув у бліде капітанове обличчя. За Олексою наблизився задоволений Василь, що зрікся помсти шомполами, вишкірився вовком і, ворухнувши желваками, люто плюнув на свого ворога.

– Тепер ви вільні, – прорік Олекса, що виконував обов"язки судді.

Капітан розплющив очі, витер рукавом білого кітеля обличчя й гірко скривив уста в посмішку, немов би відбулася комедія.

– Господа, чи я можу тепер іти, куди хочу? – запитав, поглядаючи на оточення, що вміє як карати, так і прощати.

– Тарасе, приведи капітанові коня, того, що пасеться, – звелів Олекса.

– А що з моїм полоненим? – запитав Тарас.

Аж тепер хлопці нагадали ще про одного ворога. Олекса підійшов до козака й зразу впізнав свого охоронця, що провадив його додому за револьвером.

– Ах, то це ти потрапив у нашу засідку? – весело проказав.

Козак мовчав. Перед ним відбулася така подія, якої ще в житті не бачив.

– Ти мене впізнаєш? – ще раз спитав Олекса.

– Впізнаю, – буркнув козак, з–під лоба блиснувши очима.

Олекса розв"язав йому руки й сказав:

– Вільному воля, мандруй, куди хочеш.

– Відпускаєш? – здивувався той.

– Очевидно, на біса ти нам здався? Ти ж мені зробив добро, задовольнившись тоді Смітом, замість нагана.

А міг же ще раз спричинитись, щоб всипали двадцять п"ять...

– Коли так, хлопці, то я з вами. Їй–Богу, ще в житті не зустрічав таке чудове товариство, – раптом піднесеним голосом проказав козак.

– Ми боримось за самостійну Україну, а ти прихильник Росії.

– Та ж я кубанський козак! – сердито признався полонений.

– Кубанський? От такої! Тоді ти наш рідний брат, – ствердив Карпо, що прислухався.

Тим часом хлопці розійшлися. Одні побігли на недалекий хутір за лопатами, щоб закопати трупи коней і забитих карателів, інші порпались у купі зброї, вибираючи ліпшу, деякі жартували, згадуючи щойно відбуту сутичку.

– Прийміть мене до свого загону, – просився звільнений козак. – Наша ідея спільна, буде Україна самостійною і кубанці з вами. Чого нам різнитися?

– Добре кажеш, товаришу, але ж ми ніяка армія, ми просто повстанці. За годину розпливемося і знаку не буде, – Зніяковіло пояснював Олекса. – А може, ти хочеш із своїм капітаном разом? Я не заперечую.

– І куди ви мене штовхаєте? Та ж капітан такий мені ворог, як і вам. А пішов до нього, бо думав що гетьман Україну будує, – подратовано відповів козак.

Тим часом Тарас допоміг капітанові сісти на коня і вивів на дорогу. Капітан ще раз оглянувся, вдарив коня закаблуками й гайнув у напрямі Умані.

– Їдь під три чорти та не попадайся більше, – сердито проказав йому вслід Василь.

– Ваше благородіє! Ваше благородіє! Хлистика забули! – гукнув навздогін Тарас, але капітан уже шпарив таким алюром, що й вітер не дожене.

Сутеніло. На заході, в рожевих тонах, день хилився до спочинку.

Коли хлопці наповнили торби й кишені набоями, від-

битими в карателів, коли присипали землею трупи й заховали зайву зброю в лісі, зійшлися знов на нараду.

– Куди ж тепер? – першим запитав Василь, ласий на пригоди.

– Для нас, після сьогоднішньої сутички, один шлях – до Звенигородки, – сказав Олекса, що вважався за провідника і мав сякі–такі відомості про Тютюнника в Звенигородці, який перший організував Вільне Козацтво.

– І я так думаю! – радісно приєднався Василь.

– А ти, Тарасе, тьопай додому. Тобі ще рано бавитись із небезпекою. І Олекса подав братові обіцяний бравнінг, відібраний від капітана.

– А мене до себе приймаєте? – гукнув козак, що стояв позаду.

– Приймаємо! – разом відповіли хлопці.

Ясні зорі, що висипались на чорному оксамиті неба, світили звитяжцям, як смолоскипи, допомагаючи знайти дорогу до волі.

НЕ ДОВГО довелося панувати ляльковому гетьманові. Хоч він був свояком командирові німецького війська на Україні, фельдмаршалові Айхгорнові, який і сприяв його обранню на гетьмана (обидва були одружені з дочками російського дворянина Дурново), і старанно танцював під німецько–російську дудку, але це весілля тривало тільки сім місяців. Та й за цей час гетьман накоїв багато лиха. Німці зрадили УНР, не дали допомоги проти большевиків, а Скоропадський зрадив самостійність України, проголосивши федерацію з Росією.

Укомплектовуючи свій уряд, Павло Скоропадський закликав до праці всіх московських чорносотенців–шовіністів, що ненавиділи Україну. Це й допровадило до того, що по всій Україні, від повітового старости до міністрів,

при кермі стали москалі. І нові загарбники німці на спілку з старими загарбниками москалями обдирали народ.

Люди на Україні, в першу чергу селяни, дуже скоро переконалися, що нова влада принесла їм тяжче ярмо, як було за царської Росії, що влада гетьмана Скоропадського чужа для них, ворожа й небезпечна. Ця влада навіть відбирає те, що дала революція. Карні загони дошкульніше карають, як під час панщини. Назрівала буря. Частина свідоміших хлопців і чоловіків пішли в загони Вільного Козацтва, а друга, більша частина бідного селянства кинулася з розпуки до большевиків.

Карні загони навіяли такий жах на людей, що вони тікали хто куди.

Так гетьман нерозумними вчинками зміцнював силу большевиків, мимохіть поповнюючи загони червоної армії.

А вже коли москалі спровокували гетьмана 14-го листопада проголосити Федерацію з Росією, терпець народу увірвався. Навіть січові стрільці, що охороняли гетьмана, відвернулися від нього.

Головний отаман Симон Петлюра видав заклик до населення: розпочати всенароднє повстання. Вигнати зрадників і відновити самостійність України.

За тиждень уся влада в Україні знову перейшла в руки Директорії УНР, за винятком Києва, де гетьмана охороняли німецькі багнети.

Як на зло, ще й з іншого боку, зрадила доля Скоропадському. В Німеччині вибухла революція. Німецькі війська були спішно відкликані до Німеччини.

Гетьман Скоропадський переконався що він безпомічний. Народ же його ненавидів. 14-го грудня, через місяць після підписання грамоти про Федерацію, гетьман підписав другу грамоту, що він зрікається влади.

– Бог не дав мені сили справитись з цим великим завданням і я відмовляюся від влади, – признався він нарешті.

Німці змилосердились при кінці над Павлом Скоро-

падським і врятували його життя, вивізши в санітарному авті до Німеччини, під виглядом пораненого німецького вояка.

Так закінчилася безславна епопея самозванного гетьмана, Павла Скоропадського, залишивши по собі трагічні наслідки для майбутнього.

БЕНТЕЖНЕ місто з почуттям непевности очікувало на зміну влади. Ще не встигло згаснути світло сонця на заході, як повітря стряслось від вибухів гармат. Задзеленьчали шибки, заметушились на вулицях люди. Міцно зачинялись дубові двері в крамницях, щільно затулялися вікна, порожніли парки й вулиці. Невдовзі все завмерло. Тільки гримали постріли з панцерника на станції. Снаряди лягали потойбіч міста, і над касарнями здіймалися великі клубки диму. Ще десь зацокотіли кулемети і знову запала тиша.

Ранком у місто з станції посунула сіра, обшарпана, брудна й завошивлена орда нових носіїв свободи, з кулеметними стрічками навхрест розхрістаних грудей і червоними опасками на шапках. Ця дика повінь озброєних людей в першу чергу прийшла до тюрми, відчинила браму, розігнавши варту, і випустила на волю всіх конокрадів та розбійників, тут же пропонуючи їм зброю.

– Ура! Товариші, хай живуть большевики! – галасували визволені злочинці, хапаючи зброю і поповнюючи лави червоної гвардії.

З тюрми ця злочинна ватага, озброєна рушницями, заходила від мешкання до мешкання й "іменем закону" конфісковувала запаси одягу, взуття та харчів.

На високих вежах замаяли червоні прапори з п"ятикутньою зіркою. На будинках підлітки наліплювали нові накази:

"У місті оголошено військовмй стан і запроваджується воєнний комунізм."

– Що це за "воєнний комунізм"? – запитав на пошті службовець свого начальника.

Худорлявий чоловік, середнього віку, поправив на носі рогові окуляри, витер хусточкою спітнілу лисину і значущо, неквапливо, з притиском пояснив:

– Воєнний комунізм – це значить влада без законів. Хто сильніший, на того боці й правда!

– Почекайте, але ми ж живемо в добу розквіту культури й правопорядку! – заперечив службовець.

– Ви помиляєтесь. Ми живемо в часі, коли беззаконня набирає права постійної посілости. В цьому ж і суть воєнного комунізму. Вас може вбити, під закидом контрреволюції, кожний злочинець і не відповідатиме перед владою. У вас мають право відібрати майно, ще нажите вашим батьком, чи дідом, і ви не маєте права протестувати, бо саме такі закони запроваджує нова влада.

У службовця поширились очі і затремтіло підборіддя.

– То що ж тепер робити? – збентежено запитав він.

– Передусім треба постинати з службової тужурки золоті ґудзики, – порадив начальник своєму підлеглому, Андріянові Никифоровичу.

– А це чому?

– Большевики в кожному золотому ґудзику дошукуються буржуя, золотий ґудзик у большевиків викликає таку ненависть, як червона плахта матадора у подратованого бика.

– Пропав я! – вигукнув Андріян Никифорович і кинувся додому. Там же в нього на видному місці висить парадна форма, шинеля з ґудзиками, тужурка з ґудзиками, картуз із кокардою.

На вулиці Андріян Никифорович наткнувся на юрбу червоногвардійців, що громила замкнену булочну.

Навпроти матрос із мавзером при боці доганяв дівчину й кричав:

– Дурочка, абажді, тепер же свобода, все можна!

Над дверима готелю "САВОЙ" світився свіжий напис: "ШТАБ КРАСНОЙ ГВАРДІЇ".

Прослизнувши біля "Савоя", Андріян Никифорович угледів ковбасника Соломона, що навантажував красногвардійцям ковбасу та масло в скриньках.

– Підлизується, – подумав Андріян Никифорович і поспішив далі.

Біля фотографії перепинив його приятель, Семен Степанович, і почав скаржитись:

– Наклали красногвардійці на мене податок: двоє синіх галіфе і зелений френч, а де я їх візьму?

– Не маючи часу на теревені, Андріян Никифорович обминув приятеля й побіг далі. Перед ним марилась шинеля й тужурка з золотими ґудзиками. Може вже забрали?

Пробігаючи біля тюрми, кудою він щоденно ходив на працю, тепер побачив там на варті неголену солдатню з червоними опасками. І саме перед ним широка тюремна брама відчинилася й туди пропустили знайомого, колишнього царського поліцая під охороною двох конокрадів, щойно випущених із тюрми.

– Помінялись місцями, – подумав чиновник і нарешті відчинив знайомі двері свого помешкання. Його зустріла дружина з переляканим обличчям.

– Живий, не арештували? Слава Богу! – схвильовано проказала, поспішаючи за чоловіком до кімнати.

– Давай ножа, швидко! – закричав до жінки.

– Схаменися, чоловіче, що сталося? – ще більше перелякалася жінка.

– Ріж усі ґудзики на шинелі й тужурці, та швидко! – наказав Андріян Никифорович.

– Чоловіче, що це ти собі надумав? – збентежено зарепетувала. Вона ж найбільше любила цей мундир, заради ґудзиків і заміж вийшла.

– В кожний золотий ґудзик червоні стріляють, розумієш? Негайно стинай усі й закопай.

– Боже ж мій! – вереснула жінка, – А як із тими, що біля оксамитової камізельки?

– Ріж усі, з оксамитом разом, коли хочеш жити, – наказував чоловік і шпурляв відрізані ґудзики в чавунець, щоб у садку закопати.

Вночі, пригорнувши до себе тремтячу жінку, Андріян Никифорович сидів у темній кімнаті, коло вікна, й прислухався, як біля тюрми серед ночі часто хтось розпучливо благав пощади і кожного разу ці зойки обривалися пострілом.

– Російський історик Карамзин писав ще за Грозного, – шепотів Андріян Никифорович жінці, – що провідна верства в москалів рекрутується не на підставі вищих якостей, чи моральних вартостей, а виключно на підставі готовности до розбою й насильства. Ось тепер і чуєш та бачиш. Прийшли москалі і показують свою вдачу...

За вікном почало сіріти. Андріян Никифорович глянув на годинника й сполохався. Він за десять років ні разу не спізнився на службу, а вже час збиратися. Пошта розпочинає працю зраня.

– Давай мені дощовик, він із чорними ґудзиками, – попросив жінку і хутенько відірвав від картуза кокарду.

За ніч нова влада перевтомилася й тепер на вулицях старорежимна тиша. Тільки вартові з гострими й грізними поглядами приглядалися до кожного перехожого, чи не побачать в ньому контрреволюції.

К І ЩОДНЯ, Тарас прийшов до гімназії трохи передчасно. В гімназійних стінах він почував себе значно щасливішим, як на квартирі.

Зайшовши в двір, жахнувся: поламані парти, столи, шкільні дошки, побиті шафи й розкидані книжки.

Серед цього румовища порпались дітлахи, гортаючи

книжки й вириваючи з них малюнки.

З вікон другого поверху долітали звуки гармошки й тупіт ніг танцюристів.

На першому поверсі, крізь вікно, Тарас побачив купами перини й подушки, на яких спали стомлені гульбищами червоногвардійці, в п"яних позах.

Почали сходитись гімназисти й комерсанти.

– Що тут робиться? – спантеличено запитав однокласник Купріян у Тараса.

–"Ми старий мір разрушім до основанья, а затєм..."– відповів Тарас словами большевицького гімну.

– "А затєм"? – запитав однокласник.

– "А затєм", большевики, все зруйнувавши, щоб розпочати нове будівництво, витискатимуть з робітника й селянина всі соки, кинуть на захід армію шпигунів і злодіїв, щоб викрасти в буржуїв стару техніку й верещатимуть про успіхи. Хіба ти не догадуєшся, що може статись? Адже ж ще старі римляни говорили, що без набутків минулого годі надіятись на майбутнє, – закінчив Тарас.

Вхід до гімназії охороняв широкоплечий матрос у безкозирці, з карабіном у руках.

Його гострий погляд, витатуйована гадюка на розхрістаних грудях промовисто свідчили про цю людину, яка здібна писати закони лише силою зброї.

– Пошол вон отсюда, буржуйський щенок! – гримнув матрос до комерсанта в шинелі, з золотими ґудзиками.

Комерсант метнувся з двору, як навіжений, не оглядаючись. Гімназисти позадкували до огорожі.

Матрос зухвало сплюнув і почав крутити грубу цигарку.

Нарешті з"явився директор школи. Всі кинулись до нього, як до рятункового човна.

– Добродії! – звернувся він примирливим тоном,– Трапилось лихо. Складіть шкільне устаткування в кутку двора, а книжки занесіть у флігель. Товариші приобіцяли відремонтувати в касарнях вікна і за тиждень звільнити

школу. Тоді й навідаєтесь.

Гімназисти кинулись робити порядок. Комерсанти, закопиливши носа, пішли з двору.

– Іване Миколайовичу, а чому комерсанти нам не допомагають? Устаткування ж спільне!

– Тепер свобода! – безпомічно розвів руками директор і взявся сам до праці.

Матрос, видно, знав українську мову. Почувши, що паничі з золотими ґудзиками тікають від праці, раптом на всі груди гукнув:

– Гей, ви, бєлорукая сволоч! Поворачівай назад, до роботи!

І клацнув замком карабіна.

Комерсанти, ті що не встигли вискочити за браму, злякано повернулися й почали хапати парти, столи, шафи та книжки і зносити на купу.

Матрос спустив карабін до землі, поправив безкозирку й слідкував, як комерсанти працюють. А вони ввесь час зиркали на нього й поспішали.

– Ось хто вміє наказувати, – шепнув до Тараса Микола, хитнувши в бік матроса головою.

– Нагаєм. Це правда, що сила перемагає, але там де сила вітає, любов тікає, – відповів Тарас.

Парти позносили, книжки поскладали, директор уже пішов, і хлопці помаленьку зникали, хто куди. Напереді тиждень вільного часу.

Тарас із товаришами помандрували до міста, подивитися, що там діється. Щойно вони дійшли до Київської вулиці, як побачили метушливу юрбу людей. Серед цієї юрби виднілася знайома постать учня комерційної школи, Мусія Соломоновича, з карабіном і червоною опаскою на картузі, з якого передбачливо було знято кокарду.

– Мусій! – злякано шепнув Тарас до Ілька, показуючи очима в бік юрби.

– Та ще й з карабіном, – додав Ілько.

– Тікаймо хутчіш, – шарпнув Тарас непомітно Ілька

за рукав, і вони повернулись.

Коли юрба зникла з очей і вони відійшли в безлюдний провулок, Тарас розповів:

– Ще зимою, коли ото ми воювали з комерсантами сніжками, Мусій обліпив снігом камінця і вцілив мені мало не в око. Два тижня носив синця. Я зразу ж тоді догнав Мусія, і він відчув силу моїх кулаків. З того часу між нами тиха ворожнеча.

– Ти думаєш, що він може помститися?

– Ще й як! Жиди дуже мстиві. Їхнє завдання робити людям тільки зло й руїну.

– І ти думаєш, що він уміє володіти рушницею, воюватиме?

– Не такий він дурень, щоб воювати, а от у Чека то буде добрим прислужником.

– Але ж Чека переслідує купців, а він же синок багатія.

– Еге, це правда, що багатія, але не українського а жидівського. Жидівська нація заслужила в большевиків недоторканости.

Так розмовляючи, хлопці прийшли до своєї квартири. Переступивши поріг, побачили, що господиня заклопотано пакує хатні речі.

– Це що за веремія в хаті? – здивовано запитали.

– Тікаємо! – сумно відповіла господиня.

– Куди тікаєте?

– Світ за–очі. Вночі приходили за чоловіком, – прошепотіла, допитливо глянувши на хлопців. Хлопці знали що її чоловік, себто господар, працюючи сторожем у Софіївському парку, був пов"язаний із царською охранкою. Тепер напевно хтось із злодійського світу про це большевикам "капнув"...

– А ми де дінемося? – розгублено запитав Тарас.

– Я про це подумала. На Крутому провулку живе наш приятель, він має помешкання для квартирантів, шукає порядних людей. Я порекомендувала вас, підіть до нього.

Хлопці кинулись на вказану адресу.

Міцно збудований чоловік, середнього віку зустрів їх приязною посмішкою. Показав чепурну, невеличку кімнату й запросив місячну платню значно нижчу, ніж деінде.

– То ми зараз перенесемося, – вихопився Ілько.

– Ні, ні, перенесемося завтра, незадоволено глипнув на Ілька Тарас.

– Будь ласка, коли захочете, я завжди дома, – погодився господар.

– Чого ти квапишся, встигнемо, часу досить!

Тарас хотів ще раз попрощатися з хатиною на горбочку, в якій жила його горличка, тому й відволікав зі зміною помешкання.

Цієї ночі хлопці залишилися в хатині самі господарями. Коли захід ще жеврів, а вечірні сутінки залягли тінями і в небі зійшов місяць, а в хатині блиснуло у вікнах світло, Тарас сів на призьбі й прикипів поглядом до чарівного замку, в якому жила "фея", й чекав, чи не сяде коло столу, проти вікна, щоб він, бодай, забачив її.

На небі пливли, поспішали волохаті хмарки, і журно над головою, поруч, шелестіло листя каштану, немов би нашіптуючи про любов. Часом у просвіті вікна, як хмаринка в небі, пройде тінь коханої, й тоді бентежний трепет пронизе тіло.

Тарас слідкував крізь вікно, що робить його Ганнуся. Та ось зненацька вікна потемніли. Вогник каганця в чарівній хатині зник.

– Надабраніч, моє серденько! – мовив у думці парубчак, зітхнув і пішов до хати.

Другого дня зранку хлопці спакувалися, перенесли речі і розташувалися в новому помешканні. Покінчивши з речами, книжками, постіллю та підручниками, поскладавши їх на столі, зважилися ще раз заглянути до гімназії.

Біля дверей на варті тепер стояв у гостроверхому вовняному шоломі, з червоною зіркою на лобі, молоденький червоноармієць і бавився великим пістолем. Він стрі-

ляв у стовбур каштана навпроти. Перевіривши, як пройшла куля в дерево, повертався до дверей, які охороняв, і знову довго цілився та натискав собачку. Голосний звук пострілу викликав у нього веселу посмішку.

– Тікаймо, йому недовго вистрілити і в живу мішень, – злякано проказав Ілько.

– Додому! – погодився Тарас.

Ідучи через Софіївський парк, милуючись розквітлими каштанами, соковитою зеленню трав, чистим потічком Уманки, що дзюрчала між камінців під ногами, хлопці зауважили, як горбиком мандрували в тому ж напрямку дівчата, порушуючи тишу дзвінкими вибухами сміху. Між дівчатами Тарас зразу впізнав Ганнусю.

– Ходімо горбиком, там веселіше, – запропонував Тарас, соромливо зиркнувши на Ілька.

Дівчата, як пишні пави, неквапливо пливуть у соняшному леготі трави, зриваючи сині волошки, червоні маки та голубі дзвіночки, перегукуються та сміються. І в цьому дівочому безжурному сміхові, у цих веселих перегуках відчувалося щось безмежно радісне й чарівне.

Хлопці обминули їх аж на самому схилі горбика, який лагідно спадав до ставка Чорне Колесо.

Тарас у збентеженні аж спотикався, так його хвилювала близькість любої дівчини. Щоб не виказати себе смішним, він назовні пробував демонструвати байдужість і щоразу збивав рукою метеликів на високих батогах галявини.

– Тарасе, почекай! – дзенькнуло позаду, і він мало не впав. Оглянувся й побачив, як до нього стрибала Ганнуся, вся зарум"янена й весела. А навкруги сміялося сонце.

– Я чула, що ти маєш географічний атлас.

– Маю, а що таке? – збрехав, червоніючи Тарас.

І як же він міг сказати, що не має?

– Принеси мені, я буду дуже вдячна! – проказала дівчина, блиснула посмішкою і втекла.

В Тараса світ перед очима то полум"янів, то темнів,

а в роті зовсім пересохло.

– То ти маєш атлас? – здивувався Ілько. – І ніколи не признавався.

– Та я позичив хлопцям у сусіднє село, – виправдувався, ніяковіючи, Тарас.

Аж ось коли несподівано трапилась йому нагода почути звернений до нього голосок дівчини. "Тепер уже я матиму нагоду ще раз зустрінутись із нею", – радів. А щоб Ілько не розгадав його сердечної таємниці, звів розмову на іншу тему.

– Як ти думаєш, чи довго ця нова влада буде в людей спокій відбирати? – запитав товариша, а думкою шугав біля Ганнусі.

– Коли ніхто не прожене, то вічно, – задумливо відповів Ілько.

– Вічно? – похопився Тарас і Ганнуся зразу вилетіла з голови.

– Хочеш, чи не хочеш, а таке може статися. Бачиш, недолугий Мусій кинув комерційну школу і взяв карабін, хоч він ніколи з нього не стріляв. А наші ховаються по закутках, – приглушено проказав Ілько.

А дівчата й далі весело перегукувались, ахкали, реготали, дідько знає, з чого, і забирали всю Тарасову увагу.

– Так, це дуже сумний факт, – якось мрійливо відповів Тарас і почав міркувати, як його дістати атлас. І що він скаже Ганнусі, як атласа нема ані в учителя в селі, ані в аграномів. Де шукати цього капосного і в той же час над усе бажаного географічного атласа.

ЗАХОПИВШИ Умань, большевицька червона армія розташувалась у школах та касарнях, виставивши варту з кулеметами, і покищо гострила пазурі. Місто, що

складалось переважно з жидівського населення, малоросійського міщанства та російського робітництва, мовчазно підтримувало большевиків і було лояльним до жорстоких проявів нового окупанта, до тої зграї, що складалася з деклясованого елементу, босяків, звільнених із тюрми, та збаламученого пролетаріяту.

Але село з консервативним селянством зустріло нових займанців застережливо, а подекуди й вороже. І коли червоноармійці в перший же базарний день відібрали в селянок яйця, курей, молоко та інше, торгівля з містом припинилася. Селяни влаштовували базари на майдані біля сільської церкви. Хто з міщан потребував сільського краму, будь ласка, йди в село. Тому, що кожна влада мала свої гроші, які зникали разом із владою, селянин волів провадити товарообмін.

Червона армія, вирушивши з Московщини на Україну, отримала твердий наказ від самого товариша Леніна: – Хліба, хліба, і ще десять разів хліба, бо загинемо! А до хліба, звісно, треба сала, масла, яєць та городини...

Невдовзі большевики в Україні встановили "продподаток". Ця натуральна здача сільськогосподарських виробів торкалися виключно селянства. Давай хліба! – галасували плякати.

В села посипались накази здавати новій владі збіжжя, сировину, худобу і навіть взуття та одежу.

Такий наказ отримали і в Дмитрушках. Село велике і на нього, згідно з большевицьким розподілом, припало тисячу пудів зерна.

– Ого, мудро підрахували! – зауважив член сільської управи. – Чи це з десятини, чи з двора, чи на душу населення розподіляти?

– Почекай, ще встигнемо розподілити, – відповів другий, що мав ліпший досвід.

Стараста ще раз уважно перечитав наказ, примружив око й почухав потилицю. Потім неквапливо висунув шухляду й поклав туди папірець, долучаючи до півсотні інших

подібних наказів.

– Хай полежать, – байдуже сказав староста. – Що влада – то й наказ. І де вони стільки паперу беруть? Хліба давай, соломи давай, дров для касарень давай, людей ремонтувати містки давай, підводи перевозити військо давай. І коли вже настане час, що нам будуть давати?

– Почекати то й почекати, – відгукнувся селянин, що смалив у кутку люльку. – Тиждень другий і цих дідько візьме, – філософствував він. – А головне – "Не поспішай поперед батька в пекло".

На цьому управа й закінчила свою ділову нараду. Не поспішати.

За кілька днів з міста прийшло нове попередження:

"Коли селяни не здадуть належного з них продподатку, будуть застосовані кари військового часу".

– От біда, і що його робити? Ці кровопивці й село можуть спалити, – журно застерігав сивоголовий староста.

– Напиши, що в селі цього року неврожай був, – порадили йому більш кметливі.

– Чуєш, – звернувся староста до писарчука, що сидів за столом, – Так і пиши!

Коли відповідь було написано, староста старанно підписався й ствердив свій підпис старорежимною печаткою. Всі заспокоєно розійшлись.

Але це хитре селянське зволікання червоним не сподобалось. Другого дня в село пригнався загін вершників-головорізів.

– Хто тут голова? – гримнув, вскочивши до управи, старший.

– Ми голови не маємо, а старостою випадково обрали мене.

– Чому продподатку не здаєте в місто? – визвірився старший.

– А хіба я знаю? – знизав плечима староста.

– Ти для села продрозвьорстку отримав? – присікався до нього.

– А чи я розумію, що то за продрозвьорстка? Папірців ми отримуємо дуже багато, – і розвів руками.

– Ти наш продналог зареєстрував у книзі? – накинувся старший на писарчука.

– Ось він тут схований, – злякано відповів хлопчина і висунув шухляду.

Старший побачив купу різних наказів.

– Я тебе, чортів мужик, запитую, хто тебе, такого дурня, вибрав старостою?

– А хіба мені відомо? – добродушно кліпав очима староста. – Я, пане, й сам знаю, що трохи дурнуватим уродився, та що я зроблю?

– Я тобі не пан, а товариш, понімаєш? – стишено проказав старший і витер чоло. Він думав, що мужики на цей тривожний час навмисне поставили дурня. Але старший помилявся, староста був хитріший за нього.

– Нащот вашого панства, то може я й помилився, бо, справді, пани чемні, а от нащот того, щоб бути вашим товаришем – ніяк не можу, вік не дозволяє. Ну й як мені, сивоголовому, з вами товаришувати? – розвів староста руками.

– Панів, старичок, ми в чорному морі потопили, а тепер усі рівні, себто, товариші, понімаєш?

– Ніяк не второпаю. Я думаю, що коли ви мені наказуєте, то ви пан. От і все.

– Ну, гаразд. Торопай собі, як хочеш, а податок давай. Скликай сходку!

– Охріме, паняй до дзвіниці і бий два рази, тільки міцно! – звелів староста писарчукові.

Охрім дуже здивувався. Два рази підряд б"ють у дзвін, як когось грабують.

Невдовзі селом покотилися голосні звуки дзвону.

Бам–бам! Бам–бам! Бам–бам!

Люди хапали рушниці, витягали з під стріх "куцопали", брали вила, коси, сокири й поспішали на майдан.

Що буде, те й буде, а тисячу пудів зерна не дамо, –

думав собі староста.

Управа містилася на тому ж самому майдані, біля церкви.

Проти Управи швидко росла, збільшувалась юрба з вилами, косами й кілками. Ті, що з рушницями, ховалися позаду.

– Гей, староста, що це в тебе за парада збирається з вилами? – занепокоєно запитав старший, відчувши небезпеку. А коли помітив збоку у провулку пару десятків з рушницями, цілком перелякався.

– Ми, товаришу, на сходку завжди приходимо з оружжям, а я хіба знаю, що станеться?

Старший, що приїхав із загоном вершників-головорізів, мав плян захопити з села десяток заможніших селян-закладників. А тепер...

А люди йшли і йшли, збігалися, хто з кілком, а хто з довгою залізякою. Були вже й на конях.

Червоні вершники полохливо поздіймали рушниці й приготувались до захисту.

– А що то за вояки, он там, у провулку? – звернувся з запитом старший до старости.

– А хіба я їх питав? Здається, цієї ночі в селі ночують махновці...

– Махновці? В селі ночують махновці? Багато їх?

– А я хіба знаю? Думаю, що сотні дві набереться.

Червоні вже не раз мали клопіт із махновцями.

– Подайте бричку! – гукнув старший.

За хвилину бричка підскочила, старший сів і погнався до Умані, за ним вершники.

– Розходьтеся додому! – весело сказав староста до людей.

– Другого дня староста звелів за селом від Умані виставити варту й копати окопи.

ТАМ, ДЕ СТУПАЛА большевицька нога, зразу ж починала діяти диктатура пролетаріяту. Ця назва наводила страх не тільки на панів, капіталістів, чи поміщиків, а навіть і на звичайне бідне населення.

Але щоб цей страх підсилити, довести людей до отупіння, вслід за диктатурою виростають контролюючі, надзірні установи, грізні й нищівні, під назвою Чрезвичайних Комісій.

Для цих установ не існують закони. Все, що вони роблять, якими засобами діють – є закон. Такого чуда, таких новотворів ще не бачив стіт. Найтяжчі злочини, найжахливіщі методи їх праці узаконені.

Це, справді, були диявольські установи.

Хто ж у цих установах працював, виконував злочини супроти людства, супроти того ж самого пролетаріяту й селянства? Бо ж у такій установі годі й подумати, щоб працювала людина з душею. Там міг працювати тільки вивиродок, вроджений катом.

На Україні ці страшні установи комплектувалися переважно з чужинців. Тут були лотиші, китайці, німці, поляки, москалі, подеколи українські покидьки. Але керівниками підбиралися жиди.

На голову Всеросійського Чека Ленін призначив Фелікса Дзержинського, поляка з походження, дворянина за соціяльним станом. Саме поляка призначив Ленін, щоб був він безжалісним до всіх націй, зокрема до української.

Дивним було те, що кадри Чека, провідники здебільша підбиралися саме з жидівства. На Україні не було найменшої, навіть районової клітини Чека, де б не було жидів. Ця масова участь жидів у тій страшній установі викликала в українського населення палку ненависть. Кожний, хто хоч раз побував на допиті в Чека, де слідчим був жид, повертався довіку жидівським ворогом, перенісши нечувані

досі тортури. Здавалось би, що місця слідчих в таких установах мусіли б займати здібні люди. В Чека було навпаки. Обов"язки слідчого доручалось людям без серця й душі, головорізам, дегенератам, найогиднішого гатунку катам.

Найбільше слідчих було з жидів, а виконавці – лотиші. Колись дослідник опублікує прізвища слідчих. Аж тоді світ впізнає жахливу правду.

Відомий жидівський діяч Борух Леві, в одному з листів до свого приятеля, Карла Маркса, писав:

Увесь жидівський нарід, як цілість, буде являти собою Месію. Він володітиме світом, об"єднуючи навколо себе людство всіх рас і націй.

Сини Ізраіля скрізь будуть керівниками. Зверхники жидівської раси володітимуть усіма скарбами світу. І тоді здійсниться наша мрія, записана в Талмуді.

Тому першим завданням Чека було відібрати в населення цінності, золото, найменший кусник цього дорогого металу чи то в обручці вінчальній, чи то в хрестикові спадковому, і все це відібране золото, тяжкими зусиллями придбане людиною, було поділено. Частина йшла в Кремль для зміцнення большевицької влади, а друга половина таємними шляхами – до світових жидівських банків, для фінансування світової революції.

З приходом до влади большевиків, пошанівка до чужої власности минула, як сон. Все, що існувало на Україні, рухоме й нерухоме майно земля, ліси, заводи, ріки належало московському окупантові – большевикам.

Кожний українець в Україні під час революції не раз чув з уст хвалькуватих з природи жидів:

"Ви вже в мішку, ще тільки треба зав"язати".

Жидівський народ протягом тисячолітнього скитання по світі виробив у собі нечувану гнучкість, пристосовництво, пронирливість, здібність при кожній ситуації знайти для себе користь, спритність у торгівлі, вмілість творити зв"язки, і цими прикметами дуже став у пригоді больше-

викам. Жиди допомагали не тільки в розбудові совєтської держави, не тільки в зв"язках із заходом, а й своїми політичними впливами творили на цілій земній кулі прихильну опінію для большевиків.

Друга частина жидівського народу, нижчий прошарок, зокрема, розпаношене шумовиння вулиці, жорстоке й кровожадне до всіх і вся, масово ринуло в революційний вирій державного перевороту, поповнюючи ряди червоної армії, комуністичної партії та органів безпеки – Чека, навіки поєднавши з собою всі злочини, заподіяні людству цією установою. І ця ворохобна частина жидівської нації вкрила ганьбою на віки вічні не тільки себе а все жидівство.

Була ще й третя, найбільш численна, частина жидівського населення, трудолюбива, мирна, доброзичлива й гостинна. Вона, по змозі, чесно працювала і навіть допомагала українському населенню, обурюючись вчинками своїх одновірців.

Але це ставлення чесних жидів не могло загладити, вибілити злочинів тих жидів, що робили людям зло, що руйнували в кожній державі усталену мораль, що заохочували невдоволених до руїни.

Жидівський провід про це знав і знає, але всіх ігнорує, покладаючись на свої впливи в усьому світі й на силу золота, яким володіє.

Але гнів народний – страшна сила. Цей гнів не раз відчули на собі жиди. Однак, зарозумілих і гордих, історія їх нічому не навчила.

Найстарішим народом на земній кулі, який оформився в націю – історія знає жидів. Біблія стверджує, що першими пророками були жиди. Перші закони написали жиди і найдивніше те, що ці закони першими потоптали жиди. Першим біблійним зрадником на землі, як стверджує історія, був Юда. І звідси вся трагедія жидівської нації.

Зрада не дала жидам змоги створити свою державу. Зрада розпорошила їх по земній кулі. Всі більші державні зради, заколоти, революції, атентати виконувалися при

активній участі жидів.

Чрезвичайна комісія – большевицький витвір, побудована на злочині і зраді.

Найстрашніше слово у всі часи при всіх обставинах – ЗРАДА. Юда зрадив Христа. Але жиди й далі зрадою та обманом здобувають у світі найбільшої могутности й багацтва. Вони забувають що тільки правда переможе.

ЗУМАНІ поліційна година. О шостій вечора місто порожніє. На в"їздних шляхах – посилена варта. Вивіски на установах і крамницях перефарбовано на большевицькі, червоною фарбою, і українські назви знову змінено на російські. Московські шовіністи підняли голови й навкруги чути лише російську мову.

Страх із появою Чека запанував усюди. За тюрмою щоночі зойки й постріли. Біля тюрми черги з передачами. На убогих базарах большевицькі червінці витиснули керенки, що їх носили тепер нерозрізаними газетними аркушами. Українські "лопатки" та гривні і навіть улюблені селянами царські "катеринки" зникли. Вся торгівля, за наказом, провадилась червінцями.

Селяни міські базари збойкотували.

– Босяцкої влади годувати не будемо, – відповідали вони й організовували базари в селі на майдані, біля церкви.

Селянин вірив, що розбійницька влада не довговічна. І, як часто трапляється, помилився.

"Мене з мужика ніхто не скине", – сказав і теж помилився.

З природи чесний, як у поведінці так і в справах, селянин вірив, що закони пишуть мудрі люди, і за свою працю при кожній владі він отримає, мусить отримати належну й справедливу винагороду–плату.

Нова влада вимагає продподаток, а замість винагороди дає поквитовання.

– Рятуйте, грабують! – галасував у душі селянин, але на поміч ніхто не поспішав.

Селянин наполегливо й далі поліпшував свою господарку, перемагаючи труднощі. Щось заберуть, а щось і собі лишиться, – потішав себе. Бо як же можна жити, склавши руки? І тому кожний день, як ціле життя, ущільнений, кожна година на обліку, дорога й неповторна. Людина в селі не має права згаяти й однієї хвилини без того, щоб не внести користи в свою господарку...

А життя пливло своїм віковічним руслом.

Як і передбачав директор, навчання в гімназії розпочалося за тиждень. Першого дня не всі учні прийшли на навчання, тому Тарас вийшов із школи й розглянувся з бентежним хвилюванням, шукаючи Ганнусю. Атлас він дістав і не знав, чи принести до гімназії, чи на квартиру. Постоявши трохи, переконався, що й дівчата не прийшли. Схилив голову й зажурено подибав на вулицю. Ілько не прийшов, так само дома. Раптом позаду хтось гукнув:

– Тарасе, почекай!

За ним поспішала, повна руху, радости й буйної юні, усміхнена Ганнуся.

– Ти чого це кидаєш напризволяще дівчину? – запитала з лукавим докором.

Ну, розуміється, коли б це десь у парку, чи на безлюдному затишному моріжку, він би згарячу притиснув її й поцілував. А так...

– Думав, що ти не прийшла, – радісно проказав, гамуючи збудження.

– Ти приніс обіцяне? – запитала, пробуючи йти поруч, у ногу.

– Достоменно дістав. Але залишив на квартирі. Як тобі передати?

І глянув на неї. Боже, які гарні її великі карі очі!

– Принеси на квартиру! – проказала й посміхнулась.

Тарас саме цього й хотів. Хоч краєчком ока заглянути в дівчачу святиню. Побачити, як вони там живуть.

Вони йшли поруч Садовою вулицею, наповненою пахощами каштанів, а чисте повітря, пронизане сонцем, крізь віти дерев здавалося мережаним вправними пальчиками вишивальниці. І від цього ще веселіше робилося на душі. Вони йшли і снували між собою безмовну, тиху, ніжну любов. Тарас зиркав на Ганнусю і щоразу ловив її соромливі погляди. Вони обоє думали про одне. Про молодість, що буває коротка. Для них не існувало ні большевиків у місті, ні відчайдушної боротьби, що палахкотіла по Україні, ні накладеного на їхніх батьків владою продподатку.

Для них життя співало пісню.

– Які ж ти тепер книжки читаєш, що й не признаєшся? – запитала Ганнуся, і Тарас помітив, як на її обличчі погустішав рум"янець. Їй хотілося розмовляти.

– Захоплююсь усе ще Кащенком. Хай знавці літератури як хочуть розцінюють його творчість, але Кащенко для нас такий же, як для поляків Сенкевич. Він збуджує нас, запалює приспану козацьку звитяжність.

– Треба й собі прочитати щось Кащенка, – сказала Ганнуся.

– А ти що читаєш?

– Легеньке, що тепло впливає на почуття. Навкруги так сумно, от і шукаєш веселого в книжці. Якась туга часом нападає, а хочеться радости.

І Тарас знову впіймав на собі її погляд.

– Бачу по обличчі, що й тебе якась жура облягає, – продовжувала вона, крадькома поглядаючи на Тараса.

– Мені з тобою так гарно, що й пояснити не можу. Давно я вже не мав такої щасливої прогулянки, як сьогодні.

– Та й чого ж, кожна людина пробує будувати сама своє щастя, – мрійливо відповіла.

Цю відповідь Тарас сприйняв, як натяк на можливі і в майбутньому їхні зустрічі. І це його безмежно втішило.

На дерево перед ними стрибнула вивірка. Скочила по стовбурові на гілочку, зачепила листок і зірвала його. Живий дотепер свіжий листочок, підхоплений повітрям, пролетів між вітами, деревами і впав на траву. Нема йому більше вороття до гілочки, ніколи вже не повернеться до свого каштана. Так і молодість, не вернеться вона.

Вони зупинились. Їхні серця були переповнені незахмареним щастям. Приглядаючись до вивірки, що так безтурботно й легко перескакує з гілки на гілку, не боячись упасти. І людина перескакує щоденно в житті страшні небезпеки та все шукає радости. Цю радість Тарас із Ганнусею знаходили у соромливих поглядах, у обережних дотиках ліктем чи рукою одне до одного.

Рушили далі.

– Я оце йду з тобою й думаю, – вів далі Тарас, – що таке щастя? Як розуміти це почуття людське, досить химерне і в кожного різне? Я зустрічав людей, що найбільше щастя відчували, спостерігаючи дозрілу свою ниву з тяжким колосом. Я бачив і таких, що для них найбільшою радістю було обманути іншого. Це в торгівлі. От спробуй жидові передати гроші й відвернутися. В нього тоді очі засвітяться ясніше, як усі свічки в синагозі. Є багато людей, що в грошах вбачають вершок щастя. А от для мене найбільшим щастям є мати щирого й вірного друга, приятеля, товариша. Людина, що має такого приятеля, чи приятельку в житті, є найщасливіша... Мені здається, що щастя приносить не золото чи коштовні речі а... любов,– стишено закінчив Тарас і ще раз зиркнув поглядом на дівчину.

Своїми думками, філософськими медитаціями він хотів освідчитись дівчині, виявити свої сердечні почування. Він говорив і ввесь час намагався по обличчі дівчини виявити її почування до себе. Але дівчина щоразу робилася все суворіша, поважніша, настороженіша. Властиву їй милу й привітну посмішку немов вітром здуло. Очі ще більше поширились, округлились, постать виструнчилась, кроки

зробились твердішими, тяжчими. І вся вона стала наче старшою і трохи гордою. Слухала мовчки, не проронивши й слова і ні разу не глянувши на Тараса. А коли наблизились до її квартири, на мить зупинилась і приглушено проказала:

– Дякую тобі, Тарасе, що провів. От я вже й дома. Заходь, як матимеш час.

Боже мій, та в Тараса для Ганнусі часу – море!

– А сьогодні можна тобі принести атлас? – з тихим смутком запитав.

Вона якось дивно оглянула Тараса і сказала:

– Приходь! – повернулась і хутко зникла.

"Невже я її чимсь образив?" – злякано подумав хлопець. – То весела й близька, а то холодна й недоступна.

А дівчина подріботіла літніми сандаликами, блискаючи на сонці білими, чарівними литочками. Тарас іще постояв хвилинку, зітхнув і раптом зірвавшись, стрімголов полетів додому. Ухопивши приготований атлас, він щодуху біг до Ганнусі. Хоч би кудись не пішла. Саме добре, що нема дівчат. Але Тарас забув, що в хаті є баба Турчиха, в якої дівчата винаймають житло.

Так і сталося. Хатина з двох кімнат, в одній дівчата, а в другій господиня. Дверей між кімнатами ніколи не існувало, й тому дівчата ділилися таємницями завжди пошепки, або викладали їх на аркушиках паперу.

Ганнусю Тарас застав за столом, над книжкою. Чи читала вона, чи мріяла – хто знає.

Тарас привітався до господині, що суворо глипнула крізь окуляри з своєї кімнати, і без запрошення легенько присів на лавці, проти дівчини. Поруч сісти посоромився. І в тій же хвилині щось йойкнуло в грудях, дрібненько затремтіли руки з атласом.

– Щось цікавого читаєш? – стиха запитав і підвівся, щоб глянути. Ганнуся хутко закрила книжку й відсунула. Ґі де Мопасан, – встиг прочитати прізвище автора Тарас. Але з цим письменником він був не знайомий.

– Покажи атлас, – промовила дівчина, і Тарас побачив, як на її щічках зацвів рум"янець, а в чистих та глибоких очах спалахнуло зацікавлення. Які у неї гарні та довгі вії, – подумав.

Подав дівчині атлас й напружено спостерігав. Ганнуся поквапливо перегорнула палітурку і зараз же натрапила на Тарасів вірш:

Дорогій Ганнусі! – прочитала вона і глянула на Тараса такими спантеличеними очима, що він аж знітився, схилив голову, червоніючи до самих вух.

Кожну ніч до рання
Я не сплю, й не знає
Моя люба Ганя,
Хто її кохає.
Мої сумні очі
Світяться зірками,
Коли тебе бачу
У садку з книжками.
Коли ж прийде щастя,
Що буду з тобою,
Посміхнися, серце,
Та махни рукою...

– Це ти написав? – густо червоніючи, запитала.

– Це для спогаду, може... гніваєшся на мене? – і підвів очі, повні страждання.

– Дякую. Я так гарно написати не вмію. Ти ще маєш вірші?

– Часом бавлюся, але не знаю, чи вони чогось варті, – і на чолі у нього виступив піт.

– Принеси мені, я люблю читати гарні вірші, – посміхнулася Ганнуся так ласкаво й привітно, як ніколи.

– Значить, не гнівається, – радісно й щасливо зітхнув Тарас.

Ганнуся ще раз прочитала віршика, обережно склала вдвоє і заховала в бльокнот. Її обличчя ожило, посвітлі-

шало, очі заблистіли, а на щічках вирізьбились привабливі ямочки.

– Ти гарний хлопець! – посміхнулась, але не глянула.

В Тараса серце заспівало так солодко, як у кожного закоханого. Він аж на лавці засовався.

– А ти чарівна фея, – мов би жартома сміливо відповів компліментом і дивився, як на святиню.

– Іди додому! – раптом сказала Ганнуся і її обличчя збентежилось.

Тарасова душа заніміла від жаху. Він незадоволено підвівся. Така гарна розмова розгорнулась, а вона проганяє. І що це з нею сталося?

Та обернувшись, помітив, що стара Турчиха ввесь час підслуховує їхню розмову. От стара відьма, все зіпсувала! – вилаявся думкою. Стояв і гадав, чи подати Ганнусі руку, чи так піти. Як же хотілося відчути її тепло в своїй долоні. Але Турчиха знову зайшла в кімнату. Пройшов до дверей і оглянувся. Ганнуся посміхалася трохи сумно, але лагідно і вдячно.

– До побачення! – сказав і вийшов.

– Дякую, що приніс атлас! – голосно відповіла Ганнуся, не так для Тараса, як для Турчихи, яка всім цікавилася.

Опинившись під теплим сонячним промінням, Тарас веселенько зітхнув. Гарний був для нього день. Якимсь шостим чуттям догадувався, що Ганнуся його любить, тільки соромиться виявити це. І як же їй не соромитись, коли він, хлопець, соромиться. Скільки йому треба було сьогодні зусиль і відваги, щоб, бодай, натяками освідчитись перед нею. І вона напевно це зрозуміла. От і добре! Не буде ж він усе життя ховати свою любов. І Тарас пішов на зустріч теплого сонця енергійно розмахуючи руками і твердо ступаючи ногами.

НА ТЕМНОМУ екрані теплої ночі, у золотих спалахах багаття, білими стінами світилася древня церква. Виструнчивши урочисто–високо в небо золоті хрести, вона завжди підіймала людські серця до Бога. Вузькі та високі старовинні вітражі на вікнах блимали різними барвами одіння святих, що скорботно приглядалися до табору, розташованого біля підніжжя церкви.

Вздовж плетеної мереживом залізної огради, стояли прив"язані коні й спокійно хрумтіли сухий овес, насипаний у скриньки, та живилися сіном, почепленим снопиками на ограду. Трохи далі темними сильветами виднілися гармати, поміж якими покотом спали козаки.

Біля ватри метушився без сорочки широкоплечий козак і виконував містичні вправи. Він старанно нагрівав на вогні дно казанка, а потім біг до щита гармати й водив казанком по розвішаній на щиті сорочці.

– Оце ж тобі кров козацьку пити, оце ж тобі тіло біле гризти, оце ж тобі сон у мене відбирати! – чаклував він, і чутно було, як під гарячим казанком щось потріскувало.

Полум"я ватри то вибухало, то пригасало, і від цього гола спина козака вигравала фіолетовими або темно–мідними відливами.

– Здоров, Олексо! – почулося приглушено з темної ночі, і в світлі ватри блиснула постать Василя. – Кому це ти зуби замовляєш?

– Вошам крила обтинаю.

Василь підійшов до вогню.

– І ти думаєш, що цим урятуєшся від вошей?

– Бодай, маток винищу, щоб менше плодилось.

– Цікаво, чи в панів воші водяться, чи тільки блохи?

– Пани з вошами в приязних відносинах, наніч до наймитів та до коханок посилають.

– А чи ти чув, що недалеко якась кавалерія підночовує?

– Та чув. Але в мене жодного гарматня немає на випадок сутички, – журно проказав Олекса, все ще притискаючи дно гарячого казанка до швів сорочки, за якими ховалися воші.

– Гаразд. Я тобі дам дві шрапнелі, але ти мені зроби послугу, – запропонував Василь.

– Яку саме?

– Засмаж оцю здобич!

І витяг із за спини ще теплу курку.

–Де це ти поцупив? – аж засміявся голодний Олекса.

– Купив Пилип, мало не влип. Отже, грій окріп і ошпар пір"я, а я тим часом принесу шрапнелі.

Олекса хутенько зачерпнув із відра в казанок води і почепив його на триніжці над вогнем.

Василь притаскав два тяжких стрільна й поклав у передок Олексиної гармати.

– Я коли дістану стрільнів, поверну тобі, – приобіцяв Олекса.

– Та вже, як пощастить. Минулого разу нам трапилась нагода легко відбити в Махна, я тоді здобув повний передок. Ще й тепер маю.

– А в мене нічого не вийшло. Передній виїзд прошили кулеметом, і я затримався, – бідкався Олекса.

– Олексо, окріп парує, давай шпарити курку, щоб ад"ютант не нарвався, – наглив Василь.

– Встигнемо, гарячіший окріп ліпше змиває пір"я.

Щойно Олекса це проказав, як із–заду почулось:

– Що, хлопці, не спиться?

І на світло вийшов сотник із наганом при поясі, з далековидом. У повній готовності.

– Чайком хочемо трохи сон розігнати, – зметикував Василь і кинув збоку на землю курку та непомітно прикрив її чоботом.

– А що це в тебе там під ногами? – раптом звернув

увагу сотник і нахилився. В світлі ватри блиснула курка.

– О, диви, курка! І де вона взялася? – здивовано вигукнув Олекса.

– А я думав, що це під ногами плутається кінський кізяк, та й відгортаю чоботом, а воно – курка, – в унісон приятелеві додав Василь.

– Та я ще звечора бачив, що тут собака копирсався, а воно от де причина! – підсилював брехеньку Олекса, виплутуючись із прикрого становища.

– Ну й артисти ж ви! – засміявся сотник. – Це ж уже здається, втретє собака тобі курку чужу підкидає? – звернувся сотник до Василя.

– Який там третій! Адже ж тільки два рази такий випадок трапився, – поправив Василь.

– Це правда, що два рази з куркою а третій раз із гусаком, – пригадуєш?

– Ви, пане сотнику, напасть на чесну людину наводите, адже ж із гусаком справу було точно вияснено, не моя то вина, бо ж дохлий був гусак, – виправдувався Василь, уславлений тим, що завжди знайде м"ясо на вечерю.

– То ти думаєш, чортів куролапнику, що я не чув вашої розмови про курку? – посміхнувся сотник.

– Невже чули? А може помилилися?

– Помилився? Зараз з"ясуємо. Кажи, де вкрав курку? – напосівся сотник на Василя.

– Пане сотнику, як уже на те пішло, правду скажу, що цю ялову курку я в господаря чесно виміняв. Чоловік сам мені сказав: забери цю стару курку, що тільки зерно переводить, а яєць не несе. От я й виміняв.

– Виміняв? Гаразд. Веди мене до того доброзичливого господаря!

– Та хіба ж я втраплю до нього в таку пору та ще й у чужому селі? – промимрив Василь.

– Тоді три доби арешту! – грізно прорік сотник.

– Ходімо, хай моя совість буде чиста! – погодився Василь, і вони пішли.

"Ну, Василеві не вперше викручуватися", – подумав Олекса, не вмішуючись у розмову.

Приготований окріп він заправив перепаленим на вогні в залізній ложці цукром і зробив солдатський чай. Дістав окраєць черствого хліба й підживився. Курятиною смакував тільки в думці. І знову згадав про Махна, що загарбав безкарно в людей не курку, а тисячі голів худоби. От би відібрати!

В свіжій нічній прохолоді відчувався ранок. На сході посвітлішало небо, і на зеленій траві та на листях дерев показалася роса.

– Пане сотнику, я маю одне прохання, – звернувся півголосно дорогою Василь до командира батареї.

– Що саме?

– Дозвольте мені з господарем першим поговорити, може ж бути таке, що він спросонку щось наплутає...

– Добре, дозволяю, – посміхнувся сотник, цікавий побачити, як Василь буде цим разом викручуватись.

Василь легко відшукав знайому хату, зайшов із сотником у двір і постукав у вікно. Блиснув каганець, а невдовзі зашарудів засув і на порозі вирізбилась могутня постать середнього віку селянина.

"Цей коли б упіймав у курнику, надер би чуба", – падумав Василь і привітався до господаря. Сотник терпеливо стояв осторонь. Дядько мружив заспані очі й чухав розхристані груди. Здивовано чекав, що скажуть ці непрохані озброєні гості.

– Дядечку! – благальним тоном розпочав Василь. У мене заслаб товариш, дуже потребує допомоги, змилуйтесь!

Насторожений дядько посміхнувся й співчутливо запитав:

– Чим же я допоможу, коли не розуміюся в медицині.

– Ще й як ви, дядечку, розумієтесь! – вів тихим і журним голосом Василь. – Мій товариш дуже перестудився...

– То йому липового цвіту треба заварити, або холодної м"яти, – доброзичливо порадив дядько.

Сотник стояв і ледве стримував себе, щоб не зареготати. От який Василь комедіянт.

– Не поможе м"ята. Доктор приписав бульйон з курятини. Каже, тільки курка може врятувати його життя. Мені хоч стару, погану, криву, ту, що має здохнути, продайте або заміняйте.

– От лихо,– почухався дядько. – Ще тільки три курки залишилось на господарстві, а було три десятки. Геть перехожі солдати покрали. Та коли вже така біда, дайте хоч чарочку соли, на зуб не маємо, вже тиждень несолоне їмо, – попросив господар.

– Дядечку, їй–же Богу, і ми несолоне їмо, вже місяць нудить. Але я вам щось інше приніс, гарматну гільзу. Дві кварти зробите, онукам вистачить, – сказав Василь і взяв із призьби гільзу, що приніс ще тоді, як за куркою приходив, на всяк випадок, коли б упіймали...

– От і добре, гільза справді пригодиться на кухлики до води. Я ось зараз піду, здійму вам курочку.

І метнувся до хліва.

– Не турбуйтеся, дядечку, – зупинив його Василь, – ви можете перестудитись, ви ж роздягнений. Я сам піду візьму.

– Але ж ти не знаєш, як узяти, всіх розполохаєш із сідала.

– Що ви, дядечку, щоб я та не знав, як злапати курку? Ані писне! – образився Василь.

– Та ж ти можеш ухопити несущу.

– Ні в якому разі, я вже знаю, як вибирати. Візьму найстарішу, що півнем співає...

Але господар нізащо не хотів пустити в курник чужу людину.

– Ні, ні, сину, вже ти там і підра поламав би і павутиння все позбирав би, піду сам.

– Та ж дядечку, щоб вас не турбувати, з ліжка не стягати, я вже узяв, ось вона!

І показав господареві мертву курку.

Дядько аж присів від несподіванки.

– А Господи, вже взяв! Навіщо ж з ліжка стягаєш, спати не даєш? Узяв то йди вже під три чорти! – гнівно сплюнув і ступив у сіни.

– Пане господарю, почекайте! – гукнув сотник і вийшов із–за стіни.

– Чого вам треба? – сердито обізвався господар.

– Я сотник частини, а це мій козак. Привів я його до вас із куркою, щоб мати підстави для покарання. Будьте певні, що він сьогодні отримає п"ятнадцять нагаїв. Дітям буде заповідати. Злодіїв ми суворо караємо.

– За оте погане курча п"ятнадцять нагаїв? Та що ви, пане сотнику, Бога в серці не маєте? Та ж і мій син десь в армії Петлюри, може, голодує. Я цьому козакові дарую курку, хай годує хворого. Він так гарно вміє виправдовуватись, що дай Боже кожному. Та ж і гільзу приніс в обмін, він не злодій, – проказав господар, і зачинив за собою двері.

– А я вам що казав, пане сотнику, хіба брехав, що курку господар мені подарував? – ухопився Василь за дядькову добродушність.

– Завтра перед сотнею звелю дати десять нагаїв! – відповів сотник.

Щойно Василь та сотник вибрались із закутка на широку вулицю, як скаженим галопом до них підлетів вершник.

– Пане сотнику, небезпека! За селом, в десяти верствах, рухається кіннота Будьонного!

Сотник підняв поли шинелі й кинувся до церкви, де стояла батарея. Василь біг позаду, тримаючи в руках курку.

– Підіймайсь! – дав команду сотник.

Козаки, як навіжені, схоплювались і протирали заспані очі.

– Підіймайся, вставай! – кричали один за одним нічні дозірці, що вартували з двох боків майдану.

– Запрягай! – дав сотник другу команду, і тої ж миті почали іржати коні, бряжчати ланцюги, тарахкотіти скриньки.

Василь кинув курку в передок і помагав запрягати хлопцям коні. Навкруги заворушилось, зашуміло, загуло.

– Панове! – крикнув сотник, перемагаючи шум, — кіннота Будьонного в десяти верствах за селом, на північ. Стрілен ми не маємо, нам треба вирватись під укриття ліска й зайняти на узліссі оборонну позицію з рушницями. Інакше ми пропали! Марш—марш!

Перша гармата ірвонула трипарною запряжкою, як зграя вовків. За нею друга, потім третя, четверта, і дві підводи обозу.

– Першій гарматі прикрити відступ! – гукнув сотник, підскочивши верхи до Василя. Він знав, що перша гармата має кілька стрілен.

– От чорт, а я віддав два стрільна, – вилаявся мовчки Василь, отримавши бойове завдання. Тепер йому треба найбільше стрілен.

Гучно дзвеніла під кінськими копитами земля, високо здіймалася від колес пилюга.

Вискочивши з села, козаки побачили, як полем легенько здіймався сивий туман і творив загальну небезпеку. Хто його знає, де той ворог. Може, він уже під носом. Але цей туман і для ворога був перешкодою. Батарея летіла чвалом. Сотник вів на захід, до ліска, який був зазначений на одноверстці—мапі.

На сході білим крилом махнув ранок, і туман почав танути. Вже було видно лісок, а під ногами, в пожовклій стерні, блистіла самоцвітом роса. Сонце кинуло промінчиками й запалило радість у козаків. Їдуть не всліпу.

Олекса на передку, що підскакував на кожній ямі в полі, тугіше затиснув на шинелі пояс, заклав до карабіна обойму і взяв на забезпечення, щоб бути готовим до несподіваного нападу ворога.

Позаду гримнула гармата і тої ж миті розлігся вибух

стрільна. Це вже Василь дає чосу будьонівцям шрапнеллю, – подумав Олекса й цупкіше стис карабіна.

Коні, відчувши небезпеку, взяли ще жвавіше. Суха земля, немов сніг зимою, летіла з–під кінських копит і засипала очі.

Ще гримнув постріл, а за ним розсипалася шрапнель. Напосідають.

Їздові чешуть коней по боках гарапниками, і коні, як скажені, тяжко дихаючи, мчать широким чвалом. Однак, лісок наближався повільно. Раптом з боків зацокотіла рушнична стрілянина, а між нею кулеметний речитатив.

Олекса злякано оглянувся. В сірому тумані літали чорні птахи, блискаючи на сонці голими клинками. Червоні напосідали лавою, звужуючи відстань.

"Втечемо, чи накриють"? – гадав Олекса, міряючи очима відстань до ліска. Помітив, що ворог намагається стиснути їх кільцем.

"Тепер амба!" – блиснула тривожна думка.

На конях уже виступила піна. Їздові без кінця ляскали гарапниками. Колеса гармат залишали по собі глибокі колії.

– Ура–а–а! – глухо доносилося з лівого боку.

– З передків! – закричав Олекса і надів карабін через плече.

Але їздові, охоплені панікою, далі молотили коней гарапниками, острогами, кулаками. Знесилені коні ледве тягли по ріллі тяжкі гармати, задихано водячи підтягненими боками. З чвалу перейшли на підтюцці .

– Рубай посторонки! – скомандував Олекса.

– Що ти надумав собі, божевільний? У нас же нема стрілень! – зарепетував його помічник, Степан.

Ворожі вершники вже за спиною, за двісті кроків, уже чулося тяжке гупання коней.

– Дурню, в мене є дві шрапнелі, рубай посторонки!

І сіконув тесаком по лівому посторонкові. Степан відрубав правий. Гармата зупинилась, а три пари коней тепер

уже легко кинулись у недалекій лісок.

Хлопці зіскочили з передка, зняли лафет. Олекса витяг стрільно, повернув дистанційне кільце і вставив у гармату. Прямою наводкою. Мітив у скупчення ворожих вершників.

Гримнув постріл. В ту ж мить у небі звився сивий клубочок диму, глухо тріснуло, і на землю звалилося три ворожих вершники. Їхні сполохані коні розбіглися самі. Четвертий вершник, заплутавшись ногами, волікся за конем. Інші будьонівці, побачивши, що тут пахне смертю, кинулись утікати.

Душа в Олекси заспівала. Побачивши перемогу, зарядив друге стрільно і шарпнув за шнур.

– Бах! – гримнула гармата. – Дзі–і–і! – проспівало в повітрі, і білий клубочок диму знову метеликом звився в синьому небі. Змело й другу ворожу лаву вершників.

– Оце і все! – проказав Олекса до Степана й ухопив карабін. Степан з рушницею заліз під передок, щоб мати над головою захист від шаблюки.

На узліссі вже клекотів кулемет і тріщали рушничні постріли. Козаки встигли залягти, зайнявши оборонну позицію. По полю літали будьонівці й шукали жертв. Ось, як з–під землі, вирвався на баскому коні будьонівець і полетів прямо на Олексу, дико щось вигукуючи. То, справді, був косоокий азіят, що служив за гроші большевикам.

– О–а–а! – верещав він на все горло, розмахуючи шаблею в повітрі, вишкіривши зуби.

Олекса вистрілив із карабіна й промахнувся. Тоді вихопив тесак і відрухово наставив його над головою. Дзенькнула криця. В обличчя дмухнуло парячим подихом коня. Тесак вилетів із рук, і Олекса відчув у голові біль, а в очах потемніло. Він ще бачив, як вершник, проскочивши біля нього, обернув коня і знову погнався з піднятою високо шаблею.

"Прощай, світе!" – подумав Олекса, вихопив наган і тричі вистрілив навманя у вершника...

Очуняв Олекса в лісі, під деревом. Біля нього був Василь.

– Пане сотнику, очуняв! – загаласував він, побачивши, як Олекса почав блимати очима.

– Води! – тихо проказав до Василя Олекса.

Василь подав флягу. Олекса спрагло видудлив до дна.

– Як почуваєш себе? – почувся запит сотника.

– Не погано. Трохи їсти хочеться...

– А що я не казав, курка хіба не для раненого вариться? – загаласував радісно Василь.

– Дай йому супу, – відповів сотник, а сам, нагнувшись, поклепав Олексу по плечу.

Навколо журно шумів ліс, бреніло бабине літо. Козаки заклопотано метушились, перев"язували ранених, копали ями для мертвих.

– Панове козаки! – гукнув сотник. – Героєві сьогоднішньої сутички, що врятував батарею від знищення, командирові гармати Запорожцеві від імені командування виношу подяку.

– Слава–а! – гукнули хлопці.

– Для відзначення й бойової нагороди я подам до штабу армії рапорт, – завершив коротку промову сотник.

– Слава! – ще раз гримнули козаки.

– А тепер, Запорожець, скажи, де ти взяв шрапнелі? – схилився сотник до Олекси.

– Позичив у Василя, – тихо відповів той.

– Прекрасно! Та це ж просто чудо! – збуджено радів випадкові сотник.

– А за це я йому обіцяв зварити курку, – признався Олекса.

– Василю! Неси Запорожцеві крадену курку! – жартівливо гукнув сотник.

– А як буде з десятьма нагаями? – нагадав Василь.

– Відміняю! – Там де перемога, кара касується.

– Слава–а! – знову гукнуло кілька козаків, що прислухались до розмови.

– А де моя шапка? – спохватився Олекса, лапнувши за голову й намацавши там перев"язку.

– Махни рукою! – засміявся Василь. – Коли б не шлик з парчі біля шапки, лежав би вже в ямі.

І подав йому смушеву шапку з розрубаним верхом і шликом з присохлою кров"ю.

Аж тепер Олекса пригадав вершника, що вдарив його шаблюкою.

– Василю, коли мене брали непритомного, чи був біля мене вбитий червоноармієць?

– Три кулі в самих грудях, лежав недалеко від гармати, – відповів Василь.

Олекса посміхнувся. Ворогові він за свою рану відплатив добре.

За кілька хвилин Василь приніс Олексі курку. Подав йому казанок.

– А де твоя ложка? – нагадав Олекса, витягши свою з–за халяви.

– До такої страви наперед треба запіканки, – нагадав Василь.

– А ну, заглянь у передок моєї гармати, може, щось завалялось.

За хвилину Василь повернувся з флягою.

– Ну, хильни для апетиту, – мовив Олекса до Василя, – тільки небагато!

– Душа міру знає, – відповів Василь і Олекса побачив, як у нього швидко заворушився на горлі кадик, а обличчя червонішало, напружувалось...

– Годі, Василю! Залиши хоч понюхати! – смикнув його за полу Олекса.

– Ну й смачна ж! Де ти її такої взяв? – витираючи губи поцікавився Василь.

– Звичайний первак, розбавлений малиновим соком. Правда, смачна?

– Просто чудесна! Справжні ліки. На, пий! А мені можна й до курки, – і підсів до казанка.

– Запрягай! – пролунав сотників голос десь на узліссі.

Хлопці хутко запрацювали ложками.

І знову закипіло військове життя. За чверть години батарея рушила далі... Нові походи, нові бої, знову ранені і вбиті.

МІСТО Львів, друга столиця України, здавалось, було мертве. Навіть вітер не шумів, навіть звичних кроків військової варти не чути. Але саме сьогодні місто не спало, місто шалено готувалося до бою. Цієї ночі має відбутися бій, нищівний і визвольний...

В Нарадному Домі провадилась гарячкова нарада. Останні приготування Центрального Військового Комітету до зриву, до повстання, до революційного перевороту. Тридцять п"ять українських старшин вирішили: або всі поляжуть, або визволять Галичину з неволі, що тягнеться вже 577 років.

Організаторами конспіративного Українського Військового Комітету були кращі, довірені старшини українського роду, що не продались ворогові за нагороди та обіцянки. І хоч усі вони служили чужій державі, під чужими прапорами, але в серці вічно іскрилась надія прислужитись і рідному народові. Така година прийшла, і вони, ризикуючи своїм життям, розпочали боротьбу за Вільну Західню Україну.

Головним ініціятором творення Комітету був поручник Іван Рудницький, до якого прилучилися чотар Караван, хорунжі Ватран та Баранюк, чотар Огоновський, сотники Дмитро Вітовський, Н. Гірняк, Д. Паліїв, поручник Старосельський та інші.

Поштовхом до революційного зриву стали дві події: Преша – це те, що 22-го січня 1918 року в Києві, в столи-

ці Великої України, Четвертим Універсалом проголошено самостійність Української Народної Республіки. Друга – та, що завтра, 1–го листопада намісник Львова граф Гуйна, замість дати самостійність Галичині, має передати владу над східньою Галичиною представникам Польщі, яка сама щойно відродилася.

Такої наруги над правом кожного народу на самовизначення, годі було сподіватись. Тому то провідники Галичини й поспішали випередити Польщу і створити Галицьку Українську Державу.

Галичина мусить стати вільною.

Ще 19–го жовтня Українська Національна Рада у Львові проголосила, що на всіх українських землях Австро–Угорської монархії твориться Українська Держава. Однак хижак хижака бачить здалека, Австро–Угорщина, як свою власність, передає Галичину Польщі.

Український Військовий Комітет доручив сотникові Вітовському очолити Військовий зрив. Він розподілив між старшинами обов"язки. Зрив розпочати о 4–ій годині ранку 1–го листопада. Всі розійшлися. В Народному Домі, що був штабом, залишилися сотник Вітовський, Гнатевич, Бубела, Цьокан, Іванчук, Паліїв та Труха. Поручникові Ількові Цьоханові припало завдання намовити командирів німецького та мадярського куренів, які охороняли Львів, зберегти невтральність, що з успіхом і було виконано. Андрієві Трухому доручено взяти з касарень сотню українських стрільців і обеззброїти австрійську команду та арештувати генерала Преффера. Це теж було виконано за допомогою поручника І. Рудницького.

Небезпечну ролю зв"язків у цей тривожний час виконували молоденькі гімназисти. Так, у напрузі й тиші спливала ніч. А коли схід почав жевріти, а місто ще спочивало, на вежі св. Юра дзвін відбив четверту годину.

І враз усе ожило. Загриміли постріли. Заскочений ворог здав зброю. Над ратушою звився блакитно–жовтий національно–державний український прапор.

В Галичині стали діяти тільки українські закони. Заіснувала Західня Українська Народня Республіка, на чолі з президентом Е. Петрушевичем.

А вже 16-го січня 1919 року ЗУНР відрядила до Києва делегацію під проводом Лева Бачинського з проханням об"єднати Україну в одну нерозривну цілість.

На всіх залізничних станціях Великої України люди З ентузіязмом квітами, співами зустрічали поїзд із делегацією.

У Києві делегацію привітав полковник Евген Коновалець із своїми січовими стрільцями. Делегація розмістилася на Хрещатику, в найкращому готелі.

22-го січня 1919 року всенароднє свято. На Софіївській площі стрункими колонами двадцять тисяч українського війська. Дзвонять, як на Великдень, усі дзвони. Представник ЗУНР Лонгин Цегельський прочитав урочисто рішення ЗУНР про злуку з Великою Україною.

За Цегельським професор Ф. Швець прочитав Універсал про об"єднання Західньої України з Придніпрянською Україною в одну Велику Самостійну й Соборну Українську Державу. Після цього д-р Ярослав Олесницький цей Універсал відчитав у французькій мові, а чотири диктори повторили його на чотирьох кутах великої Софіївської площі.

Так завершився величавий Акт Злуки Українських земель.

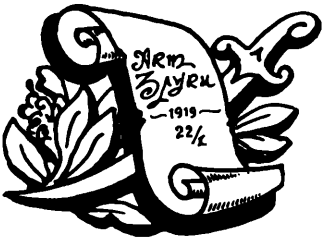

У СИНЬОМУ осінньому тумані здіймався курявою степ. Сіра запона обрію високо розпливалася над скошеними нивами, лісками та баштанами. Десь віддалеки, немов би з того світу, линув глухий стогін землі. Важкий тупіт копит, наростаючий гуркіт коліс, стоголосе мекання, ревіння та іржання худоби викликало подив і страх. Могутньою повінню котився цей клекіт і невдовзі появився важкий потік сірої маси.

Від цієї маси відірвались дві крапочки. Вони все збільшувались, виростали і раптом перетворилися в тачанки, запряжені баскими кіньми. На передній лопотів на держаку чорний прапор із білим намальованим черепом.

– Хто це? – запитала сільська жінка, коли повз неї вулицею, віхорем пролетіли тачанки.

– Чорти! Їй–Богу, розбійники косоокі! Тікаймо! – гукнула друга й кинулась до хати – ховати майно.

У переднього на тачанці, справді, косі звірячі очі і навскіс на грудях набої. Біля пояса кривий кинджал, а за поясом два пістолі.

Позаду на тачанці сиділо двоє в чорних бекешах і сивих кубанках. Один тримав кулемет, а другий репіжив на гармонії, приспівуючи хрипким голосом:

Ех, яблочко, куда котішся,
Попадьош до Махна, не воротішся...

Червоною фарбою на тачанках написи:

На передку " Х... уйдьош!"
На задку " Х... догоніш!"

– Тьху, безсоромники! – сплюнула жінка, прочитавши, і відвернулась.

За першою тачанкою мчала друга. Спереду керував кіньми циган, вишкіривши білі зуби, дико гикаючи на коней, а позаду, в обіймах гарного кучерявого козака, лежала напівгола красуня, з люлькою в зубах. Кожного зустрі-

чного вона вітала голою ногою і пострілом у повітря з пістоля, що був у її правій руці.

Здавалося, що це демони з пекла вирвались на світ Божий і лякають людей. Таких борців за щастя й долю люди ще не бачили.

– Жиди й комісари в селі є? – спитав циганчук селянина біля церкви, де ватага зупинилась.

Чорнява красуня з південним темпераментом ігнорувала приписи жіночої етіки серед громади. Напівгола, вона наслідувала Єву й почувала себе, як у раю. Кожному молодому мужчині підморгувала, кожну гарну жінку зневажала.

– Жидокомісарів у село і вовків у кошари не пускаємо,– відповів сільський парубок, приглядаючись до різномаїтости нових зайд.

– А денікінці хизуються рештками царських погонів?

– Бувають, але й тих ми пробуємо випровадити.

– То, може, хоч жовтоблакитні каченята Петлюри користають із вашої гостинности.

– Так, петлюрівців ми шануємо, наші там люди, але й ті до нас не заглядають.

– От і добре, значить ми будемо у вас гостювати.

– А хто ж ви, за яку власть?

– Всяка власть – це насильство. Ми проти власті. Ми за широку волю. За щастя людям.

На майдан збігалися діти, старші жінки а потім і юнаки.

– А багато вас? – поцікавилася старенька бабуся.

– Тисячі, мамашо, мільйони! – весело зареготав той, що в черкесці.

На підтвердження цих слів, у село вскочило ще кілька тачанок із кулеметами. За тачанками, стрясаючи повітря гуркотом та тупотом, почали в"їздити на майдан фаетони, карети, херсонські фургони, прості вози та широкі гарби, наповнені людським добром. На підводах, поруч із озброєними чоловіками, сиділи запорошені жінки, а поде-

куди й підлітки. Все це розмаїте, веселе блискало збудженими очима, жваво зіскакувало з підвід і розбігалося по майдані, а потім по селі за поживою. Справжній циганський табір!

У Йвана Запорожця саме провадився обмолот хліба. Молотарка гула, погоничі підхльоскували коней, а люди поспішно скиртували солому та носили зерно. Хоч би вчасно впоратись, – думав кожний.

Більшість обмолоченого збіжжя селяни тепер зберігали в клуні невіяним, щоб не так легко якийсь зайда міг загорнути в мішок цілорічну тяжку працю всієї родини. Тому то і в Запорожця серед току лежала купа невіяного ще й не обмолоченого вівса.

І саме в розпалі молотьби у двір вгналося кілька тачанок і возів.

– Хто це до нас завітав? – злякано звів брови Запорожець.

– Здається, в наших околицях тільки отаман Лихо верховодить, – проказав хтось.

– Слово чести, це розбишаки Марусі! – кинув здогадом парубчак і чкурнув на город.

Молотарку зупинили. Молодь, у першу чергу дівчата, кинулися врозтіч.

– Хлопці, випрягайте коні й тікайте в ліс! – гукнув до погоничів Запорожець, добре знаючи, що кожна банда забирає коней.

Тарас скочив на коня, кобилу смикнув за повід і парою погнався в чагарник. Третій кінь в упряжці з сусідським залишився. Хлопчина боязко оглядався, смикав шлею і ніяк не міг упоратися з упряжкою.

Іван Запорожець хапав оберемком солому й прикривав невіяний овес.

На подвір"ї десяток підвід і пара десятків одчайдушних головорізів, що реготали, аж луна котилася. Коней випрягали й ставили в конюшню, в хліви, прив"язували у возовні і навіть до ясел в оборі. Навкруги іржала голодна

худоба.

У Запорожця похололо в грудях.

– Здоров, папашо, ну, як обмолот у цьому році? – запитав меткий гість у синій дорогій чумарці з двома пістолями при обох боках.

– Що там того обмолоту, коли все робиться невчасно. Хоч би вистачило перезимувати, на худобу та на насіння, – журно відповів господар, поглядаючи з тривогою на "визволителя."

– Ти, старичок, не пхинькай, не прикидайся. Тут, папашо, для всіх нас хватить ще й тобі залишиться, – зміряв досвідченим оком купу невіяного вівса і, побачивши недалеко мішок з вівсом, відвіяним на насіння, додав:

– Допоможи, папашо, завдай мені цей мішечок на плече.

– Та це ж на насіння, я відібрав найліпше зерно! – розпучливо зойкнув Іван.

– На насіння ти вже відібрав і заховав у ямі під соломою, – зухвало посміхнувся вояк.

У Запорожця заніміло в грудях. Він, справді, в засторонку, під соломою, закопав трохи пшениці, але ці злодії знають уже наперед усі схованки селянина.

Поки Запорожець сперечався на току з борцем за безвластя, інші гуляйпільці впорались із кіньми на подвір"ї і вже бігли на тік, немов у атаку.

– Дайош овес! – радісно вигукували визволителі. Перший, що прибіг до купи з вівсом, вихопивши з рук попереднього мішок, одним махом закинув на широкі плечі, та вистрибом подався до своїх коней, регочучи.

– Бачиш, папашо, як наші вміють господарювати. Це ж хазяйський син, я його добре знаю. Він дуже плекає коней, як дітей доглядає, – повчально пояснював головоріз.

– А ти з якого роду? В тебе батько є? – гнівно запитав у молодчика Запорожець.

– Їй-Богу, батька не пригадую, – зухвало посміхнувся хлопець. – Мати була в мене, точно знаю, а от батька

не пригадую. А з роду я, папашо, з того, що любить волю. Знаєш такий рід? Бачу, папашо, що ти простак. Я з того роду, що не питає броду. А тепер нагорни мені в цей порожній мішок вівса з половою, коли відмовився піддати тяжкий із зерном, бо знаєш, папашо, в мене спина болить, – цінично цідив крізь зуби молодчик.

Овес на купі з половою вже оточила зграя махновців, що зупинилась на подвір"ї.

– Дайош фураж для малят! – галасували, нагортаючи, хто в що потрапив: у рядно, в лантух, у торбу, в мішок, чи просто в полу.

Старий Запорожець безсило схилив голову, постояв, потім оглянувся, шукаючи людей, підтримки в когось, хто був біля машини на молотьбі. Але всі люди розбіглися по домівках, він залишився тут самітний. Та раптом він побачив, як його третього сивого коня, біля скирти соломи, вже осідлав якийсь синок Махна, а тепер обрізує ножем довгого, прекрасного хвоста. Господар кинувся до свого коня–улюбленця.

– Що це ти робиш, чортів бузувіре? – гнівно вилаявся, ухопивши коня за вуздечку.

– Стрижу, дядю, страх не люблю патлатих коней, – спокійно відповів вершник, кидаючи на землю обтятого хвоста.

– Та це ж мій кінь! – мало не з слізьми, болісно вереснув Іван.

– Папашо, знаю що твій, але ж я його не краду, а міняю. Подивись, якого красня залишаю тобі.

І показав на немічну, вилинялу від корости шкапу, що скубла недалечко зелену траву під тином.

– Я ж цього коня з лошатка виховав, з рук вигодував! – жалісно скаржився старий Запорожець, ніжно витираючи долонею прилиплу до кінської шиї полову.

– Вірю, дядю, чесне слово, вірю, що ти його любив. Тому то й міняюся з тобою. Що зробиш, як на свойому коні не можу догнати не тільки большевицького комісара, а

й старого агента–жида, який обкрадає ваше добро. От тепер і подумай, чи можу я в такий відповідальний час стояти бездіяльно? Ось чому мені потрібний добрий кінь. Ворогів наших нищити!

Від захисника селянського добра міцно тхнуло самогонкою і Запорожець побачив, що розмова нічого не дасть. Ще й життя може тут відібрати.

В цей час із хати вирвався розпучливий жіночий зойк.

"Боже ж мій, що там сталося?" – зринула думка, і старий кинувся до хати.

На порозі і в сінях повно вояків. Біля відчиненої скрині лементувала мати:

– Навіщо ж вам дівочі спідниці та сорочки?

– Махновцям усе пригодиться, мамашо, ми люди сімейні, – реготав вояк, загортаючи в оберемок хустки, рушники, вишивані дівочі сорочки...

Запорожець зупинився на порозі, склав на грудях руки й занімів. На скорботних очах показалися гіркі сльози.

Серед двору кудкудакали сполохані кури, кричали діти, ґелґотіли гуси. Махновці ловили птицю, тут же рубали голови й кидали на купу, біля розпаленого багаття. В підвішеному казані кипіла вода.

В другій половині хати приготовану молотникам вечерю було вже махновцями розподілено. З комірчини, регочучи, два чубані тягли бодню з салом. З шафи один молоденький витяг Тарасів святочний френч і пробував натягти на свої широкі плечі. Батькова мислівська рушниця переходила з рук до рук, нею нові власники неприховано милувались.

– Грабіжники! Залишіть синові френча! – кинулась мати до молоденького. Але той здвигнув раменами й френч, по шві на спині, тріснув.

– Забирай, мамаша, погано пошитий, – відповів і кинув одежиною в очі.

За півгодини в дворі, на городі, в хлівах, у льоху та в хаті залишилася пустка. Гірше, як після пожежі. Все

було розграбоване. Розгубившись, Запорожець не знав, що робити. Побачив серед двору стару мітлу. Обезсилено підняв її й неквапливо почав замітати розсипаний по подвір"ї овес. Сперечатися з бандитами так же небезпечно, як зачепити тічку собак. Закусають. А сили, щоб боротися, мало, їх же повне село, і всі, як на підбір, бездушні.

Пообідавши стравами, що їх було приготовано для молотників, махновці залишили своїх коханок готувати постіль, а самі вийшли з хати. На воротях Запорожця крейдою зробили великий напис:

ШТАБ БАТЬКА МАХНА

Тим часом махновські красуні порядкували в хаті. Подушки, вишиті протягом довгих зимових вечорів дівчатами, як придане, тепер пертворилися в постіль. Одна коханка стелила на ліжку, а друга серед хати.

– Дивись, браток, на цю рушницю, такої я ще не бачив, Тульського заводу! – говорив дорогою Шусь, начальник штабу батька Махна, милуючись Запорожцевою безкурковкою.

– Дай подивлюся, – лукаво попросив другий штабіст Марченко і простяг руку.

– О, ні! – сховав Шусь рушницю за спину, – нема дурних. Учора я тобі дав подивитися золотого годинника, то тільки й бачив. Твої руки дуже липкі до чужого.

– Не липкіші від твоїх, – відповів, кепкуючи, Марченко. – Не даєш – не треба. Залишімо до нової куті, а про годинника забудь.

– Не забуду. Або годинника назад, або на цю ніч міняймося коханками, – зареготав Шусь.

– Побачимо! – невиразно відповів Марченко, крокуючи широкою вулицею, на майдан.

Тарас із кіньми, пробравшись чагарником за село, вирвався на поле й погнався до лісу, аж вітер над головою шумів. Давно було відомо, що чужа банда в ліс рідко заходила. Там господарювали місцеві хлопці й нікого не пускали. Тому то всі селяни з кіньми ховалися в лісі.

Замаскувавши коней у густому молодняку, Тарас, для певности, замкнув залізні пута, обв"язавши ганчіркою, щоб не дзеленькали, поклав в"язку сіна й повернувся в село...

На майдані, біля церкви, як на ярмарку. Чумацькі мажі з хатнім добром, ковані тачанки з кулеметами, селянські драбиняки з жінками, херсонські фургони з наметами над головою від дощу й сонця робили враження всенародного переселення. Тут були дівчата й молодиці, міські й селянські покидьки, що знайшли собі щастя й розвагу у ватазі Махна, у вирі морального спустошення.

Біля церковної огради густою юрмою ворушився головний центр, джерело цього людопотоку. Звідти било, клекотало вогнище вигуків, сміху та збуджених висвистів.

– Батьку отамане! Приймай полонених! – крикнули хрипкі голоси.

– Як багато?

– Три білих, два жовтоблакитних і один зелений, серед них ранений...

– Кольорових розстріляти, а раненого добити, – почулась відповідь.

– А що робити з жінкою, з большевичкою?

– Молода? Гарна?

– Як писанка!

– Дай синочкам погратися на забаву, яйце використати, а шкаралупу викинути, себто повісити!

– Го–го–го! От так батько! – почулись радісні вигуки.

Розштовхуючи натовп, один синочок галасував:

– Пропустіть, нагла справа!

Натовп розсунувся, створивши вузенький прохід. Синочок на срібній таці ніс золоту церковну чашу, наповнену самогонкою.

– Батьку отамане! Випий із синочками оцієї скаженої, щоб мати не журилась! – попросив зухвалий синочок у кубанці, обвішаний гранатами.

– Випиймо! – заґельґотало товариство і кожний черпав з відра самогонку чим попало.

– Га–га–га! Гі–гі–гі! Ге–ге–ге! – дико лунало в повітрі.

Біля тачанки, в сивій шапці й чорній чумарці, красиво підтягненій кавказьким набірним пояском, стояв невеличкий ростом батько Нестір Махно, кучерявий, щуплий, ще зовсім молодий.

– Спасибі за шану, синочки!

– Він узяв з таці чашу й хрипкуватим голосом продовжував:

– Вип"ємо за наше бойове життя, за нашу революцію! Смерть большевикам! – вигукнув.

– Смерть комісарам! – заревли синочки й разом випили.

Нестір Махно ковтнув разок із золотої чаші й скривився. Не смакувала. Передав чашу своїй подрузі, що стояла збоку. Золотоволоса краля на всі боки посміхалась і веселими оченятами, й дрібненькими зубками, і цілою своєю жіночістю. Вона ж бо й справді була гарна. Попробувавши з чаші, почервоніла й аж задихнулася.

– Ну й міцна, як сто чортів! – вилаялась, ще раз віддихнула, ковтнула слину і передала чашу широкоплечому тілоохоронникові Махна.

– Ех, ти, слабодуха, тобі тільки молочко дудлити. Дай–но я перевірю! – відповів той і одним духом висушив чашу до дна.

– Синочки! – звернувся батько Махно до ватаги, – Сьогодні пити, але не напиватися. Ми маємо велике державне діло! – попередив.

– Тільки по одній, батьку, їй–Богу, по одній, по тій, що телят напувають!

– Го–го–го! – залунало знову.

– Глядіть, чортові діти, я за вас ворогів стріляти сам не буду!

– Допоможемо! – відповіли головорізи й підходили до

відра з самогонкою, як до причастя.

Один синочок, найбільший улюбленець ватаги, в чорній мантії якогось ченця і в жидівській ярмулці, поклав на коліна гармошку й відчайдушно розтягнув на всю ширину своїх довгих рук. Дрібнесенько зацокотів клавішами. В ту ж мить чистим і сильним баритоном затягнув:

" Я на бочке сіжу, а под бочкой качка,
Ех, мой муж большевік, а я гайдамачка"...

Два махновці вдарили навприсядки, високо підкидаючи ногами в хромових чобітках.

" Я на бочке сіжу, сльози капают,
Нікто замуж не берьот, только лапают... –

високо здіймався голос, а гармошка під спритними пальцями аж захлиналася.

Тарас метлявся між цією строкатою й веселою ватагою і прислухався. Чим живуть оці молоді люди, готові що-миті вмерти? Які ідеї їх полонили? За що бореться сам Махно?

Побачивши серед натовпу Біликового Кіндрата, пропхався ближче. Кіндрат, вічний мандрівник, села не тримався. Його мати ніколи не була одружена і мало дбала за сина. Вільний час проводила в радощах, пропускаючи повз вуха осуди й поговори. Вона однаково до всіх, багатих і бідних, була ввічлива й добродушна, щира й жертвенна. Хто не попросить – в допомозі стане. Свою добродушність і веселу вдачу намагалася прищепити й синові. Але Кіндрат вдався забиякою. Завжди був ініціятором збитків, зачинщиком парубоцьких бешкетів і гульбищ. Списати дівці глуху стіну чи ворота дьохтем, – він перший. Обтрусити чужу яблуню, – тільки моргни.

– Я тобі кажу, йди з нами! – голосно запрошував Кіндрата махновець. – Наше військо – це борці за свободу. Ми несемо смерть кожній владі, бо влада – це неволя. Цар був кровопивець, Керенський душогуб, Ленін масон...

– А що таке масон? – перебив Кіндрат, почувши невідому назву.

– Це ті, що хочуть володіти світом і всі народи перетворити в невільників, – пояснив махновець. – Словом, товаришок, іди з нами. Ми всіх Петлюр, Скоропадських, Денікіна чи Троцького на шибеницю! – гаряче пояснював Кіндратові махновець, намагаючись збільшити ватагу ще одним борцем за свободу...

– Я розумію, – проказав Кіндрат, чухаючи потилицю, – але хіба ваш батько Махно не схоче бути царем, чи старостою, як війна закінчиться? Як же бути без влади?

Ми влада! – вдарив у груди махновець. – Але ми така влада, що нікого зобіжати не будемо. Чесна влада, порядна, розумієш? Тільки все таки тобі треба дістати ж коня, бо ми всі на конях. А за зброю не журись, маємо. Ти навіти шлюху можеш із собою возити, батько дозволяє. Ось яка в нас воля!

– Та я бачу, що ваша армія найкраща, – погоджувався Кіндрат. – Я вже був, де хочеш. Був у петлюрівців – не сподобалось. Там барахла з собою возити – дудки, бо шльопнуть. Був у добровольчеській, там брат, і тепер козиряти треба. Був у червоних, але там усі командири – жиди, ненавиджу їх. А ваше військо подобається, і командири з наших. Так що я з вами, піду пошукаю коня, – проказав Кіндрат і метнувся з натовпу.

Тарас, слухаючи цю розмову, ледве стримував себе, щоб не дати махновцеві в морду.

– То ти кажеш, що ваша влада найкраща? – звернувся Тарас до махновця. – А де це ви набрали стільки барахла, коней та худоби?

– Це, братіку, в жидів та буржуїв, – відповів махновець, блиснувши злими вогниками очей, і сплюнув. – А ти хто такий? – зразу визвірився.

– Та я теж хочу до вашого війська, – дав задки Тарас, побачивши, як прислухалася ще пара лицарів з боків, намацуючи біля пояса кинджала або пістоля.

Обличчя в махновця зразу повеселішало, освітилось приязною посмішкою, і він аж сіпнувся до Тараса.

– Правильно, товаришок! Ти справжній козак, тільки два пістолі тобі за пояс. І я для тебе маю прекрасний парабелум з набоями! То ти зараз пристаєш? Я тебе на свій віз посаджу.

– Піду ще додому, передягнуся, – знайшов Тарас вихід і аж полегшало.

Хутенько чкурнув із натовпу. "Мало в погоничі не потрапив," – думав він, тікаючи.

То тут, то там у селі тріскали постріли, виривалися розпучливі жіночі зойки. Край села здіймалися клубки чорного диму. Щось горіло. Але дзвін мовчав, біля церкви господарювали махновці.

Горем прибитий, махновцями покараний, нащадок лицарів козацьких Іван Запорожець ходив по власному току й наводив порядок, як після погрому. Розкидані рештки вівса та ячменю дбайливо попідгортав на купу й прикрив соломою. Скирту сіна затушкував старими околотоми. Струшені груші й яблука позбирав і приховав у рові, у бур"яні. "Думав, діти будуть лакомитись яблуками та зимовими грушами до Різдва, а воно от що", – і тяжко зітхнув.

Коли вже місяць косим оком глянув з неба, Іван нагадав про залишеного коня. В кутку току виснажена шкапа сумирно паслася, вишукуючи м"яку траву. При місячному сяйві оглянув ноги, помацав груди, заглянув у зуби. Кінь вдячно понюхав його плече й тихенько заіржав.
"Добрий кінь і ще не старий, от тільки короста заїла", – скрушно подумав господар. Приніс у полі намолоченого вівса з половою й висипав у жолоб, з якого годували коней у молотарці. Підвів коня. Той радісно форкнув і почав жувати.

"Будеш жити", – посміхнувся Іван, почувши, як захрумтів овес під зубами. Потім знайшов мазницю, додав до дьогтю тертої сірки, трохи гасу, товченого часнику розмішав і добре змастив коня від хвоста аж до вух.

На сході світало. Благословлявся новий день. Що він принесе?

Раптом над селом знялася рясна рушнична й револьверна стрілянина. Вулицею шпарко пролетів вершник, стріляючи в небо з пістоля. В одну мить з хати вискочили штабісти, за ними напівголі красуні, й кинулися запрягати коней у тачанки, що стояли тут же серед двору. За кілька хвилин, як буревій, вирвалися з подвір"я тачанки й фаетони і зникли в напрямку церковного майдану. Вулицею одна за одною гриміли кованими колесами кулеметні тачанки, блискаючи на передках і задках написами: Не уйдьош! Не догоніш! За півгодини в селі запала тиша, тільки курява, що гойдалася, здіймалася в небо й, розпливаючись, зникала.

Іван зачинив за "гостями" ворота й полегшено зітхнув. Навпроти, під тином, скавчав чужий підстрелений пес, а трохи далі плакала сусідка. Свої собаки, навчені досвідом, цілий день і ніч, причаївшись, лежали голодні, під помостом комори.

Озброєний бравнінгом Тарас, ночував у чагарнику, біля коней. Прокинувшись удосвіта, вийшов до узлісся, на розвідку. Перед ним, як на долоні, виринули серед широкого степового простору численна отара овець, череда рогатої худоби, серед якої виднілися навіть верблюди, захоплені десь махновцями. Все це рухалось табунами чорною хмарою навпростець, через баштани, запізнілими гречками, просом, бараболею ще не викопаною, буряками, залишаючи за собою спустошену землю чорну, збиту ратицями та копитами.

У Тараса стислося серце. Ця чорна маса ненажерливої худоби сунула з яру саме там, де батьків одруб, поле, і захований у вибалці ставок.

Тарас кинувся стернями навпростець до ставка. Що ж там залишилося?

Коли прибіг до батькового одруба, замість зелені, баштана, буряків і картоплі, побачив чорне згарище, немов би після пожежі. Тисячі голів безрогої й рогатої худоби, ночуючи біля ставка, перетворили рослинність у спалену землю. Останні корови ще виходили з ставища, де

був прекрасний став з чистою водою, на якому ціле літо плавали табунцем гуси, а передні корови вже простяглися на кілометр уперед. З гусей, біля жевріючої ватри, валялись самі голови. Від ставка залишилось болото, на якому блискали лускою вмираючі коропи.

Все пропало, людська праця вгрузла в землю, пішла за водою.

"Чого ж я стою?" – схаменувся Тарас і кинувся до куреня, де було сховано лопату.

За чверть години він уже на греблі, без шапки, загортав рів, щоб спинити воду і врятувати життя залишеним на болоті коропам. До півдня запопадливо працював, не відчуваючи ні голоду, ні втоми. Але воду спинив і греблю засипав. Підвів голову й помітив, що ставок знову наповнюється водою, і коропи шугнули з болота на глибоке.

Над головою сонце вже хилилось на захід, а на півдні великими ключами курликали журавлі.

Наближалась осінь.

Тарас заховав лопату й пригадав, що треба напоїти коней. Спроквола поплентався до ліска, де чекали на нього прив"язані коні.

А що ж робиться дома?

Перелякана сваволею махновців, мати всю ніч сиділа біля скрині, оберігаючи рештки майна. Ховати нема змоги, повний двір злодійських очей. Так і просиділа, заплакана, до ранку, з молитвою на устах. Благала Всевишнього засліпити очі розбійникам, щоб було в що вдягнутися дітям до школи та в церкву, щоб було в чому віддати дочок заміж, як прийде пора. Бо хто ж дівку візьме заміж без приданого?

А коли ранком затріщали на вулиці постріли і махновців вимело з двора, мати вийшла з хати, зачинила ворота й заглянула в хліви. Богу дякувати, корів, овець та телят розбійники не зачепили. Кілька курей також знайшлося на підрах. Покликала собак і нагодувала. З горища позлазили дівчата, Марія та Настуня. Настуня хоч і мала, але й та-

ких розбійники з рук не випустять як увечорі спіймають.

Так село запізнало й випровадило ще одних борців, що під гаслами свободи несуть людям страх і горе. Налетіли, все знищили й відлетіли далі у вирій.

– Махно приїхав! Батько Махно виступатиме з історичною промовою в приміщенні міського цирку! – вигукували раненько по вулицях і площах міста Умані хлопчаки, роздаючи людям друковані великими літерами на гарному папері заклики.

Люди здивовано прислухалися, зацікавлено брали листівки й читали:

Товариші, господа й добродії!

Сьогодні о 4-ій годині дня з арени цирку перший раз в місті виступатиме з блискучою промовою Батько Махно. Запрошується всіх горожан прийти й послухати вперше відкриту таємницю розмови Батька Махна з товаришем Леніним. Довідатись з певних джерел чим закінчиться царство большевицького сатани!

Вхід абсолютно безплатний!

Третя година. Біля цирку натовп. Публіка збуджена, святочно вдягнена, весело-гомінка. Чоловіки в добротних плащах, жінки в дорогих прикрасах, як ведеться для театру. Бідні й багаті, робітники й службовці поспішали захопити кращі місця. Адже ж вхід безплатний.

Четверта година й цирк заповнений по вінця. Всюди бренить різноголоса мова.

На арену виїжджає на білому коні адьютант батька Махна товариш Федір Щусь.

Публіка ахнула і в ту ж мить заніміла.

Щусь, мов казковий красень-принц. Могутня статура на білому коні у світлі електрики з блискучою зброєю викликає справжнє захоплення.

– О-о-о! – ще раз стиха ахнула публіка.

Щусь одягнений в гусарську німецьку уніформу, що красиво облягала його міцно збудовану постать, з білими

шнурами на грудях, двома пістолями за поясом, з кавказьким кинджалом спереду, з красивою шаблею з лівого боку, планшетом з мапами при правому боці, в матроській безкозирці виглядав, мов би з казки взятий.

– Ось де справжній принц! – захоплено перешіптувались дівчата.

– Дорогі гості! – гукнув Щусь на всі груди.

Між публікою пронісся задоволений шепіт.

– Батько Махно, товариш Нестір Іванович, зараз стогне над стратегічними плянами будови щасливої держави...

– Го–о–о... – тихо забреніло між публікою.

– Батько Нестір Махно доручив мені зробити доповідь так, як треба це зробити!

– Давай доповідь! – почувся з гущі публіки нетерпеливий оклик.

Кінь під Щусем танцював, крутився, і кожен міг бачити щасливого промовця, що посміхався білими зубами.

– Товариші! Наше військо блискавичне, і тому моя промова до вас буде коротка.

Собственно говоря, нічего не говоря,
Дело било вечером, делать било нечего,
В городе Паріже, около Умані побліже,
Батько Махно сталі вот что вам передал:
Нам нужно средств для двіженія,
У буржуев есть хорошіе сбереженія,
Гей! Бесстрашние бойци!
Займіте в цірке все конци! –

гукнув він до закритого закутка.

Звідти вирвалось два десятки озброєних з ніг до голови головорізів, з особливої сотні охоронників, що звалася "чорними вовками". Вони в одну мить заняли всі виходи з цирку. На дверях вивісили написи:

ВИХІД АБСОЛЮТНО ПЛАТНИЙ

В цирку раптом немов би пролетіла буря. Все загриміло, затріщало, загуло. Крісла переверталися, жінки ве-

рещали, чоловіки, штовхаючись, поспішали до дверей.

– Гражданін! С вас пальтішко! Ізвольтє побезпокоїть! – з посмішкою прпонував чорний вовк, здіймаючи з якогось панка добре пальто.

– А у вас, баришня, прекрасние часікі! Здійміть, будь ласка, самі, бо я можу подряпати, – ласкаво зверталося друге чорне вовченя до жінки.

– Грабіж! Розбишаки! – розпучливо гукнув якийсь голос з натовпу.

– Тихіше, господа! – грізно прогуло з арени.

Публіка глянула і завмерла. На арені стояла парокінна тачанка, на якій один махновець стримував коней, а другий тримав у руках кулемет.

Люди поспішно віддавали гаманці, скидали з себе одежу, пальта, френчі, костюми, піджаки й тікали чимдужче з цього страшного місця. Жінки й дівчата перелякано зіпали, істерично верещали, швиденько віддавали перстені, обручки, коштовні речі, серги, брошки, браслети і зникали разом з чоловіками чи подругами в провулках міста, поспішаючи додому.

Але робітників і робітниць в простенькому одязі махновці не зачіпали.

Просимо вибачити за турботи! – казали вони бідним людям, випровожаючи їх з цирку.

За годину ця трагічна комедія закінчилася. Біля кожних дверей веселі вовченята розгортали на купі одяг і відбирали для себе краще. Всі коштовні речі передали товаришеві Щусеві.

Так відбулась перша зустріч населення міста з синочками батька Махна. Ввечорі Щусь із сотнею Чорних Вовків залишив місто, захопивши конфісковану одежу для своєї ватаги.

В ЦЕЙ тривожний час у столиці України також відбувалися великі події. Міністрам в уряді гетьмана Скоропадського, російським шовіністам, увірвався терпець бавитись у піжмурки й творити якусь самостійну Україну. Вони виявили свій протест. Гетьман, під тиском з усіх боків, бо й німецьке командування дало згоду ліквідувати самостійність, 14-го листопада грамотою оголосив Федерацію України з Росією. Цим актом державної зради він поховав самостійність проголошену Четвертим Універсалом уряду УНР.

Зрада гетьмана потрясла всю українську націю.

Наступного дня, себто 15-го листопада, в будинку Міністерства шляхів, на Шевченківськім бульварі, вночі, представники політичних українських партій, професійних організацій і війська, Президія Українського Національного Союзу відбули таємні збори, на яких обрано Директорію Української Народної Республіки. В склад Директорії увійшли: Голова В. Винниченко, Отаман війська С. Петлюра. Вони оголосили війну гетьманському федеративному урядові.

18-го листопада полковник Коновалець із січовими стрільцями, під Мотовилівкою, розбив гетьманські війська, якими командував князь Святополк – Мірський, і цим остаточно захитав владу Скоропадського.

Гетьман Скоропадський переконався, що він, справді, скоро падає, що московські шовіністи завели його в сліпий кут з Федерацією.

Точно через місяць після проголошення федерації, гетьман утратив владу.

14-го грудня новою грамотою зрікся гетьманства.

Того ж самого дня корпус січових стрільців, під командою полковника Євгена Коновальця, зайняв Київ.

Над столицею України знову замаяв жовто-блакит-

ний прапор самостійности.

А що ж діялося за Києвом?

Скрізь шаліла боротьба. Народ розаґітований, збаламучений, без свідомого українського проводу, в розпачі ухопився за зброю.

Що губерня, то новий фронт, що місто, то інша влада. В кожному селі були гарячі борці за самостійну Україну, і тут же прибічники большевиків, що обіцяють землю, а інші хотіли царя за якого боровся Денікін, бо зневірились у партіях і тужили за спокоєм та порядком.

Тому то українська територія клекотала в огні й бурі. Лилась безневинна кров. Палали панські маєтки. Сини й батьки українського чернозему поділилися на ворожі табори і допомагали ворогові – окупантові нищити рідну землю.

Численні невеличкі повстанські загони з української молоді, що вбачали свою кращу долю в самостійній Україні, розрізнені, розпорошені не мали змоги ставити опір озброєним, зорганізованим загарбникам під різними прапорами, з одного боку червоній Москві, а з другого – білій денікінській Росії. При першій появі ворожих полчищ розбігалися по чагарниках.

На очах гинула, вмирала вимріяна самостійна Україна.

А ворог тріюмфував. Пляни світових змовників і міжнародніх хижаків дивно збігалися. Франція і Англія, маючи в Росії концесії, хотіли бачити Росію завжди могутнішою супроти спільного сильного ворога – Німеччини, яка давно вже зазіхала панувати в цілій Европі, відчуваючи територіяльну тісноту. Для Німеччини Україна також була ласим щматком чернозему.

Америка зі свого боку боялася послабити Росію відривом від неї України, бо тоді на сході Японія загрожуватиме американським інтересам.

З другого боку, світові змовники, як і тисячеліттями мріяли про месіянізм і провідництво в світі, як вибрана

нація, хотіли володіти цілою Росією, щоб легше було захопити Крим, де плянувався центр сіонізму, і тому самостійна Україна була кісткою в їхньому горлі.

Україна ж, як і кожна нація, хотіла скористати з уселюдського права на самовизначення для свого народу.

Так створилося зачароване коло, в якому борсалася скривджена Україна.

Крім зовнішніх ворогів, Україну роз"їдали внутрішні суперечки. Традиційна революційність студентів у всьому світі за соціяльну справедливість так прищепилась до української інтеліґенції, якій доля судила очолити націю, що й у цей вирішальний час, вона, провідна верства, виставила спочатку соціяльні гасла, відсунувши національне питання. Цим сильно розпорошила українську єдність і зменшила відпорність.

Така політика тяжко помстилася над провідниками в дальшій боротьбі. Українські соціялісти проґавили засаду: – що для державних народів добре, то шкідливе для поневолених націй. Їхні партійні товариші – москалі, поляки й жиди заколихали соціялістичними гаслами пильність до небезпеки, заховали свої шовіністичні загарбницькі пляни. Кожна російська партія, поруч із соціяльними вимогами боролася за цілість Росії. Українські соціялісти боролися за соціяльну справедливість і... проґавили самостійність.

Боротись за землю і фабрики, коли нема своєї держави – безцільно.

Це й було чи не найголовнішою помилкою провідників нації, яка призвела до поразки.

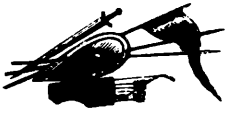

ОЛОДНА зима 1918–19 року дошкульно вдарила по вояках армії УНР. Мороз злетів якимсь шаленим розгоном, охопив землю за одну ніч і скував річки, став-

ки і всю природу. Голодні й кепсько вдягнені вояки страшно переживали це нове лихо.

Пошесть тифу вибухла з нечуваною силою. Ранком з приміщень, де ночували, зі шкіл та з просторіших хатин, де можна було переночувати, багато вояків не вийшли на вранішню перевірку.

– Давайте ліків, пришліть лікаря! – благали хворі.

До штабу армії УНР, до головного Отамана Петлюри щоденно прибувало десяток телеграм та верхівців.

Ласкаво просимо дати медикаментів від тифу! – просили з усіх кінців.

– Де ж тих медикаментів брати? – журно звертався Петлюра до помічників.

– А що, пане Отамане, як попробувати звернутися до Міжнародного Червоного Хреста? Адже це не політична а харитативна організація, вона ж за своїм статутом зобов"язується кожній державі прийти з допомогою під час лиха, – нагадали Петлюрі.

– А й справді, чому не звернутися? – спохватився Головний Отаман і зараз же спорядив делегацію.

Представники Червоного Хреста в той час були по цілій Европі, навіть у Польщі, але до України відмовилися прибути. Довелось делегатам їхати аж до Женеви, до Центру.

Тому, що навіть уряд УНР не був утаємничений в світові махінації, делегація їхала в добрій вірі на успіх. Та виявилося, що цю харитативну, християнську організацію очолюють ті, що розп"яли Христа... Це зовсім не шкодило їм під прапором Червоного Хреста наживатися й робити свою політику.

Делегацію голова Червоного Хреста прийняв шанобливо й урочисто. Але довідавшись, що це представники України, яка бореться за свою незалежність, зразу ж у розмові змінив тон.

– Ви кажете, що на Україні тиф, українське військо охоплене пошестю, гине від сипняка? А за які права боре-

ться армія УНР? За самостійність? Ні, ми не можемо дати помочі бунтівникам, які рвуть на шматки живе тіло Росії, – відповів голова світової харитативної організації.

Так делегація повернулася в Україну ні з чим. Міжнародний Червоний Хрест потоптав свій статут, порушив прийняті християнські засади допомогти потребуючим. Та в цьому не було нічого дивного для тих, хто знав, які там керівники.

Не один тільки тиф мстився над армією УНР. Ще був другий ворог, який руйнував військо, шматував військову міць, підточував могутність зброї. Цей ворог під час війни ще більш небезпечний. Назва цього ворога – зрада!

Де й хто поповнив цей злочин під час війни? Де той страшний Юда?

Голова Директорії УНР, Володимир Винниченко, на якого з надією були звернені очі всієї України, перший заламався. Залізна людина, велетень національного духа, під тиском ворожих провокацій, а зокрема, за намовою дружини жидівського роду Розалії, зрікся влади. Саме тоді, як Україна потребувала провідників, мудрих діячів, у середині лютого 1919 року покинув стогнучу від тифу, потопаючу в крові матір–Україну і, отримавши від своєї партії гроші на національну справу, виїхав за кордон.

Ще перед цим були нарікання, що Розалія, дружина Голови Уряду зневажала український національний прапор, зривала в козаків з грудей жовто–блакитні відзнаки й топтала ногами...

І тут наші вороги протоптали стежку до серця України – встромили ножа.

Виїхавши за кордон, Винниченко перейшов на ворожі Україні комуністичні позиції. У Відні організував Закордонну Групу Української Комуністичної Партії і почав видавати газету "Нова Доба".

Це був ще один удар у спину української нації, яка органічно не сприймала комунізм.

Згодом Винниченко від імені цієї Комуністичної

Групи поїхав до Москви з чолобитною і подав заявку до Російської Комуністичної Партії. Заявку було принято, а Винниченка в нагороду призначено заступником голови Совнаркому УССР товариша Х. Раковського, та комісаром зовнішніх справ.

Однак, це підлабузництво не врятувало Винниченка. Дуже швидко Розалія рознюхала, що навколо її чоловіка згущується пильність Чека. Злякавшись, Розалія звернулась за допомогою до свого брата в Москві, що був комісаром банку, і дістала дозвіл виїхати з чоловіком за кордон.

Так, дякуючи Розалії, Винниченко висмикнувся з пазурів Чека і втік знову.

Своїм дезертирством з фронту боротьби за самостійну Україну, Винниченко заохотив і інших авантурників до зради.

В січні 1919 року отаман Зелений, побачивши що в уряді УНР сварки, збунтував першу Дніпровську Дивізію до непослуху, а за ним О. Данченко другу Дніпровську Дивізію. Ця зрада отаманів сильно захитала армію УНР. А ворог з усіх боків натискав.

Щоб вирватись з оточення, Головний Отаман Петлюра дав наказ зосередити основні сили в районі Ярмолинці – Проскурів – Старокостянтинів. Тут вирішено переформуватися й розпочати новий наступ.

Та виникла знову зрада.

Отаман Волох, якому доручено оборону Проскурова, здав місто денікінцям, пограбував державну скарбницю і перейшов на большевицьку орієнтацію. Головному ж Отаманові вислав ультиматум: – Негайно зректися влади.

А ворог не спав. З півночі наступала червона Москва під командою жида Троцького, а з півдня біла Москва під командою Денікіна. В середині ж діяли тиф та зрадники – отамани. Україна опинилась в смертельній небезпеці.

Отаман Петлюра залишився сам, але не розгубився. Він вірив у перемогу. Свята правда мусить перемогти! –

запалював він слабодухих. – Ми ше сильні, за нами нація!

Але Петлюра не знав, що готується ще одна зрада, найдошкульніша.

Командир Української Галицької армії, генерал Тарнавський, зламав військову присягу і самовільно перейшов на сторону Денікіна. З командуванням армії Денікіна підписав умову, що Галицька армія припиняє боротьбу і переходить під опіку Добровольчої Команди.

За генералом Тарнавським пішов під опіку Денікіна полковник Аркас, який згодом перекинувся до большевиків разом із Галицькою армією, коли Денікіна було розбито.

Головний Отаман кілька разів пробував нав"язати з Денікіним спільність військових дій супроти большевиків. Але Денікін твердо стояв на становищі Єдіної неділимої Росії і слухати не хотів про якусь самостійну Україну. Тому всі заходи Українського Уряду були марні.

Що робити далі?! – з розпукою думав Петлюра, взявши на себе ввесь тягар визвольної боротьби.

Найвизначніший український поет О. Олесь писав тоді С. Петлюрі:

Покинь, мій Синочку, ридати!
Хай сліз твоїх ворог не п"є.
Почуєш Ти рідні гармати,
Угледиш ти військо своє!
І рідний наш прапор замає,
Як сонце ясне в далині,
І в сурму привітно заграє
Хтось верхи на білім коні.
І вибіжать люди убогі
Зустрінути Батька свого,
Впадуть вони Лицарю в ноги,
Сльозами обмиють Його.

Головний Отаман метався, як риба в окропі. В нього безсило опадали руки, здавалося, що гасне віра в святу ідею. Зради, партійні роздори, що ставили інтереси партії вище інтересів держави, сильно пригнічували Петлюру.

"Нація понад кляси, Держава понад партії!" – закликав він до єдности своє оточення.

Перша совєтська агресія на Україну розпочата в грудні 1917 року потерпіла поразку.

Друга совєтська агресія розпочалася 20–го листопада 1918 року і ще не видно було її наслідків. Але Петлюра глибоко був певен, що й з цією агресією армія УНР справиться. Та на перешкоді стала зрада.

Большевики, під проводом Антонова–Овсієнка, кинули на Україну 86 тисяч червоноармійців, озброєних 170 гарматами, 427 кулеметами, 25 літаками та 6 панцерниками.

Проти цієї совєтської орди Україна могла поставити 20 тисяч вишколених козаків та ще 20 тисяч мало–підготованих вояків з підтримкою 60 гармат. Та ще й з цією силою, з гарячими патріотами Головний Отаман міг би чинити спротив, коли б не зрада отаманів. Коли б не Денікін, якому допомагала Антанта. Коли б не тиф! Хоч би одним ворогом поменшало!

В політиці Світових Держав Українська Народня Республіка була позбавлена природнього права самовизначення Народів.

Президент США Вудро Вільсон виготовив для Европи 14 пунктів конституції, за якими чітко було підкреслено право кожної нації на самовизначення. Але це право не поширювалося на Україну. Світові змовники подбали, щоб

Україна була й далі в неволі, щоб була поділена між окупантом польським, чешським, мадярським, і в основному під московською неволею, незалежно від державного устрою Росії.

Щоб рятувати Україну, Головний Отаман вислав делегацію на чолі з Андрієм Лівицьким до Польщі. Делегація мала завдання заручитися підтримкою з боку найближчого сусіда супроти московського окупанта, який стане ще страшнішим ворогом для Польщі, коли Україна програє війну.

Річпосполита Польська й сама розуміла небезпеку московського імперіялізму.

21-го квітня 1920 року було підписано Варшавський Договір з урядом Річи посполитої Польської. Цим договором стверджувалося, що Польща визнає Директорію Незалежної Української Республіки за Верховну Владу УНР, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, і що за Україною визнається право на незалежне державне існування.

Польський Уряд зобов"язується не укладати жодних умов, скерованих проти України, і, нарешті, створюється військова конвенція, що становить інтеґральну частину цієї Умови.

На підставі цієї конвенції, Польща зобов"язується допомогти переорганізації української армії й активно її підтримувати в дальшій війні з совєтською Росією.

Укладаючи Варшавський Договір, Українська Народня Республіка, бодай, тимчасово забезпечувала себе від удару в спину, і в разі потреби мала вільний відворот.

Отаман Петлюра, стверджуючи Варшавський Договір, був свідомий непевности свого нового союзника супроти большевиків. Він добре знав з історії, що Польща може зрадити, що Пілсудський такий же хижак, як і Ленін. Але обставини змушували до дипломатичних маневрів, щоб вигадати час для зміцнення своєї армії й для певних заходів серед світової дипломатії.

БАТЕРІЯ, стомлена безупинними маневрами й переходами, вичерпана наступами й відворотами, відбиваючись від підступного ворога, обезсилена сипняком, потребувала негайної допомоги.

Бракувало набоїв, гармат, запасних частин, надто відчувалась нестача фуражу й харчів, а також медикаментів і лікарського персоналу.

Коні, вимучені переходами, дощами, пошестю корости, із загостреними спинами, підтягненими животами, з похилими головами, ледве рухались у запряжці гармат.

Козаки в обшарпаному одязі, здесятковані тифом, виснажені голодом, робили останні зусилля, щоб утриматись, сподіваючись на зміну обставин, роблячи подивугідні подвиги.

А ворог з усіх боків скажено наступав.

Командарм червоної армії, Лейба Троцький, тріюмфуючи з перемоги, радіючи, що вже в небі заблисла зоря його влади в Росії, дав дозвіл червоній босоті безкарно грабувати українське населення. Розбійники з розбурханими дикими інстинктами заохочені наживою, йшли на вогонь і, захопивши село, перевертали все догори дном, відбираючи для себе теплий одяг, взуття, всі цінні речі, допомагаючи "продзагонам" під віник забирати з комори збіжжя...

І все це діялося з відому цілого світу.

Останній бій батареї, в якому Олекса Запорожець ще брав участь, відбувся під Мотовилівкою, цим разом з червоними окупантами.

Ще перед боєм він відчував якусь кволість у тілі і гіркоту в роті. Після того, як ворога розбили і батарея зупинилася в ліску, щоб переформуватися й поповнити запаси, Олекса, відчувши тяжку втому, ліг біля своєї гармати на "потніку" й заснув.

Тепер, прокинувшись, здивовано побачив білі стіни

хатини і голі дерева за вікном.

В кутку перед іконою горіла лямпадка.

Під головою подушка, і лежить він на соломі незастеленого ліжка. Біля нього на стільці кварта. Його палила спрага, і він простяг руку. Кухоль був порожній.

"Де ж це я опинився?" – подумав Олекса.

І враз ним опанував страх. Сипняк, він хворий. А відомо, що від сипняка рятунку нема. Його залишили, а батерія пішла далі. Що ж тепер буде?

" Помру чи виживу?" – ворожив хворий на людину, що перша його відвідає. Коли жінка – помре, коли мужчина – виживе.

Рипнули двері. Олекса швидко глипнув і побачив добрі очі старенької бабусі.

"Помру!" – блиснула страшна думка.

– Ти вже, сину, опритомнів? – почув Олекса над собою тихий і співчутливий голос. Йому пригадалась мама. Тільки вона так ласкаво до нього зверталася.

– Водички хочу! – прошепотів і глянув на добре обличчя бабусі.

– Я тобі супчику зварила, дитино, зараз принесу. Господи, як я молилася, щоб ти не помер у моїй хатині, або щоб душогуби тебе не прикончили.

– А хіба в селі є якесь військо? – злякано запитав Олекса. Він знав, що червоні прикінчують хворого ворога.

– Були, і навіть по хатах нишпорили. А я хату на замок і сама в хлів. Вони прийдуть, подивляться, але замка не чіпали.

– А тепер де вони?

– Повіялись під три чорти. В сусідки курей забрали і зникли, – сердито відповіла бабуся. – То я тобі, сину, зараз дам супчику, – додала і швиденько метнулась, а за кілька хвилин принесла мисочку паруючої страви.

– Поправляйся, дитино, не маю, чим смачнішим тебе підживити. Курей, супостати, давно позабирали, а поросяти не вигодуєш, то я тобі супчик із грибами салом запра-

вила. Гриби, сину, дуже помічні, так як і цибулька, від кожної хвороби, – жебоніла бабуся, подаючи ложку.

– Спасибі, тіточко, суп дуже смачний, аж здоровшим себе почуваю, – подякував він, облизавши ложку. – А чи не знаєте ви як я до вас потрапив? – обережно запитав.

– Хлопці принесли, на шинелі. Казали, щоб доглядала, а вони повернуться, то заплатять. Але, Господи, хіба мені потрібна плата? Аби людині життя врятувати.

– Чи не залишили хлопці для мене якої зброї? – згадав Олекса про свій наган.

– Залишили щось таке в короткій халявці, та я боялася, щоб ті, з червоними стрічками, не причепилися до мене, то викинула на смітник.

– Принесіть мені, тіточко, як хто ще не вкрав, – попросив Олекса.

Бабуня кинулася з хати і вкоротці повернулась. Несла в оберемку стару ковдру. Біля ліжка розгорнула, і Олекса побачив у кобурі свій наган. Ухопив рукою. Наган трохи поплямила іржа, але вигравіроване прізвище власника чітко викарбовувалось. Олекса старанно обтер гімнастьоркою наган і засунув його під подушку.

– А воно там не стрілятиме? – занепокоєно спитала старенька.

– Без потреби ніколи не стрілятиме! – посміхнувся Олекса.

– Ах, Господи, і коли ті люди перестануть одне одного стріляти? – скрушно проказала бабуся.

–Ми ж, тіточко, обороняємось від злодіїв, що лізуть у нашу хату, ми самі не зачіпаємо нікого, – заспокоював жінку Олекса.

Бабуня забрала мисочку й ложку і хотіла йти.

– Тіточко, – зупинив її Олекса, – чи давно вже я у вас?

– Учора тиждень минув. Ще троє залишились тоді хворих, то два померло, а третього... – і бабуня злякано глипнула на Олексу й витерла сльозу. Не доказала. Та

Олекса й сам догадався, що червоні докінчили. Він уже втомився. Хотілося спати. Приплющив очі й заснув.

Минув ще тиждень. Олекса поправлявся, видужував, набирався сил. Помаленьку підіймався з ліжка і пробував ходити. Розглядаючись по хаті, впізнав під лавкою свій скарб, клуночок. Хлопці залишили. Жупан, чоботи, чемерка, – все його майно. Від шапки, на всяк випадок, відпоровшлика й долучив до розрубаного щаблюкою, якого носив, як пам"ятку, і обидва заховав за пазуху. Два метри синього матеріялу на штани і сивий смушок на шапку, чоботи, чемерку та жупан подарував бабуні. Попросив випрати білизну та попрасувати штани. Цілими днями вибирав із шинелі вошей і нищив. Боявся, хоч би не захворіти на зворотний тиф. Олексі тепер нічого не потрібно, аби видужати.

Господиня, отримавши такі цінні подарунки, звела до неба очі.

– Господи! – зворушено проказала, – Допоможи цій добрій людині побачити рідну хату!

Тепер бабуня ходила біля Олекси ще уважніше. Вона йому й яєчок, і сметанки, і супчику з курчатком, і узвару із сливок.

За тиждень Олекса ночами вже виходив у садок і прислухався, де гримають його гармати, чи далеко відійшли, чи спроможеться він їх догнати. Але ночі були тихі й мовчазні. Що робиться в світі – не було в кого розпитати.

Та ось одного ранку бабуся вскочила в хату задихана, з переляканими очима.

– Червона кіннота знову влетіла в село, повідомила пошепки, а сама аж тремтіла.

За чверть години Олекса був зібраний. У торбі окраєць хліба й десяток варених яєць. Наган до кишені, кобуру подарував господині, на латки до черевиків. А за пазухою найдорожчий скарб – два козацьких шлики з чистого шовку, з китицями на кінцях. Усі козаки колись йому заздрили...

– Спасибі, тіточко, що врятували мені життя, я вас

ніколи не забуду! – проказав наостанку біля порога.

– Хай тобі, сину, Бог допомагає! – відповіла бабуся й заплакала.

Олекса місяць не голений, у старій солдатській шинелі, з паличкою в правиці, виглядав на жебрака. Попростував сміливо, серединою вулиці. Біля нього проходили червоноармійці – косоокі китайці, з вовчими очима лотиші, хвалькуваті москалі, й ніхто його не питав, хто він такий. Так пішака дістався він до Фастова, щоб скористатися з товарових поїздів, які зрідка проходили. Невдовзі товарняк на Козятин, саме той, що треба. Адже ж і частина його рухалася в той бік. Наздожене.

Вмостившись на платформі, між дровами, Олекса витяг із торби хліб і варені яйця, бо зголоднів, і почав підживлюватися. Холодний вітер віяв так шпарко, що пронизував наскрізь убогу шинелю. Олекса повернувся спиною до злющого вітрового нападу.

– Дядечку, кусник хліба, хоч крихітку! – почув він раптом слабкий голос.

– А ти хто такий? – сторопіло запитав, стискаючи в кишені нагана.

З–поміж колод підвелося знеможене обличчя вояка з великими розгубленими очима.

Олекса випустив з долоні наган. Цей ворог не страшний, – подумав.

– Хворий я і голодний. Два дні нічого не їв, – сумно проказав незнайомий.

– Ага, товаришок, голодний, ну гаразд, іди–но сюди,– з посмішкою відгукнувся Олекса.

– Що ви, що ви, я не большевик! – гаряче запротестував той, з–поміж колод.

Олекса зовсім не думав запідозрювати подорожнього в большевизмі, він назвав його "товаришем", просто маючи на увазі "товариша недолі".

– То, може, ти денікінець?– вів далі жартома вже Олекса, подаючи окраєць хліба й крашанку.

– Ніколи денікінцем не був, – промимрив чоловік, жадібно кусаючи й жуючи хліб.

Олекса пильно приглядався до свого сусіда.

– Ага, то ти січовик! – грізно вигукнув Олекса, – Ти зрадник?

– Січовиком я, справді, був, але тепер я вільний...

– Як то вільний? – не зрозумів Олекса.

– Коли січові стрільці піддались Денікінові, я залишив частину й зберіг присягу служити тільки самостійній Україні, – пояснив і засунув, на всяк випадок, руку за пазуху, не спускаючи погляду з Олекси. Він не знав, хто був його супутник.

– Прекрасно! – вигукнув Олекса і приязно простяг правицю.

Чоловік посміхнувся і відповів потиском руки. Олекса ще відрізав шмат хліба й подав колезі разом з двома вареними крашанками.

– Ну, й куди ж тепер прямуєте?

– Я, добродію, дезертир. Звати мене Юрком, моя мама була побожна й хотіла мати Юрія – Переможця, а я виявився боягузом, дезертиром, – закінчив Юрко і гірко посміхнувся.

– А я Олекса. Будьмо ж друзями!

– Від нині і назавжди, – відповів Юрко. А хто ж ви такі?

– Чесний вояк армії УНР. Але чортів тиф збракував мене. Що буде далі – не знаю.

– Так само й у мене. Що далі – не знаю. Шукаю першої–ліпшої частини УНР і пристаю, – сміливо проказав Юрко.

Холод давав про себе знати, і хлопці сіли поруч. Так тепліше. Тепер між ними зав"язалася приязна розмова. Згадували минуле, світле й траґічне, вболівали з промахів і зрад, що відбувалися на очах, журилися долею майбутнього. Гріли один одного теплом власного тіла, спільним духом ідеї і надією на майбутнє.

– Чи є в світі така друга, як я, нещаслива? – раптом голосно запитав Юрко про свою й цілої України долю, словами народньої пісні.

– Та все ж таки ми розгорнули над Україною самостійницький прапор. І наші могили, розкидані повсюди, будуть нагадувати поколінням, що хтось боровся, а не рачкував перед ворогом на колінах, – розвіював Олекса песимізм Юрка.

Кругом жовта осінь. Дерева в садках уже голі і це свідчило, що скоро прийде зима, що для боротьби умовини погіршають. Так розмовляючи, хлопці не зчулися, як і приїхали.

Ось і Козятин. Поїзд зупинився. На станції пожвавлена метушня. Голодними круками шугали червоноармійці з червоними пов"язками на шапках, а з заходу чулися глухі гарматні постріли. Хлопці позіскакували, щоб десь погрітися. З будки стрілочника курився димок. Вони подибали шпалами і добралися до будки.

– Погрітися? Сідайте! – приязно зустрів їх сивоусий стрілочник.

Залізна "румунка", напакована вугіллям, пашіла теплом. Хлопці простягли до неї посинілі й задубілі руки та повертали їх до тепла на всі боки.

– Що, дядю, потяги до Вінниці тепер часто ходять? – поцікавився Олекса.

– Ані туди – ані сюди, як в ополонці. А ви що, до Польщі чкурнути хочете? – насмішкувато запитав стрілочник.

– Та ні, ми хотіли до Хмельника, там, кажуть, соли можна виміняти, – удав Юрко з себе спекулянта.

– Ну, звичайно люди по сіль їдуть до Одеси, а не до Хмельника, – насмішкувато проказав стрілочник, – там, здається, добру комерцію веде їх благородіє Денікін, – закінчив і лукаво примружив очі. Розглядав хлопців. Він, видно, був добре обізнаний із міжнародньою ситуацією.

– Ви, товаришу, бачу, справжній наш чоловік, – роз-

почав Олекса, викручуючись, – то чи не допомогли б ви нам добратися до Житомира. Лист веземо товаришам від самого Леніна.

– Від самого Леніна? – стрепенувся стрілочник і підозріло подивився на брудну Олексову шинелю й на його заросле обличчя.

– Таємне доручення, тому я так і вбрався, – поспішив Олекса розвіяти підозру.

– Тоді зверніться на станції до комісара, він вам допоможе, – поважно порадив стрілочник.

– Ходімо! – шарпнув за рукав Юрка Олекса, щоб вирватися з халепи.

Коли вони вийшли з будки, на станцію саме прибув якийсь потяг, обліплений від даху до самих коліс торбешниками, спекулянтами та іншими пасажирами.

– А це що за потяг? – запитав Олекса.

– Цей не у ваш бік, цей на Умань, – байдуже пояснив стрілочник.

В Олекси серце аж підскочило. Він зразу змінив свою думку. Ось де щастя. Додому відпочити! Тільки додому!

– Куди ж тепер? – запитав Олекса, ховаючи своє рішення.

– Мені на захід, – твердо відповів Юрко. – Доберуся додому, відпочину, а там приєднаюся до якоїсь своєї частини. Скажу, що не погодився бути під владою Денікіна і втік.

– Ну, то прощай! – подав руку Олекса.

– А ти куди?

– Теж додому. Хочу поголити бороду, відпочити, знищити воші, а тоді... побачу.

– Щасти Боже! – проказав Юрко і потис руку.

Хлопці розійшлися. Олекса поспішив до уманського ешелону, а Юрко до рідної Галичини.

ПІД КІНЕЦЬ 1918 року до Одеського порту прибув військовий десант Антанти: Франції, Англії та Греції з допомогою добровольчій армії Денікіна. Командував десантом французький генерал д"Анзельмон, і шефом штабу був полковник Анрі Фрайдерберґ, ізраїльського походження, і це мало велике значення. Жиди не хотіли знову бачити в Росії автократію.

Директорія УНР, утративши надію знайти спільну мову з генералом Денікіним у справі одностайної боротьби з спільним ворогом – московським большевизмом, негайно вислала делегацію до Антанти.

Від Антанти делеґацію прийняв у м. Бірзулі 6-го лютого 1919 року шеф штабу і розпочав тонку дипломатію. Він погодився допомогти армії УНР боротися з большевиками, але виставив такі вимоги:

1. Усунення з Директорії В. Винниченка та С. Петлюри.
2. Негайна мобілізація 300 тисячної армії, під проводом французів.
3. Офіцерів у армії поставити з москалів.
4. Справу України відкласти до вирішення Мирової Конференції в Парижі.

І нарешті, Директорія УНР має звернутись до Франції з проханням прийняти Україну під французький протекторат.

На ці вимоги Антанти, чи то пак французького відпоручника, українська делеґація виставила свої мінімальні вимоги:

1. Признання Антантою самостійности України і допущення української делеґації на Мирову Конференцію в Парижі.
2. Суверенність Директорії.
3. Забезпечення народного ладу і соціяльних реформ

в Україні.

4. Забезпечення українських колоній в Сибірі.
5. Привернення Україні чорноморської фльоти...
6. Признання автономности Української армії з правом представництва в Антанті.
7. Недопущення до складу Української армії ніяких московських офіцерів.

Після цього відбулась виміна думок, в якій полковник Фрайдерберґ брутально образив Директорію, назвавши її керівників бандитами. Українців він ненавидів.

Потім голова української делеґації проф. Остапенко склав таку заяву.

"Делеґацію не задовольняє ставлення альянтсько-французького командування до справи незалежности України і до Директорії. Тому делеґація сама не може прийняти цих умов, але передасть їх на вирішення Директорії.

На цьому спроба знайти з альянтами порозуміння закінчилася. Ніхто не догадувався, що полковник Фрайдерберґ допомагає не Денікіну а большевикам захопити Україну. Тим часом Мирова Конференція в Парижі вирішувала важливі справи. Треба спішити.

Українська Делеґація на Мирову Конференцію в Париж, в складі Григорія Сидоренка та Антона Петрушевича, прибула аж у січні 1919 року, коли вже на Конференції, під впливом москалів, жидів та поляків устійнився неприхильний погляд на українську проблему.

Молода в дипломатичній праці українська делеґація зразу попала у вороже оточення. Але треба було якось рятувати самостійність України, виборювати природнє право кожної нації на свою суверенність.

Першою нотою української делеґації до Мирової Конференції було прохання визнати Українську Республіку, яка вже де-факто існує, як Незалежна Держава.

В той же час Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, (створений наспіх Совнаркомом Росії в Курську

29 листопада 1918 року з таких осіб: москаля Сергеєва, шведа Квірінґа, поляка Косіора, малоросів Скрипника та Затонського і жидів Тарського та Епштейна,) вислав на Мирову Конференцію ноту, якою загальмував українську справу. В ноті, між іншим, підкреслювалося, що Київ визволений українськими совєтськими військами, а отаман Григоріїв з військом Директорії перейшов під українську совєтську команду. Далі в ноті сказано, що Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд готовий підписати з усіма урядами – учасниками Конференції умову про невтручання в їхні внутрішні справи. Створилося враження, що Україна має два Уряди. Цього Світовим Змовникам тільки й треба. Вони почали грати новими картами.

Мирова Конференція прийшла до висновку, що без участи совєтської Росії годі вирішити позитивно всі справи. Треба запросити большевиків.

Для ознайомлення зі становищем нової влади в Росії, Конференція постановила вислати 22-го лютого до Петрограду й Москви американського дипломата Вілліяма Булліта.

Зустрівшись у совєтській Росії зі спритними комісарами Літвіновим та Чічеріним, а також із хитрим Леніним, Булліт у звіті написав, що це дуже помірковані люди, що вони за мир, не хочуть війни, що готові платити всі борги за стару Росію щирим золотом, що готові вони роззброїтись хоч би й зараз, але треба припинити інтервенцію. Одноразово Булліт зазначив, що совєтська влада має понад мільйонову армію, сильно озброєну, що цю владу народ дуже любить. В Росії тепер спокій, терору нема, розстріли припинилися, всюди порядок, життя процвітає. Якщо ж здійснити бльокаду, про яку говорили на Конференції, то тоді совєтський Уряд міг би впасти і в Росії сталася б катастрофа.

Закінчує свій звіт цей відпоручник світових змовників зворушливим ствердженням, що єдино можливим урядом у Росії може бути тільки совєтський.

Та щойно повернувся Булліт із своєї довготривалої дипломатичної подорожі по совєтській Росії, як розвідка донесла, що червона армія у березні вже наблизилась до Збруча, що звіт Булліта не відповідає дійсності. Большевицька загроза на порозі Румунії, Угорщини, Австрії та Німеччини. Большевизм у середині Европи.

Представники великих держав на Мировій Конференції аж тепер переконалися в підступності й обмані совєтської влади. Погляд великих держав повернувся в інший бік.

За намовою дипломатичного корпусу ще старої Росії, було звернено увагу на Колчака, що діяв у Сибіру проти большевиків, з підтримкою великих держав, зокрема США. Після довгих торгів, під особливим тиском французьких представників, (без участи Фрайдерберґа) Мирова Конференція видала 26-го травня постанову, якою Колчака затверджено Всеросійським Правителем, а Росію залишено єдиною неподільною. Тільки Фінляндія та Польща скористалися з 14 пунктів Вудро Вільсона, були відірвані від Росії й здобули самостійність.

Так великодержавами було зраджено привезені Вільсоном із США принципи самовизначення всіх народів. Україна й інші народи залишаються й надалі колоніями Росії.

Коли на Мирову Конференцію приїхав сам президент Америки Вільсон, президент Франції Клемансо, від Британії найздібніший політик Ллойд Джордж, то Директорія УНР не спромоглася навіть знайти людей, які б володіли плинно французькою та англійською мовами. І це у великій мірі пошкодило українській делеґації на Мировій Конференції, вона не могла впливати на хід подій. І чи не було це й головною причиною нашої поразки?

Як реакція на несправедливу постанову Мирової Конференції у відношенні до поневолених Росією народів і про неподільність Росії, війська Колчака, в переважній більшости з поневолених народів, козаків, сибіряків, українців та інших націй, що потрапили в його армію, відмовили-

ся воювати за єдину—неділиму Росію і боротися з большевиками. Армія Колчака вже 25-го липня ґвалтівно почала відступати, залишаючи без спротиву великі терени большевикам. Крім того, уральські козаки та сибірські народи, що мріяли про свою незалежність, організувались у повстанські загони й нищили колчаківський тил, значною мірою допомагаючи большевикам.

Большевицькі війська під командуванням Фрунзе, загнали колчаківську армію до Іркутська, арештували Колчака і 7-го лютого 1920 року його розстріляли.

Так безславно загинув іще один Всеросійський Правитель тільки тому, що заперечував самовизначення поневолених націй.

Не дала позитивних наслідків чужоземна, головно, американська допомога.

На світовій арені перемогла купка спритних і проникливих багатіїв, що запаморочені дикими мареннями володіння світом.

СУХИЙ сніг святочно дзвенів, потріскував під ногами. Усміхнене сонце поглядало з безхмарного неба і вітало світ із радісним Народженням Христа.

Різдвяний настрій відчувався не тільки в людині а і в усій природі. Сьогодні й погода на дворі якась лагідна й тиха, хоч мороз гостро пощипував обличчя. І щиглики на дорозі по-особливому цвірінькали, і навіть зайчик, що перескакував через дорогу, подивився наче здивованим поглядом і весело пострибав далі.

Все навколишнє: й іскристий сніг у повітрі, і відблиски соняшні на снігу, і дерева, хоч і роздягнені, але привітні, сьогодні якось по-іншому виглядали.

Син Божий народився.

Тарас упевнено ступав новими чобітьми, радіючи

дзвінкому скрипові снігу під ногами, і повними грудьми вдихав свіже, аж немов би солодке, повітря. І ця свіжість збільшувала його радість. Він ніс вечерю. Традиційного калача. Хотів зробити приємну несподіванку старенькій самітній Турчанській, в якої квартирували дівчата, а з ними й Ганнуся.

Тоді, як він уперше завітав до Ганнусі з атласом, господиня пронизала його таким суворим поглядом, що він і досі не може забути. З того часу він і ламав собі голову, як здобути прихильність господині? А ось і нагода. Під претексом традиції, несе вечерю і спробує задобрити сувору Турчанську.

Тарас, зайшовши в хату, привітався і, як годиться, поцілував бабусю в худеньку руку. Святочний калач і кружальце цукру з свіжим яблуком поклав на столі.

Зворушена господиня заметушилась, немов би діждалась найдорожчого гостя. Посадила Тараса за стіл, поставила нерозкорковану й, мабудь, єдину пляшку вина, витягла з печі смажену курку і коропа зі зарум"яненою шкіркою й крапельками прозоро-жовтого товщу. Потім перед Тарасом появилися ковбаса, вареники з сливами, мед та інші смачні страви.

Подорож пішки з села викликала в молодого Тараса козацький апетит. А коли ще господиня ласкаво припрошувала до кожної страви, то гість таки добре посмакував. Він був певен, що тепер уже господиня завжди відчиняти-ме для нього гостинно двері своєї хатини, куди його тягли сердечні почуття.

На запити бабуні, Тарас розповів про свою родину, батька й маму, братів та сестер, трішечки фантазуючи, і цим ще більше прихилив до себе господиню, суворе її застереження змінив на прихильність. Вона вже знала, що він не вітрогон, а хазяйська дитина.

Тарас свого осягнув, йому тільки цього й треба. Тепер до дівчат він уже сміливо буде заходити, коли схоче. З Ганнусею зустрічі будуть дозволені. Господиня не ста-

не косо дивитися і прислухатися до розмови.

Погостивши у Турчанської, ані довго ані коротко, як це годиться, він ще й на прощання поцілував руку бабуні й помандрував далі. Тепер черга відвідати й свого господаря та господиню, де він квартирує.

Так він з обміненим Турчанською, як велить звичай, калачем пішов до Новицьких, своїх господарів на Крутому провулку.

Наблизившись до знайомого подвір"я, Тарас помітив дивні зміни. Сніг навколо хати втовчений, наче тут відбувалося гульбище, вікно вибите й затягнене мішком, а чорного цуцика, що кожного зустрічав дзвінким привітом, не чутно.

Що ж це сталося?

З тривожним передчуттям чогось недоброго, зайшов у хату. Серед хати чужі люди із збентеженим виглядом. Тарас глянув на своє ліжко. Ковдра стягнена, подушка розірвана, книжки розкидані.

– Що сталося, де господар Новицький? – злякано запитав присутніх.

– А ви хто такий будете? – обізвався широкоплечий мужчина і зміряв Тараса підозрілим поглядом.

– Я тут квартирую, був дома на вакаціях, а тепер приніс господарям вечерю.

– Нема вже ваших господарів, – схлипнула якась жінка і змахнула хусточкою сльозу.

– Може арештували? – півголосом, боязко спитав Тарас, знаючи, що кожна влада має когось арештовувати.

– Під самий Свят–Вечір злодії замордували їх, – сумно відповів чоловік.

– Не може бути! – вереснув Тарас, зірвавшись із голосу. Ним раптом почала трусити лихоманка. Він же позавчора з хлопцями залишив господарів, побажавши Веселих Свят. І вони радісно провожали їх аж на вулицю. І раптом, замордовані.

– А де Ігор та Яринка? – запитав про господаревого

шостирічного синка та чотирорічну дочку.

– Яринку замордували, а Ігор врятувався під ліжком. Десь у нас на печі плаче, – відповів чоловік.

"От і привітав господарів із Різдвом Христовим", – подумав Тарас і заглянув до кухні, де мешкали господарі, відступивши кімнату квартирантам. В кухні стіни, вікна, двері й долівка забризкані кров"ю. Тут скоїлася трагедія.

– Злодіїв виявили, розбійників упіймали? – поцікавився Тарас.

– Та й хто їх ловитиме, коли безвластя,– сумно проказав чоловік.

– І невже оце Новицький безборонно пустив розбійників до хати? – вже спокійніше спитав Тарас, знаючи, що в господаря була зброя.

– Злодії гукнули його звечора до вікна. А коли Новицький наблизився, щоб упізнати, хто кличе, розбійник вистрілив і ранив його в голову. Потім уже виламали двері, замордували жінку й дочку а Ігор сховався й про все нам розказав, – пояснив чоловік.

Тарас догадувався, що це була помста злодіїв, як колишньому царському таємному поліцаєві. Щоб безпечніше себе почувати, Новицький і пустив квартирантів. Та злодії пильнували і вибрали вакаційний час.

Тарас поспішно склав своє та своїх товаришів майно і в рядні переніс до знайомого сусіди. Так і розпрощався з квартирою.

Полагодивши справи, пішов у місто поглянути, що там робиться. Святочний настрій був цілковито зіпсутий. Яке жахіття роблять злодії. І ніхто їх не приборкає. Ціле місто в страху, під терором. За кожним кущем ввижалася тінь небезпеки. Вечорами люди рідко з"являлися на вулиці одинцем. Вночі, на крик "рятуйте", ніхто, як бувало, не вискочить із хати, щоб подати поміч. Бували грабунки й серед білого дня.

Тарас ішов хідником насторожено, оглядаючись. Убивство господаря пригнічувало його. Вийшовши за Умань в

напрямку Грекового лісу, до Софіївської Слобідки, він не зустрів жодної живої душі. Почав заспокоюватись. Люди по хатах святкують Народження Христа.

Мандруючи безлюдною бруківкою, побачив юрбу людей біля окремих кількох будиночків за містом. Було чути пожвавлену розмову. Щось і там сталося в цей радісний святочний день. Та не для всіх радісний. Жінка злякано оповідала:

– Я спросоння почула розпучливий крик, потім постріл. Глянула у вікно. А вони вже розламали двері й вдерлися в хатину...

Тарас, переступивши перед порогом калюжу крови, зайшов у хату. Кілька жінок поралися біля нефарбованої труни. На лавці – труп чоловіка з простреленою головою, а на землі лежала мертва жінка. Кров ще й тепер сочилася крізь рушник із грудей. Видно, що сталося все недавно, цієї ночі. Опісля Тарас довідався, що ця щойно одружена пара, повернувшися з гостини перед ранком, відпустила візника й підійшла до дверей своєї хатини з ключами. В цей час із–за кута вийшло двоє, і, по короткій розмові, сталася трагедія. Чи це порахунки злочинного світу, чи грабунок – невідомо.

Ватага розбишак, під проводом каторжанина Гулі, вже давно тримала населення міста й околиць у страху. На сумлінні цієї банди було понад тридцять жертв.

Тарас, наслухавшись страхіть, повертався додому. Він уже не мав бажання провідати та поздоровити з святами тітку в Софіївській Слобідці. Які там свята, коли стільки людського горя й сліз.

– Ну, як там тебе, сину, частували господарі, не запрошували ночувати? – запитала мати. Вона й не догадувалася, що Тарас поспішав у місто не так поздоровити господарів, як привітати бабусю, де мешкала люба дівчина. Але про це він мамі не признався.

– Ох, мамо, не питайте, там таке нещастя сталося, що й розповідати страшно.

– Боже ж мій, обікрали, чи хата згоріла? – сплеснула руками мати.

– Ще гірше. – І Тарас докладно розповів про все, що бачив і чув від людей. – Треба тепер знову шукати квартиру, – сумно закінчив він свою розповідь.

– Шукай, дитино, господарів, які ніде при цареві не служили, таких, де можна спокійно жити.

– А хіба такі господарі є в місті? Кожний десь мусів працювати. А крім того, тепер кожна людина має ворогів. От і вгадай, де краще знайти мешкання.

– Господи милостивий, пошли на того розбійника Гулю смертельну ґулю, щоб люди спокійно в своїх хатах могли спати, – просила тихенько мати.

ЗНАНИЙ своєю славною минувшиною Греків ліс, в якому Максим Залізняк побратався з Ґонтою, лежав за кілометр від Умані, на північ, зараз же за військовими касарнями. В цих касарнях за царату стаціонували війська для постраху бунтівливого населення Уманщини, а тепер там зупинялись, знаходили притулок від дощу та вітру червоні "визволителі" і білі гробокопателі, зелені звитяжці, чи чорні анархісти. Для всіх касарня була гостинна, як до приятелів так і до ворогів. Але для міста касарні творили полегшу. Відпадала потреба кожному зайді підшукувати мешкання. Ще треба пам"ятати, що це був такий час, коли влада мінялася кожного тижня, в кращому випадку двічі на місяць. Приходили війська в переважаючій більшості з такими законами, згідно яких селянина завжди били, незалежно від того, чи був він винний, чи ні.

Та ось прийшли нові військові частини, що не тільки розмовляли рідною мовою і співали рідних пісень, а й ходили в козацьких жупанах. Над касарнями вперше замайорів у повітрі жовто–блакитний прапор.

В місті зразу розгорнулася жвава торгівля, люди з села понесли свою працю землі, садка і господарства. Дівчата сміливо виходили на вулицю й посміхались до козаків. Населення полегшено зітхнуло. Біля касарень, як на ярмарку. Люди, поспішаючи в місто, заходили до козаків, приносили синам та братам дарунки, хто шмат сала, а хто тютюнцю, чи пляшку горілки. І всім було радісно.

За касарнями таємниче шумів у сивому тумані Греків ліс. В глибині лісу з давніх давен ховалась оселя побережника, тепер закидана снігом. Мало хто знав, що там робиться. А там, як і в штабі військової частини, постійно метушились і діяли незнайомі люди.

Саме цієї знаменної ночі у вікнах хатини не гасло світло. Десь перед ранком тихо заскиглив пес на ланцюгу й кинувся до закутаної постаті. Чоловік погладив пса по пружній спині і щось проказав, пес ще приязніше заскавучав. Це свідчило, що людина була знайома. Чоловік сміливо відчинив незамкнені двері хатини й зайшов до середини. З–під кошлатих його брів світилися зеленим вогнем пронизливі й жорстокі очі.

Побережник сидів серед хати за маленьким столиком і пив гарячий чай. Повернув голову й байдуже привітався до гостя.

– Гриша, підемо! – пробасив гість, звернувшись до побережника, – сьогодні маємо важливе діло!

– Товаришу Гуля, я втомився, йдіть без мене, відповів Гриша, відсунувши великий кухоль з гарячим чаєм.

Гість блиснув з–під брів ще суворішим поглядом.

– Ти що? Хвостом крутиш? Може, й зраду в куточку готуєш? – насторожено процідив.

– Зрадник серед нас добре знає свій кінець, – твердо проказав Гриша, – але й далі йти тим шляхом, яким нас ведеш – не можу. Навіть моя жорстока душа здригається. Двоє безневинних дітей, замордованих у колисці, не дають мені спати. Їхній зойк і тепер дзвенить у моїх вухах і морозить тіло. Навіщо ти їх зарізав? Ти ж душогуб! – з при-

тиском закінчив і пильно слідкував за кожним рухом прибулого.

– А ти чернечу мораль задумав мені вичитувати? – враз, зміненим до хрипоти голосом, прошипів ватажок бандитів.

– Це не мораль, попівські настанови ми давно забули, а от діти! І ти був дитиною, і в тебе був батько. А що, коли б тебе за твого батька зарізали? Хіба дитина винна?

– Коли треба замести сліди, то й діти мають очі, – відповів ватажок трохи лагіднішим голосом і враз у його руці блиснув ніж.

Побережник занімів. В ту ж мить гарячий чай бризнув у обличчя ватажка, і Гриша вирвав з його рук ножа та притиснув до його горла.

– Ага, гаде, хитруєш, хотів мене знищити? – прохрипів Гриша йому в обличчя. – Тепер признайся, де заховав золото?

– Хочеш золота? Ха–ха–ха!.. – дико зареготав Гуля, відчуваючи на горлі холодне лезо.

– Заріжу! – встиг прохрипіти Гриша, як за вікном гримнув постріл, і куля прошила його плече. Ніж випав із рук.

– Ха–ха–ха! – продовжував реготати ватажок, витягаючи з кишені револьвера.

Побережник, зібравши рештки сил, штовхнув столик на ватажка і вихопив з–за пояса пістоля. Але гримнув ще один постріл, і куля вдарила в руку. Пістоль випав.

До хати вскочило два розбійники з револьверами в руках.

– Миколо, поклади Гришу на ліжко і стягни сорочку, – наказав ватажок.

– А де його жінка? – поцікавився другий, що стояв біля порога й оглядав хатину.

– Зараз довідаємося, – злорадно відповів ватажок й підняв з долівки свого ножа.

Хлопці кинули на ліжко двічі пораненого побережни-

ка й стягли скривавлену сорочку.

Побережник люто, як собака, харчав і плював кров"ю.

– Куди послав жінку? – заскреготів зубами ватажок, притуливши ножа до живота.

– Мене лякати ножем? – прохрипів з іронією Гриша і плюнув ватажкові кров"ю в очі.

– Злякаєшся! – вигукнув Гуля і потягнув гострим ножем по животі.

– А–а–а! – заячав побережник, зібгався, напружився і скочив. Але зв"язані руки й ноги звалили його на землю. В безсиллі сціпив зуби й заплющив очі. На устах булькала рожева піна.

– Де жінка? – люто басив ватажок.

– Ти помилився, не знаєш, із ким маєш справу, – тихо відповів побережник і смертельний стогін вирвався з його грудей...

Побережникова жінка ранком вийшла видоїти в хліві корову. Почувши постріли, виглянула з хліва і впізнала товаришів із Гулевої ватаги. Бачила, як вони вскочили в хату. В одну мить збагнула, що тут діється. З чоловіком давно домовились утікати від розбійників, що втягнули його в своє середовище.

Залишивши в хліві дійничку з молоком, кинулась до касарень. Навпростець, лісом.

Сніг місцями по пояс, часом натрапляла на рів, чи яму, і тоді вся пірнала в сніг. Уже мокро в чоботях, куди сніг нападав через широкі халяви, відчувала холодну воду за шиєю, на спині, в пазусі. Розпатлана, бігла вперед, через загати, кучугури, замети. Холодні гілки чагарника хльостали обличчя, ранили руки. На щоках виступила кров, очі засипало снігом, але вона нічого не помічала, не відчувала. Перед нею марився жах розбишацьких порахунків, жертвою яких був її чоловік.

Біля касарень на дверях зупинив її вартовий.

– Товаришу! Пане! Добродію! – перераховувала вона всі звернення, – Рятуйте! Розбійники напали на нашу хату

й катують мого чоловіка! Прошу вас, благаю! – І голос молодиці зривався після кожного слова.

Вартовий вистрілив у повітря. З касарні вискочила вартова команда. Жінка знову заголосила, благаючи допомоги. Заграв сурмач. За кілька хвилин із касарні вискочила сотня козаків. Коротка команда, і Греків ліс почали оточувати розстрільнею. Козаки, мов хорти, залюбки бігли на полювання.

Ватажок Гуль упоравшись з побережником, засів з товаришами за стіл. Дістали сало, хліб та огірки, знайшли й горілку.

Надворі, за вікном, завивав вітер, перед ранком підсилилась хуртовина. Вітер жалібно стогнав у комині, свистів під стріхою, крізь прочинені двері стелив снігом у хаті долівку.

– Ти думаєш, що його жінка, справді, ночує в селі у тітки? – з сумнівом запитав ватажка бандит Микола.

– Здається, як я вмію допитувати, від моїх рук заховати правду тяжко, – відповів Гуль, – я з нього всі кишки вимотав! – зухвало додав і рвучко випив повну склянку горілки.

– Треба знайти і втяти їй язика, Вона багато знає. Тепер буде мститися, – нагадав чубатий розбійник ватажкові.

– Впораємось і з нею, – приобіцяв Гуль і випив ще одну склянку.

– А що робити з цим? – і Микола хитнув головою на труп побережника.

– Запалимо хату й кінці в воду, – встиг проказати ватажок, як за вікном затріщали постріли.

– Це хто? – злякано вигукнув Гуль і всі присіли, впали на зеилю. З вікон посипалося скло. Куля дзенькнула, і полумисок на столі розбився. Микола вхопився за коліно, з якого тоненьким струмком потекла кров. Чубатий, заховавшись за стіну, тричі вистрілив у вікно, за яким метлялися сірі постаті козаків. Гуль вибрався на горище,

прорвав стріп, скочив у сніг і подався лісом.

Аж тепер Гуль злякався. Цим разом він має справу не з обивателями і навіть не з кимсь із своїх головорізів.

Він біг і біг. Зашпортувався в снігу, спотикався на пеньках, падав, уставав, і знову біг, а позаду тріщали постріли й свистіли над головою кулі. Йому зробилося гаряче. Він скинув тяжку хутряну куртку і залишився у фланелевій тілогрійці. Його обдало прохолодою і вернулись сили. Двічі вистрілив назад із мавзера в переслідувачів і погнався глибоким снігом далі.

"Невже впіймають"? – скрипнув зубами так, що аж в очах заіскрилось.

Постріли ззаду гучніше тріщали, а кулі все ближче посвистували на головою. Він дивувався і радів. Він чаклун, харцизник, його не впіймають. Ще ні одна куля не зачепила. І ця впевненість давала надію вирватись із небезпеки. Він же сильний, як тигр, хитрий, як гадюка.

"Вирвуся, мушу вирватись!" – підбадьорював себе і скинув теплу шапку. Піт заливає очі і перешкоджає бігти між кущами. Чуб так само змок. Позаду знову постріл. Зовсім близько, Гуль пригнувся й почав маневрувати поміж деревами. Валянки на ногах зробились тяжкі, не давали бігти. Оглянувся і ще раз вистрілив у сіру постать. Скинув валянки й побіг у шкарпетках. Зразу відірвався від переслідувачів. Тепер бігти було зовсім легко. Праворуч, між деревами, майнула постать із рушницею. Він рвучко кинувся ліворуч і, спіткнувшись упав у яму. За півсотні кроків насідав козак, ховаючись за деревами. Гуль затаїв віддих, навів мавзер і вистрілив. Козак упав. Гуль засміявся. Але козак хитрував, повзком заліз за грубе дерево, звівся на ноги. Гуль навів мавзера, з якого добре стріляв. Гримнув постріл. Але й цим разом промахнувся.

– Чорт, рука тремтись! – вилаявся. Поклав лікоть на тверду заглибинку і наставив мавзер. Чекав, як вигляне ворог. Але ворог не поспішав. Причаївся, виставивши зброю. Аж ураз козак кинувся до другого дерева, ближчо-

го. Гуль натиснув собачку. Клацнуло.Без пострілу. Набоїв не було. Козак сміливо наближався. Гуль у розпачі кинув мавзером, цілячи козакові в голову, і... стратив пам"ять. Козак підскочив і встромив холодного багнета бандитові в груди.

Очуняв Гуль коло касарні. Поруч лежали трупи його товаришів. Навкруги зацікавлена юрба.

– Пане сотнику, звір очуняв! – гукнув хтось із козаків.

– Тягніть його в конюшню! – почув Гуль владний голос.

– Дайте цигарку! – попросив він, відкривши очі й сплюнувши кров"ю.

Ватажкові запобігливо встромили в зуби грубу,як качан кукурудзи, самокрутку з махорки. Він втягнув повні груди диму й закашлявся. Кров пішла ротом. Обличчя зблідло, але очі спалахнули ще більшою ненавистю.

– Гади! – прохарчав він, невідомо до кого.

– Ось бачиш, яких ти мав товаришів, зрадили тебе, самі прийшли до нас і виявили твою схованку, – співчутливим голосом сказав козак.

– Всіх видам, гадів! Я їх живими не залишу! – прохрипів зі злобою Гуль.

– Заговорив, – прошепотів козак до сотника, що стояв збоку, – хоче виказати свою ватагу.

Сотник витяг бльокнот і підійшов до ватажка. Той схилив голову, заплющив очі, тяжко дихав.

– Виказуй хутко зрадників, ми зараз їх до тебе приведемо, – звернувся сотник до Гуля.

– Ведіть їх сюди, гадів, забийте перед моїми очима,– хавчав бандит і попросив води.

Задовольнивши спрагу, почав називати прізвища всіх розбійників, що належали до його ватаги. Вісімнадцять виказав, а на дев"ятнадцятому втих. Серце перестало битися.

– Прив"яжіть труп до стовпа біля дороги, хай люди

знають, що звіря вже нема, – звелів сотник козакам.

Два тижні стояв замерзлий труп розбійника біля стовпа над дорогою, як застереження всім тим, яких не встиг виказати ватажок. Виказані розбійники вкоротці були впіймані й покарані. Інші під проводом Мошулі, Лебедя, Виноградової та дрібніші ватаги десь розбіглися. Люди зітхнули з полегшою.

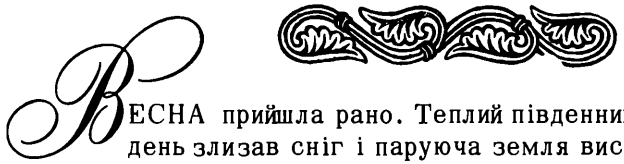

ВЕСНА прийшла рано. Теплий південний вітер за тиждень злизав сніг і паруюча земля вистрілювала ніжною травою, встелялася оксамитною плахтою, а дерева, розв"язавши брость, зазеленіли пишним одягом. Повітря дихало п"янким запахом рясту, конвалії, м"яти та вічно пахучого чебрецю й полину.

Село гарячково готувалося до сівби. Чоловіки віяли насіння, хто лопатою серед вулиці на простеленім рядні, хто з решета, а інші млинком, чи віялкою. Жінки вигрівали винесену з льоху бараболю, клопоталися біля вінків цибулі, моркви, сояшників, відбираючи краще насіння. Діти зграйками галасували в дворах, чи на вулиці, радіючи, що можна бігати босими.

Іван у домотканій сорочці, в смушевій шапці, якої не цурався й літом, викотив з возовні сівалку й переглядав, чи все справне. Змастив колеса, почистив трибки, перевірив сошники. Потім пропустив через млинок ячмінь, який збирався кинути завтра в вологу землю.

Тарас повернувся зі школи, як сонце сідало на спочинок. З початком тепла він ходив до гімназії з дому. Перекусивши, вибіг допомагати батькові.

– Яка влада в місті, чи можна завтра з кіньми виїхати в поле, чи поспішати сьогодні наніч? – спитав батько Тараса.

– В місті без влади, нема нікого, – відповів Тарас.

– А то що за вершник зупинився біля наших воріт? – раптом насторожився батько, побачивши коло свого двору вояка.

Вояк проворно зіскочив з карого коня і сміливо відчинив ворота.

– Та це ж наш Олекса! – загаласував радісно Тарас і кинувся братові назустріч.

Темно–синя черкеска, підперезана кавказьким, із срібною оздобою, пояском, підкреслювала Олексину зухвалість, а чорний шлик на сивій шапці нагадував колишнє звитяжне козацтво.

"Справжній красунь"! – зачаровано глянув Тарас на брата і простяг йому руку.

– Де ж це ти так несподівано взявся? – запитав радісно.

В Олекси над лівим вухом з–під шапки вибивалася куделя темнорусого чуба, спеціяльно залишеного, як у легендарного Кузьми Крючкова. А карі очі світилися, як і раніш, насмішкувато й чванькувато.

– Заскочив навідатись. Я тепер у Чорних Запорожцях. Мандруємо цілою Україною. Із–за тифу втратив свою частину, то прилучився до Запорожців. А сьогодні ми рухаємось на Умань з Цвіткова, от я й попросився заглянути додому, – розповідав Олекса.

Надійшов батько й стримано привітався з сином. Але батькові очі стітилися радістю. Він і сам помітив в Олексі великі зміни. Цілком переродився. Споважнів, виріс, ширший в плечах зробився, чи, може, то черкеска справляє таке враження. Але особливо батька вразили Олексині очі, суворі і вперті.

– Ти що, може, до Махна перекинувся, що й чорного шлика надягнув? – поцікавився батько і в очах блиснуло холодком. – Може, зрадництвом хочеш перекреслити наш чесний рід?

– Зрадників тепер, справді, не бракує, але я чесно захищаю Україну, – відповів Олекса. – Ми під прапором

УНР, під жовто–блакитним, – підкреслив із натиском.

– Ну, то й добре! Надовго додому? Йди до матері, хай вона потішиться твоїм чубом, – посміхнувшися сказав батько, повернувся й пішов готуватися до сівби.

Олекса почервонів. Він знав, що батько буде сміятися з його кучми чуба, але дуже шкода було обстригти, довелось би чекати знову кілька місяців.

– Олексо, де ти дістав такий гарний одяг? – милувався Тарас черкескою й штанами.

– В батька Махна відбили. Він же справжній циган, барахольщик. Ми як ударили по його обозі, то всю частину одягли в сукно, яке Махно десь потяг. А овець, корів, скільки гнав за собою...

– Ми знаємо, він переходив тут, – проказав Тарас і розповів, яке Махно зробив спустошення в їхньому господарстві.

Мати, як глянула на Олексу, аж заніміла. Задивилася, залюбувалась мить, а тоді кинулась йому на шию:

– Синочку ж мій дорогий, живий, здоровий, як князь, щасливий, – проказувала, витираючи радісні сльози. –Слава Богу, що вчасно повернувся, батькові поможеш сіяти.

Олекса, гордий, стояв і посміхався. Він задоволений враженням, яке справив на батьків. Аж ось коли йому всі заздрять.

– Я, мамо, заїхав на одну годинку, відпросився в сотника.

– То ти знову покидаєш нас? – злякано спитала мати, – А щоб вона пропала, та війна, – щиро вилаялась.

– Хай пропадуть, передусім, наші вороги, а потім... проклинайте тих, що сидять по запічках, ховаючись від війська. Хто знає, що буде, як ми програємо, – сумовито додав, і очі його блиснули жорстокими вогниками.

Мати хутенько поставила на стіл усе, що мала смачного й попросила сина перекусити з дороги.

Батько не витримав надворі. Йому кортіло поговорити з сином. Він зайшов до хати, глипнув на стіл і, повер-

нувшись, приніс із другої хати пляшку горілки. Присів і собі до хлопців. Налив чарку. Мовчки випив. Налив другу й подав Олексі. Ніколи раніше сина не частував. Олекса аж посміхнувся від гордощів. Ось до чого дослужився. Батько ставиться з повагою. Випив і почав закусювати. Тарас до чарки ще не знав дороги.

– Погані чутки про наше військо ходять між людьми, – стиха розпочав батько. – Кажуть, Петлюру не шанують, зраджують українській армії, з цілими частинами перекидаються отаманчики або до большевиків, або до денікінських добровольців, чи ще до якого дідька. Нема дисципліни, – блиснув косим поглядом на Олексу і сумно вів далі: – Будь чесним серед ворохобників, не піддайся на провокації, не зробися зрадником, – повчав, закусюючи салом і кислою капустою.

Олекса бачив, як батькове обличчя темнішало, як зсувалися докупи брови і смикались вуса. Видно, що батько дуже цими чутками переймався.

– Благородна відвага й мужність були властивістю всіх наших пращурів – запорожців. Боягузів запорожці зневажали, бо боягуз – це людина приречена на рабство. Так само треба вміти відрізняти приятеля від підступного ворога. До Січі пускали тільки тих, що вміли Отченаша та хрестилися. Жидів там не було. Тому й зради в козаків не було.

– А як же тепер того ворога розпізнавати, як ніхто не хреститься? – спитав Олекса.

Батько посміхнувся від задоволення, що син прислухається до його порад. Аж очі повеселішали.

– Нюхом треба навчитися розпізнавати, – лукаво підморгнув лівим оком і Олекса здивувався, що батько вміє жартувати. Завжди знав його суворим.

– От як людина "штокає" до тебе, то так і знай, що перед тобою зайда, прислухайся і впізнаєш куди "штокає", куди веде. Коли чоловік цвенькає до тебе по–польському, вдумайся, про що цвенькає, скільки в тому цвеньканні пра-

вди. А вже коли людина картавить, не вимовляє "р", – то приглянься, чи не з юдою маєш справу. Певно, що тепер і серед своїх людей немало збаламучених, та все таки своїх можна спам"ятати, витверезити, а чужий завжди ворогом буде... Скільки його не годуй, все хоче щось украсти, або майно, або свободу.

Олекса ніколи ще не бачив батька таким говірким.

– І ще одне ти мусиш пам"ятати: коли вирішив бути у війську. Не простягай руки до чужого добра, будь завжди на боці покривдженого селянина. Бо сам бачиш, хто не проходить, то селян грабує, – докінчив батько і встав із–за столу.

– Знайди йому чисту сорочку, може, там вошей у нього повно, – звернувся до матері.

– То ти його відпускаєш із дому? – здивувалася мати.

– Хай боронить нашу землю, бо знову будемо невільниками, – зітхнув батько й вийшов.

Мати розгублено провела батька поглядом і не могла збагнути його поведінки. Всю зиму журився, що не буде з ким вийти в поле на весні, а тепер... саме сівба, а він каже дати синові в дорогу чисту сорочку...

Як не поспішав Олекса, але мати затримала його до вечора. Хотілося й розпитати про все, і нагріти води, щоб у балії викупався, і надивитися...

Тарас увесь час ні на крок не відходив від брата. Аж душа в нього підскакувала, так він був зачарований Олексою. Все в нього чудове, і одяг, і кінь, і сідло, і зброя, і виправка. Ось які в нас козаки, – думав Тарас. – Хіба з такими козаками можна програти боротьбу? Дай–но тільки зброї та добрих командирів.

Еге, ото ж бо й біда, що командирів добрих армії УНР бракувало. Добрих в розумінні вишколу військового, а особливо ідейного... Багато з них хиталися.

Сонце вже зовсім ховалось на заході, і Олекса наглив хутчіше звідси змиватися, щоб вночі не влізти в якусь

халепу, коли кругом ворушаться банди.

Нарешті він, викупаний, перевдягнений, нагодований, стрибнув на вистояного коня і, поправивши за плечима карабін, з усмішкою махнув рукою всім родичам, що стояли біля воріт. Ударив коня острогами й мов вихор полетів широкою вулицею, в напрямі Умані, де підночовувала його частина.

Батько, заховавши у вуса посмішку, повернувся до воза, на який уже заздалегідь на завтра поскладав насіння та потрібний до сівби реманент, а мати ще довго дивилася вслід синові, за яким здіймалась курява, і шепотіла благословення. Вона навіть потайки зашила йому в чисту сорочку хрестика, освяченого на Великдень. Освячений хрестик відвертає ворожу кулю, – казали знаючі жінки.

ПОЛК ЧОРНИХ Запорожців, під командою лицаря Петра Дяченка, наводив жах на всіх ворогів Української Народньої Республіки.

Початки організації цієї частини сягають аж до першого Богунського полку, себто до першопочатків української армів. Ця найбільш дисциплінована сотня Богунців прилучилася до оборони Києва, і цим показала свою патріотичну свідомість. Ця сотня вершників при 2–му Запорозькому полкові, яким командував знищений ворогами полковник Болбочан, згодом розрослася в кінний полк і прибрала назву Чорних Запорожців.

За ввесь час визвольних змагань, Чорним Запорожцям ніхто не закинув зради ідеї Самостійної Української Народньої Республіки. Вони вкрили себе незаплямованою славою. Тому то Олекса й прилучився до цих лицарів.

Полк Чорних Запорожців постійно в рухові. Відпочивши в Умані, він погнався далі, змітаючи, винищуючи по дорозі червоних загарбників, що діяли в цілому українсь-

кому просторі малими загонами.

Другого дня Тарас ще встиг побачити чорношличників на вулицях міста, коли прийшов до гімназії. Але по закінченні навчання, коли вийшов на Київську вулицю, то захопив тільки останніх вершників, що залишали місто. А вже наступного дня, прийшовши до гімназії, прочитав на дверях оголошення: "Навчання тимчасово припиняється".

Що сталося?

Місто зайняли большевики й проголосили "надзвичайний стан". Масові арешти. Тюрма знову заповнюється українцями. Арештовують тих, що приязно зустрічали Чорних Запорожців.

Тарас злякано кинувся додому. Ще вчора він гордився, що його брат у полку Чорних Запорожців, а сьогодні про це страшно й казати.

Дома попередив батьків про зміну влади, про лихо, що наближається. Коні батько знову заховав у соломі, затушковуючи вхід околотами. Дівчата ночували в бездітних людей старшого віку.

Минуло кілька днів тривожного напруження. Найбільш непокоїв людей можливий податок хліба, м"яса, сіна, або картоплі. Чи збиратимуть у селі одежу? Большевики своїми податками добре вже відомі всьому українському селянству. Давай і давай!

Ховали все: і зерно, і худобу, і добру одежу.

Був кінець березня. Вночі випав легенький сніжок і під ногами хрумтіла трава. Тарас спав у хаті, надворі ще холодно. Вже в квітні всі дорослі вибиралися, хто в клуню на сіно, хто на горище, у вівсяну солому. В хаті душно.

Всі спали, тільки мати, шепчучи молитву, вже поралась біля печі. Раптом гучно задзеленьчала у вікні шибка. Настирливо й тривожно. Так гукають на пожежу. Всі посхоплювались. Тарас збентежено почав узуватись. За вікном біліли дерева й стріха комори перед хатою. Мати вискочила в сіни. За хвилину в хату прожогом ускочив переляканий Дем"ян.

– Тарасе! В селі Чека вже арештувала Кириченкового Миколу, Клименкового Івана, Мовчанових Руньку й Петра, – поспішно називав він прізвища студентів, що були культурними провідниками молоді в селі.

– Боже ж мій! – спласнула руками мати, – Діточки, тікайте в клуню, ховайтеся в сіно! – залементувала вона і тремтіла, як у лихоманці.

– Візьми, Тарасе, хліба! – збентежено кинулась Марія до полиці.

– Ось теплі рукавиці! – додала Настуня.

Батька в хаті не було. Він завше підіймається з ліжка вдосвіта.

Тарас ухопив кожушок і шапку. Разом з Дем"яном вискочили з хати. Йому тепер не до хліба. Цілком зрозуміло, що чекісти могли прийти й за ним. Хоч він серед студентів віком наймолодший, але вже про нього та про Олексу слава устійнилася.

– Куди ж тепер ми чмихнемо, де заховаємося? – звернувся до Дем"яна.

– Покищо в клуню, – відповів той.

Дем"ян роком старший, а рік серед юнаків багато важив. Крім того, Дем"ян уже не раз бував у бувальцях, і Тарас його слухав.

На снігу за хлопцями в клуню залишилися сліди. Мати вхопила віника й дбайливо змела їх.

Зачинивши за собою передню фіртку, хлопці приготували задню для відступу, як виникне потреба. Тарас відшукав у соломі рушницю й заклав набої.

– Багато чекістів приїхало в село?

– Осіб десять. Усі на конях, – відповів Дем"ян, витягаючи з-під плаща короткого карабіна. На всяк випадок, хлопці приготувалися до оборони. Потрапити в чека – це смерть.

– От чорт! Шкода, що нема Олекси. Можна було б і тепер перехопити чекістів біля Білогрудівки, визволити хлопців, – подав Тарас думку. Він пригадав, як уже один

раз перехопили карателів біля ліска.

Дем"ян зиркнув крізь шпаринку на подвір"я, чи не приїхали гості, і журно відповів:

– Коли б це було літо, то й без Олекси ми спробували б перехопити, але ж ліс голий, за кілометр видно, не сховаєшся. А до того, ще й сніжок... Куди втечеш на випадок невдачі?

– І де ж вони, в чорта, взялися, ті чекісти, як недавно були петлюрівці? – чи то здивовано, чи подратовано проказав Тарас.

– Взялися! – вигукнув Дем"ян, – Начальника чекістів наші люди добре впізнали, це синок Берка Фукса, того, що цукерню має. А біля нього, на конях, жидівське місцеве шумовиння. Петлюрівці з міста вийшли, а вони й піднесли голови.

– То командир Чека місцевий? – аж ахнув Тарас.

– Старий Авраменко знає його, як облупленого. Років шість тому познайомився з ним, як приїздив купувати вишні для цукерок. Батько ж його давно має цукерню, – пояснив Дем"ян.

Тарас так хвилювався, що аж руки тремтіли. І ще раз пошкодував, що нема з ким перепинити чекістів біля ліска.

– А що ж тепер буде з нашими хлопцями? – затурбувався.

– А я знаю? – знизав плечима Дем"ян.

– Раптом із дзвіниці почувся дзвін:

Бум... бум... бум!...

– Три рази, тривога, ходімо! – заметушився Тарас, увесь напружений.

– Треба знати, хто скликає, може, це провокація, – застережливо зупинив товариша Дем"ян.

– Ходімо городами, здалека побачимо, – запропонував Тарас і, заховавши в соломі рушниці, хлопці з пістолями в кишенях побігли задвірками до церкви. Як сполохані зайці, перескакували засніжені рови, живоплоти, тини окремих садків та городів, ховаючись за випадковими

копицями сіна, за куренями та деревами. Зупинилися біля високої загати, за якою відкривався широкий майдан з церквою, вітряками, школами та сільською управою.

Навкруги пустка. Люди немов би вимерли, Тільки дзвін ще голосніше, розпучливо й печально гув у повітрі.

Розвиднилось. І хоч сонце ще не вискочило з-за обрію, але сніжок, прикривши землю, творив враження світлого дня. Ріденькі сніжинки, немов би серафімчики, злітали з неба, але вже не могли загоїти болючої рани, прикрити збитий кінськими копитами сніг на дорозі, що вела до міста.

Бам... бам... бам... – продовжував густи дзвін, і люди, виглянувши за ворота, знову злякано ховалися в хатах та дворах. Вістка про наскок чекістів уночі на село й заарештування хлопців, давно облетіла всі закутки. Ніхто до церкви не біг.

А хто ж це так наполегливо й розпучливо кличе про допомогу, стукає дзвоном до сердець?

Хлопці проскочили дяковим городом і забігли спереду церкви. Біля дзвіниці стояла простоволоса жінка з хусткою на оголених плечах і посинілими, немічними руками, звівши до неба очі, шарпала звисаючий додолу з дзвіниці мотуз.

Бам... бам... бам...

Тарас, приглянувшись до жінки, впізнав матір Миколи Кириченка. Кириченків двір недалеко від церкви. Його ж бо першого й арештували чекісти. Микола, єдиний син у матері, студент останнього курсу "сєльсько-хозяйственного училища" в Софіївці. Мати дивилася на сина, як на ікону, сподіваючись невдовзі бачити його агрономом. І ось чекістські головорізи прийшли, побили сина в хаті й арештували. І що ж вони з ним зроблять?

Материне серце рвалося на шматки.

Бам... бам... бам... – Людоньки, допоможіть, сина мого забрали, останню надію! – лементіла мати.

Люди ховалися по закутках.

Півсотні парубків, організованих у Вільному Козацтві, могли б на протязі півгодини покінчити з сотнею будь-якого ворога в селі. Тепер же ці хлопці розгублено ховалися по задвірках, стискаючи зброю. Вже тоді, як Олекса Запорожець подався з загартованими товаришами до війська Петлюри, козацтво пішло на самоплив. Погодився очолити організацію Козацтва майбутній агроном Микола Кириченко. За це його чекісти й арештували.

Тарас товаришував із Дем"яном, хоч той до гімназії не ходив. Лучили їх спільні юнацькі вдачі. Обидва енергійні, відважні, веселі в товаристві, запальні на витівки, з однаковими буйними фантазіями. І тому обом їм приємно було товаришувати.

Тепер хлопці пригноблено стояли в закутку, слухали тривожний дзвін, співчутливо дивилися на бідну в скорботі Миколину матір і раптом кинулись шукати старших товаришів.

Щось треба робити, негайно діяти. Ворог вдерся в село, наводить страх, а ми ховаємось. Цікаво, хто зрадник? Без свого зрадника ворог не знайшов би хати жодного студента? Нарешті, хто подав прзвища студентув? Чому в селі не підняли вночі тривоги?

Ці та інші питання глибоко бентежили хлопців.

Ватага чекістів спокійно вивезла з села арештованих і, напевно, посадила в тюрму. Але за яку провину? Яким правом? Ще, чого доброго, бити будуть?! Хіба їм закон писаний? – перемовлялися між собою хлопці.

Недалеко від церкви, біля громадської пожежної шопи, в синіх сутінках ранкової мли сновигали чоловічі постаті. Хлопці прокралися до шопи. Пізнали своїх. Радісно побігли до гурту.

– Що сталося цієї ночі? – запитали збуджено.

Їм розповіли. В селі арештували всіх студентів, активніших у Вільному Козацтві. Крім того, з сусіднього села Бабанів теж забрали організатора Вільного Козацтва, студента Штогрина.

Тут же, порадившись, вирішили відновити варту на дзвіниці за селом, і бути в гострому поготівлі.

– А як у село їхатимуть озброєні чекісти? – хтось поцікавився.

– Стріляти, всіх стріляти! – почулися вигуки.

– Спалять село! – застеріг хтось із старших. – Ліпше ховатися, тікати в ліс.

– В лісі тепер не заховаєшся.

– Тоді на горище.

– Ого–го! Далеко сховаєшся!

– Не пускати в село, і все! – ще раз хтось запропонував рішуче.

– Тихше, хлопці. Треба розвідати, чи багато большевиків у місті. Тоді й вирішимо, що робити, дати відсіч чи ховатися. Може, й справді треба дати добру відсіч.

На тому й розійшлися. Варту за селом і на дзвіниці виставили. Тарас узяв на себе обов"язок розвідати, чи багато ворожого війська в Умані. Село принишкло в гострому поготівлі, як перед бурею. Одні пропонували брати вила і йти цілим селом, розбити тюрму й визволити арештованих, інші дораджували зачекати, поки десь на обріях не появиться петлюрівська частина, і тоді заатакувати місто гуртом.

Всі чоловіки розшукували зброю, лагодили старі рушниці, точили коси, гострили вила.

Тарас у місті нічого не міг вивідати. Червоної гвардії, чи якоїсь військової частини ніде не видно, але на вулицях сміливо гасала на конях місцева озброєна молодь, переважно, жидівські синки.

Здається, можна було б напасти на Умань і визволити хлопців, але хто поведе? Бракувало організатора, провідника, здібного отамана.

Селом прогриміла радісна вістка: повернувся Рунька. Син Степана Мовчана Ригор повернувся додому. Ригора по вуличному прозвали Рунькою за його веселу вдачу, щирий гумор і невичерпану здібність жартувати. Там, де

з"являвся Рунька, було повно веселощів. Він і співак, і музикант, і танцюрист. Чому його арештували разом із студентами – залишається таємницею. І ось, на третій день, звільнили Руньку з тюрми. Все село збіглося, немов на дивовижу. Рунька дома, Ригор повернувся.

Рунька кожного зустрічав добродушною посмішкою, хоч під очима синці, а одно вухо заткане ватою. Зуба в роті також бракувало.

– Де наші хлопці? Чи швидко їх випустять? Чого катюги хотіли від вас? – падали збентежені запити родичів арештованих.

– Не знаю, тіточко, їй–Богу, не знаю, дядечку! – шепелявив без одного зуба Рунька, посміхаючись. Але посмішка його була якась боязка.

– Привезли нас у Чека всіх разом, – розповідав Рунька вже вдесяте. – Розмістили по окремих собачниках із міцними дверима. На прогулянку не випускали, в кутку була "параша", і їсти не давали. Коли я звикся в собачнику з темрявою, то в світлі невеличкого заґратованого віконця під стелею побачив згустки крови, а на стінах розпізнав ямки від куль. Тоді я вперше злякався. Тієї ж ночі мене почали допитувати, тут же, в собачнику. А я став з себе удавати дурного. Мене б"ють, а я мелю нісенітниці. Чим більше б"ють, тим завзятіше брешу...

– Про шо ж вони питали? – цікавилася мати Миколи Кириченка.

– Чи воював я проти червоних? А я казав, що тих зелених гадів я стріляв з пуківниці, з рушниці, з гаківниці і навіть із пшениці. Тоді вони мене почали товкти і знову питати, чи я брав участь у протижидівських погромах? А я кажу, що ту жовто–блакитну гидоту я щоденно перед обідом ловив у садку, на леваді, в городі, і вішав, як собак, на груші, чи яблуні. Вони мене б"ють, а я кричу й торочу своє, що бив гайдамаків, стріляв гетьманців, вішав петлюрівців, щоб у селі не паскудили повітря. Тоді Фукс, що провадив допит, зареготав. Наостанку вибив мені зуба

й наказав вигнати цього дурня, себто, мене. От я і дома, – закінчив свою розповідь Рунька.

З тим і розійшлися родичі арештованих. А другого дня раненько матері гуртом побігли в місто до тюрми, понесли дітям передачу.

– Ваших синочків тут годують дуже добре, їм нічого не потрібно. Вони швидко повернуться додому, – потішав скорботних матерів вартовий і звелів повернутися в село.

А наступного дня, в неділю, Гарасим повіз на базар продати дров та купити гасу, щоб не сидіти потемки в хаті. Щойно він зупинився на базарній площі, сам один з підводою, як до нього підійшов вояк із червоною опаскою на рукаві.

– Ти, батьку, звідки? – запитав.

– З Дмитрушок, – боязко признався Гарасим.

– От і добре. Мені саме й треба Дмитрушок. Скидай дрова біля рундука й паняй зі мною.

– Товаришу! Та ж у мене вже тиждень в хаті стітла нема! – залементів Гарасим.

– Не журися; ми тобі так засвітимо, що вік згадуватимеш, – посміхнувся вояк і почав скидати з воза дрова.

– Дрова ж хтось мої вкраде, – кинувся Гарасим до вояка і благально схопив за руку.

– Що ти, дядя, щоб у нас були злодії? Ми їх зараз же к "стенке".

Біля Чека вояк залишив Гарасима за ворітьми, а сам забрав підводу до середини двору, огороженого високим парканом. Гарасимові звеліли чекати біля воріт. За чверть години підвода виїхала. На підводі лежав якийсь вантаж, прикритий брезентом.

– Вези, дядя, цей дарунок у село й не заглядай до середини. Розкриєш аж у селі. Розумієш? – застережливо прорік і блиснув таким страшним поглядом, що в Гарасима пробіг по спині холодок.

– Боже сохрани, як це можна заглядати, коли заборонено, – пробелькотів Гарасим і поїхав.

"І що ж вони мені поклали, що не можна й подивитись"! – думав він дорогою, оглядаючись, чи, бува, не слідкує хто за ним. Сісти боявся, гляди – бомба. Так, поруч із кіньми, й дибав до села. Їхав неквапливо, помаленьку, щоб не скоїлось яке лихо. Може, той дарунок чекістів у пляшках, то щоб не розбився, чи не розхлюпався. Спокуса поглянути під брезент була така велика, що Гарасим трохи не зламав обіцянки, даної чекістові. Може, й зламав би, та все побоювався, щоб не вибухла бомба.

До сільської управи прибув із дарунком, коли сонце було над головою і найясніше освітлювало цілий світ.

Залишивши підводу на майдані, Гарасим хутенько вбіг до розправи.

– Купріяне! Там дарунок для села я привіз із міста. Іди, приймай, бо мені треба поспішати на базар, дрова на вулиці скинув, – звернувся він до старости.

– Який дарунок? Від кого? – здивувався Купріян.

– Не знаю, заборонили дивитися. Казали везти в село та й усе. А подарунок дали нам уманські жиди, що тепер ходять по місту з червоними опасками.

Купріян заметушився. Ухопив шапку й кинувся з розправи. Підвода, накрита старим і брудним брезентом, яким на базарі прикривали гнилу рибу, стояла перед порогом. Коні, похнюпивши голови, дрімали на сонці, а день був такий гарний, що аж душа раділа.

В чистому повітрі дзвеніли голоси птахів, а біля підводи чомісь кружляли мухи.

Купріян підійшов до воза й обережно підняв полу брезента. Глянув і завмер, пройнятий жахом.

На нього дивилося одним білим оком, як у мертвої риби, спотворене обличчя людини. Замість другого ока кривавилась рана, рот із вибитими зубами, широко відкритий, і язик синій, розпухлий, витягнений звисав аж нижче підборіддя. Ніс, немов печена бараболя, розчавлений, а нижня шелепа цілком вивернута.

Купріян хутко закрив полу брезента.

– Де ти взяв цей клопіт? – визвірився на Гарасима.

Гарасим сам злякався і зіщулився.

– Їй–Богу, не знаю. Підводу в мене забрали і повернули вже з вантажем з якогось двору, за високим парканом.

– Вези назад і скажи, що нам таких дарунків не потрібно, – суворо наказав староста.

– Їй–Богу, не повезі. Вони такі страшні, що вб"ють мене! – злякано зарепетував Гарасим, відступаючи від воза.

– Та тут же якісь замордовані люди, – хрипло видушив із себе староста.

– Люди? Забиті? То може, це наші студенти? – кинув здогад Гарасим.

Купріян аж здригнувся. Швиденько підійшов до воза і знову підняв краєчок брезента. Невдовзі розгорнув увесь брезент. І справді, він упізнав на одному трупові студентську тужурку, яку носив тільки Кириченків син. Одежа на другому свідчила, що це був син Клименка, а в третій пошматованій постаті у вишитій закривавленій сорочці впізнано Юхрема Кравченка, сина Кравченка Павла.

В селі Кравченків багато. Бідніші були організаторами комнезаму й підтримували большевиків. Другі, свідоміші пішли в лави армії УНР і десь боряться поруч із Петлюрою., а треті закінчили школи, організували Просвіту, створили аматорський гурток, влаштовували вистави і користалися найбільшою повагою, як серед молоді, так і серед селянства. До цих ініціяторів і належав Юхрем Кравченко, організатор музичного гуртка в селі.

Четвертий труп, студент із сусіднього села Бабанів, Штогрин. Купріян добре його знав. Впізнав по кучерявому, хоч і скривавленому чубові.

Гарасим несміливо наблизився й собі до воза. Глянув, і зірвавши з голови картуза, почав хреститися. Зуби його так цокотіли, що аж Купріян обернувся.

– Біжи і бий у великий дзвін, скликай негайно сільсь-

ку сходку! – нагримав на Гарасима потрясений до глибини душі староста. Він обережно прикрив трупи брезентом, щоб не сідали мухи.

За кілька хвилин на майдан почали сходитись люди. Старі й молоді, чоловіки, жінки, молодь і діти. Всі поспішали на тривожний дзвін.

Коли громада вже зійшлася, коли люди заповнили майдан і наблизились до підводи, староста зіп"явся на передок воза й гукнув:

– Люди добрі! Наше село спіткало велике нещастя! Розбишаки, яких ми годували своїм хлібом, які випасалися на нашому молоці, на наших курях, маслі, вишнях, медові і всьому нашому найкращому дорібку, сьогодні поглумилися над нашою гостинністю. Синок того Фукса, Берка Фукса, в якого ми постійно позичали гроші під час скрути, той синок–виродок зі своїми товаришами – головорізами, вночі, як розбійник, викрав з наших хатів безневинних дітей, нашу радість, нашу красу, і тепер подивіться, що він зробив!

І староста, обережно, щоб не порушити спокій, зняв з воза брезент.

Болісний стогін, розпучливий зойк сколихнули повітря. Заклекотів невимовний жаль, ридання жінок, гнівні прокльони чоловіків на адресу катів. Невдовзі задзвонили у два дзвони. Сумна вістка про злочин облетіла всі навколишні села. За годину приїхали родичі Штогрина і забрали труп у Бабани. Все село готувалося до болючого похорону. Цілий день до вечора і цілу ніч горіли в церкві свічки, правилась панахида. Люди з усіх сел ішли, як до Печерської Лаври, як до святого місця, щоб віддати поклін мученикам українського народу.

Тарас із хлопцями пішов до лісу й відкопав приховану Олексою зброю. Роздав тим, що вміли нею володіти.

Другого дня на цвинтарі виросла висока братська могила, як свідок, що ворог України хитрий, підступний і жорстокий. Будьте на сторожі! – написали на плиті.

ПІСЛЯ багатолюдного похорону замучених студентів, що потряс цілим повітом, у селі появилися молоді невідомі люди. Зупинились вони у шевця, кучерявого Мітьки, що під час революції прибився з голодного міста в село шевцювати, а згодом познайомився й пристав у прийми до сільської дівчини – сироти, яка мала хату.

Ці невідомі люди вечорами приходили з Мітькою на майдан, до вітряків, де збиралася молодь, переважно парубки для розваги. Тут вони в жартах та спільних розвагах почали намовляти хлопців – провчити Фукса і всіх його ровесників – жидків за беззаконня, за те, що поморду вали невинних.

– Хлопці! Треба жидам помститися за розбишацтво! жиди – наші вороги! – говорив якийсь чоловік, і всі стискали кулаки, скрипіли зубами.

– Ви думаєте, що большевики знають про те, як жиди мучать наших людей? Нічого подібного! Ленін суворо наказав не робити кривди робітникам і селянам, бо тепер наша влада. А жиди на власну руку вбивають ґоїв. Ви тільки прочитайте жидівський Талмуд і побачите, які то жиди звірі! В Талмуді написано, що жид повинен убивати ґоя, себто мужика, де тільки можна, і робити це без милосердя. Коли б ви вміли читати по жидівському, то самі в Талмуді на сторінці 68–ій про це прочитали б. Жиди всіх ґоїв хочуть зробити рабами!

Хлопці слухали, дивувалися з промовця, запалювалися гнівом.

– Ви тільки послухайте, що написано в старому заповіті, – і чоловік хутенько витяг з–під поли книжку.

Хлопці оточили мудрого промовця щільним колом, понахиляли голови над книжкою. Великими літерами прочитали назву: ВТОРОЗАКОННЯ.

Чоловік перегорнув кілька сторінок; знайшов главу 7,

і почав читати частину 16–ту:

" І знищиш усі народи, які Господь Бог дасть тобі, нехай не пожаліє їх око твоє", – чуєте, що дозволяється жидам у цій книзі?

– О–о! – прогули хлопці.

Чоловік пропустив кілька розділів і зупинився на 24-у:

" І віддасть тобі Господь твій царів у руки твої і ти знищиш їх!" – прочитав він і додав від себе: – Жиди вже знищили царя, і можуть знищити Леніна!

– І чорт із ним, аби Петлюра жив! – вигукнув хтось із хлопців.

У чоловіка блиснули очі і він проказав:

– І Петлюру знищать, і кожного розумного українця вб"ть. Бо так написано в жидівському законі. Але якщо хтось із нежидів скаже, або випише із святого жидівського письма, з Талмуда, зрозумілою мовою розділ, то жиди назвуть його антисемітом. Бо Талмуд тільки для жидів. Увесь Талмуд написаний проти Христа, проти Матері Божої. Ми, православні, не ховаємося з своєю Біблією, кожний може її прочитати. Ось послухайте, що написано в Біблії, – І чоловік розгорнув "Книгу Езекиїла". Знайшов розділ 6–ій і почав читати параграф 3–ій:

" Ось я наведу на вас меча й порозбиваю ваші висоти", – прочитав і обвів поглядом хлопців. Усі уважно слухали. Чоловік почав читати параграф 5–ий:

" Так положу трупи синів ізраїльських перед їх бовванами", – себто перед жидівськими богами, – пояснив чоловік і продовжував: " і розкидаю кості ваші" – тобто, жидівські, – навкруги жертівників ваших, себто сінагог".– Чуєте? Сам Бог закликав боротися з жидами, розкидати їх кістки навколо сінагог, бо загине людство! – закінчив чоловік і заховав книжку.

Хлопці переглянулись.

– Чуєте, що Бог велить робити з жидами за їхні розбишацькі вчинки?

– Та як же це зробити? – несміливо запитав хтось.

– Готуйте зброю! Ми мусимо вдарити на Умань, як колись Ґонта і Залізняк. Вигнати жидів! Хай ідуть собі в Єрусалим обкрадати один одного, а не ґоя.

– Згода! – відгукнулись хлопці. – Хай забираються геть із наших земель!

– Хай не мордують наших студентів!

– Досить з нас жидівського обманства!

– Геть ворогів з нашої хати! – Лунали серед хлопців збуджені вигуки.

– Товариші! Щоб у кожного була зброя й набої. В першу чергу нам треба звільнити з тюрми безневинних наших людей. Треба, щоб керували містом наші, розумні й чесні люди! – закликав запально чоловік із міста. – Ми не можемо терпіти, щоб ночами з наших хат витягали людей і катували їх у підвалах. Годі терпіти кривду від жидівських розбишак. Готуйтеся, хлопці! Про наступ ми вас повідомимо. А, тепер, бувайте здорові та пильні. Ага, ще одна просьба: про нашу змову нікому ні–чичирк. В селі можуть бути зрадники.

– Та знаємо, – відповів за всіх Тарас, хоч був наймолодший. Його вже прийняли до старшого товариства, бо ж він озброїв десятків три хлопців і чоловіків, які не мали зброї.

Цілу ніч хлопці металися по селу, готуючись до повстання. Відкопували набої, чистили рушниці, пістолі, самопали. Дехто гострив шаблюку. Були й такі, що, не маючи іншої зброї, готували залізні вила.

Шалений запал боронити право жити спокійно на власній землі, у власній хаті, опанував не тільки юнаків, а й старших чоловіків.

Вістка про наступ на Умань прийшла на третій день. Хлопці аж тремтіли, збігаючись крадькома зі зброєю на майдан, до вітряків. Тут уже формувалися у велику сотню. Виявило бажання взяти участь у наступі на Умань понад сто осіб. Це була розаґітована ненавистю могутня озброєна юрба. Накази давалися півголосом, і це підсилювало

рішучість, немов би ворог був уже недалеко. Все набирало вигляду таємничости, важливости. Кілька осіб прибуло верхи на конях.

Знайшлися серед чоловіків сміливіші, що очолили сотню, взяли на себе обов"язки командирів.

Зв"язковий передав, що Дмитрушки мусять об"єднатися з Війтівкою і спільними силами вдарити на Умань з боку Грекового лісу. Визволити з тюрми арештованих, потім рухатись Київською вулицею до Старого Базару, де й зловити комісара Фукса з його головорізами.

Села Піковець і Гереженівка наступатимуть на Умань з боку Нової Умані, а з третього боку поведе наступ Полянецьке, щоб захопити залізничну станцію і вокзал. Не дати ворогам утекти з міста!

Наступ, як видно, був опрацьований передбачливо, фахово і добре.

Коли повстанці довгою колоною рушили з села на з"єднання з хлопцями у Війтівці, сонце вже котилося на спочинок і під деревами та будівлями залягав присмерк. Був наказ рухатись тихо, не курити й розмовляти пошепки. І кожний розумів, що йдуть вони на дуже важливе державно-національне діло.

– Ти води з собою не захопив? – раптом звернувся до Тараса Дем"ян, що передбачливо добре повечеряв.

– Та нам же про воду й харчі ніхто нічого не говорив! – прошепотів Тарас.

– Води хочеться, аж язик засох, – скрушно мовив Дем"ян, поправляючи на плечі тяжку рушницю.

Тарас вирушив у похід з "куцопалом", легше нести. На всяк випадок, прихопив бравнінг, це коли в розпалі наступу забракне набоїв.

Вийшовши з села, загін, щоб не спізнитися, мандрував не путівцем, а суголовками до Війтівки. Однак, коли прибули, то виявилося, що Війтівський загін уже вийшов за село і зайняв вигідну позицію десь перед Грековим лісом. Хлопці ширили кроки й поспішали далі.

– Невже в Грековому лісі залягла ворожа оборона? – запитав пошепки Тарас Дем"яна.

– Хай залягає, ми його обійдемо і зненацька вдаримо ззаду, – відповів Дем"ян, що ліпше розумівся на військовій стратагії.

Сонце вже давно сховалося і залягла ніч, темна й моторошна, без однієї зіроньки.

З півночі приплили чорні хмари і почав накрапати дощ.

Командир загону в пітьмах вивів хлопців на поле і звелів розійтися лавою й залягти. Чекати дальших наказів.

Тарас із Дем"яном лягли один від одного недалечко, щоб не так було страшно. А ніч така темна, що й перед носом нічого не побачиш.

– Ох, як мені хочеться пити! – простогнав Дем"ян.

– На війні завше хочеться води, – ствердив Тарас, що війни й не нюхав.

Він поклав перед собою на землі куцопал і вмостився боком, спиною до вітру, що хльостав дрібненькою мжичкою.

– Добре було б із собою взяти намета, – зауважив Дем"ян, присуваючись ближче до Тараса.

– Швидко підемо в наступ, то що з тим наметом робили б, – відповів Тарас.

Але дощ тільки жартував. Невдовзі випогодилось.

Дем"ян також поклав рушницю перед собою, втягнув голову в піднятий комір і затих. Невдовзі Тарас почув спокійне похрапування. "Заснув, треба хоч мені бадьоритись, а то проспимо й наступ", – подумав Тарас, не наважуючись будити Дем"яна.

Раптом почулись кроки, а за ними й стишений голос.

– Ви ще не поснули?

Тарас штовхнув Дем"яна. Той схопився.

– Ні, ми пильнуємо, – промимрив Дем"ян.

– А коли ж буде наступ? – запитав Тарас.

– Швидко вдаримо, чекаємо розвідки, відповів той, з пітьми і почалапав далі.

Тарас намацав перед собою куцопала й попередив Дем"яна, щоб не дрімав.

– Я не сплю, це так, припющив очі, – виправдувався Дем"ян і знову втягнув голову в піднятий комір.

Тарас приклав вухо до землі й прислухався, чи не почує якогось руху. Він знав, що праворуч і ліворуч лежать хлопці, що позаду ходять зв"язкові та командири. Але спереду ворог, хитрий і підступний. Треба пильнувати. Користаючися з темряви, він може зненацька напасти і всіх тихенько переколоти багнетами.

Так, прислухаючись, незчувся, як і задрімав. Коли відкрив очі – світало. Праворуч хтось спав. Ліворуч нікого не було.

– Дем"яне, ти спиш? – голосно гукнув Тарас.

– Ні, це я так собі, – схопився той і почав слинити палець та протирати очі.

Тарас підвівся на ноги. В сивому тумані, що здіймався над полем, побачив, як кілька постатей, бовваніючи в імлі, чимчикувало до села.

– Дем"яне, та ж уже нікого нема! Всі пішли додому!

Дем"ян рвучко підхопився, оглянув поле, ще раз протер очі й проказав:

– Ходімо, ні чорта з нашого наступу не вийшло, – І підняв із землі свою рушницю.

Тарас закинув за плече куцопала, і вони пішли. За ними ще кілька осіб піднялися з землі, протирали очі, розглядалися.

Вже біля Дмитрушок Тарас ізняв куцопала й стрілив.

– Хай знають, що я був на війні, – вигукнув зухвало й сховав куцопал під полу.

Невдовзі ще хтось відгукнувся пострілом у лісі, а згодом ще два постріли. Це повстанці проганяли сон. На тому й закінчилося всенародне повстання.

Прийшовши до гімназії, Тарас почав розпитувати хлопців про тривогу в Умані.

– Нема ніякої влади. Червоних хтось налякав, що вночі повстанці облягли з усіх кінців Умань, готові щомиті її захопити і всіх вирізати. Большевики поспішно спалили папери і – на вокзал. Посідали у вагони і десь цілим ешелоном зникли. Тепер покищо безвластя, – розповідали місцеві гімназисти.

Тарас щиро сміявся. Виходить, чекісти ще звечора втекли, а повстанці в страху пролежали цілу ніч під містом і розбіглися.

Так безславно провалилася перша спроба сплатити борг чекістам.

Злочинний світ, скориставшися з безвладдя в місті, знову підніс голову. Вже на другу ніч злодії, грабіжники розпочали своє діло. Тріщали двері помешкань, вирівались розпучливі зойки жінок і благальні крики дітей. Із заходом сонця замикались хати, затулялись вікна, люди цілу ніч тремтіли в страху. Та й вдень небезпечно було вийти на вулицю так розпаношилось міське шумовиння.

Одного дня, після навчання в гімназії, учитель фізкультури й співу, полковник Петро Кузьмич Дерещук запросив учнів старших клясів зайти в спортову залю. Він має сказати щось важливе.

Тарас, хоч і не належав до старших, зайшов у залю. Послухати.

– Панове – добродії! – мовив Дерещук до учнів. – До нас звернулися представники міста з проханням перебрати охорону. Це, так би мовити, функції міліції, якої зараз нема. Хто з вас хотів би записатися тимчасово до народної міліції?

Серед учнів немов би буря пролетіла. Всі загомоніли, зометушилися.

– Я хочу, я, я, мене запишіть! – посипались прохання спраглих на пригоди юнаків. Записалося осіб тридцять. Зголосився й Тарас. Дерещук посміхнувся, глянув поблажливими очима й записав.

– А з чим же ми будемо охороняти місто? – запитав хтось. Бо ж як можна вартувати вночі без зброї?

– Зброю ми отримаємо! – запевнив Петро Кузьмич, – Там, у магазинах, лежать старі рушниці, ми їх переглянемо і щось відберемо.

Всі радісно загомоніли. Ходити вулицею зі зброєю, це вже велике довір"я.

Так, уперше в житті, Тарас отримав офіційно рушницю і став охоронцем порядку в українському місті.

Харчування міліції перебрало на себе населення міста. Круглу добу в кухні готеля, де містився штаб міліції, варилося й смажилось. Кухню обслуговували міські дівчата. Живилися, як удома. Сідали до столу і наїдалися по зав"язку. Спали тут же, в гуртожитку. На варту ходили двійками – не так страшно.

Дві доби гімназисти тримали порядок у місті. Передмістя організувало самоохорону. Дві доби мешканці вечорами спокійно ходили до знайомих, приятелів. Хлопці під проводом Дерещука, гідно виконували свої обов"язки.

На третій день до міста прибула юрба селян, озброєних, хто рушницею, а хто й залізними вилами, або з косою, прив"язаною до кісся на зразок списа.

– Яка тепер влада в Умані? – насторожено звернувся старший, з короткою густою бородою селянин до Романа з рушницею і жовто–блакитною опаскою на рукаві, що вартував на вулиці міста. Селянин тримав мислівську берданку. Видно, що був у війську.

– Немає в місті влади, повтікали. А ви хто такий будете? – поцікавився Роман.

– Ми здалека, з Коржової. Нам дали знати, що жиди ріжуть наших людей в Умані, студентув мордують. От ми й прийшли на допомогу, – прогув селянин.

– Студентів наших, справді, замучили, але большевиків–чекістів у місті вже нема, – заспокоїв селянина Роман.

– А ти як знаєш, що нема? – грізно запитав селянин, і очі його блиснули по–вовчому.

– Бо ми їх тут не бачимо, – розгублено відповів Роман, шукаючи поглядом допомоги у Семена, що стояв збоку і не втручався в розмову.

– А от ми їх, тих сучих синів – чекістів пошукаємо по жидівських закапелках, ми їх познаходимо, – проказав селянин і моргнув до своєї юрби.

– За нами, он позаду, йде ціле село, півтори тисячі! – похвалився селянин і обернувшись до юрби, гукнув: – Ходімо, хлопці!

Юрба гучно загупала чобітьми по соші і, розмахуючи вилами, косами, рушницями посунула серединою вулиці до Старого базару, до жидівського ґетто.

– Біда, треба повідомити Петра Кузьмича! – злякано вигукнув Роман до Семена і обидва кинулися в штаб народньої міліції.

Невдовзі в місто, справді, увійшов натовп селян, озброєних, як при гайдамаччині, чим попало. Були тут і поважні, з бородами люди, але більшість – це запальна молодь із села, народні месники.

Тим часом бородатий селянин завів свою юрбу на Старий базар і зупинився на майдані, встеленому грубим шаром гною. Розглядалися.

Жидівська молодь була в той час добре озброєна. Побачивши серед базарної площі купку селян з вилами й косами, вирішила дати по шапці ґоям, провчити мужиків.

З невеликого віконця, з чердака двоповерхової кам"яниці гримнуло кілька пострілів. Бородатий селянин із берданкою випустив зброю й помаленьку присів, згорбився і впав. На грудях сірої, домотканої сорочки зачервоніла пляма, а з уст тоненькою цівкою потекла кров. Селянин лежав і здивовано дивився на своїх земляків, на маленьке

віконце на чердаку двоповерхової жидівської кам"яниці.

Юрба кинулася врозтіч, поховалась між рундуками. З чердака знову гримнули постріли й продзижчали кулі. Потім запала мертва тиша. Тільки бородатий селянин з простріленими грудьми лежав на смітнику.

Так тривало чверть тривожної години. Потім усе зашуміло, загомоніло, загуло. З вуличок, провулків на майдан Старого базару почали виходити люди з косами, кілками, вилами, ножами й рушницями. Спочатку одинцем, обережно, боязко, потім десятками, сотнями. Тисячна юрба...

Поки Роман із Семеном добігли до готеля "Савой" і відрапортували начальникові Дерещукові про передових дозорців, що прибули з Коржової, і що за ними рухається юрба збуджених і гнівних народних месників, які хочуть звести порахунки з жидами за замордованих студентів, на Старому базарі вже тріщали жидівські крамниці, винні льохи, бряжчали шибки і в повітрі, як сніг, літало біле пір"я з порізаних подушок.

З кам"яниці, з чердака якої гриміли постріли й забито селянина, месники витягли трьох хлопці – братів. Наймолодшому років п"ятнадцять. Знайшли при них три рушниці та скриньку з набоями. Розгнівана юрба тут же перед будинком їх замордувала.

Месники кинулись по жидівських мешканнях, і там, де виявилася зброя, доросле чоловіче населення підлягало покаранню.

Не пощастило Дерещукові стримати цю оскаженілу юрбу. Кров пролилась. Винна, чи не винна – хай розбирається історія.

Найбільшою провокацією до погрому був постріл з горища кам"яниці, жертвою якого впав бородатий селянин.

Понад п"ятнадцять трупув залишили по собі народні месники на Старому базарі.

Ввечорі уся ця збуджена, бушуюча повстанська стихія вигорнулася з Умані й пішла на Христинівку. Там за-

сіли большевики. Умань знову залишилася під опікою народньої міліції з гімназистів. Багато клопоту припало на цей день міліції та їх начальникові Дерещукові. Ніхто не спав цієї начі, все марилося, шо помста не вщухла. Страшно було цієї ночі нести хлопцям варту.

Наступ на Христинівку провалився. Большевики виставили проти повстанців панцерник, гармати і месники, залишивши на полі десяток труців своїх односельчан з вилами, вночі розбіглися по домівках.

Невдовзі большевики повернулися в Умань. Гімназисти скинули опаски, здали рушниці і взялись до науки. Петро Кузьмич Дерещук в гімназію не повернувся. Потерпаючи, що йому пришиють участь у жидівських погромах, які мали місце в Умані не з його вини, він подався у запілля.

Кілька років пізніше Дерещука судив показовим судом в Умані большевицький трибунал і засудив на каторгу в Сибір.

СЕЛО влетів загін большевицьких вершників з рушницями, гранатами й кулеметами. Це була грізна військова частина. Поминувши сільську управу, загін зупинився біля подвір"я селянина Левка Джумиги. Видно, провокатор точно поінформував большевиків, де житло Джумиги.

Джумига поля не мав, його господарка складалася з гарного садка і великої пасіки, тому він завжди був дома.

Левка Джумигу знав, мабудь, цілий світ. Велетенська статура, могутня сила і з одним оком. Парубком у бійці друге втратив. Він був найкращим садівником, у якого люди купували щепи. І найкращим пасічником. Воском та свічками постачав церкву.

Хто не знав Левка Джумиги? Кожна дитина скаже, що він мешкає на довгій вулиці і біля його двору криниця з

з півнем на дашкові.

Тому Левко був дуже помітним, що виділявся між тисячною юрбою селян під час повстання своєю статурою і одним оком. У всенародньому бунті проти большевиків він брав участь. Ходив з косою під полою. Казали, що він спокійно різав тих жидків, що стріляли з вікон на повстанців.

За Левком приїхала в село чота озброєних вершників. Видно, добре знали, з ким доведеться мати справу.

Левко обідав, коли загін зупинився перед його двором. Зразу догадався про небезпеку. Встиг лише вхопити макогін, що висів на цвяшку, біля порога.

– Тікай геть із хати! – гукнув жінці і став біля дверей. "Уже коли замучили студентів, то мені милосердя не сподіватися", – подумав він і вирішив умерти в своїй хаті, дорого продати своє життя. Грішок за собою відчував, але не каявся.

Большевики не сподівалися зустріти спротив. Вони знали, що вогнепальної зброї, рушниці чи пістоля в сивобородого мужика нема, бо ж, казали жидки, ходив із косою.

Першого, що переступив обережно поріг хати, Левко вдарив макогоном. Голова тріснула, як кавун, і большевик навіть не писнув. Другий кат, що йшов позаду, сіпнувся назад. Але Левко дістав його по потилиці і той упав трупом на порозі з сіней. Рушничний залп у сіни вирвав з рук Левка макогін. Куля прошила праве плече. Але він і лівою рукою міг задущити ведмідя. Причаївся за стіною і чекав. Хоч би ще одного ухопити за горло...

Большевики, побачивши, що командир не повернувся з хати, а другий лежить мертвим на порозі, кинули в хату, через вікно, кілька гранат. Левко стояв у сінях і чекав.

Раптом він помітив крізь дірку в стелі сіней, що хата палає. Негайно виліз на заповнене димом горище, прорвав стріп і вискочив з горища у густу кропиву. По ньому сипнули постріли рушничні й кулеметні. Ще кроків двадцять проповз Левко між кущами аґруса й малини, намагаючись добратися до рова. Але тут його прикончили.

Ще одна свіжа могила виросла в селі. Похорон Левкові справила дружина, без людей, з одним священником і дяком. Але думкою на похороні було все село.

Большевики глибоко запускали пазурі в живе українське тіло і люди боялися.

Що воно буде далі? Навіть удень молодь ховалася й оглядалася, чи не їде Чека.

КОЖНА людина шукає щастя, кожна громада пильнує спокою, кожна культурна держава пише такі закони, які усувають ненависть, охороняють спокій людей.

Людське щастя завше перебуває там, де відсутня ненависть. Цю істину знали наші предки, відома була вона й древнім грекам,

Большевицька влада всіма силами намагалася робити навпаки. Для большевиків найкращим ґрунтом панування було роздмухування антагонізму, ворожнечі поміж населенням, розпалювання клясової та соціяльної ненависти.

Щоб приборкати непокірливе селянство, щоб викликати в селі непримириму ворожнечу, посіяти зерно сварки, большевики поділили село на два ворожих табори. На куркулів і бідняків. Передусім у селі був організований Комітет Незаможних Селян з необмеженими правами тримати в страху заможніших.

Большевицька влада видала заклик до бідняків – записуватись до Комнезаму.

– Варко! – почувся оклик з вулиці, – Ходімо, запишемось до комнезаму. Кожному, хто запишеться, дають хуру хмизу безкоштовно.

– А мені хіба дадуть? У мене ж корова й коні є в господарстві, – недовірливо проказала молодиця, поклавши сокиру на дроворубні. – Мене не приймуть.

– Приймуть! Я вже питалася. Всіх солдаток прийма-

ють і хмизу дають, бо ми ж належимо до бідних.

Варка хутенько поскладала нарубані дровця, поправила хустку на голові й побігла на вулицю, до гурту жінок, дров вона дуже потребувала. Кожного дня доводилося розбирати або частокіл, або замет у старому свинарнику, щоб обід зварити.

Жінки, що зібралися записатись до Комнезаму, були вдовички, чоловіки яких не повернулися з війни, і вони не знайшли собі пари. Тому тяжко їм було вести господарку, бідували.

Комнезам зародився в селі недавно. Щойно тоді, як Іван Кравченко прибув із Києва, куди їздив, хто-зна ким запрошений, на з"їзд. Повернувшись із Києва з депутатським значком на бушлаті, зараз же створив комнезам, запросивши двох батраків. Селяни насміхалися з цього дива. Та невдовзі до Комнезаму записалося ще два бідняки, влада з міста наказала голові сільради дати приміщення для організації, і так несподівано в селі утворилась нова влада.

Люди недовірливо ставились до Комнезаму, що пробував встрявати в усі справи, які переводила сільська рада, його ігнорували. Але Комнезам існував. Діяв, як невеличка клітина. Діяв обережно, неквапливо, зате рішучо і твердо. За його плечима – влада. Та ось у село прийшло повідомлення з міста, що для бідняків приділено двадцять метрів хмизу. Комнезамові дали право розподілити цей хмиз між членами.

Тоді до організації записалося ще двадцять господарів. Комнезам перетворився в численну групу. З постанням у селі Комнезаму, населення зразу поділилося на два ворогуючих табори.

Згодом, поруч із Комнезамом у селі народилася ще одна організація, більш небезпечна для селян, могутніша, хоч творилася з недозрілих паростків.

Ця організація ввійде в історію українського поневоленого народу, як страшний бич селянства і цілої укра-

їнської нації під чужою окупацією.

Це був Комсомол, Комуністична Спілка Молоді, майбутні комуністи.

Повертаючись із гімназії у село, Тарас із своїм нерозлучним колеґою Ільком проходив біля Управи Комнезаму, що містився в окремому мешканні. Хлопці побачили на дошці оголошень великий плакат.

– Ходімо, прочитаємо, чим це влада хоче потішити нас, – звернувся Тарас до Ілька.

На великому аркуші білого паперу червоними гарними літерами було намальовано запрошення до сільської молоді, хлопців та дівчат, прийти й послухати ввечорі представника з Райкому Комсомолу, що робитиме доповідь у справі організації Комсомолу в селі. Зверху на плакаті малюнок парубка й дівчини в українському одязі. Обоє посміхалися.

– Що це за комсомол? – здивовано глипнув Ілько на Тараса.

– Не знаю, якийсь большевицький новотвір. Треба піти, послухати, – відповів Тарас, інтуітивно відчуваючи якусь ворожу засідку. Бо ж кожна організація, створена ворогом, ховає небезпеку.

– Підемо! – погодився Ілько.

Обидва хлопці були молоді, енергійні, веселі. То чому й не піти? Може, справді, це щось цікаве й потрібне.

Дома Тарас похапцем перекусив і – з хати.

– Куди це ти поспішаєш? – здивувалась мати, звикши, що Тарас, повернувшись із школи, завше помагав у господарстві.

– Там якийсь представник з міста збирає молодь. Піду, послухаю.

– Та не барись, батько в корчах хмиз рубає, казав, щоб ти допоміг витягати з заростів.

– Добре, я хутко повернуся.

Тараса цікавила молодеча організація. Але чому в гімназії про неї нічого не було чути?

Забігши до Ілька, Тарас разом із ним пішов на сходини молоді. В приміщенні Комнезаму застали кілька хлопців, синів бідніших селян, а серед них меткий, високий чорнявий парубок у гімнастьорці, з портупеєю через плече. Він щось жваво розповідав хлопцям.

– Сідайте, хлопці, трохи зачекаємо, поки прийде більше, – добродушно проказав він до Тараса та Ілька, і знові почав вести свою розповідь.

Тарас із Ільком присіли на лавці ззаду й прислухалися до слів представника:

– Товариші! Комсомол це не тільки виховна, спортова, чи мистецька організація, що плекає культуру, веде роз"яснюючу працю серед населення в справі релігії та постанов нашої партії. Комсомол – це бойова організація. Кожний юнак, що стає членом комсомолу, користається в партії особливим довір"ям. Комсомолець має більше прав, як будь-хто інший. Комсомольцеві передусім наша партія і наша влада відкриває двері в школу, дає місце в керуванні державою, допомогу в отриманні фаху. Комсомол – це права рука партії, помічник її на кожному кроці у виконанні державних і партійних постанов.

"Ось хто в селі буде тепер верховодити", – подумав Тарас. "Очі, вуха і права рука компартії".

Аж страшно зробилося Тарасові. Треба обов"язково й собі записатися. Не запишешся – не знатимеш партійних підступів, не матимеш змоги вилізти в люди й дістати добру працю. Та й оборонити себе від якоїсь напасти легше, будучи в комсомолі...

До залі зайшли разом три юнаки, за ними ще два. Представник з міста підвівся на зустріч і приязно потис кожному руку. Хлопці весело перекидалися дотепами. Потім прийшло ще кілька осіб, Було гамірно і жарко. Повідчиняли вікна. Ще трохи почекали, потім представник підрахував присутніх, зайшов за стіл, розгорнув свій портфель, витяг папери і звернувся до молоді:

– Товариші юнаки! Шкода, що серед вас нема жодної

дівчини, але я сподіваюся, що й дівчата будуть у нашій комсомольській організації. Товариші! Мені партія доручила організувати у вашому селі Комуністичну Спілку Молоді. Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді створилася на 1-му з"їзді молоді, що відбувся 29-го жовтня 1918 року. З того часу ми вже маємо понад мільйон членів комсомолу. Кожний юнак чи дівчина віком понад 14 років може бути членом комсомолу. Від комсомольця вимагається тільки признавати статут та ще платити членські внески. Очевидно, треба виконувати все те, що написано в статуті. Позатим – творча самодіяльність.

– А що ж там написано в статуті? – почувся несміливий запит.

–Там написано, що комсомолець вірний помічник партії. Все, що партія накаже, постановить, комсомолець зобов"язаний перепроваджувати в життя, виконувати, не зупиняючись ні перед якими перешкодами.

– А як партія накаже спалити дядькову хату? – вихопився уславлений бешкетами Кирило, син батрака.

Представник завагався. Подивився на хлопців, серед яких дехто лукаво посміхався, і рішуче відповів:

– Коли комуністична партія постановила, що дядькову хату треба спалити, бо вона перешкоджає будові комунізму, то чесний комсомолець негайно мусить це виконати, навіть рідного батька хату спалити.

– Товаришу Ціммерман, тут хлопці цікавляться, чи може комсомолець ходити до церкви? – запитав Сергій, що був раніше знайомий з міським представником.

Релігія – опіюм народу. Церква – крамничка для наживи попів. Освічена людина не вірить у Бога, – відповів представник утертими фразами.

– А де ж тоді зустрінутися з дівчатами?

– Дівчат треба привчити ходити в клюб і там з ними зустрічатися, – відповів жваво Ціммерман і запалив цигарку.

– Та в нас же клюбу нема! – згарячу вигукнуло кіль-

ка голосів.

– Товариші! Клюб ви будете мати. Треба так у селі повести справу, щоб люди церкву перетворили в клюб.

– Го–го–го! Диви! З церкви клюб? – почулося вигуки.

Не всі хлопці погоджувалися на це. Церква в селі була окрасою і гордістю. Зробити з неї клюб – це ж ганьба і... страх перед Богом. Як же можна таке робити? – засперечались.

Ціммерман побачив, що він передчасно торкнувся болючої теми. Молодь у селі до такого ще не була підготована.

– Товариші, клюб у селі можна примістити в одній зі шкіл. Проблема клюбу й церкви ще не на часі. Нам, насамперед, треба дати молоді комуністичне виховання, а вже потім вона сама вирішить, що їй робити. Тому ці питання ми тепер залишім. Мені тільки хочеться у вашому селі закласти клітину комсомолу, а далі ви самі будете тут працювати й організовувати своє життя під керівництвом партії.

– А от у мене ще одне питання до вас, товаришу Ціммерман, – підвівся Тарас, не в силі промовчати. Виховуючись в українській гімназії, він багато думав над національним питанням.

– Прошу дуже! – відгукнувся представник і повернув до незнайомого йому Тараса голову.

– Ви тут поспішили виявити пляни партії, перетворити церкву в клюб. А чи погодяться віруючі люди на такі заходи? Чи, може, це зверху робитиметься, без погодження з людьми. Далі. Мене цікавить, чи ви організовуєте в селі українську комуністичну спілку молоді, чи якусь інтернаціональну? Бо ж як–не–як, у селі, крім української, іншої молоді немає, – посміхнувся лукаво наостанку Тарас і сів.

Ціммерман раптом звузив очі й допитливо та гостро подивився на Тараса. В залі враз дмухнуло холодком, і всі насторожились. Не всім було ясно, чим Тарас так штрик-

нув представника, але кожний зрозумів, що Ціммерман розгнівався. Серед молоді тільки Тарас, Ілько та Подолянець вчилися в середній школі, всі інші – малограмотні. Подолянець же й був ініціятором організації в селі комсомолу.

– Комуністична партія – інтернаціональна партія, – розпочав свою відповідь Ціммерман. – А тому вона заперечує плекання будь-яких національних культур, звичаїв, чи традицій. При комунізмі існуватиме тільки одна культура, совєтська, тільки одна наука, совєтська, тільки одна нація – совєтська. Бо всі ці дрібні національні відгалуджeння, чи то в науці, чи то в культурі, чи в мистецтві й літературі, тільки збіднюють людство. Національне розпорошення людства творила буржуазна контрреволюція, щоб припинити ріст науки й культури. Большевики, наша партія, навпаки, хочуть допомогти людству плекати могутню єдину культуру, мистецтво, літературу і все інше надбання на землі. Ми намагаємося все це розпорошене, порізане, роздрібнене зілляти в одно русло, в совєтське русло, – закінчив Ціммерман, приглядаючись до молоді. – Однак, люди між собою можуть розмовляти своєю мовою, – спохватився доповідач.

– Кажете, можуть розмовляти між собою? – блиснув смішком Тарас. – Ну, гаразд. А яка мова буде панівною при комунізмі?

Він таки хоче сьогодні вивідати всі большевицькі пляни, щоб зорієнтуватися.

– Самозрозуміло, державною мовою буде російська мова. Адже ж ні для кого не таємниця, що російський пролетаріят зробив революцію і повалив царат. То за ним і перевага.

– Але ж і царат насаджував російську мову, то яка тут різниця між буржуазною контрреволюцією і большевицькою справедливістю? – наступав далі Тарас. – Виходить, що українці та інші меншини мусять організовувати курси російської мови, бо тебе ніде в установі не зрозу-

міють.

– Товариш Запорожець трохи поспішив із вислідами, – звернувся представник до молоді, – Ніхто не думає сьогодні запроваджувати такі круті зміни. Це плян партії на дальшу мету. За той час усі народи володітимуть російською мовою і ніяких труднощів для українців не буде. Не думайте, що большевики не знають, що деяким народам тяжко опанувати російську мову. Ми маємо час і поспішати нема чого, – примирливо пояснив Ціммерман і глипнув на Тараса ще сердитішим поглядом.

– Дякую, для мене все зрозуміло, відповів Тарас і цим наче б то припинив дискусію.

Залягла тиша. Кожному було ясно, що відбувався двобій. Тарас здав позиції. Продовжувати суперечку небезпечно.

Ціммерман знову закурив і пустив густі клубки диму в стелю.

– Товариші! – звернувся він по павзі до присутніх, – Мені здається, я вам усе сказав на перший початок. Заявки до комсомолу можна подавати вже зараз. Подавайте їх товаришеві Подолянцю. Він у селі є нашим організатором. Хочу тільки застерегти, що до комсомолу ми покищо будемо приймати синів і дочок батраків, та ще ту молодь, батьки яких належать до комнезаму.

"Ось воно що", – подумав Тарас. – Підвівся і тихенько вийшов. До комсомолу йому двері замкнені".

Другого дня рано, поспішаючи до гімназії, Ілько не чекав на Тараса, як завжди, біля своєї хвіртки, щоб разом іти. Ілька не було. Передчуття відчуження легенько ворухнулося в грудях Тараса. Значить, Ілько вступив до комсомолу. Значить, він втратив свого найвірнішого товариша через комсомол.

Повертаючись додому, Ілько знов уникав зустрічі з Тарасом, навмисне затримався в гімназії. "Чому ж він тікає"? – дивувався Тарас, не знаючи, що Ілька вже напомпували ворожою начинкою в комсомолі. Вже першого ж

дня. Додому Ілько йшов із Подолянцем. Тарас приєднався до інших хлопців і цілу дорогу мовчав.

Перше завдання, яке доручила партія комсомолові в селі, було – відібрати в селян зброю, позбавити їх самозахисту. Ніхто краще не був обізнаний в селі, хто яку зброю переховує, як хлопці. І ніхто не міг ліпше виконати це перше й найважливіше завдання, як комсомол.

Бригада комсомольців завітала до Запорожця ввечорі. Вся родина вечеряла.

– Ми прийшли до вас, дядьку, по оружжя. Маємо наказ із міста відібрати в людей зброю, – несміливо й соромлячись, мовив Подолянець, тупцюючи біля порога. За ним стояла, зиркаючи спідлоба бригада комсомольців, серед якої, втупивши очі в землю, ховався й Ілько.

Батько, не мовивши й слова, встав із-за столу, зняв з заднього боку сволока заховану двостволку й покірно подав Подолянцеві.

– Не мисливську рушницю, а військову зброю, – пояснив той.

– Військової зброї я не маю, – спокійно відповів батько і поставив рушницю в куток.

– Тарасе, віддай гвинтівку, – проказав Подолянець.

У Тараса заніміло в грудях.

– Я не маю гвинтівки, – приглушено відповів. Відчув, як його зуби зацокотіли з напруження.

– Тарасе, здай зброю, вона тобі вже не потрібна. Ти маєш гвинтівку, обріз і бравнінг, – перечислював Ілько, ховаючись за спинами хлопців.

Тарасові аж дух перехопило. Він злісно глянув на колишнього товариша й подумав: "От гад, добре, що я не звірився йому з іншою зброєю. Ну, що ж сперечатися? Ще в Чека запровадять...

Тарас мовчки встав із-за столу, вийшов і за кілька хвилин повернувся в хату. Приніс австрійську гвинтівку, німецький обрізан і бельгійський бравнінг. Все це подав Ількові. Комсомольці, задоволені, повернулися і жваво

затупцювали з хати.

Між Тарасом та Ільком виникла прірва. Те ж саме сталося в селі між усіма хлопцями й горсткою комсомольців, що раптом перетворились у могутню і страшну для людей виконавчу владу. З села було вилучено всю зброю.

НА ДВОРІ залягла сльота, кожного дня дощить. Батько повіз Тараса на нову квартиру. Набрав на підводу дров, харчів, зелені та різних додатків. Обід варитиме господиня.

Мати, випровадивши сина, полегшено зітхнула. Тарас, блискуча зірка в сузір"ї родини, і ним усі пишаються. Але він завдає найбільше клопоту. І одежі йому кращої, і харчів смачніших, щоб голова не паморочилась, і грошенят таки треба відірвати. Вже ж дорослий. І мати журно зітхала. Знайшовши щербатого чавунця, розвела овечого кізячка і взялася наводити біля печі зелененькою рідиною клинці, що витерлися соломою.

Щойно вона причепурила з правого боку челюсти й піч та прилягла на припічку до лівого боку, як двері в хату рипнули й почувся голос:

– Добридень, Докіє!

Докія зсунулась із припічка, хутенько обсмикала спідницю й відповіла:

– Дай Боже здоров"я, Мартине! – І продовжувала виводити на білій боківці печі зелененькі клинчики вже навстоячки.

Хто з жінок не зайде в хату, то, всамперед, глипне на челюсти, чи рівно виведені клинчики, чи гарні, чи дрібненькі. Тому Докія так зосереджено приглядалася. На гостя не звертала уваги, наперед знала, що прийшов жебрати. То йому хотілось би купити в Запорожця дешево лошака, то заміняти пшениці банатки на насіння, бо його пше-

ниця проста, то позичити саківського плуга обліг зламати.

Недолюблювала Докія таких нахрапливих господарів.

– Гарні клинчики малюєте, і зеленка яскрава. А що вже кінчики гостренькі, то, як голка. Видно добре ще бачите, – хвалив Мартин, приглядаючись.

– Та ще, далебі, не сліпа, очі добрі маю, – відповіла. А повагавшись, спитала: – Ви що, до Івана, чи до мене?

– Та начебто до Івана, а радше до вас, – промимрив Мартин, присівши на лавку.

– До мене? – здивовано повернулась Докія й поправила на голові очіпок.

Діти, що бавилися на лежанці в ляльок, також принишкли. Приглядалися до чоловіка. Вони добре знали, що цей дядько завше приходив до тата, обміняти щось, чи позичити, а тепер ось до мами.

– Та ж таки, либонь, до вас наперед випадає з моєю справою, – дещо соромлячись проказав Мартин і знову звівся на ноги. Підійшов до лежанки і, посміхаючись ласкаво погладив рукою меншенького по голівці.

– Це ваші янголятка? – спитав Докію.

"І принесла його чортяка в хату, коли в мене роботи по горло", – подумала Докія.

– Авжеж, що не сусідські! – сердито відказала й продовжувала підводити припічок.

– Я старших усіх знаю, а от за цих... – І дрібненькими кроками затупцював чоловік назад, від лежанки до лавки. Зупинився й зиркав на Докію, що орудувала біля припічка.

Докія нічого не відповіла, тільки голосно потягла носом повітря.

Мартин ходив по хаті, мнучи в руках шапку. Помовчавши трохи, вів далі:

– Гарні ваші діти, всі гарні, – похвалив і очікував відповіді. Ніяк не наважувався розпочати головної мови.

– Та й у вас, Богу дякувати, не погані діти, – проці-

дила нарешті крізь зуби Докія. Кинула щітку в чавунець і поставила біля порога.

– То ото ж я й кажу, – радісно розпочав Мартин, заохочений добрим словом Докії, – Маю парубка, хвалити Бога, роботящий удався. Слухняна дитина. А самі знаєте, заповіли весною садиби нарізувати новим господарствам, – Й чоловік лукаво моргнув бровою. – То я й кажу, парубок у мене, як дуб, а у вас дівка, як калина. От хай весною й вибирають собі садибу десь у гарному куточку, – І знову Мартин лукаво прижмурився, поглядаючи на Докію.

Докія, почувши таку мову, враз переродилася, аж обличчя її засяяло сонячним промінням. Вона хутенько обітерла долонею уста, непомітно зиркнула в дзеркальце, вмуроване в стіні, поправила очіпок і солоденьким голоском прощебетала:

– Дядьку Мартине, і чого ж ви стоїте? Сідайте, прошу вас, дайте шапку повісити на кілочку. Ви так рідко до нас заходите, що й побалакати нема коли. Сідайте! – І ухопивши ганчірку, дбайливо витерла лавку біля столу.

– Спасибі, Докіє! Все нема часу заглянути, аж оце, думаю собі, і скільки ж його можна чекати, коли наші діти повиростали. Та й думаю собі, у вас дівка, а в мене парубок, то чи не були б ми сватами? Га? Що ви на це скажете?

У Докії серце аж підскочило від радощів. Марії давно пора заміж. Вже давно гостроязикі пліткарки шепчуться, що посивіє в дівках. Парубки з війни не поверталися, то й засиділася дівка. А на черзі друга, сімнадцятий минуло. А дівчина, як слива скороспіла, ще не дозріла, а зривай, бо може зіпсуватися.

– Боже поможи! – відповіла статечно Докія. – Я знаю, що ви господар добрий і син ваш роботящий, то чому ж нам і не поріднитися? От тільки треба дівку спитати, та й батьків голос тут важить, – проказала й запишалася, склавши навхрест руки.

– З дівкою хай парубок балакає, а з Іваном ми справу полагодимо, мені головне з вами домовитись, ви тут

найбільша сила, – проказав поважно Мартин.

– То колись так було, що мати мала силу, тепер не ті часи. Тепер голос дівки важить найбільше. Але, мені здається, будемо сватами, – веселенько закінчила Докія й моторно дістала з мисника карафку з горілкою та дві чарки. Поставила на стіл. Метнулась до другої хатини і невдовзі на столі з"явилося накраяне в полумиску сало й й нарізаний хліб.

– Сідайте до столу, прошу ближче, – запросила Мартина і наповнила чарки.

– Спасибі, Докіє, спасибі! Я вже сьогодні перекусив, але для такої оказії... Хай Бог нам допоможе започаткувати щастя ношим дітям, – чемно відповідав на запрошення Мартин і присунувся ближче до столу.

– Ну то що ж, свате, випиймо за згоду! – піднесла чарку Докія.

– За вік–вічну згоду поміж нами й нашими дітьми! – статечно проказав Мартин і вони випили.

Мартин почував себе тепер сміливіше, впевненіше. Він, як годиться, неквапливо взяв скибку хліба, дістав шматок сала й закусив.

– Хай буде це сказано в добру хвилину, – відповіла Докія й теж закусила.

– То коли вже ми дійшли згоди, – вів далі Мартин, відкашлявшись, – то я хочі довідатись, що ви за своєю дівчиною даєте в придане, бо, як то кажуть, і про це я хочу знати, щоб наші діти не гиркались потім, – проказав Мартин і постріпував долонею крихти хліба, що побачив на своїх грудях.

– Усе дамо, що призначено і що ми придбали. Слава Богу, з голими руками не випустимо з двору, – сказала Докія. – Дамо корову, як належиться, намисто в три грубих поворозки з дукачами й срібною обручкою. Добре намисто, корову й назимка продали на нього, – посміхнулась бундючно, – Кожух із коміром кримки, другий кожух до роботи, свиту на свята, свиту на всякдень, дві пари

чобіт, – гордовито перечислювала мати посаг за дочкою, а в Мартина від кожної нової назви обличчя яснішало, очі світлішали, поширювалися й задоволена усмішка не сходила з уст.

– Три подушки, набиті гусячим пір"ям, – вела далі мати, випроставшись край столу, звитяжно поглядаючи на свата, – троє ряден, десять хусток вовняних, чотирі шовкових, двадцять вишитих рушників. Має дочка шість вишитих сорочок, та й спідниць не бракує. Повна скриня, свате, стоїть та чекає, – закінчила Докія.

Мартин утішено засопів носом, зиркнув на Докію і тихим, вкрадливим голоском запитав:

– Ну, а корівчину ж з телятком дасте, чи як?

Докія замислилась. В господарстві дві корови, одна дійна, з телятком, для родини, з теляти треба виростити корову Настуні, що підростає, а друга – тільна.

– Корову дамо тільну, за два місяці отелеться, от і телятко буде, молочко свіже.

– Мартин незадоволено засопів носом. Випили ще по одній і закусили.

– У вас, свашко, й отара овечок чималенька, може б, дітям хоч парочку уділили на нове господарство? – знову нагадав Мартин, і зиркнув на Докію зпідлоба.

– Мамо! – вереснули з лежанки діти, що прислухалися, – кізочки не давайте!

– Цитьте, позакладало б вам! І поговорити до пуття не дасте, – гримнула Докія на дітей і, повернувшись до Мартина, стримано процідила:

– Та вже й овечок пару дамо, – І зітхнувши, налила чарки.

– А може б, свашко, й поросятко одно дали, далебі, самі знаєте, як то на новому господарстві, всього треба, – сміливіше вже проказав Мартин і взяв чарчину.

Докії аж дух перехопило зі злости. Ця в"їдлива короста ще, гляди, чого доброго, загадає хату молодим поставити. – І блиснула на Мартина таким поглядом, немов би

хотіла його ззісти, та враз пригадала, що дівці вже пішов 24-й, проковтнула злобу, примирливо сказала:

– Та вже й поросятко не пошкодую, аби були щасливі.

– Спасибі вам, свашечко, велике спасибі. Не собі я прошу, а нашим діточкам, самі знаєте, як то стягатися на господарку доводиться молодим.

Горілка надала Мартинові відваги, і він тепер не гнувся, а випростався за столом, як господар.

– Я певний, що мій син буде дуже шанувати вашу дочку, бо любить її безтямно. Це я, свашко, достоменно знаю. Вони мов би одно для одного народилися. А там де любов, то й життя щасливе. От тільки оце я й думаю, чи не могли б ви на молоде хазяйство, дочці ж таки своїй, та з парочку гусей приділити? Господи, які ж вони у вас плекані, як лебеді плавають на ставку табунцем.

Для Докії цього вже було занадто. Цей циган готовий загарбати для сина все, й господарства Докіїного не вистачить.

– Ні, свате, гусей ніяк не можу дати. У мене ж он, на лежанці ті, яким подушки треба готувати. Ніяк не можу! – рішуче відмовила Докія.

– Шкода! А гарні ваші гуси, з породи ґаланів, білі, як сніг, – скрушно зітхнув Мартин.

– Ще по одній? – запитала Докія, поглядаючи на дно пляшки.

– Ні, ні, – заперечив сват, – буду йти. А ви вже, свашко, готуйтеся ввечорі рушники давати, пришлемо сватів, – проказав і попрощався.

Докія провела свата аж до воріт. Ще б пак, таке щастя. Повернувшись до хати, хутчіш почала готувати вечерю. Вареники ліпити, капусту смажити, стару курку впіймала в сінях. Подивилася, чи не забракне горілки. Горілка в хаті завше водилася.

– Мамо, то це Марія піде від нас? – запитала Маринка, – а хто буде наших корів, овець, свиней та коней доглядати?

– А тобі вже пора злазити з лежанки і вчитися господарювати, – веселенько відповіла мати. Вона готова була сама в господарстві перерватися, аби вже старіючу дочку заміж віддати. Боже мій, скільки ця дочка ночей у неї забрала в роздумах. Та нарешті доля завітала в хату. Хай іде щаслива.

– Гі–і–і! – заревла Маринка, а за нею всі діти, – Я не хо–о–чу!

До хати вскочила Марія, збентежена, засапана, волосся вибилось із під хустки, руки забруднені, спина в соломі, а чоботи в гною.

– Ледве витягла теля з–під ясел, могло задушитися, – збентежено розповідала про клопіт з телям, який міг закінчитись трагічно.

Але в хаті відбувалися такі радісні події що Маріїні хвилювання пролетіли біля вух непомітними. Всі тішились майбутнім весіллям.

– Маріє! Тебе хочуть заміж дати, других корів будеш доглядати! Там тебе замучать, не йди від нас! – зарепетували діти різними голосами.

Марія остовпіла. Вп"ялась допитливим поглядом у матір. Обличчя її оживилось і очі насторожено й зацікавлено запромінились.

– Що таке, мамо? – запитала.

– Роздягайся, помий руки та помолись Богу. Ввечорі старости прийдуть, – прошепотіла мати, по–змовницькому глянувши на дочку.

– Від кого? – Вся аж засвітилася Марія.

– Від Максима Дубового, батько приходив на договір.

Марія часто задихала. Максим – найкращий парубок у селі. Радість не вміщувалася в грудях, серце застукотіло, загуло, як великодний дзвін. Боже, яке щастя!

Хутенько скинула жакет і помила руки. Світ перед нею закрутився. Хотілось ухопити матір і поцілувати. Побігла в другу хату й почала молитись, дякувати Богові за те, що не забув і про її долю.

Коли перша хвиля радости спливла, Марія подумала: "Чому ж це Максим ніколи до неї не заглядав, за нею не то що не впадав, а й не зустрічався? Невже він такий соромливий?

Увечорі хата набрала святочного вигляду. На столі біла скатерка, над ліжком повісили килим, ікони огорнені рушниками, комин побілено знову, долівка застелена свіжою соломою. Дітям наказано сидіти тихенько. Радість була всеохоплююча, хоч батько трохи й зітхав журно, що робити тепер йому доведеться за двох, як Марія відійде.

Ще сонце не зайшло, як Марія впоралась на господарці і виглядала. Побачила за десять дворів, як неквапливо, статечно, серединою широкої вулиці наближались люди. Марія, що пильнувала їх уже з півгодини, тепер прибігла в хату й сповістила, що йдуть. Сама заховалася в другій хаті. Чекала, пишно вдягнена, як троянда, й тремтіла з радощів.

Два старших чоловіки, один кремезний, широкоплечий, у білому кожусі, підперезаному зеленим поясом, а другий невеличкий, у свитині, підперезаний червоним поясом, з ковіньками, широким кроком, з піднятими головами, зайшли в двір Запорожця. За ними парубок у наваксованих, як дзеркало, чоботях, синіх штанях, у військовому зеленому френчі. І хоч на дворі було тепло, на голові в парубка сива кубанка, що ледь прикривала кучеряву чуприну.

Всі троє зайшли в хату і кремезний за всіх привітався. Поклав на стіл зав"язану в білій хустці хлібину. Мати кинулася до гостей і ввічливо запросила сідати.

– Сідайте, люди добрі, бо ви з далекої дороги, потомилися. Хата наша простора й для вас особливо гостинна, – щебетала, поглядаючи на гарного Максима.

Кремезний дядько, Демоть Шморгун, про якого в селі вітала слава, як про найспритнішого старосту, що так гарно веде сватання, зразу ж, поклавши шапку, розпочав:

– Була погода хороша, падала з неба пороша, – теревенив він свою побрехеньку за звичаєм, усталеним ще

батьками й дідами, а всі тихо й уважно слухали, бо так треба.

Батько сидів з цигаркою на ліжку й байдуже пускав димок, а діти принишкли на лежанці й прислухалися, шоб не пропустити й слова. Дівчата тривожно ховалися в другій хаті, а мати веселенько звивалася біля гостей, чимсь прислуговуючись. То з лавки щось прийме, даючи місце, то біля столу усуне зайве.

– Поїхав князь полювати, красну дівицю шукати, – вів далі староста. – Їхав він їхав, шукав він шукав, приглядався на всі боки, аж натрапив на куницю, сірич, красную дівицю. І почав князь куницю, чи пак красную дівицю доганяти, щоб собі жінкою взяти. І почала дівиця утікати, а ми з князем по слідах доганяти. Бігла куниця, красна дівиця полями – лісами, селами – хуторами. Наш князь молодець, славний стрілець, став її доганяти й потрапив аж до самісінької вашої хати. Ми дуже зголодніли, нас палить спрага, до того потомились. І за нашу тяжку працю вимагаємо плату. Або дівицю нам дайте, або... з хати виганяйте, – закінчив староста свою притчу й пригладив довгі вуса.

– Сідайте, людоньки, до столу, прошу, дорогий князю, ми гостей ніколи не виганяємо, а щиро пригощаємо, – шанобливо вклонившись, запрошувала Докія гостей до столу.

Демоть засунувся по лавці за стіл аж на покуть, за ним присунувся Свиридон, що допомагав старості, а вже парубок сів скраю.

Мати зняла з полиці хлібину й поставила на стіл, поруч із хлібиною, принесеною старостами.

– Ну, то як, дядьку Йване, віддасте свою дочку за Максима? – ше раз запитав Демоть.

– Про мене, питайте дочки. Не мені з ним господарювати, не мені й долю їхню кувати. Хочуть одно одного, хай живуть мирно, спокійно та в злагоді.

– А ви, Докіє, що скажете? – для форми звернувся староста до матері.

– Я вже своє сказала. Хай їм Бог помагає жити щасливо й спільно виховувати дітей та розбудовувати хазяйство.

– То кличте дівчину, хай несе рушники та пов"яже нас міцно, – закінчив задоволено староста й вибрався з-за столу для церемонії.

Мати кинулась у другу хату, де насторожено сиділи дівчата, тремтіли кожна по-своєму, прислухались і для видимости, вишивали полики.

– Маріє, неси вже рушники старостам, – звернулася мати до дочки.

Настуня зірвалась на ноги й пополотніла. Аж на обличчі змінилася. Розтулила рота, щоб щось сказати, чи закричати, або запротестувати, але слова не вилітали з уст, тільки зіпала, плямкала губами.

Та мати й Марія не звертали на неї жодної уваги. Вони були запаморочені, п"яні від щастя. Марія схопилася, сяюча й щаслива, радісно-збуджена й по дитячому наївно-засоромлена. На обличчі так горіла, червоніючи, як і полики на білій сорочці. На шиї намисто, на ногах жовті черевички, в картатій спідничці, пішла аж підскакуючи за мамою, тримаючи в руках два довгих рушники старостам і червону, як калина, шовкову хустку молодому. Щойно вона зайшла в хату, як Максим збентежено підвівся з лавки і зляканими очима глянув на Марію, а потім на старостів.

Марія шанобливо й чемно зробила низенькій уклін.

Соромливо наблизилась до Максима й подала хустку. Стояла, немов й тумані, й чекала. Всі заніміло дивилися. Але Максим, немов мертвий, стояв, не ворухнув і рукою. Тільки розгублено кліпав очима.

– Максиме! Бери хустку! – гримнув на нього староста.

– Я сватаю Настуню, – тихо промимрив Максим, і в хаті наче вибухла бомба.

Марія вереснула, як підстрелена чайка. згорнувши рушники й хустку, кинулась назад, у другу хату. Батько

зірвався з ліжка, випустив цигарку, і його нижня щелепа дрібненько затремтіла. Він дивився на людей спантеличеними очима. Мати сплеснула руками, захрипіла, намагаючись щось сказати, заметушилась по хаті. Діти на лежанці раптом несамовито заверещали, не розуміючи що сталося. Старости посхоплювались з лавки, ні в сих, ні в тих, переглядалися.

– Тихіше там! – нарешті нагримала мати на дітей.

В хаті запала тиша.

– То хіба ви сватали не старшу мою дочку? – запитав, опанувавши себе, батько.

– Я привів старостів сватати Настуню, – засоромлено обізвався Максим.

– Та й де ж це видано, щоб я віддала молодшу, а старша сиділа дома? – з розпукою мовила мати, щойно тепер зметикувавши, яку дурницю сама допустила.

– Я люблю Настуню, – нагадав ще раз Максим, схиливши голову.

– Дорогі гостоньки, Настуньки я не віддам. Передусім старшу видам заміж, а тоді й до молодшої прийде черга, – рішучо приказала мати, взяла з столу свій хліб і поклала на полицю.

– Максиме, схаменися! Чи ж тобі не однаково, яка буде жінка? Та ж Марія і старша, і розумніша, і до праці сильніша. Сватай Марію! Та й дня не будемо вдруге гаяти. Ти глянь тільки на стіл, скільки тут випити й закусити! – дораджував Максимові староста.

Марія, старша від Настуні на шість років, була зовсім відмінна від сестри. Марія темноруса, з синіми очима й звабливими пухкими устами, а Настуня чорнява, з прямим клясичним носиком, тонкими устами й великими карими очима. Вся в батька. Хоч і молодша, але вища від Марії й стрункіша. Дівчата обидві гарні по-своєму. Але любов має свій тонкий нюх. Максим любив Настуню вже давно і тихцем упадав за нею. Він сердито глипнув на старосту, взяв кубанку й підійшов до Докії.

– Тіточко, їй–Богу, я не винен, що так сталося. Але я хочу Настуньку. Віддасте за мене, як прийду другим разом?

У матері виступили сльози. Ледве стрималась, щоб не обняти майбутнього зятя.

– Віддам, сину, приходь, дитино, але тоді, як одружиться Марія.

– Спасибі, – проказав, поцілував мамі руку і, посадивши зухвало кубанку на кучеряву голову, вийшов.

Демоть глянув винувато на Докію і гірко схилив голову. Ще такої поразки він ніколи не мав.

Батько знову сидів уже на ліжку. Руки його тремтіли і він крутив цигарку, розсипаючи тютюн і курив. Цупкий дим уже дер кожному горло, стояв у хаті коромислом.

– Тіточко, – раптом звернувся Демоть до Докії. – Щоб я з цього місця не ворухнувся, як я, ще за тиждень, не приведу Марії жениха. Хай мене чорт у смолі втопить, коли брешу. Мене вже давно один парубок намовляє знайти йому дівчину.

– Ви вже й так мені сорому на все життя наробили, – відповіла скорботно мати.

– Почекайте, один тільки тиждень, – запевнив Демоть і свати вийшли.

Марія сиділа в другій хаті, край столу, і тихо та болісно плакала. У неї вже все перегоріло. Залишився невимовний жаль за втраченою надією і безмежний сором на все життя. На вулицю не вийди, в церкві не показуйся. Засміють. І вона гірко скімлила, схилившись над столом.

Настуня, сціпивши зуби, нагнувшись над обичайкою, штрикала навманя голкою в полотно і безтямно раділа. "Господи, дякую Тобі, що Максим не зрадив".

НЕДАВНО в село повернувся Григір Бабій. Прийшов

змучений, змарнілий, у порваній шинелі, в шкарбанах на босу ногу, з російським котелком і німецьким багнетом. Де він перебував, не любив хвалитися, але військових вошей приніс повно.

Його й мав на оці Демоть, даючи Докії обіцянку привести жениха. Зараз же й пішов до Григора.

– Поспішай, парубче, одружитися. Парубки всіх дівчат розберуть, самітним залишишся, – налякав Григора.

А в селі парубки одружувалися, немов навіжені. Поспішали, щоб захопити кращу садибу в селі під господарку. Спізнишся, наріжуть за селом, десь на вигоні.

– Та ж я й сам не знаю, до якої приглянутися, – соромливо відповів Григір, парубок, як дуб, широкоплечий, високий, з чорним довгим вусом. Хто не гляне, то скаже, не парубок а статечний господар. Давно пора одружитися.

Та й старенькі мати й батько нетерпляче чекають онуків.

– Я маю для тебе гарну дівчину, роботящу, чепурну, і багату. Дочка Запорожця, Марією називається.

– Яка ж це Марія? Ага, пригадую! Як ішов до війська, дівочилася. А чи піде вона за мене?

– Ше й як побіжить! – посміхнувся Демоть. – То ж ти одинак, готова господарка. Зразу буде господинею.

– А батьків де дінемо? – підкинув густі брови Григір.

– А батькам що потрібно? Онуків бавити та хату пильнувати. Одружишся, житимеш тимчасом у другій хаті.

Григір попросив стареньку матір спекти гарний хліб, піде сватати дівчину.

– Господи, яка я щаслива, онуків діждуся, – аж заплакала з радощів мати.

Тепер у селі молодята, як поберуться, найперше дбають про дітей. Аякже. На кожну дитину зараз же пів десятини землі, крім наділу на кожну господарку три десятини. Поспішали, поки є земля.

І тому в селі пішла пошесть на одруження, а потім

на христини.

За тиждень Демоть удруге повів парубка до Марії і цим разом повернувся додому з рушником.

Нарешті й Марія знайшла своє щастя. Григір був ще поважніший господар, як Максим.

Довідавшись, що Марія дала рушники Григорові, на третій тиждень Максим повів старостів, того ж таки Демотя, і заручився з Настунькою. Правда, цим разом Максимів батько нічого не виторгував за Настунею, посаг був куций, але він махнув рукою. У Запорожцевій хаті повно радощів.

Тяжко було Іванові Запорожцеві примиритися з утратою робочих рук. Але він знав, що дівчина, як троянда, відцвіте й шукай тоді долі...

Весілля призначив обом дочкам на один день, – менше витрат.

Була чудова весняна неділя. В церкві вінчалося сім пар. Ціле село гуляло на весіллях. Музик довелося запрошувати на сьогодні з інших сіл. Дзвони гули, як на Великдень, людей у церкві повно. А потім, з церкви, довгими барвистими килимами рушив натовп у всіх напрямках села.

Кожний куток села гримів музиками та парубоцькими вигуками.

А вже пополудні, коли половина населення було п"яне, коли рвалися на скрипці струни і земля гула від танців, у село, стрункими загонами, повагом, всунулося чуже військо. Вершники, на ситих конях, в нових уніформах, бренькаючи зброєю, поблискуючи золотими відзнаками, їхали трійками вряд. За загонами вершників, в кінній запряжці цугом, котилися грізні гармати, далі санітарні двоколіски з червоними хрестами на бортах і нап"ятими брезентами зверху. За двоколісками бокасті мідні казани вичищених кухонь у баских запряжках ломовиків. За кухнями, скільки оком сягнеш – обоз, прикритий новісінькими брезентами.

Це в добу руїни було нечуване видовище.

– Хто це, хранцузи, мериканці, чи мо козаки з того світу? – здивовано перегукувались жінки, повертаючись із весілля.

– Це гантанта! – підкреслив всезнаючий підсліпуватий дідок Карпо.

– Хлопці! Поляки! – гукнув хтось серед весільних і все заметушилось, затріщало, загуло. Музики втихли, тільки тини тріщали та сиві шапки миготіли поміж бузиною на городах та в чагарнику.

За хлопцями кинулись навтіки дівчата. Нема чого чекати, поки впіймає та затягне в солому.

Урочиста весільність завершилась смутком. На весіллі залишились старі та малі.

Іван Запорожець розгубився. Чи будуть так господарювати, як батько Махно? Тоді треба коней ховати. А коні перед порогом запряжені чекають – посаг дочкам везти.

Свати поспішно вставали з–за столів, дякували й тривожно поглядали на вулицю.

Максим хутенько вийшов із своїми родичами з хати, побоюючись і сам, посадив Настуню з жінками на віз і попросив їхати додому, а сам подався городами.

Григір також не вагався. Взяв за руку Марію з двома музиками й пішов. Третій змився. Повів сватів, кучеряву дітвору та сивоголову людність серединою вулиці сміливо до свого двору. П"яні музики шкварили на всю закваску. Бубнист і дві цілих струни відчайдушно завершували цей концертний виступ.

– Що буде, а музики грайте! – підвипивши заохочував Григір, легенько підтанцьовуючи.

Він уже не одно лихо у своєму житті бачив і пережив, вірив, що й це пройде боком, повз його радість.

Іван Запорожець залишився дома. Хто зна, з якими намірами прибули в село нові завойовники. У хаті за столом ще дехто залишився, ще була й горілка, не бракувало й закуски. Докія гостинно пригощала.

– Пийте, людоньки, закусюйте. Не швидко вже прийде нагода весілля справляти, – посміхалася, поглядаючи на дітвору, що метлялася збуджено по хаті, шмигаючи то на двір, то в хату.

Старий Іван, підвипивши чимало, скрутив цигарку й вийшов подивитися на обійстя, чи все в порядку залишили гості. Щойно він зачинив ворота і хотів узяти на клямку, як до воріт підскочили чотирі вершники. Два офіцери з джурами.

– Приймай, пане, гостей! – гукнув один з них вправною українською мовою.

Іван побачив на вершникові офіцерські відзнаки польського жовніра й з дива не міг очуняти. Що ж це за гості? Мова українська, а форма польська.

Не відповідаючи офіцерові нічого, незадоволено відчинив ворота. Вершники увірвались у двір, похизували баскими кіньми й зіскочили з сідел на землю. Джури забрали коней і розмістили в конюшні, а офіцери, витягши срібні цигарнички, чванькувато запалили цигарки й наблизились до Івана.

– Дзєнь добрий, панє! – привітались і подали Іванові по черзі в білій рукавичці руку для привітання.

У Івана аж дух перехопило від несподіванки.

– Ви хто ж такі будете? – запитав, потискаючи руку офіцерам.

– Ваші друзі й союзники, – мовив один з них, володіючи українською мовою.

– Чиї союзники? Що за друзі? – поцікавився Іван.

Цих друзів тепер так багато, що й обігнатися не можна.

– Пан, видно, газет не читає, – кинув зневажливо офіцер. – Наш перший маршалок Ржечі Посполітої, великої Польщі, пан Пильсудський, 22-го квітня підписав договір з Урядом УНР про вічну дружбу й чесний мир між нашими державами й народами.

– О, це дуже хвально! Це, справді, велика подія. І що

ж ви будете на Україні робити? – цікавився далі Іван, знаючи добре зрадницьку політику Польщі протягом історії.

– Виженемо з України всіх большевиків, – зухвало приобіцяв офіцер.

– Он воно як! То ви самі будете вигонити большевиків, чи й військо УНР покличете на допомогу?

– Ваше військо пішло на Київ з одного боку, а ми з другого. З двох боків чистимо запілля від ваших ворогів, – весело проказав офіцер і моргнув до свого товариша.

Це підморгування Іван помітив, і воно йому зовсім не сподобалося. Справжні цигани. А побачивши, як джури десь познаходили мішки й тягнуть овес із клуні своїм коням, зрозумів, яку чистку від ворогів мають запровадити поляки в запіллі.

– І надовго ви зупинилися в нашому селі?

– Ні, ненадовго. Може, й завтра рушимо далі. От тільки прохання до вас: приготувати нам і двом джурам місце для ночівлі.

В Запорожця відлягло від серця. За одну ніч вичистити багато не встигнуть.

– У мене тільки одна вільна хата, то де ж вас усіх примістити з вістунами чи джурами?

– Можна поруч із нами, десь у сінях, – проказав офіцер, боючись покласти спати своїх охоронців далеко в клуні, чи в конюшні.

На початку 1920 року Україна опинилася в неймовірно тяжких, просто, нелюдських обставинах. У ворожому оточенні. З одного боку червона, під командою Троцького, орда большевицької Росії, з другого – біла орда Денікінських добровольців, з третього – розпаношена отаманія внутрі України, з четвертого щойно відроджена Польща, заохочена антантою, загрожувала претензіями на частину українських земель. До того тиф, брак амуніції, зброї, медикаментів. А коли взяти ізоляцію українських делегатів на мирових конференціях, де панувала політика світових змовників, то й це ще не вся траґедія.

Всі ці труднощі змушували Уряд УНР шукати приятеля, навіть серед ворогів. Найменшим ворогом була Польща. Перш за все, найменшим тому, що чисельністю населення, мобілізаційним арсеналом була слабшою, поступалася перед Україною, і мілітарно не страшна. Денікін готовий був підписати військовий союз із українськими представниками проти большевиків, але Денікін заперечував будьяку самостійність України. Тільки велика й неподільна Росія. Большевики, червона совєтська Росія погоджувалися замиритись з УНР і створити єдиний фронт проти Денікіна, але большевики не визнають УНР. Вони мають уже маріонетковий совєтський Уряд у Харкові, створений з кар"єристів – коляборантів.

Уряд УНР змушений був піти на скрайні рішення, підписати договір із Польщею.

Польща принаймі хоч визнає за Україною самостійність і визнає національний український Уряд на чолі з головним Отаманом Симоном Петлюрою, що користався на Україні серед населення й війська найбільшим авторитетом.

Крім того, Польща ґарантує Україні самостійність, повну й беззастережну.

Уряд УНР підписав з Польщею договір про спільність військових дій проти большевиків. Вимушено підписав щоб виграти час, рятувати Україну. Виграти час для відпочинку, передихнути, набратися сил. А тоді, як з большевиками справи устійняться, війна закінчиться, Україна зміцніє, тоді можна буде з Польщею ще раз вести розмови про добросусідські відносини й кордони.

– Ну, то прошу панство до хати. Місце переночувати знайдеться, – запросив Іван гостей до хати.

Запорожець мав необережність побудувати велику хату і тепер до нього люди завше спроваджують, як не штаб, то офіцерів на квартиру.

Ціла польська частина зупинилася на майдані, біля церкви й школи. Там і обоз, і гармати, і санітарні двоко-

ліски та кухня. Жовніри зайняли школу.

Відпоручники польської політичної й адиіністративної ділянки, зараз же завітали в сільраду.

Голова сільради Данило Передерій рідко коли ночував дома. Такий час, що й ліжко з двох дощок злагодив і примістив у кутку сільради, там часто й підночовував. Його обрали головою недавно, щойно повернувся з полону, і ця служба йому подобалась. Він був за самостійну Україну, але не перечив і проти совєтської влади, він легко міг погодитись і на владу Денікіна. Але польського війська перелякався. Побачивши через вікно дисциплінованих, гарно вдягнених і старанно озброєних польських солдат, Передерій вискочив із сільради й чкурнув ліворуч. Тут його й упіймав польський жандар:

– Стуй, хлопє! Чи розумєш по–польску?

Данилові дух від страху перехопило, і він тільки заперчливо покрутив головою.

– Кто єстесь?

– Староста села! – вимовив Передерій, опанувавши собою.

– Чи мацє ве всі полякуф?

– Три родини! – показав староста три пальці правої руки.

– Пшивєсьць натихмяст мнє іх тутай! – звелів жандар і зайшов до сільради.

За чверть години привели кількох селян. Один у сірякові, на другому піджак, інші в свитках.

– Чи розумєцє пісаць і читаць по–польску? – звернувся до селянина в чорному піджаку, вважаючи його за грамотнішого.

– Прошу пана, забувся. Ще хлопцем батько чубив, щоб учився по–польську, але мені наша тутецня мова ліпша, – відповів запитаний, добродушно поглядаючи на жандара.

– То ти, пся креф єстесь полякєм, чи русінем? – визвірився на нього жандар.

– Я, пане, єстем католик, – перелякано відповів Паславський.

– То значи, полякєм.

– Ні, прошу пана, я єстем католик, – знову підтвердив Паславський те, що за ним у селі вкорінилося.

– То в такєм разє, єстесь русінем!..

– Кажу вам, пане, я єстем справжній католик, і батько мій католик, і діти мої католики.

– Ти, пся креф дурень, і твуй ойцец теж дурень!.. Чи розумєш? Кєди єстесь католікєм, то єстесь полякєм. Чи розумєш?! Кто з вас умє читаць і пісаць по–польску? – звернувся він до інших людей.

Прибулі переглянулись і мовчали.

Жандар розгублено подивився на поляків, що не розуміли польського письма і калічили по–польському, а тоді знову звернувся до Паславського.

– Я цєбє мянуєу вуйтем тей всі! Як називаш сєу?

– Помилуйте, пане! – вереснув Паславський і впав на коліна. – Я цього не вмію!

– Єстесь полякєм, і мусіш научиць сєу! Як називаш сєу? – грізно запитав жандар і витягнув аркуш паперу, щоб написати Паславському призначення.

Паславський звівся на ноги, наблизився і зупинивши свої злякані очі на жандареві, стишено проказав:

– Прошу пана, моє назвисько Паславський, Станіслав Паславський, але ви поїдете, а за місяць большевики прийдуть і повісять мене. Помилуйте, завіщо мене караєте, в мене ж дітки маленькі! – І з очей кандидата на війта закапали сльози.

– Ми тутай утвєрдзами владзеу на вєкі! – пошепки відповів жандар і посміхнувся.

Паславський запитливим поглядом обвів своїх братів по нації. Ті згідливо підморгнули йому і він сміливо поклав на лавку шапку та обережно сів біля столу, поруч із жандарем.

Жандар закінчив писати, приклав свою печатку і по-

дав документ Паславському.

Передерій заніміло стояв у темному кутку сільради й дивився, як би скорше втекти.

Польський організатор влади на місцях щойно тепер зауважив його й сказав:

– А ти, хлопє, можеш ісьць до своєй кобєти, ми цєбє вєнцей нє потшебуєми.

– Ґречно дякую! – поспішив відповісти Передерій і хутенько змився.

– Тобє до помоци пшизначам твоїх родакуф, – проказав до Паславського жандар, показавши на селян, що прийшли до сільради, як католики.

Нову владу в селі було встановлено.

– Що ж я тепер мушу робити? – звів Паславський на жандара запитливий погляд. В сільраді залишилися самі поляки.

– Тераз, панє вуйцє, розпожондзай хлопамі. Давай ім поради, алє такє, жеби нам, полякам биле кожисне! Розумєш?!

Паславський кашлянув і попросив своїх земляків сідати біля столу й помагати йому в праці.

Жандар побажав війтові успіхів, потис усім землякам руку й вийшов.

Щойно за ним зачинилися двері, як до сільради вскочила розпатлана Забіякова Текля.

– Де староста? – запитала, й очі її бризкали гнівними іскрами.

– Я староста, що вам треба? – відповів баском із – за столу Паславський.

– Ви староста? – спантеличено перепитала Текля і полум"я в її очах погасло. Вона розгублено закліпала вицвілими віями й недовірливо подивилась на миршавеньку постать Паславського, на ріденьку, й рудувату його чуприну. Глянула на інших двох селян за столом і, впізнавши, що й ті католики, поправила хустку й спокійно сказала.

– Злодії теля в мене украли, серед обійстя зарізали

й тільки шкуру лишили.

– Злодії теля вкрали? – гнівно вигукнув Паславський, – Ми їх зараз же до розправи. Бачили, хто вони?

– Певно, що бачила, як же не бачити, коли це було на подвір"ї. От і прийшла сказати, щоб заплатили.

– А хто ж вони такі? – зірвався на ноги Паславський. Ось він покаже себе, який з нього війт.

Та ж ті собачі поляки, бодай їм смола очі залляла! Вони сьогодні рано теля зарізали. То хай заплатять зразу.

Паславський присів. Наче хто хлюпнув на нього збан холодної води. Спантеличено стояв, кліпав очима і поглядав на своїх помічників.

– Поляки заплатять? – глумливо обізвався позад Теклі чоловік. Аякже, нагаями заплатять. Учора я був у Верхнячці, то там цукор у вагони вантажать поляки. Зганяють людей на роботу і, як худобу, б"ють, хто відмовляється носити тяжкі мішки.

– Це не може бути?! – гостра заперечив Паславський. У ньому враз пробудився польський патріотизм.

– Біжи, побачиш. Ще й жінок гонять вантажити, – твердив своє чоловік, що прийшов разом із Теклею.

– Не журіться, Текле, польське військо чесне, багате. Воно вам заплатись добрими грішми – злотими, – заспокоював жінку Паславський. Він уже й сам не радий, що дав згоду бути війтом. Першого ж дня набув собі серед людей ворогів.

– Хай підітруть тими злотими с...., – висловилась нецензурно Текля. – Хай мені заплатять нашими грішми, лопатками, або гривнями.

– Не репетуйте, кажу вам, прийдіть завтра і вони заплатять, якими хочете грішми, бо поляки не розбійники, – запевняв Паславський і враз злякався. А що, як не заплатять? Тоді Текля дорогою не дасть пройти. От напитав лиха собі.

Жінка втихомирилась, трохи повагавшись, вийшла, і вже тихіше лаяла нову владу, обзиваючи її грабіжниками.

Польська частина не поспішала залишати село. Розмістилася в школах, а коней тримала напохваті, в пожежній шопі, витягши звідти ременент. Утримання війська було покладено на село. І фураж коням, і хліб та м"ясо воякам зобов"язане дати село. Розрахунок за м"ясо й за фураж польський штаб вів квитанціями, які невдовзі мали обміняти на польські злоти. Але коли це буде – Паславський сказати не міг.

Утримання військової частини дашкульно відчувалося в селі.

Паславський спочатку дуже нарікав на свої обов"язки, та невдовзі помаленьку призвичаївся. Справив собі сукувату, як бувало в старости, ковіньку, на голову надів високу шапку з решетилівських смушків, а свитину підперезав широким ремінним поясом із мідною пряжкою. Йому навіть видали солтисівську відзнаку – бляху на ланцюжку, яку він гордо носив на шиї.

Тепер перед Паславським навіть поважні господарі здіймали шапку.

У всіх справах війт Паславський керувався вказівками польського жандара.

Харчування польських офіцерів із їхніми джурами лягло тягарем на Докію. Іван Запорожець кілька разів ходив до Паславського, скаржитися, що вже й курей нема, і молока не вистачає дітям, просив, щоб хоч одного офіцера примістив у іншому господарстві, хоч би в попа. Але офіцери ніяк не хотіли розлучатися.

– Папашо, ми тобі за все заплатимо, – говорили вони, і справді, давали польські гроші, яких у місті не хотіли люди брати.

Була травнева неділя 1920 року. Польські старшини розважалися, справляли в одній із шкільних заль черговий бенкет. Навіть дівчат польських попривозили з міста. Лилось вино, лунав дівочий сміх, на столі грамофон хрипів вальс і дехто танцював.

– "Єще польска нє зґінєла!" – щоразу вибухало за

столами.

– Віват! – гриміло з усіх боків у відповідь.

– Нєх жіє польска! – піднесено лунало з кутків.

Буяла безжурна радість. За вікном прокидався сірий світанок.

Обличчя у всіх збуджені, очі веселі, рухи сміливі. Бахкали корки, дзенькали чарки, чаділи цигарки. Крики, сміх і цілунки. Тут же в залі, в закутках, шепталась любов...

За вікном глухо бахнув гарматний постріл. Десь далеко. Раз, удруге, ще раз. П"яне товариство купалося в розвагах і нічого не чуло.

Раптом до залі вскочив польський жовнір, увесь у бруді, і злякано вигукнув:

– Шляхотне панство, прошу уваги!

Все завмерло. Заніміли в обіймах дівчата, прилипли до крісел офіцери, тільки сумовито хрипів віденського вальса грамофон.

– Кіннота Будьонного за селом! – тихіше повідомив жовнір і сполоханим поглядом обвів залю.

В тій же хвилині зчинилася буря. Офіцери зірвалися з крісел, скинувши з колін своїх красунь. Злякано кинулися шукати одяг, зброю. Дівчата з вереском хапали плащики, торбиночки, парасольки. Переверталися крісла, столи, падали пляшки, розливалося вино, дзеленьчало скло.

За кілька хвилин у залі лишився тільки запах тютюнового диму, розлитого вина й людського поту.

Біля гармат, конов"язі, кухонь вирував переполох. Бігали розгублено офіцери, метлялися за ними дівчата, поспішали з наплечниками і зброєю жовніри. За годину польська частина покинула село. Блискуча армія українських спільників чимдуж помандрувала до Ржечі Посполітої.

Цілий день гупали гармати, а ввечорі Умань залишилася без влади. Тільки в підпалених магазинах з польською амуніцією цілу ніч до самого ранку рвалися стрільна,

гранати й набої.

Не пощастило Паславському. Доп"явся до влади й думав цілий вік панувати, а тут така несподіванка. В селі нажив чимало ворогів. Змушений був виїхати з родиною, разом із польською армією, в далеку й чужу Польщу.

Другого дня Передерій раненько почимчикував до сільради. Сів за стіл і впевнено розпочав своє урядування.

Неповних дав місяці польські спільники чистили українське запілля. Поспішно вивозили до Польщі хліб, збіжжя, цукор, гонили чередами худобу, рубали будівельний матеріял, забирали по містах народні скарби.

Варшавський договір ішов урозріз із плянами світових змовників. Змішав їхні карти політичної гри на міжнародньому терені. Україна була ними викреслена з списка самостійних держав. На Україну не поширюється 14 пунктів Вудро Вільсона, привезені з Америки в Европу, в яких передбачалося право кожній нації на сомовизначення. Україну світовими змовниками було приречено на поневолення.

Вже в липні Англія робила всі заходи, щоб Варшавський договір скасувати, щоб Совєтська Росія уклала окремий сепаратний договір із Польщею.

З свого боку Польща непомітно, тихенько, під намовою змовників, почала саботувати договір. Передусім, заборонила провадити мобілізацію для створення 6 піхотних українських дивізій, що було передбачено Варшавським договором.

Армія УНР на той час мала ледве дві неповних дивізії війська.

– Дайте нам зброю й дозвольте перевести мобілізацію, і ми самі виженемо большевиків з України, – запевняв Уряд УНР Польшу, але такого дозволу не отримав.

Натомість большевики перевели мобілізацію на зайнятих теренах України і збільшили численність червоної армії. Розпочали широкий наступ.

Помічалася відкрита зрада. Польща свідомо нищила самостійність України в користь большевицької Росії.

Разом із польським військом відходив на захід безпомічний уряд УНР.

В червні армія Будьонного прорвала фронт і польсько-українські війська покотились на захід. Уряд УНР з Вінниці переїхав до Житомира, а згодом і до Кам"янця-Подільського. Тут уже востаннє, Уряд УНР, не догадуючись про зраду, звернувся до Польщі по зброю й за дозволом провести мобілізацію, щоб рятувати трагічне становище. І тепер йому відмовлено.

В той же час потаємно Польща загравала з большевиками, вела розмови з совєтською Москвою про остаточні кордони й припинення війни.

З другого боку світові змовники плели свої тенета для України, натискали на всі світові рушії дипломатичної політики.

Уряд Америки 10-го серпня 1920 року надіслав Урядові Італії пояснення, яке становище займає Америка до Росії.

– Наша країна, – пишеться в поясненні, – відмовляється визнати большевицьку владу, але так само Америка рішуче противиться вирішувати російське питання на засаді розчленування Росії. Ми не хочемо, щоб Росія була знесилена політикою розчленування на користь чиїхсь других, не російських зацікавлень...

І це був ще один цвях у домовину України.

Цілком можливо, що такі роз"яснення отримали й інші держави.

Уряд УНР змушений був залишити рідні терени й переїхати до Галичини.

12-го жовтня 1920 року в Ризі Польща підписала з Совєтською Росією договір про мир, за яким частина України переходить у володіння Польщі а вся Україна лишається за Росією.

Польща ще раз злочинно зрадила Україну. І за цю

зраду невдовзі дорого заплатить, а доля помститься і над її народом. Україна втратила самостійність на довгі роки.

СОВЄТСЬКА влада, повернувшись до Умані, принесла з собою жорстокий терор, брутальну й неперебірливу в засобах "диктатуру пролетаріяту". Чекісти, як голодні вовки, накинулись на українське населення, вишукуючи націоналістів, петлюрівців, противників большевицької системи. Люди ночами не спали, прислуховувались до кроків, до стукоту в двері. Виглядали з прислонених вікон, кого вже вели до тюрми. Довідувались, хто з друзів, приятелів, знайомих став черговою жертвою.

Першим заходом большевицької влади в Умані був закон про перетворення Української гімназії в Трудову школу.

Все українське, національне, ставало поперек горла. Ще з часу Переяславської угоди в 1654 році, з моменту злуки України з Росією, Москва цупко тримала Україну в пазурях і нищила все українське. Прийшли большевики й продовжувала нищити все, що мало якісь ознаки національної самобутности. Пробудження української нації лякало большевиків – нових володарів Росії.

Українська гімназія була джерелом, звідки молодь черпала національну свідомість.

Гімназію в Умані була закрито.

Українська свідома молодь відчула смертельний замах ворога. Гімназія була гордістю молоді, зобов"язувала гімназиста тримати високо голову, плекати національ-

ну культуру, шанувати батьківську мову, зберігати рідне мистецтво, історію, архітектуру і всі надбання нації.

Трудова школа зневажала ці надбання.В трудовій школі з першого дня робився натиск на інтернаціональний світогляд, на міжнароднє мистецтво, ігноруючи, зневажаючи все рідне, під закидом буржуазного націоналізму.

Большевики заповзялися перетворити Україну в недорозвинену рабську колонію.

Гімназисти болюче переживали ці зміни. Але на сторожі большевицьких законів стояла всекараюча рука Чека.

Не встигли колишні гімназисти загоїти цю болючу рану, як виникли ще страшніші події.

В трудовій школі організовано комсомол. невеличкий осередок молоді, кілька учнів з молодших клясів.

Але це була потрясаюча подія. Всі вже знали завдання комсомолу: донощицтво,і зрада, очі й вуха компартії, в тому числі й Чека.

Це була отруйна ложка большевицького дьогтю в бочку національного меду. Учні під час перерви тепер розмовляли пошепки, весь час підозріло озираючись. Запахло недовір"ям, сексотством, ворожнечею.

Кожного дня учнів у старших клясах меншало. Хлопці розбігалися. За довший час спільного життя кожний знав патріотичну думку другого про ставлення до України. Тепер така думка була в очах нової совєтської влади контрреволюційною. З нею треба було ховатися. Хлопці почали замітати за собою сліди. Декому пощастило поступити в Київський Університет, дехто влаштувався в технікум. Будь-куди, аби далі від своїх приятелів, знайомих, що можуть завтра стати комсомольцями, донощиками, зрадниками.

Гімназійні відзнаки на картузах позникали, натомість у декого на борту поблискував значок з лисою головою Леніна.

Портрети українських письменників непомітно зняли, на їхніх місцях хтось повісив революційних вождів. Про

Тараса Шевченка навіть згадувати було небезпечно. Тарас Шевченко виявився запеклим націоналістом, контрреволюціонером і жидівським погромником.

Про все це говорилось пошепки. Жидів можна називати тільки євреями. Довідались, що комуніст і жид – медаль на два боки.

Сьогодні Тарас після навчання не заходив навіть на квартиру, він помандрував додому. В Софієвському парку, під густим каштаном, знайшов вільну лавочку і сів трохи відпочити та подумати на самоті. Дуже тяжко на душі. Що робити далі? Чоловічого товариства він тепер уникав, його найближчий і найвірніший товариш Ілько став комсомольцем. Тарас призвичаювався до самотности.

В парку бреніли бджілки, співали птахи, навколо стільки чарівної музики й чудових пахощів, що почали забуватися життьові неприємності. Тарас так замріявся, що й не помітив, як до нього наблизилась Ганнуся.

– Добридень, парубче, чого це ти тут дрімаєш? – прощебетала насмішкувато.

В Тараса аж в очах потемніло від радощів. Ганнуся, єдина особа, перед якою він не мав таємниць. Наче сонечко блиснуло в його темне віконце.

Кожного разу, як Тарас зустрічався з Ганнусею, його огортало трепетне почуття радости. І хоч тепер вони, немов би припадково, зустрічалися часто, однак, це хвилююче почуття щастя ніколи не згасало, навпаки, щоразу збільшувалось, розпалювалось, полонило всі думки Тараса. Він ще перед Ганнусею не насмілився навіть освідчитись, обмовитись словом про свою любов, але й так знав, що вона його любить. Він бачить це по її очах, по посмішці, по рухах, і цілій поведінці. Вони свої почуття одне одному передавали непомітними дотиками ліктя, коли йшли поруч, поглядом, коли дивились одне на одного, дотиком пальців руки, коли віталися. Все це було таким промовистим, що не потребувало слів.

Вони обоє знали, що їхня доля неподільна, що одно

без одного вони не можуть жити. Вони ночами засинали й прокидалися з думкою про любов, про спільне щастя, про одруження... Але коли це може статися?

Тарас і тепер ось, коли вона привіталася, схопивсь, як навіжений, легенько потис її ніжну ручку і відчув те невимовно блаженне тепло, що надавало йому щастя й сили для життя. Цей короткий дотик до її руки бентежив його почуття й паморочив світ. Плуталась навіть думка.

– Ганнусю, ти сама? – вигукнув Тарас переповнений щастям.

– Я їх залишила, бо хотіла бути з тобою, – соромливо призналась дівчина, а оченята, як ясні зорі, світилися радістю.

– От і добре, бо й я хочу щось тобі сказати, порадитись, – промимрив Тарас, готуючись до поважної розмови.

– То ходімо звідси, тікаймо, бо скоро надійде ще хто з учнів, – запропонувала Ганнуся, оглядаючись.

Якийсь час вони йшли мовчки, крадькома поглядаючи одно на одного.

– Ганнусю! – нарешті обізвався Тарас, – Чи ти мене любиш? – І почервонів по вуха.

– Навіщо ти мене питаєш? – стиха проказала.

– Бо я боюся тебе втратити. В твоєму віці дівчата вже думають про подружжя, а для мене це ше далека, невидима гавань. Чи ти чекала б мене, поки я закінчу школу і здобуду фах, який дав би мені змогу мати постійну працю? – І Тарас повернув голову та пильно подивися на дівчину.

Ганнуся мовчала.

– Я хочу піти до університету, – вів він далі, – бо в трудовій школі нема чого товктися. Але це забере кілька років. До закінчення університету годі думати про родину. Чи ти мене чекатимеш?

Ганнуся мовчки йшла поруч, і Тарас помітив, що вона вже двічі спіткнулася.

– Поступай до університету, – нарешті почув він ти-

хий дозвіл.

– І ти мене чекатимеш? – хвилюючись, ще раз спитав Тарас.

– Чекатиму! – проказала і глянула йому в очі серйозно й обіцяюче.

Тарас оглянувся, чи хто не підглядає, схопив дівчину в обійми, притиснув і поцілував. Аж уста запашіли. Ганнуся не пручалася, не протестувала, покірно пригорнулася й посміхнулась.

Це був перший Тарасів поцілунок, перше діткнення до уст любої дівчини.

– Ганю, я тебе люблю, дуже люблю! – сміливо проказав.

– Тільки будь чемним, не переступай меж, – відповіла тихо.

Боже, Тарас і не думає чогось більшого домагатися. Він такий щасливий, як ніхто в світі.

Ганнусю він провів аж до роздоріжжя, де їхні дороги розходились. Він ще раз хотів на прощання пригорнути й поцілувати свою наречену, але тут уже тинялися люди. Так вони й розійшлись у напрямі своїх сіл.

Повернувшись додому, Тарас засів за книжки. Наполегливо готувався до університету. Вдень відвідував школу, а ночами сидів за підручниками. Зіткнувшись із труднощами, ходив до вчителів та професорів за порадою і на консультацію.

В університет треба поступити, – вирішив він, – узяти його приступом. Це найголовніше моє завдання.

ЩЕ ЗВЕЧОРА небо затяглося хмарками і почало дощити. Спочатку сіяла дрібненька, але холодна осіння мжичка, потім дмухнув вітер і почали падати рідкі кра-

плі. А вже десь опівночі линула справжня злива, без грому й без блискавки, тиха, холодна й рушійна. Дороги враз перетворилися в ручаї, ниви й лани – немов би озера. Земля розмокла, обернулася в ґлей, з якого тяжко витягти ногу.

Саме такою сльотою, стомлений, голодний і мокрий, добирався Олекса глухими путівцями до рідного села.

Коли зайшов у батьків двір, навіть собака не обізвалася, така була негода.

Олекса підійшов до дверей, постояв трохи, поправив ковнір мокрого бушлата, відкинув його назад і, передихнувши, зробив два кроки до вікна та постукав обережно в шибку.

В хаті зараз же блимнула лямпа. Олекса повернувся до дверей і, затамувавши віддих, наслуховував.

– Хто там? – почувся за дверима тривожний материн голос.

В Олекси забилося серце. От радітиме мама, побачивши його живим.

– Це я, мамо, відчиніть!

Залізний засув загарчав на дверях, і за мить двері відчинились. В чорному отворі сіней Олекса побачив білу пляму – постать у сорочці.

Боже ж мій, повернувся! – тихо зойкнула й кинулась на груди синові.

– Почекайте, мамо, я мокрий і брудний, – проказав і лагідно відвів мамині руки. Зайшов до сіней.

В хаті вже всі були на ногах. Тепер такий час, що кожний нічний гість приносить неспокій, тривогу, страх. Тому люди спали сторожко.

– Олекса повернувся, Олекса! – зарепетували діти, впізнавши голос брата.

Олекса переступив поріг. Парубок був брудний, нестрижений і не голений. Всі заніміли.

Мовчки, насупившися, скинув несподіваний гість мокрого бушлата й солдатського картуза і мимохіть глянув у

дзеркальце, вмуроване в стіну. "Невже це я такий"? – гірко посміхнувся до свого страшного обличчя.

В хаті було, як і колись. Тільки мати з жури постарілася та діти підросли. Батько, очевидно, спав у другій хаті. Тарас напевно ночує на квартирі, бо дощ, а де ж Марія та Настуня?

– Ти, сину, вмийся, насамперед, а тоді щось перекусиш, – проказала мати, подаючи кухоль з водою і витягши з–під лавки цебрик.

З другої хати вийшов батько. Глянув на Олексу і спохмурнів, чоло його вкрилося брижами. Привітався і сів на лавку, хапливо почав крутити цигарку. Сімним поглядом кидав на сина і не впізнавав. Ще ж недавно заїздив на коні, як орел, у жупані та сивій шапці з довгим шликом, з острогами на чобітках, а тепер... Що зробилося? – Дивився батько і сльози виступали від жалю. Борода, як у діда, чуприна нечесана, ще й тепер є на ній залишки соломи, видно, ночував у стіжках. А пейси, як у фанатика–жида. З круглого рум"яного обличчя тепер повипинались вилиці, немов у небіжчика. "Дід, справжній, немічний дід", – подумав батько і схилив голову.

– Що ж тут у селі діється тепер? – запитав Олекса, ніяково посміхаючись.

– Та що діється, біда. Нова влада добре взялася за мужика, – проказав батько і сплюнув.

– Арештовують? – насторожено спитав Олекса.

– Большевики оголосили амнестію. Зневірившись у боротьбі, повстанці приходять і здають зброю. А чи потягнуть їх потім до Чека – побачимо.

Олекса полегшено зітхнув. Добре, що дають передихнути, не арештують.

– Ну, а ти ж звідки оце вирвався? – підвів батько запитливий погляд на сина.

Олекса сів до столу і взявся до яєшні, що мати нашвидку підсмажила в печі, і зголодніло напихав у рота. Не пережовуючи, ковтнув, ще раз загорнув із тарілки ложкою

й тоді розпочав:

– Боровся я, тату, за нашу землю до останнього набоя, – мовив син, – І батькові почулося, що він зітхнув.

А Олекса вів далі:

– Боролися ми всі, хоч нас залишилось небагато. Коли б не зрада, то й тепер можна було б ворога перемогти, вигнати з України. Бо люди, наші люди побачили, що правда на нашій стороні, на боці тих, які стояли під прапорами УНР.

– А хто ж вас зрадив? – спалахнув гнівом батько.

– Багато мали ми зрадників і серед чужинців, і серед своїх. Але доконала нас сусідка – Польща. Може, й не її це була зрадлива думка, але, видно, хтось сильний спонукав її на зраду. Бо ж коли б нам дозволили створити армію й дали зброю, ми б уже сиділи міцно в Києві. Та, видно, світ боїться Великої України. Злякалася й Польща.

– Ну, і що ж сталося з нашою армією? – хвилюючись, запитав батько.

– Перейшли Збруч і здали зброю. 21-го листопада я проводжав на чужину свою частину, яка прикривала відворот. Хлопці переходили Збруч хиткою кладкою і здавали полякам скроплену ворожою кров"ю зброю, або...завзятіші кидали в Збруч. Я відмовився здати зрадливій Польщі свого бойового нагана й пошкодував кинути в річку. Махнув хлопцям рукою, зайшов у село, трохи передягнувся і подався до рідних місць. От і причалапав щасливо додому, – посміхнувся Олекса, встав, зачерпнув квартою з відра води і спрагло напився.

В хаті запанувала тиша, немов під час похорону.

– Лягай і відпочивай, – сказав синові батько і стомленим кроком пішов у другу хату – досипляти.

Погомонівши трохи з дітьми, шо радісно чіплялися на шию братові, й окремо з матір"ю, Олекса ліг серед хати на простеленому рядні поверх снопа околоту й зараз же заснув.

Другого дня Олекса, поснідавши, поклав собі за пер-

ше завдання – заховати свої найдорожчі військові скарби: іменний наган і два шлики, які носив на грудях довший час. Один шлик розрубаний, з плямами власної крови, а другий... недавно відпоров від шапки. Зняв гладущик, що мама на тину провітрювала, взяв лопату і непомітно вийшов за клуню. В рові, біля куща бузини, викопав глибоку яму, загорнув змащений смальцем наган у ганчірку, долучив два шлики, всунув у гладущик, накрив і закопав. "Може ще пригодиться, – подумав і витер на щоці сльозу.

Цілий день тинявся Олекса по господарці, не знаючи, до чого себе пристосувати. Він уже довідався, що всі його ровесники поженилися, старші дівчата повиходили заміж, і він почував себе безмежно самітнім. Аж тепер зрозумів, як йому потрібна війна. На війні він був людиною, знав своє місце, а дома? Що він робитиме? Там його шанували, він міг себе виявити, а тут? Коли б вибухло повстання, то зараз би пішов. Але хто те повстання підійме, запалить людей до спротиву? Люди втомилися від війни, а він ні, він звик до походів, йому життя на колесах, а хата – ярмо. Ех, та мабудь треба братися до господарки. Хіба піти на село та приглянутися до дівчат?

Олекса ввечорі помився, надів чисті штани, сорочку, якийсь свій старий піджак, знайшов Тарасову кепку, і перетворившись цілком на цівільну людину, пішов вулицею до центра села, до церкви. Люди його зустрічали, байдуже віталися, проходили спокійно далі і він збагнув, що ніхто й не питатиме його, де він був, що робив. І це заспокоювало. Та ось побачив батька:

– Ти йдеш до сільради? – зупинив батько запитом.

– Ні, а хіба що?

– Піди, в сільраді треба зареєструватися. Всім, хто повертається з війська, прийшов з міста наказ братись на облік. – І батько засмучено подивився на Олексу, глибоко потягнув димок цигарки і сплюнув.

– Хто ж тепер головою в селі? – поцікавився Олекса.

– Данило Передерій, – зневажливо промимрив бать-

ко, – Ніхто не хотів бути у цей час головою, аж повернувся Данило. Сам знаєш, "гол, як сокол", а робити не хоче. От і погодився бути головою. З нього, як з гуся вода. Пройдисвіт.

– Зараз я піду до нього, весело сказав Олекса.

З Данилом вони колись приятелювали, хоч той значно старший. Але коли Данилові треба було товариша, щоб зробити в селі якогось фіґля, він кликав Олексу. Ворота гордій дівці винести вночі на стріху, чи яблуню в попа обтрусити, на це Олекса завжди був спритний помічник Данилові.

Данило сидів при гасовій лямпі в сільраді сам і гортав якісь папери.

– Здоров, начальнику! – привітався Олекса, посміхаючись від порога.

– Кого я бачу, справжнього запорожця! – радісно вигукнув Данило.

– І як же це так, що ти не в тюрмі? – реготав Олекса, трясучи Данилові руку.

– Бо тепер влада наша, – серйозно відповів Данило.

– То я оце й прийшов до влади зареєструватись. Кажуть, треба.

– Обов"язково, – випустив Данило Олексову руку й присів до столу. Потяг до себе книжку, вмочив перо в чернило й приготувався.

– Наша влада такий видала наказ: усіх реєструвати. Ти звідки прибув до села?

– Звісно, з армії, – байдуже відповів Олекса.

Передерій записав у книзі прізвище Запорожня, ім"я та рік народження.

– З якої армії прибув? – підніс Данило очі. – З червоної, білої, зеленої чи, може, з чорної – батька Махна?

– З української армії, – відповів Олекса трохи сердито.

– Точніше, з якої української? Українських армій було багато.

– Куди до біса, українська армія одна, армія УНР, –

з притиском проказав Олекса.

– Себто, з петлюрівської? – і очі в Данила звузились.

– Авжеж що з петлюрівської.

Данило поклав ручку й відсунув книжку.

– Бачиш, як тебе одурили. Ти навіть вважаєш петлюрівську армію нашою. Аджеж то жовтоблакитна, буржуазна армія, контрреволюційна! Ти навіть не знав, що боровся за ворожі нам ідеї. Ось як обманули вороги наших людей, – і Данило щиро зітхнув.

– І що ти верзеш мені такі дурниці? – обурено вигукнув Олекса і аж почервонів, – Та ж наші вороги в першу чергу большевики, комуністи, москалі, поляки, денікінці, врангелівці, колчаківці та вся чортова антанта. Ось хто наші вороги. А ти все перекрутив навпаки!

– Ти плутаєш, Олексо. Це правда, що москалі, денікінці, врангелівці і навіть Колчак – це все большевики, бо Росія з давніх давен була більшою, великою. Ще на фронті казали, що росіянин нам старший брат, себто, більший брат. Але комуністи наші друзі, вони за свободу, за право для бідних людей. А Петлюра за буржуїв. Треба добре розбиратися в політиці, – повчально закінчив Данило і випростався на кріслі.

– І звідки ти набрався такої лузги ? – спантеличено поширив Олекса очі.

– Я належу до такої партії, що за Україну без панів і буржуїв, – тихо признався Данило, і в очах його застрибали веселі зайчики.

– І я боровся за самостійну Україну без буржуїв і панів. Але жодної партії не знав. То, може, й мене приймуть до твоєї партії? Що ж то за партія?

– Комуністична партія, ми за самостійну бідняцьку Україну.

Олекса голосно зареготав.

– Ось воно що, – полегшено сказав. – А хто ж у вашій партії за старшого, за провідника ідейного, що так

вас навчає?

Данило недовірливо глянув на Олексу, пересунув на столі папери й відповів:

– Наш вождь товариш Ленін.

– Та ж Ленін большевик! – вигукнув Олекса.

– Не може бути, товариш Ленін комуніст. Він проти большевиків. Це я добре знаю.

– Ну, гаразд. Не будемо сперечатися. Реєструй і я піду, – мовив Олекса, переконавшися що дискусія ні до чого не доведе.

– Тобі треба йти реєструватися в Чека. Я маю наказ, щоб петлюрівців направляти для реєстрації в місто, – відповів Данило й зиркнув на Олексу.

В Олекси потерпло тіло. Значить, петлюрівці на особливому обліку.

– Петлюрівців у Чека? Тоді пиши що я повернувся від Денікіна, – змінив думку Олекса.

– Так би й казав, – відповів Данило й занотував у книжці проти прізвища Запорожець: Служив у добровольчому війську Денікіна.

– Заходь колись, Олексо, погуторимо. Тобі варто було б до нашої партії записатися, там жодного поляка, жида чи москаля нема, намовляв добродушно Данило.

– Подумаю, може й запишуся, – приобіцяв Олекса й вийшов.

" Безпросвітній дурень!" – висловився він про голову сільради.

А вже повертаючись додому, десь глибоко, в якомусь куточку душі передчував щось недобре, щось немов би муляло там. І чому це петлюрівців відсилають у місто, в Чека реєструватися? Та, може, якось викручуся, пройде все згодом. Бо ж із села не він один був в армії УНР, не один він служив рідній батьківщині. Ще ж поки не чути, щоб когось посадили в тюрму. Боролися, бо на те революція. Ми програли, ну що ж, господарюйте за своєю системою, а ми подивимось, побачимо, чи добре буде людям.

Так міркуючи, Олекса прийшов додому і ліг спати. Сон, кажуть, найкращі ліки.

Другого дня Олекса поснідав, вигострив сокиру і взявся до будови хати. Нема де дітися, треба братися за господарку.

Цілий день тесав слупи, виправляв крокви, колов лати. А ввечорі, поголившись, пішов у село. Розважитись. Може щось почує.

Над селом висіла мертва тиша. Навіть пташки замовкли. І парубків не видно, і дівочого голосу, пісні, сміху ніде не чути. Аж моторошно вулицею йти.

Олекса поширив кроки, немов би за ділом, ішов вулицею і розглядався. Почував себе, як на фронті, перед наступом. Однак, тоді десь там чатував за тобою ворог, а тут же рідне село, чого ж так недобре? Чому сумно на серці й боязко?

Біля криниці майнула біла постать. Олекса аж повеселішав. Живу людину побачив. Завернув до криниці.

Чорнява, гарна дівчина блиснула назустріч милою посмішкою. Вона вже витягла відро з водою, але навмисне зволікала, не поспішала нести воду до хати. Цікавилась, хто це йде?

– Добрий вечір! – привітався Олекса й задивився на дівчину. Дрібненькі та білі зубки блиснули аж у самім серці. – "Гарненьке бісеня", – подумав.

– Поспішаєш? – запитав Олекса і подав руку.

– Можна й постояти, – сміливо відповіла дівчина, поставила відро й подала свою руку.

– Чия ж ти і як тебе звати? – спитав, потиснувши теплу долоню.

– Хіба ви не знаєте?

"Коли б знав то, може, й минув би", – подумала.

Олекса приглянувся й аж тепер догадався, чия це дівчина. Їй років подостатком, а виглядає зовсім молоденькою.

– То це ти, Тетяна?

– Саме я! – відповіла і, підкинувши лівою бровою, кокетливо повела плечем.

"Оце саме те, за чим тужить моє серце", – зринула в Олекси думка і він посміхнувся.

– Ти ще не заміжня?

– Таких як я не швидко хапають, – сумно відповіла і відвернула голову.

Тетяна, хоч одиначка, але найбіднішого батька в селі. Крім кособокої хатини на клаптикові горбатого обійстя, нічого не було. Батько батракував, а мати вишивала полики дівчатам. Так і жили. Коли батькові наділяли землю, він відмовився. Не мав ні реманенту, ні хліва для коней, ні бажання клопотатися землею. Найліпше батракувати. Але дочка, Тетяна, чи не найкраща дівчина в селі. Та вже там така мода, бідної ніхто не хоче.

Олекса з Тетяною простояли цілу ніч, схід сонця разом побачили. Все переговорили.

– То так, Тетяно, я засилаю старостів. Весілля бучного справляти не будемо. Повінчаємося й заживемо.

– Олексо, Боже мій, я готова з тобою йти на край світу! – зворушливо відповіла, вся сяюча від щастя. Сватає найкращий парубок. Батьки багаті, хата майже готова, коней батько дасть, корову мені мама дає, зразу господарями! – раділа Тетяна.

Батько не заперечував, що Олекса обрав собі бідну дівчину, йому однаково. Тепер така доба, що всі рівні. Тільки мати косилася. Ну, і яка ж це невістка, коли нема повної скрині посагу? І що з того, що гарна? Ні вдягнутися до церкви, ні причепуритися в гостину. Але з сином сперечатися не хотіла. Вже й так засидівся через ту війну.

Тарасові було приємно, що Олекса одружується. Тепер він у хаті серед дітей найстарший.

Весілля відбулося, як і плянував Олекса, без шуму, галасу й без музик. Навіть боярів у Олекси не було. Всі ж бо товариші одружились. Та й Тетянині ровесниці повиходили заміж.

Зійшлися свати, брати та ближчі родичі, випили за щастя, за здоров"я молодих і розійшлись.

І від цієї скромної імпрези, без гучних музик, зовсім не змаліло щастя одружених. Навпаки, Олекса сам соромився, що так пізно одружується, ховався перед світом. Навіть радів, що все обійшлося без розголосу.

Другого дня Тетяна вже помагала матері поратись у хаті та на дворі, а Олекса з подвійною енергією взявся добудовувати свою хату.

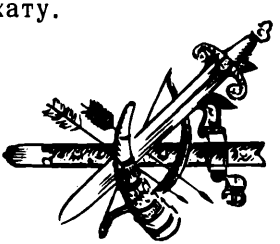

ЩЕ ОДИН сигнал церковним дзвоном заведено в селі. Сигнал загальних зборів Комнезаму. Ці збори відбувалися майже щоденно. Скликались нагло, несподівано, часто серед ночі. Десяцькі не мали змоги бігати. Тому й встановлено сигнал дзвоном.

Збори Комнезаму відбувалися тоді, як з міста приходив якийсь важливий наказ. А таких важливих наказів прибувало в село щодня.

Але сьогодні дзвін скликав членів Комнезаму не для розгляду якогось наказу. Сьогодні з міста приїхав відповідальний представник большевиків. Приїхав він ситими кіньми, запряженими в новісіньку бричку. Це був червонощокий пролетар у хромових чоботях, чорному пальті, з каракулевим коміром. Звелів негайно скликати загальні збори бідняків.

Голова Комнезаму Іван Кравченко стояв при дверях і вітав кожного прибулого потиском руки та відмічав у своєму списку. Коли незаможники зайняли на лавках місця, Кравченко підійшов до відповідального представника й

сказав:

– Товаришу Бубнов, усі члени Комнезаму вже прибули, можна розпочинати.

Бубнов розгорнув течку, поклав на столі перед собою папери й звернувся до присутніх:

–Товариші! Совєтська власть принесла вам свободу, дарувала землю, дала право вашим дітям ходити в школу, дозволила організувати в селі Комнезам, комсомол, а згодом будете мати навіть партійну організацію. Все це ви маєте тільки завдяки большевикам, дякуючи партії й совєтській владі. Але не так, товариші, в нас ще тихо, спокійно й мирно. Ворог не спить! Ворог чигає на здобутки жовтня. Ворог хоче знищити большевиків, закопати совєтську власть, спалити революцію. Товариші, я закликаю вас бути пильними! Ворог живучий! Я закликаю вас стояти на сторожі!

Незаможники заніміло слухали, насторожено поглядали на вікна, чи не впаде граната в кімнату, чи не загориться стріха.

А пролетар із міста міцно стисненим кулаком рубав повітря і кидав людям разом із бризками слини запальні слова про свободу, якій загрожує ворог в особі сільського куркуля, якого треба знищити, щоб врятувати совєтську власть.

Незаможні селяни й не знали ніколи, не догадувалися, що в селі, під боком у них, живе не добрий кум, не гостинний сват, чи приятель, а страшний куркуль з ножем у руці. І цей куркуль загрожує існуванню совєтської влади. Цей заможний господар із черідкою своїх дітей і старенькою трудолюбивою дружиною так і чатує з ножем і обрізаном, щоб спопелити совєтську власть і з нею большевизм...

Який жах! Бідняки слухали і кам"яніло їхнє тіло. І як же це так, що за цілий вік, протягом багатьох поколінь, вони не добачили страшного розбійника і тільки совєтська пильна влада розпізнала його.. І цей ворог, господар, хоче знищити всіх бідняків, на радість буржуям...

– Товариші! Щоб вашої хати ворог не спалив, щоб не застрілив вас із–за куща, щоб куркуль був знешкоджений, його треба прип"яти! – І промовець обвів суворим поглядом бідняків.

Незаможників огорнув ще більший страх. Напевно куркуль такий могутній, що його боїться й совєтська влада. Прип"яти. Обов"язково треба пришнурувати.

Оратор віддихнув, заспокоївся, ковтнув зі склянки води і вже мирним тоном продовжував:

– Товариші! Для безпеки совєтської влади, для охорони майна незаможників, для порядку ми вам, незаможникам, доручаємо вибрати в селі куркулів і записати до листи "ответчіков".

– Ці наші й ваші вороги відповідатимуть своїм майном за кожну спалену в селі бідняцьку хату, за крадіжку, шкоду, що причинилася біднякам, – вів далі представник, – Куркулі відповідатимуть життям за безпеку кожного в селі комсомольця, активіста, члена Комнезаму...

Товариші! Ще раз закликаю вас на боротьбу з куркулем, що загрожує нашому існуванню.

В залі загомоніло, загуло, як у вулику. Одні за мудре рішення совєтської влади нищити куркуля, інші обережно не погоджувалися на такі гострі заходи. Адже в декого тесть заможний господар, у того кум – добрий хазяїн. То як же це так?

– Тихо – но, товариші! – раптом забрав голос голова Комнезаму Кравченко.

В залі залягла тиша.

– Ви чули, що сказав представник, товариш Бубнов? – звернувся з запитом і зараз же продовжував: – Нам треба всіх куркулів за хвіст та на сонце. Годі з ними панькатись. Раз большевики постановили, треба виконувати, бо большевики за бідняків. Чи правду я кажу?

– Правду, за хвіст та на сонце! – підтримало Кравченка кілька голосів.

Більшість мовчали. Чорт його знає, як з тими курку-

лями. В того кумували, з тим разом парубкували, до дівчат ходили. А тепер робити з нього ворога? Були і в Комнезамі сини заможних господарів. Батько на нове господарство не дав коней, а тілька лошака. Хати не збудував. У прийми пішов. Розгнівався й записався до Комнезаму. А тепер шкода було батька.

– Товариші! Отже давайте будемо вибирати куркулів, бо представник чекає списка, щоб забрати в місто на затвердження, – звернувся до людей Кравченко.

– В мене дома жінка хвора, я мушу вийти, – підвівся з лавки Степан, приймак.

– Не бреши, не крути хвостом! – гримнув на нього Кравченко. – Я бачив твою Олену сьогодні, веселенько з базару поверталася.

Степан засоромлено сів.

– Першого куркуля я вношу до списка Кучеренка Йосипа, він мав 25 десятин в селі та сто на чепрековському, – запропонував Кравченко.

– Записати! – підказав хтось із лавки.

– Пугач Семен мав сорок десятин, – вів далі голова Комнезаму.

– Записати! – гримнуло тепер кілька голосів.

– Чорний Купріян, сімнадцять десятин, – продовжував Кравченко, читаючи з заготовленого списка прізвища заможніших господарів.

– Записати!

– Крошенко Юхрем, десять десятин! Пиши його в куркулі, гада, – вигукнув сусід Крошенка, розгніваний, що той не позичив йому колись грабельного свердлика.

Записали й Крошенка Юхрема.

Більше багатоземельних селян у селі не знайшлося.

– А чого ти Запорожця обминув, він же п"ятнадцять десятин мав, – нагадав хтось півголосом.

– Ви Запорожця не чіпайте! Він за революцію в тюрмі сидів у 1905 році, – суворо відповів Кравченко. Він до Запорожця завжди ходив на пораду і ставився з повагою.

– Чотири куркулі маємо, – проказав Кравченко до представника.

– Тільки чотири на таке село? – підніс угору густі брови представник. – На ваше село визначено тридцять куркулів! – заповів твердо.

Кравченко обвів допитливим поглядом людей, що насторожено дивилися то на нього, то на сердитого представника.

– Але ми не маємо в селі більше куркулів, – винувато мовив до Бубнова Кравченко.

– Треба пошукати, добре пошукайте і знайдеться більше. Може, хто має гарний садок, пасіку, ставок, молотарку, добрі коні, запишіть працівників релігійного культу, колишніх царських чиновників, офіцерів царського війська, стражників, сторожів при тюрмі, коли такі були в селі. Все це, товариші, наші вороги. Їх треба притиснути. Запишіть врешті й тих господарів, що мають хату під залізним дахом, – підказував представник ознаки, за якими пізнаються вороги совєтської влади.

В Стороженка, що сидів на передній лавці, затерпло тіло. І щтовхнув його біс поставити хату під бляхою. Гляди, ще до ворогів потраплю. І він аж язика прикусив.

Кравченко глипнув з–під лоба на незаможників, почухав потилицю. І в нього хатина під бляхою. А поза тим нічого не мав. Навіть хлівця для поросяти в другій половині хати влаштував.

– Тоді запишемо Мовчана, він церковний староста, – мовив Кравченко.

– Та вже коли треба до норми, то пишіть, – скрушно погодились незаможники, що самі колись вибирали Мовчана церковним старостою.

Записали Мовчана, додали другого Мовчана, який був прапорщиком, записали Віштала, бо мав пасіку, долучили Петреченка, що виплекав садок. Записали й Чорного, що в кінці городу викопав біля річечки копанку, в якій люди прали білизну...

До самого ранку шукали незаможники куркулів, ворогів народу. Аж потомилися, поки набрали тридцять потрібних господарств.

Бубнов згорнув дбайливо список учетверо, заховав до течки, вдячно потиснув кожному членові Комнезаму руку й запевнив:

– Товариші! Совєтська власть із вами. Завжди, коли треба, ми прийдемо з допомогою!

Сів у бричку й подався, задоволений, до міста.

Стомлені члени Комнезаму розійшлися додому. Соромились один одного. Так, наче цієї ночі заподіяли великий злочин.

Вже на третій день, біля церкви, на майдані, стояв стовп. На стовпі, в рямці, під грубим склом, висів НАКАЗ Ч. 3. В тому наказі були записані прізвища всіх куркулів села, що від тепер називалися "ОТВЄТЧИКАМИ". Далі, в наказі Ч. 3, йшов перелік обов"язків "отвєтчиків" та всіх випадків, за які вони відповідали своїм майном і в деяких випадках життям. Пожежа, крадіжки, переховування зброї, замахи на активістів, недозволені таємні сходини, контрреволюційна аґітація, замах на представників совєтської окупаційної бюрократії.

Біля стовпа вартували "отвєтчики" за чергою, день і ніч, в дощ і в холод, під відкритим небом. В наказі попереджувалося, що цей папір постійно мусить висіти на дошці. Коли б він зник, або хто вкрав, "отвєтчики" несуть відповідальність штрафом: триста пудів хліба.

Селяни з тавром куркуля обрали серед себе управу й завели круглодобове вартування біля дощечки з наказом та пильнували, щоб запобігти зазначених у наказі випадків.

На третю ніч у селі виникла пожежа. Хтось запалив на городі голови Комнезаму Івана Кравченка копицю сухого кукурудзиння. Збіглося все село. Але копиця була невеличка, кукурудзиння сухе, й поки люди прийшли, лежала купа попелу.

– Сто пудів пшениці за те, що не встерегли копиці, – визначив кару Кравченко "ответчикам" – куркулям.

Норму штрафу "ответчики" розподілили нарівно. Тридцять осіб по три й пів пуди знесли до пожежної шопи, звідки того ж дня зерно забрали до міста.

– І хто це міг запалити ту купу сміття на городі голови Комнезаму? – дивувались на сходинах "ответчики".

На другу ніч варту в селі було підсилено. На кожному кутку, за чергою, встановлено обхід. Заведено віху, що переноситься ввечорі до воріт сусіда.

Ще за тиждень знову винакла пожежа. Цим разом згорів у секретаря комсомольської організації старенький хлів. І хоч цей хлів був не вартий і пуда пшениці, але невмолима совєтська власть і тут покарала "ответчиків" на сто пудів зерна.

– Недогляділи куркулі, то відповідайте, – реготав Кравченко.

Погомоніли хазяї, порадились і доручили двом господарям стерегти, наглядати постійно за... головою Комнезаму й секретарем комсомольської організації.

Вже з вечора Павло Чорний надів гуню, взяв вила й пішов на варту. Став біля воріт голови Комнезаму й запалив люльку.

Кравченко повечеряв і рушив до своєї канцелярії. Вийшов на подвір"я й побачив біля воріт непроханого гостя.

– Ви що тут робите? – запитав сердито.

– Вартую вашу хату, щоб, бува, хто не запалив, – спокійно відповів Павло, пихкаючи люлькою.

Кравченко хмикнув собі під носа, посміхнувся й пішов. Оглянувся й побачив, що за ним по п"ятах кульгає з вилами Павло.

– Ти чого це за мною тягнешся?

– Стережу, щоб, бува, хто циглиною тебе по потилиці не заїхав, – холодно відповів Павло.

– Не турбуйся, мене ніхто не заїде.

– А як заїде, то хто платитиме штраф? Ага, отож бо

й є. Мені совєтська власть наказара вас пильнувати.

Кравченко повернувся і, як господар, широким кроком помандрував до свого осідку. Зайшов до середини й виглянув крізь вікно. Павло стояв із вилами біля дверей і пихкав люлькою.

Вже два місяці в селі спокійно. Пожежі припинилися. Голова Комнезаму й секретар комсомолу кроку не могли зробити, щоб їх не пильнувала куркульська варта. Завжди наглядці за ними – сторож.

Так минула зима, а після неї з своїми радощами й турботами усміхнулась весна і люди почали готуватися до сівби.

"Отвєтчики" й далі стовбичили біля церкви, на майдані, оберігали людей від злодіїв, від підпалювачів, від контрреволюції...

Одного дня з півночі подув холодний вітер. Чорні хмари клубками почали насуватися і хутко закрили все небо. І хоч ще сонце не зайшло, на дворі стало темніти. Вітер дужчав, хмари густішали і вдарив дощ – густий, холодний, дошкульний. З громом і блискавкою. Навкруги шуміло, тріщало, ревло.

Дмитрові Діденкові випала черга вартувати біля стовпа саме в таку ляповицю. Він одягнув стару гуню, насунув на голову шапку, захопив довгі вила й пішов. Стерегли тепер наказ ч. 3 одинцем, щоб не так часто приходила черга.

Дмитро змінив Гордія, що змок до рубчика, оглянув рямку й скло, чи не затік папір і заспокоєно підкотив комір, притулився спиною до стовпа.

Вітер сильнішав і дощ збільшувався. Увесь майдан затоплений водою, як озеро. На дворі зробилось так темно, немов у глибокому льоху.

Погана випала Дмитрові черга, ше такої ніколи не було. Він міцніше притис вила до грудей, склавши навхрест руки, й занурився в спогади свого невеселого минулого. Скільки він намучився, напрацювався, щоб поліпшити гос-

подарку, а тепер – карайся. Стережи прокляту дощечку з ворожим наказом. Куркулем записали. Тьху! – І Дмитро висякався. Хотілося закурити, та тютюн змокрів, сірники замокли. Дмитро знову притиснувся спиною до стовпа, щоб було затишніше. Раптом почув, немов би хтось тихенько в темряві чалапає по воді, підкрадається до нього. Настороженим вухом Дмитро ловив кожний скрип дерева, кожний плеск води. Ось ізнову почулося, немов би чалапнуло... Дмитро затаїв дух, але навкруги стояла німа ніч.

Від серця відійшло, вартовий заспокоївся, почав дрімати.

Раптом над головою щось легенько скрипнуло. Дмитро аж здригнувся, лапнув рукою по стовпі, над головою. Дощечка зникла. Боже ж мій! Украли! Дмитро скочив у темінь ночі. Де злодій? Сяйнула блискавка і вартовий побачив зігнену постать, що швидкими кроками тікала від нього. Дмитро напружився, як пантера перед нападом. Два стрибки і він навманя розсік темряву перед собою довгими вилами. Щось упало й застогнало. Ще крок і Дмитро спіткнувся об людину. Лапнув і намацав рямку. Радісно притиснув її до грудей, випустив вила і згріб злодія.

– Ти хто такий, гаде, будеш?

– Пустіть бо застрелю! – почувся загрозливий голос.

Дмитро придушив злодія й наліг коліньми. Почав мацати, шукаючи зброї. Вирвав із руки обрізана.

– Признавайся, хто тебе послав украсти наказ?

Дмитро почув, як злочинець випльовує болото, харчить. Він ще раз притиснув йому горло.

– Пустіть, дядечку, їй–Богу, більше не буду! Це мене присилував украсти секретар комсомолу Подолянець, – випльовуючи грязь, признався хлопчина.

– Чий же ти будеш?

– Маґалясів.

– Ходімо в сільраду, хай я подивлюся на тебе, – проказав Дмитро, підняв із болота злодія й потяг до сільради. Там постійно вночі вартував десяцький. Буде свідок.

Дмитро знав майже всіх комсомольців, але про цього не чув.

В сільраді, побачивши десяцького, хлопець зразу переродився. Витер болото з обличчя, виструнчився, поправив чуба і, як щеня, вишкірився на Дмитра:

– Віддай, куркулю, мені зброю, бо в чека сидітимеш! – злобно вигукнув, зиркнувши з-під насуплених брів.

Дмитро переглянувся з десяцьким, висипав з обрізана набої й віддав. "Видно, має право носити, коли так сміливо загрожує чекою", – подумав. Хлопець засунув обрізана за пояс і вийшов.

– Бачили такого розбійника? – звернувся Дмитро до десяцького і розповів про крадіжку наказу.

– Ваше щастя, що впіймали, бо вранці Комнезам припаяв би вам триста пудів пшениці, – співчутливо мовив десяцький.

Ранком Дмитра біля дощечки змінив Пугач і вартовий, розповівши про нічну пригоду, пішов додому.

Ще не встиг помитися, поснідати, як прибіг післанець. До Комнезаму кличуть.

– Ти навіщо комсомольця вночі побив? Чи знаєш, що за це тюрма? – накинувся на Дмитра Кравченко.

– То ви вже знаєте про це? От і добре! Бо я й сам прийшов би зі скаргою. А чи вам відомо, що він украв дощечку з наказом?

– Дощечку украв? То, може, він пожартував? – лагідніше сказав голова Комнезаму.

– Кажете, пожартував? А коли б я його не впіймав, то що було б? Триста пудів?

– Треба пильнувати, – посміхнувся Кравченко.

– Я й пильнував. І коли б не притовк у болоті, то кулю б отримав. Чи ви знаєте, що той шмаркач з обрізаном ходить?

– То для самооборони, – примирливо відповів Кравченко.

– Гаразд. Вдруге впіймаю – задушу! – твердо про-

казав Дмитро.

– Ну, ну, обережно. За це розстріляють не тільки тебе, а й половину "ответчиків", – пригрозив Кравченко і, почав перегортати на столі якісь папери. Видно, Маґаляс не все йому розповів, коли скаржився.

– Я вимагаю покарати злодія! – наполягав Дмитро.

– Який там злодій, хлопець пожартував, от і все.

Кравченко вже догадувався, що комсомольцеві доручила організація вкрасти наказ.

Дмитро повернувся додому, скликав "ответчиків" і розповів про свою пригоду. Вирішили нічну варту біля наказу ч. 3 нести двійками.

Розпочалась доба мучеництва українського селянства. Спочатку карались заможніші, прозвані куркулями, потім прийшла черга на середняків, а коли й тих не стало, советська влада взялася й до бідняків. Створила голод. Кому ж пощастило пережити голод, той тягне колгоспне ярмо. Поневіряння, бідність і безправство було таке безпросвітне, якого не пригадували старі люди й за панщини.

ХАТУ – ЧИТАЛЬНЮ в селі відкрили комсомольці. За вказівкою Райвиконкому, відібрали в священника половину мешкання й перетворили на свою домівку. Тепер щовечора там комсомольці відбувають свої сходини, провадять дискусії, слухають політичні доповіді.

– Харитино, чула? Сьогодні батюшку викликають у хату – читальню на диспут.

– На який диспут?

– А я знаю? Кажуть, що приїхав із міста безбожник і хоче з батюшкою змагатися.

– На кулаках, хто кого поборе?

– Та ні, по книжках, хто з них розумніший. Міський представник хоче доказати, що Бога нема, а батюшка хай боронить Бога. От до чого люди дійшли.

– І ти хочеш іти слухати?

– Хай він сказиться! Ще наврочить, або вночі чортяка присниться. Але десяцькі всіх зганяють. Такий наказ.

– Я не піду. Хіба можна таке слухати? Ще дитина сліпою вродиться, – з острахом сказала вагітна жінка.

На землю вже спустився тихий весняний вечір, а десяцькі ще бігали по селі й скликали молодь до хати – читальні. Старих не зачіпали, щоб не лаялися. Ішли старші, бігла молодь, хто послухати дискусію про Бога, а деякі з наміром боронити священника, коли прийде до бійки.

З давніх давен людина шукала міцної точки опору в житті. Такою надійною опорою людині в розпуці, при всіх труднощах була віра й надія на Бога. З Богом людина перемагала. Віра у велику силу Творця світу надавала людині певности в собі, озброювала її в боротьбі з труднощами, не давала впасти в роспач.

Це не важно, яким собі людина уявляла Бога, важливо те, що вона вірила, і ця віра перемагала.

Захопивши владу, большевики намагалися перевиховати людину, виростити таку, в якої злі інстинкти переважали б добрі.

Світові інтернаціональні змовники знали, що віра в Бога не дасть їм перетворити людство в аморфну, рабську масу, здібну тільки для праці. Бо віра в Бога формує в людині душу, а душа хоче мислити й шукає в темряві світла. Світлом же для людини був Бог. Тому то для осягнення своєї мети інтернаціоналісти й вирішили в першу чергу породити ненависть, вбити віру в Бога. Вибити в людини з–під ніг надійну точку опори.

Тисячі вишколених аґітаторів большевики кинули на села, де віра в Бога була основою життя, джерелом високої моралі, духової шляхетности й любови.

Місто в переважній більшости з деклясованим пролетаріятом легче опинилося в обіймах безбожних інтернаціоналістів. Черга за селом. Треба було отруїти, спустошити, знищити душу віруючого селянина.

З такою метою й прибув у село вишколений аґітатор для проведення прилюдної дискусії з мало підготованим сільським священиком.

Аґітатор розраховував на необізнаність священика, сподіваючись привселюдно загнати його провокативними запитами на слизьке і цим кинути перше зерно зневіри в душу селянина. А далі вже атеїсти – аґітатори постараються цілком спустошити душу консервативного, віруючого селянства.

В хаті – читальні було повно хлопців, чоловіків і навіть грамотніших дівчат, що навчалися в місті. Вони також цікавилися дискусією про існування Бога, про таємницю творця.

З такої важливої нагоди, в залі горіло дві великих лямпи. Однак, хлопці так накурили, що немов би завис туман і світло з лямп спливало жовтуватими потічками.

Чоловіки стишено перешіптувались, дівчата хіхікали, хлопці жартували і всі завзято лускали соняшникове насіння. Долівка вже була встелена лушпинням, як тік у час молотьби. Аж хрустіло під ногами.

Представник організації "Безвірник" вів півголосом із секретарем комсомолу якусь розмову, а люди поглядали на нього. Представник був надмірно високий і худий, як оселедець, висохлий на сонці. Це все не так би кидалося в очі, коли б не занадто коротке й широке на ньому пальтішко й ще з коротшими рукавами. Дівчата аж душилися від сміху, позираючи та перешіптуючись. Але кашляв представник таким грубим басом, що це викликало співчуття. Видно, що теплий шалик на тонкій шиї не врятував його від

простуди. Він нервувався і без кінця перегортав на столі папірці, що приніс у течці. Секретар комсомолу звивався біля нього, нарешті глянув на годинника і побіг. Повернувшись за кілька хвилин, сердито гримнув дверима.

– Не хоче, гад, іти! – проказав до представника.

– То що ж тепер буде? – незадоволено спитав представник.

Подолянець потер лоба, оглянув публіку і раптом кивнув пальцем до Бебешка.

– Слухай, Мино, ставай до дискусії про Бога замість попа, відмовляється, пузатий, прийти, – звернувся він до студента, що прийшов послухати.

– Ти що, здурів? Та ж я сам хочу повчитися від представників двох протилежних поглядів, двох суперечних ідей.

– Які там суперечні ідеї, просто виміна думок. Люди прийшли послухати, то треба щось сказати, – закліпав віями секретар комсомолу.

– Ні, браток. Цим клоччям людей не нагодуєш. Тут є й грамотніші від студентів, он учитель сидить, та й паламар не дурний, нагострив вуха. – І Мина демонстративно повернувся на своє місце.

Подолянець знову півголосом почав сперечатися з представником. Намовляв зробити доповідь на безбожницьку тему і все. Але той наполягав на дискусії. Він хотів когось покласти на лопатки і тим остаточно викликати недовір"я до релігії.

Подолянець оглянув авдиторію. Коли вже паламар грамотний у законі Божому, то, може він внесе пожвавлення в цей вечір. А ну ж, запитати його...

Кремезний дядько сидів у куточку й куняв. Подолянець тихенько наблизився до нього й торкнув рукою за плече:

– Дядьку Матвіє, чи ви спите?

– Ні, або що? – здригнувся той і заморгав очима.

– Чи не хотіли б ви пару слів про Бога сказати сьо-

годні, ви ж віруючий?

Матвієм аж затіпало від образи. То цей шмаркач ще має сумнів, чи я вірую в Бога?!

– Хочу, обов"язково хочу сказати свою думку! – І Матвій ворухнув широкими плечима.

– Докажіть цьому представникові з міста, що Бог існує, – лукаво підморгнув Подолянець.

Матвій підвівся й побрів між публікою до естради, переступаючи через простягнені ноги.

Ще не встиг Подолянець порозумітися з представником, як Матвій підійшов до столу, повернувся до людей, випростався й розпочав:

– Люди добрі! Я вас питаю, є Бог чи нема? Хто може сказати, що Бога нема? – запитав гучно і обвів публіку таким суворим поглядом, немов би хотів усіх проковтнути. Виждавши якусь мить, продовжував:

– Над нашою бідною людністю літає велике горе. Чорним драконом розпростерло широкі крила, націлило пильні очі і гострим дзьобом калічить наше життя. Пазурями стискає нашу душу, ненаситними зубами витягає з нас віру в Бога й любов до людей!

– Дядьку Матвію, ще дискусія не розпочалась! – підскочив до нього Подолянець, намагаючись припинити його мову.

– Почекайте, ви мене попросили, то я й скажу, а тоді будемо дискутувати, – відхилив Матвій дужою рукою секретаря й продовжував:

– Ми, люди добрі, немов подуріли всі від цих брехень і галасу. Діти зневажають батьків, брат на брата точить ножа, а нам радять забути Бога! Брехня затьмарила святу правду і люди очманіли в цьому смороді, поїдають самі себе...

– Дядьку, я забороняю вам тут розводити контрреволюцію! – вереснув Подолянець.

– Бачите? Оце той, що кричить про свободу, а балакати не дає. Я кінчив. – І Матвій тяжким кроком пішов до

дверей, оглянувся, ще раз подивився грізним поглядом і вийшов на вулицю.

Вечір зіпсувався. Люди заметушились, почали вставати з лавок і сунути до дверей.

– Товариші! Почекайте! Зараз буде дискусія! – вигукнув Подолянець і підійшов до Тараса, що сидів недалеко спереду.

– Слухай, Запорожець, визволяй, ставай замість попа в обороні Бога перед представником міста. Нема кого запросити.

– Іване, ти комедіянт. Та ж я сам Закону Божого добре не знаю. Як же я буду вести дискусію?

– Ти оперуй усякими там вихилясами, аби було пожвавлення, розумієш? Хіба обов"язково знати Євангелію?

Тарас якусь мить повагався, подумав і, посміхнувшись, сказав:

– Гаразд. Розпочинай вечір.

Пололянець утішився, становище врятовано. Підбіг до представника і повідомив, що все організовано і що він має твердого противника.

Представник організації "Безбожників" посміхнувся, запалив свіжу цигарку й енергійно плюнув на долівку, встелену лузгою. Тим часом Подолянець започаткував вечір:

– Товариші громадяни й комсомольці! – звернувся Подолянець до присутніх, – Вже тисячу років безпросвітна темінь заливає релігійним потоком нашу людність і отруює, за допомогою попів, наші душі. Ми, комсомольці, перші побачили цей чад, цю небезпеку й вирішили організувати диспут на релігійну тему. Ми хочемо показати вам, у якій темряві ми жили, якому дикому культові поклонялися в церкві й кому ставили свічки. Завдяки большевицькій партії, до нас завітав представник з району і він викриє вам усю цю брехню. Слово надається товаришеві Собельману. Розпочинай, Марко, – звернувся до представника.

Товариш Собельман скинув із шиї шалика, кашлянув і прибравши войовничої пози, як і належить "войовничим безбожникам", відкинув назад пасмо рудого чуба й розпочав:

– Товариші батьки й матері! Я свідомо оминаю молодь, бо вона вже наша. Переді мною завдання – роз"яснити вам ту темряву, в якій ви перебуваєте ціле життя. Для нас, большевиків, для пролетарської інтелігенції все це ясно. А от ви, поважні люди, б"єте поклони перед малюнком і називаєте це божеством. Чи є тут різниця між нашими темними пращурами, що били поклони перед Перуном, Дажбогом, Сварогом, Ладою та іншими видуманими божками і вами, що стаєте навколюшки перед малюнком? Або візьмемо Біблію. Там написано що першого дня Бог сотворив небо і землю, і щойно на четвертий день сонце. Це ж нечувана фальш! Як можна сказати, що в перший день Бог сотворив небо і землю коли сонця, як фактора, який окреслює день, ще не існувало. От і скажіть мені, хіба це не брехня? – І Марко обвів переможним поглядом залю.

Подолянець моргнув до Тараса, – іди, мовляв, заперечуй, розпочинай дискусію.

Тарас підвівся, несміливо поправив поясок. Став профілем до авдиторії і звернувся до Марка.

– Ви, шановний товаришу, читаючи Біблію, всі складні думки апостолів і Христа розв"язуєте своїм недосконалим розумом так просто, як задачу з Верещагіна. Ви лінуєтесь заглибитись, подумати – що таке Божий день? За нашою провінційною соняшною системою ви нічогісінько не бачите. Адже ж наша соняшна система у всесвіті – піщинка. І це кожна грамотна людина знає. То чому ж ви причепили до глибокодумної Біблії свого дріб"язкового годинника, що принятий тільки в нашій провінції – на Землі. У всемогутнього Творця Всесвіту це розуміння дня значно ширше, довше і глибше. Так, як пересічна людина не може збагнути всесвіту без початку й без кінця, бо вона обмежена, так і невіруючій людині тяжко збагнути Бо-

га. А звідси, самозрозуміло, ці люди спростачують Біблію на свій копил, міркою свого короткого розуму, бо поняття "день" значно ширше, – закінчив Тарас свою мову і з посмішкою глипнув на представника безбожницької організації.

В залі дмухнуло пожвавленим перешіптуванням.

Марко закашлявся. Він враз збагнув, переконався, що опонент грамотний і вже закинув йому примітивність. Марка готували на курсах безбожників люди з малою підготовкою. І щоб розв"язати таку глибоку проблему, як Бог, вони просто вдалися до Біблії, вишукуючи заперечення. І тому то Марко в дискусії з Тарасом відразу зазнав поразки. А Тарас просто скористався з відомої істини: людина потребує Бога й знайшла його.

Але Марко звик до демагогії, він не в тім"я битий, дасть собі раду. Відкашлявшись, гордовито повернувся до публіки:

– Товариш Запорожець, замість ділової дискусії, відмахнувся на моє питання алеґорією з домішкою доморощеної філософії. Але я ще раз ставлю рішуче питання: – Чим різниться культ молитви перед іконою, мальованою партачем, від дерев"яного Дажбога, чи Перуна, перед яким колись дикуни стрибали, немов божевільні!?

Тарас, не підводячись із лавки, флегматично відповів:

– На це питання дасть відповідь кожна неграмотна, проста, але віруюча людина.

– О–го–го! Дивись якої заспівав! А ну, дайте – но самі вичерпну відповідь, а ми послухаєм, – трохи ображено проказав Марко й запалив цигарку.

Тарас неквапливо підвівся, демонстративно повернувся до Марка спиною й обвів публіку уважним поглядом. Всі заніміло дивилися на нього. Тарас виждав хвилинку й вирішив шкрябнути цього зарозумілого всезнайку по найболючішому місці.

– Віруюча людина, коли молиться до ікони, то душею

лине до Бога. Ікона, а часом і лямпадка, тільки, як пригадка перед очима. А дикун уклоняється й приносить жертву ідолові, він мастить уста йому салом, придобрюється, вбачаючи в ідолові силу. А коли дикуна навістить невдача, то він цього ідола палицею шмагає. І в цьому вся різниця. В духові Божому і в матеріяльному ідолі. Ці різниці такі великі, такі діяметрально протилежні, як небо й земля. І вам би слід це розуміти, – спокійно закінчив Тарас.

– Цей аргумент зовсім непереконливий, – посміхнувся Марко, – я хотів би побачити хоч одну людину, яка чула голос Божий. Я чомусь ніколи такого голосу не чув.

– Дуже просто. Бо ви безвірник. Ви голосу Божого ніколи не почуєте. Вам здається, що голос Божий мусить гриміти, як єрихонська труба, як голос п"яниці в корчмі. А голос Божий без натурального звука, і його чує тільки віруюча людина, чує серцем, душею. Вам це так тяжко збагнути, як сліпому розпізнавати кольори. Сліпий не знає, що таке біле, як сніг, і чорне, як сажа, хоч це знає кожна видюща дитина. Голос Божий, товаришу, це святе письмо. Хто його читає, той і голос Божий чує, серцем чує, душею.

Марко спантеличено смоктав цигарку. Раптом повернувся до Тараса й запитав:

– Гаразд, ви кажете, що віруюча людина чує Бога серцем, але як можна вірити в те, чого ніколи не бачиш?

– Віруюча людина завжди бачить Бога, – спокійно продовжував Тарас, звернувшись тепер до Марка. – Мудра людина відчуває його одіння, бо Боже одіння – це повітря, сонце, рослинність, звірі, птахи, риба, і все живе та мертве. Вся природа – це Боже одіння. А сам Бог – це дух, душа. Душі ніхто не може бачити. Душу можна тільки відчувати, так, як ми відчуваємо любов, радість, гнів і ненависть. От скажіть мені, товаришу Собельман, чи ви бачили коли-небудь любов? А любов існує. Любов кожний відчуває, а не бачить. Так і Бога. Його можна відчувати, сприймати душею. Бог не матерія, не Перун з дерева, а дух. Розуміння Бога лежить поза межами нашого розуму. Ми

не можемо збагнути справжньої Його природи. Нарешті, наш мислитель Григорій Сковорода сказав: Щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. "Сапієнті сат", – закінчив Тарас свою відповідь латинським висловом.

Публіка захвилювалася, збудилась і з замилуванням дивилася на Тараса, що так мудро розтрощив цього жидка, який приїхав намовляти людей відректися віри й Бога. А сам же Собельман напевно ходить до синагоги, їсть мацу і в документах записаний, як людина юдейського віровизнання.

Не маючи чим подолати свого опонента, Марко вдався до оборони. З наступом у нього нічого не вийшло.

– Чому ж тоді розумні люди не вірять у Бога? – запитав Тараса.

– Які це розумні люди не вірять у Бога?

– А от хоч би наш талановитий письменник Дем"ян Бєдний?

– Еге, товаришок, це ще питання, чи він аж такий талановитий. Але він хитрий, гнучкий і плюнув на Бога. За ці напади на Бога пролетарському поетові Дем"яну Бєдному гідну відповідь дав справді талановитий селянський поет, Сергій Єсенін. Чули про такого? От і добре, що чули. Єсенін ось що написав цьому безбожному Дем"яну Бєдному, духово бідному.

І Тарас повернувшись до публіки, як на естраді, почав деклямувати вірш поета Єсеніна, як відповідь Дем"яну Бєдному:

Я часто думаю, — за что Его казнили,
За что Он жертвовал Своею головой,
За то ль, что враг суббот, Он против всякой гнили
Отважно поднял голос Свой?

За то ли, что в стране проконсула Пилата,
Где культом кесаря полны и свет и тень,

Он с кучкой рыбаков из ближних
деревень
За кесарем признал лишь силу злата?

За то ли, что Себя на части раздробя,
Он к горю каждого был милосерд и
чуток
И всех благословлял, мучительно-
любя
И маленьких детей, и грязных про-
ституток...

***

И вот когда я в "Правде" прочитал
Неправду о Христе блудливого
Демьяна,
Мне гадко стало, так как будто я
попал
В блевотину, извергнутую спьяна...

Христос, сын плотника, казнен был
и воскрес...
Пусть будет так, мы это понимаем, —
Но ведь нельзя ж, как годовалый пес,
На всех и вся захлебываться лаем...

Пусть миф Христос, как мифом был
Сократ,
Пусть не было Христа, как не было
Сократа,
Так что ж, по твоему, и надобно
подряд
Плевать на все, что в человеке
Свято?

Но ты, Демьян, свершил двойной
тяжелый грех:
Своим дешевым балаганным вздором
Ты оскорбил поэтов вольный цех,
А малый свой талант покрыл большим
позором!...

И ты, Демьян, Христа не оскорбил,
Ты не задел Его своим пером ни мало:

Разбойник был, Иуда был, —
Тебя лишь только не хватало...

Ты сгусток крови у Креста
Копнул ногой, как толстый боров,
Ты только хрюкнул на Христа,
Ефим Лакеевич Придворов!...

***

Ты пережил всего один арест
И уж скулишь: "Ах, крест мне выпал лютый!"...

А что, когда б тебе Голгофский дали Крест
И чашу с горькою цикутой?!...

Хватило б у тебя величья до конца,
Как было там, по их примеру тоже
Благословлять весь мир под тернием венца
И о безсмертии учить на смертном ложе?...
А там, за рубежом, прочтя твои стихи,
Небось злорадствуют российские кликуши:
"Еще тарелочку демьяновой ухи,
Соседушка, мой свет, пожалуйста, покушай!"...

А русский мужичок, читая "Бедноту",
Где "образцовый" стих печатался дублетом,
Еще отчаянней потянется к Христу,
А коммунизму мат пошлет при этом!...

Тарас закінчив декламацію і сів на своє місце.

Від захоплення, дівчата заплескали в долоні.

Коли оплески стихли, Собельман підвівся з крісла, і немов би нічого страшного не сталося, добродушно проказав:

– Це ти, Запорожець, добре вшкварив. Але я не вірю, щоб це написав Єсенін.

– На жаль, я не маю права привласнити собі авторство, – посміхнувся у відповідь Тарас.

– От ми тут розмовляли про різні аспекти існування й розуміння Бога, – продовжував Собельман. – Але мене ще цікавить таке питання, як віруючі уявляють собі пекло, де це пекло може існувати з чортами, смолою й казанами. Чи вірите ви, що справді пекло існує?

– Без сумніву, пекло існує, – підвівся знову з лавки Тарас. – Так, як Бог – це любов, так і пекло – це чорт, зло і кара. Все це духові, моральні вартости й почуття. Так, як кожна людина відчуває страх, сором, прикрість, чи скорботу, або почуття жалю, так само знає, коли комусь заподіє зло, вчинить злочин. Цих почуттів ніхто не бачить, не може їх діткнутися пальцями. Але вони існують в кожної людини, далебі й в усіх звірів, худоби, птиці. І людина, заподіявши зло, яка б жорстока не була, відчуває, що це було зле, відрізняє добро від зла. І хоч ця жорстока людина, злочинець, назовні не виявляє цього, але в душі свідомий свого ганебного вчинку, цю приховану травму носить у собі. І ось, коли тіло людини вмирає, а душа перейде межу матеріяльного світу й побачить там, у невідомому нам обширі дивні явища і переконається, що Бог існує, тоді душа цієї людини, цього злочинця, негідника, напівдемона, лихваря, чи обманщика відчує свою провину. Її вічно палитиме сором, ганьба за злочини, зроблені на землі. І цей вогонь, невидимий, невідчутний тілом, палитиме душу там вічно. Оце й є пекло. Вогонь у душі. Але для простих людей, для образности, малюють пекло в доступному вигляді, для кращого сприймання, з чортами, смолою, казанами, тощо. Отже, товаришу Собельмане, пекло існує, і кожного, навіть хитрого злочинця буде палити там, десь далеко, – І Тарас показав пальцем під ноги. Потім повернувся і сів.

– Це здорово ти мудруєш, – посміхнувся Собельман, –

тобі бути проповідником, а не вчителем. Але на сьогодні диспут припинимо. Іншим разом я приїду й на всі заторкнені Запорожцем питання дам вичерпну відповідь, – пообіцяв він.

Люди заметушились і почали виходити.

– Товариші! Хто хотів би записатися в гурток безбожників, прошу підійти до мене, – сказав Подолянець.

– А підводу хмизу до печі дасте? – вигукнув хтось жартома, пригадавши, як до Комнезаму заманювали бідняків фірою хмизу.

Навкруги засміялись.

Подолянець затримав Тараса. Коли в залі залишилися самі комсомольці, сказав:

– Слухай, Запорожець, ти нам сьогодні зіпсував увесь диспут!

– Чому ж зіпсував? Я дуже старався. І ти ж сам просив мене виступити замісць священника!

– То ти думаєш, що піп знає так, як ти, вірш Єсеніна?

– Всі знають цей вірш, то чому б міг не знати священник?

– Та й відповідав ти на користь релігії, чому ж не вів дискусії в бажаному нам напрямку?

– А хіба священник, виступаючи в обороні Бога, робив би таке? Раз ти сказав мені заступити на вечорі священника, я й заступав чесно й сумлінно, – відповів Тарас, повернувся й пішов додому, задоволений, що гідно вив"язався в боротьбі з атеїстом. Хай він не думає, що в селі всі темні, як чернь, і дурні, немов дикуни.

Другого дня ще раненько до Запорожця прийшов священник. Зустрівши в дворі Докію, чемно привітався й сказав:

– Гарного й розумного ви сина маєте. Він учора з такою гідністю обороняв перед безвірниками Бога, що сам патріярх подякував би йому. Спасибі вам, Докіє, велике спасибі! З Тараса був би добрий єпископ. Скажіть йому про це!

Ще раз подякував і пішов. Дискусію священник цілий вечір підслуховував крізь двері своєї кухні.

У Докії від священникової похвали залоскотало на серці. І чого тільки вона не передумала. І що то за безбожник був, що Тарас із ним сперечався, і де це провадилось, і чому Тарас про це не сказав ні слова?

Щойно ввечорі Тарас повернувся додому, як його зустріла мати з сяючим обличчям.

– Тарасику, з ким це ти вчора сперечався?

– А хіба що? – насторожився Тарас.

Може, комсомольці вже якусь пакость підстроїли?

– Батюшка були, казали, що з тебе може бути єпископ! – розповідала мати, щасливо посміхаючись.

– Єпископ? А це з якої причини? Ага, мабудь, чув нашу дискусію. Ну, гаразд, скажіть батюшці, що я, може й буду єпископом, але тільки української церкви.

ТАРАС, продовжуючи науку в гімназії, що її перейменували в Трудову школу, наполегливо готувався до університету. Університет перед ним стояв, як світильник, заповітня мета, до якої він мусить дійти. Це була його мрія, пристань, від якої він може плисти в далеку дорогу життя. Коли ж цієї пристані не досягне, він пропав. Життя його перекреслене. Що ж він робитиме без високої освіти? Як покаже своїм людям дорогу до майбутнього, коли й сам не знатиме. Та й Ганнуся, що він їй дасть? Адже ж вона чекає на його диплом теж.

Тарас поринав у книжки, ковтав запоєм науку, щоб не осоромитись перед комісією, здаючи іспити до універ-

ситету.

Простудіювавши вже вдесяте всю програму іспитів, нарешті заспокоєно склав підручники, вірив що не провалиться.

В канцелярії університету разом із заявкою вимагали довідку про маєтковий і соціяльний стан батьків.

Тарас зайшов до сільради й попросив таку довідку. В отриманій довідці було зазначено, що Іван Запорожець, селянин села Дмитрушок, батько Тараса Запорожця, мав до революції 15 десятин землі, четверо коней, молотарку, сівалку, жниварку, дві корови, десяток овець, садок, лісок, ставочок, тощо.

Перечитавши довідку, Тарас нічого не міг заперечити. Все це було, це правда. Але невдовзі старший брат оженився й йому батько відрізав три десятини, сестри повиходили заміж, кожній батько дав корову й півдесятини землі. І потім у батька залишилося тільки десять десятин. Але... Хіба комусь потрібні такі уточнення? І в його душі, десь глибоко ворухнувся страх. Таких господарів тепер влада називає куркулями.

– Я б попросив зазначити в довідці, що мій батько не записаний до "ответчиків", що його не вважають за куркуля, що він не позбавлений права голосу, – звернувся Тарас до голови сільради.

– О, прошу, це ми можемо дописати. – І дописали.

Тарас заспокоївся. Зібрався й поїхав до Києва.

– Хай тобі Бог допоможе, – поблагословила в дорогу мати сина.

В селі було неспокійно, так поділили людей на два ворогуючих табори, що аж моторошно. Тому й переживали за Тарасову мандрівку. Хоч би поступив.

Секретарка в канцелярії університету взяла документи, довідку, прочитала й пильно подивилася на Тараса.

– Прийдіть завтра, – мовила вона й поклала його папери в течку, де лежало вже чимало заяв.

Цілий день до вечора Тарас блукав по Києву. Стра-

шенно хвилювався. Все думав, чому секретарка так пильно на нього дивилася, чому так співчутливо зітхнула? Невже в документах щось недобре?

В готелі заснув аж перед ранком. Схопився й хутко подався на Бібіковський бульвар, до університету. Довелося чекати до дев"ятої години.

Секретарка запитала прізвище, перегорнула течку, знайшла папери й сумовито сказала:

– Вам відмовлено!

– Чому? – тремтячим голосом запитав Тарас.

– Не знаю, такий висновок приймальної комісії.

Тарас похапцем розгорнув свою заяву.

"Недопустіть к екзаменам, как класово чуждий елемент", – прочитав угорі заявки.

Світ перед Тарасом почорнів. Запаморочилось у голові. Якусь мить постояв і, спотикаючись, вийшов на вулицю. Нічого не бачив, хоч світило з неба ясне сонце. Тільки вогнем горів перед очима напис:

"Не допустіть к еузаменам, как класово чуждий елемент".

Нарешті вернувся в канцелярію за поясненням.

– Чи не могли б ви, товаришко, пояснити мені, на якій підставі мене зараховано до чуждого елементу? – звернувся до секретарки.

– Підстави зазначено в довідці про маєтковий стан. Приймальна комісія вирішила, що за маєтковим станом ви належете до категорії чуждого елементу.

– Але ж мій батько ще в 1905 році боровся з російською деспотією за свободу.

– Про це в довідці не зазначено, – відповіла секретарка й додала, – Попробуйте ці важливі дані долучити до заявки. Документ має бути завірений у сільраді, чи в райвиконкомі. Обов"язково попробуйте, може, пощастить. Але в університет дуже суворий підбір і чи не краще буде вам подати заявку до якоїсь іншої школи в Києві, чи іншому місті. Можливо, натрапите на лагіднішу приймальну комі-

сію, – давала поради секретарка, спідвчуваючи Тарасові.

"Вже коли в комісії сидять москалі та жиди, годі сподіватися, щоб мене прийняли", – подумав Тарас і вийшов.

Повернувшись додому, розповів про свою невдачу. Всі зажурились.

– В Умані відкрилися комерційні курси, може б, попробував закінчити, та й здобув би освіту, – обережно порадив батько.

Тарас зрадів. Другого ж дня подав заявку на комерційні курси, й його без перешкод прийняли.

"Чорт із ним, буду бухгалтером", – подумав Тарас і повеселішав. Не все ще втрачено.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві.
Автор *М. Мікешин*

Життя в селі тепер пливло жахливим руслом. Все перемінилося. Замість усталеного тихого спокою, що віками радував селянина, заохочував до праці, тепер щоденно заглядала тривога.

Турботи влітали в хату несподівано, гураганом, разом із десяцьким, що приносив нового, свіжого папірця, – накази творців революції.

Налякані люди, з розпукою, затаївши ненависть, виконували ці накази влади, віддаючи з комор, хлівів, льохів останні крихти, аби тільки нагодувати нових завойовників і не потрапити на допити в чека.

В місті, на вулицях, базарах, в установах добірна російська лайка переконливо стверджувала, що існує нова влада.

Страшне приниження породжувало ще більшу ненависть до сумнівних носіїв свободи, до захисників прав народу, в яких законом був наган і шибениця.

Доба пошанівку до людини, до її власности минула в буревійному вирі, і люди потайки згадували, як сон, що розвіявся з приходом большевиків.

Тяжкі випробовування, густо переплетені злочинами, брутальним насильством, кривавими карами з тисячами жертв, потоптанням моралі, зневагою людських почуттів і навіть самого Бога, загартовували людей, напоювали відпорністю, змушували шукати шляхів і методів для рятування тих духових і матеріяльних скарбів, які ще можна було зберегти.

Надворі тихо шелестіла золота осінь 1921 року. Вітер лагідно скидав з дерев пожовкле листя, а під ногами приємно дзвеніла срібним приморозком зелена й пружнява трава.

Сонце щойно вискочило із-за обрію, скупо блиснуло холодним оком на село і немов би зупинилось, здивовано приглядаючись.

Жінка вискочила з хати в садок і почала збирати під яблунею холодні яблука в хвартушок. Назбиравши чимало, повернулася до хати.

Її чоловік Дем"ян лагодив торбу. Приміряв мотузку до плечей, прив"язав кінці до кутів торби внизу й вийшов наплечник.

На чоловікові чорні, в сивий рубчик, штани, наваксовані юхтові чоботи, на плечах старомодний піджак, дбайливо зацерований на ліктях. На лавці приготована шапка. Він вирішив їхати в шапці, бо осінь непевна, гляди, притиснуть морози, вуха повідмерзають.

– Кажу тобі, Дем"яне, візьми більше хліба, там же, в Києві, тепер і пообідати нема де, там же большевики все

повичищали, – попереджувала жінка чоловіка, виряджаючи в дорогу. Вона відібрала кращі з назбираних яблук і висипала в торбу.

– Світ не без добрих людей. Їду я ненадовго, може, на тиждень–два. Тягатися з клунком на плечах якось недоладу, а залишити нема в кого.

– Їдеш на день, а хліба бери на тиждень, дораджували старі люди, – настоювала на своєму Ганна і поклала в торбу ще одного калача.

– Ну, досить, кажу тобі, досить. Ця торба зв"яже мені руки так, що не встигну головного осягнути. Поклади ліпше мені кілька свічок, може, тепер у Києві при цій владі й воску тяжко роздобути. Із–за великої численности людей у Соборі свічок забракне.

Ганна метнулась і дістала з полиці жмут загорнених у папір воскових свічок, дбайливо обв"язала хусточкою і засунула в торбу, між рушником.

– Не забудь зайти в Лавру і купити хрестиків, та, може, знайдеш ікону св. Покрови.

– Все зроблю, аби Бог допоміг щасливо добратися, – відповів Дем"ян жінці, перехрестився на образ св. Миколая в передньому куті над столом, пришнурував наплечник, поцілував Ганну в чоло, – Молись Богу за мене, – проказав, попрощався і вийшов на вулицю.

– Поможи тобі Господь осягнути мети, – побажала Ганна й провела аж за ворота.

Побожність Дем"янові прищепила мати ще в дитинстві. Освіту здобув із великими труднощами в духовній семінарії. Але на священика не встиг висвятитися, та й не так легко було це здійснити, коли в Дем"яна поруч із християнськими почуттями розвивались національно–патріотичні.

Недолюблював він насильства Російської Православної церкви над Українською. Особливо обурювався анатемою в церкві на гетьмана Мазепу. Не міг би він з амвону такі страшні речі говорити на українського лицаря, на ря-

тівника рідного народу.

Тому, закінчивши семінарію, Дем"ян керував у селі церковним хором.

Та ось сталася революція, свобода увірвалася в кожну хату, освітила кожне село. І тепер у Дем"яна раптом ворухнулась надія на зміни в церковному житті. Це ж бо прийшов час визволитись Українській церкві з московської неволі. Привернути Українській Православній Церкві незалежність, яку вона мала до 1686 року, аж поки Москва підступом і насильством не купила в Царьгородського Патріярха права над Українською Церквою.

Ця радісна думка пломеніла не тільки в Дем"яна, вона полонила уми всього українського народу.

1-го січня 1919 року Уряд УНР видав закон про Автокефалію Української Православної Церкви. Але не так то легко було перевести це в життя. На Україні всі єпископи були наставлені Москвою і служили Росії. Всі права над Церквою – в руках окупанта, хоч цивільна влада й перейшла під час революції до рук українського народу, хоч і створено було верховну державну владу, Уряд УНР.

І ось, сьогодні Дем"ян їде до Києва на Перший Всеукраїнський Церковний Собор, який має вирішити справу Національної Церкви, започаткувати її визволення. Їде Дем"ян Пантюк не сам, а цілою компанією. З кожного села їдуть делеґати, обрані церковними громадами. З сусіднього села Війтівки обрано на Собор учителя, з Піківця їде дяк, з інших сіл їдуть також розумні, освічені й віруючі представники селянства.

Дем"ян Пантюк ішов на станцію з високо піднятим чолом, з почуттям гордости в грудях. Громада села, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, особливо шкільна молодь, гаряче підтримали його кандидатуру в делеґати на Собор. Він вірив, що виконає зобов"язання, взяте на себе перед селом.

До міста Дем"ян прибув за годину. Ще півгодини й він був уже на вокзалі. Поїзди з Умані до Києва ходили

щоденно, але в неозначений час, і тому на вокзалі день і ніч юрбились в очікуванні змучені люди. Та цим разом Дем"янові пощастило. Щойно він купив квиток і вийшов на перон, як побачив ешелон з порожніми вагонами, а біля кожного – довга людська черга. Коло заднього вагона впізнав у черзі делеґатів із сусідніх сіл. Радісно приєднався до них, привітавшись. Тепер зовсім було добре. А коли паротяг почав диміти і знавці залізничних порядків казали, що за дві години вода закипить, а ще за одну, напевно, поїдете, то в кожного розвиднилось на душі. Три години постояти, навіть не зоглянешся в розмові, – потішали один одного.

Почувши таке, люди в чергах біля вагонів посідали, хто на чому міг, і попливла спокійна розмова.

Серед знайомих селян–делеґатів найкраще обізнаним у справах Собору був учитель із Війтівки, тому й звернулися люди до нього, щоб поінформував, як провадилась підготовка і що там, на Соборі має бути.

Василь Пічкур, учителюючи в рідному селі, розумів, яку велику вагу матиме українська Церква для виховання населення, особливо молоді в час наступу варварів на українську духовість. Адже ж большевики вирішили перебудувати українське суспільство, згідно з найнижчими інстинктами, такими огидними, яких людність ніколи ще не бачила й не чула. В рух пустили гасла:

Вільне кохання без шлюбу!

Геть сором!

Ми старе все зруйнуємо!

Хто був нічим, той стане всім!

І нарешті:

Релігія – опіюм народа!

Всі ці гасла були спрямовані на знищення найкращих первнів народньої духовости, щоб отруїти все гарне, шляхетне, життєдайне, й на його місце поставити розпусту, злочинство, непошанівок старших і взагалі – духову руїну.

Єдиним рятунком людини могла стати Церква. Церква

українська, незалежна від Росії, від Москви.

Кілька разів Пічкур їздив до Києва, відвідував протоієрея Василя Липківського, що робив заходи відірвати Українську Православну Церкву від московського зверхництва. За ініціятивою Липківського, оце й скликається Всеукраїнський Православний Собор у Києві.

– Росія ще з часів Переяславської угоди з Україною, – тихим голосом розпочав Пічкур, – заповіла наступ на українську духовість. Церковних зверхників на Україні наставляла з запеклих шовіністів, на літературній ниві заборонила українську мову, в мистецтві обкрадала; привласнюючи собі всі українські надбання. Ви самі були свідками, що до революції в жодній установі ні один чинуша не хотів з вами розмовляти вашою мовою. В церкві Богослужби провадились чужою, слов"янською мовою, хоч у цілому світі кожний народ молився рідною мовою, звертався до Бога на своїй, зрозумілій мові. Нас від дитинства привчали белькотати молитву по–чужому. Дитина, як мавпа, повторювала завчене, але серцем не розуміла сказаних слів. І тепер скажіть, хіба це молитва?

– Богохульство а не молитва! – вигукнув хтось гнівно.

– Ото ж бо й є, що фіґлярство! Людина мусить молитися від душі, з серцем, а ми повторюємо слова, а не розуміємо, що говоримо. Тому то й потрібно нам у церкві молитися живою, українською мовою. До цього ми прагнемо, – вів далі Пічкур.

– Візміть румунів, вони православні, а моляться порумунському. Так само сірійці, вірмени, грузини та багато інших народів. Нам треба привернути Українській Православній Церкві права, втрачені 235 років тому.

– А чому ми їх втратили? – поцікавився один слухач.

– Москва підступом перебрала нас від Костянтинополя, підплативши Турції грішми та соболями. Турція тоді дуже боялася Росії і натиснула на патріярха Діонісія, а той віддав Київську Митрополію Москві.

– От злодії! – обурливо пронеслось серед слухачів.

– Давно треба було зректися Москви, – хтось додав.

– Так то й зректися, коли ми не мали жодного свого єпископа. А без єпископа церква не може існувати, – пояснював Пічкур. – Наші богослови, священики, зокрема, академик Степан Орлик ходив до Екзарха Михаїла Єрмакова з проханням висвятити нам єпископа. А Єрмаков як засичав, як загарчав, немов скажена собака. Підняв п"ястуки і, потрясаючи ними, з піною на устах, закричав:

– Ось благодать! У моїх руках! Тут вона спочиває! Але я вам, гадам, не дам! Ви хочете від матушки Росії Україну відірвати? Не дам! – галасував і тупцював ногами. Так наша делеґація й повернулася ні з чим.

Пічкур замовк і обличчя його посумніло.

– Сам він гад, прости Господи, – вихопився Дем"ян і перехрестився.

Учитель вдячно глипнув на Дем"яна й продовжував:

– Занепокоїлись тоді наші люди, не знали куди піти в який бік кинутися за допомогою.

– А чому не звернулися до Румунського Єпископату, або до Грузинської, чи Болгарської Церкви? – нагадав дяк з Гороженівки.

– Їздила делеґація й до них, але, самі знаєте, як тепер ходять поїзди. А крім того, банди, партизанка, безладдя всюди. Так і не могли добратися ні до Грузії ні до Румунії, – пояснив Пічкур, що був у курсі справ.

– От біда, і що ж його робити? – бідкалися делеґати.

– Церковний Собор цю справу хоче вирішити сам. Існує старовинне право первісного періоду життя Церкви, коли ще не було єпископів. В "Науці Дванадцяти Апостолів", що називається "ДИДАХИ", сказано: "Поставте для себе Єпископів і Дияконів, достойних Господа". От Собор і думає цим апостольським правом скористатися й поставити собі єпископів, – відповів Пічкур.

– Прекрасно! І чого ж до цього часу кланялися москалям, коли таке Боже право існує? – запально вигукнув

делеґат із сивою борідкою.

– Бо наші церковні достойники не хотіли вдаватися аж до таких крайніх заходів, думали що в кожного християнина, а зокрема в православного єпископа є в серці Божа мораль. А виявилося, що московські єпископи не Божі слуги, а наймити держави. Для Росії вони готові потоптати Божі заповіді, забути про любов до брата у Христі, зневажити святе письмо. Для московських попів, єпископів і всього духівництва в першу чергу Росія, а тоді вже Церква Христова. Вони готові й дияволові молитися, аби Росія була могутня й велика.

– Розбійники! Слуги диявола! Антихристи! – залунали серед людей обурливі вигуки.

– Їдемо! Вже пускають пасажирів до вагонів! – почулося збоку і всі посхоплювались на ноги, шукали своїх клуночків, торбів, а хто й валізку мав.

Перед кожним вагоном раптом виросло три черги. І кожна людська черга обстоювала своє першенство. Зчинилися сварка, галас, колотнеча. Всі тиснулися до дверей.

Дем"ян поки прилагодив тяжкого наплечника, то втратив компанію. Делеґати десь у натовпі зникли.

– Господи, хоч би не залишитись, – ойкнуло в грудях, і Дем"ян несамовито почав пробиватися до дверей крізь натовп. За кілька хвилин він подав кондукторові залізничний квиток і зайшов до вагону. Боже, людей, як оселедців у бочці, і кудою вони набилися так хутко? – здивувався Дем"ян. Оглянув пасажирів. Ні одного знайомого делеґата не побачив.

Поїзд раптом рушив. Чи зайшли всі люди, Дем"ян не знав. Непокоїла думка, що його супутники залишилися на пероні. Та ось, згодом, коли люди розмістилися по закутках, коли торби й мішки позасовували під сидження, або на верхні полиці, Дем"ян з радістю побачив, що всі його друзі уже у вагоні, стояли в проході, а тепер добралися й до середини.

Богу дякувати, все закінчилося щасливо, всі делеґа-

ти у вагоні.

Поїзд рухався не поспішаючи. Дров забракне – зупинка, води не стало – відпочивають, машиніст щось справляє – знову стали. Так на кожній зупинці відпочивали годинами. Добре ще, що наші делеґати були з харчами. Не голодували.

Приїхали в Київ аж на четвертий день. З сумом довідались, що Собор відбувся без них. Але й радість була надзвичайна. Собор одноголосно виніс постанову висвятити українського єпископа старим, апостольським порядком хиротонії.

Була неділя 23-го жовтня. Софіївська площа залита по береги українською православною людністю. А народ суне, нація йде, все більше й більше людей набивається до церкви св. Софії, звідки світить сонце Христової правди на всю Україну.

Наші делеґати з станції, як апостоли, на диво, кількістю дванадцяти осіб, з ціпками в руках, клунками за плечима і з радістю в серці наблизились до храму Божого, до Собору св. Софії з високими золотими банями, з сяючими на сонці хрестами, з білими могутніми стінами.

Собор св. Софії у Києві.

Софійський собор збудовано князем Ярославом Мудрим у 1033–37 рр. за зразком храму св. Софії в Костянтинополі, спорудженого в 532 – 37рр., найвеличнішої будови в світі.

Недалеко від катедри св. Софії делеґати побачили на високому постаменті бронзовий монумент гетьмана Богдана Хмельницького, що тяжкою булавою погрожує в бік Москви за зраду, якою москалі перекреслили Переяславську угоду, де сказано що Україна мусить бути самостійна.

Перед папертю св. Софії, барвистий натовп святочної людности. З широко відчинених дверей храму линув божественний спів тисячі голосів, і наші делеґати ледве протислися до середини. Вони, хоч і спізнилися на Собор не з своєї вини, то тепер за всяку ціну намагалися бути учасниками цієї великої всеукраїнської Богослужби. В широкій і просторій будівлі св. Софії нема де ногою стати. Спереду священики в срібних і золотих ризах, протоієреї в митрах, українські церковні діячі з радісно сяючими очима, делеґати з цілої України з світлими обличчями творили неповторну й повік незабутню гармонійну маніфестацію Відродження Української Православної Церкви. Повітря, напоєне запахом ладану й топленого воску з тисяч свічок у срібних паникадилах, обливало серця віруючих тим бальзамотворчим ліком, від якого людина до смерти чує себе духово здоровою і сильною.

Дем"ян вдихнув повними грудьми церковне повітря, тричі перехрестився, віднайшов поглядом ікону св. Апостола Андрія Первозванного, який, побувавши на київських горах, поставив хреста і сказав, що на цих горах засяє благодать Божа, і витяг із торби свічки. Підійшов до ікони й поставив першу грубу воскову свічку.

– Хай здійсниться твоя воля, святий Андріє, хай засяє тут благодать Божа, – прошепотів Дем"ян і перехрестився.

Потім Дем"ян підвів голову, оглянув чудові прикраси цієї святині, що стоїть саме на томі місці, де св. Апостол

Андрій поставив хреста. І Дем"янові стало легко й радісно. Каскади світла, спадаючі з сяючих паникадил, немов би освітлювали його душу, а могутній спів церковних півчих відрощував крила і йому хотілося літати.

Хор співав українською мовою і це ще більше підносило людські почуття.

– Змилуйся, Господи, над долею української Христової Церкви! Пошли нашим єпископам свою Божу благодать! Не залиши нас сиротами серед цього розбурханого моря безбожників і варварів, дай нам сили витримати знущання диявола, – просив Дем"ян, звівши очі на образ основника церкви на землі, Ісуса Христа. Став на коліна і тричі торкнувся чолом підлоги, вкритої мозаїкою.

Дванадцять священиків і протоієреїв у срібнобілих ризах провадили Богослужбу. Чоловічий хор із сорока співаків чарував душі віруючих.

Гудуть над Києвом дзвони св. Софії, збуджують радість у киян, линуть в усі закутки великої України, зміцнюючи надію, що не залишиться УПЦерква сиротою, що буде живити людність вірою в Бога, любов"ю до здобутків батьків і прадідів.

У Софійській Катедрі й поза стінами святині, на широкій площі, тисячі віруючих стояли на колінах, вознісши руки й серця до небес, шептали гарячу молитву. Потім підвелись на ноги і, за прикладом Христа, всі сповідалися, а протоієрей Василь приймав сповідь. Після загальної сповіді, люди знову впали на коліна, возносячи Богові хвалу, палку і щиру молитву. Далі люди, ставши в чергу, причащалися, а хор милозвучно співав:

– Тіло Христове прийміть, пиття безсмертного споживіть. Алилуя!

У Дем"яна капали сльози, гарячі й чисті. Всеобіймаюче щастя наповнювало груди.

Та ось протоієрей Василь вийшов на амвон, застелений килимами, а біля нього, великим колом поставали священики з усіх кінців широкої України.

Всі молилися. Щиро й палко благали Бога зглянутись на безталанну людність України.

Помолившись, священики поклали праву руку попередньому на праве плече, починаючи від протоієрея Василя, якому передній священик поклав руку на голову. І утворився безконечний ланцюг сердець.

Це було надзвичайне видовище, перша висвята українського Владики.

І тут сталося!

Дем"янові привидилось, що навколо голови протоієрея Василя створилося прозоро-срібна імла, немов би кільце ранкового туману. Потім цей віночок вирізблювався, виразнішав, згущувався, світлішав і раптом перетворився в срібно-рожеву корону з жовтувато-багряними язичками. Блиснув над головою чарівним сяйвом.

"Що це воно таке?" – здивувався Дем"ян і протер очі.

Тепер виразно побачив над головою протоієрея Василя сяйво, чудесну авреолю.

– Дядьку! – звернувся пошепки до сусіда, – Чи ви щось бачите над головою священика Василя?

– Благодать! – тихо відповів той і тричі перехрестився. Дем"ян помітив на його очах зворушливі сльозинки.

– Слава ж Тобі, Господи! – мовив півголосом Дем"ян і став на коліна.

Гули дзвони, співав урочисто хор, молились гаряче тисячна людність, благали Господа півсотні священиків. Тисячі свічок, лямпадок освітлювали Божу путь у храмі св. Софії.

Протоієреєві Василеві священики поклали на голову митру, усіяну коштовними перлами. В руку дали єпископський посох.

І знову людність стала на коліна.

– Здійснилося! Слава ж Тобі, Господи! – бреніло в соборі тисячами голосів.

Протоієрея Василя Бог нагородив благодаттю і він став єпископом.

Після цього тим самим древнім апостольським способом висвятили в єпископи священика Нестора Шараївського.

Дем"ян від зворушення плакав. Навколо, перед очима, діялося Боже чудо. Бог зглянувся над українською людністю. Церква не залишилася сиротою. УПЦ така ж багата духом і могутня вірою як і всі інші Православні Церкви.

Десь аж опівночі Дем"ян пішов до знайомих переночувати. Йому відчинили й він сумирно й тихо, подякувавши за пропоновану вечерю, ліг спати в пості. Готувався до великого чину.

Ранком, не снідавши, прийшов до катедри св. Софії, впав навколішки і в молитві перед іконою св. Апостола Андрія пробув до полудня.

Його покликали. Він одягнув приготовані з дому ризи. Господи! Як зворушено в грудях калатало віруюче серце Дем"яна.

Митрополит Василь нагородив його чином. За чверть години Дем"ян був висвячений на священика й молився разом з іншими, що сьогодні отримали Божу благодать від Владики Василя.

Повертався з Києва Дем"ян, немов би перероджений. На нього покладено тепер велике завдання: сіяти серед людей Правду Христову.

ГАННА виглядала щодня чоловіка, вибігаючи аж на дорогу. Господи, хліба взяв на тиждень, а вже минув другий і Дем"яна нема. Хоч би нещастя яке не спіткало, тепер такий непевний час, – журилася вона, повертала ся в хату, поправляла ґнота в лямпадці й молилася.

Кожного дня приходили до Ганни люди довідатись, чи приїхав Дем"ян. В першу чергу молодь, учні шкіл, що ро-

зуміли ліпше від інших значіння Української Церкви для населення.

Дем"ян, приїхавши до Умані серед ночі, не чекаючи сходу сонця на вокзалі, як інші пасажири, пішечки помандрував додому. Нічні грабіжники таким майном, як у нього в кишені і в торбі не вельми зацікавлені.

Ганна чекала його край столу, при каганцеві, над псалтирем. Почувши кроки під вікном, кинулась назустріч.

– Ну що, висвятили? – вирвався з її грудей запит ще на порозі.

Боже, як вона мряла бачити свого чоловіка священиком. Ціле життя живе цією надією. Це ж і була головна мета Дем"яна: отримати висвяту з рук українського Владики.

– Діждалися! – радісно відповів і поцілувався тричі з дружиною, тепер уже паніматкою.

– А Петра з Краснопілки висвятили? – спитала за приятеля, який разом із Дем"яном учився в семинарії.

– Висвятили.

– А Сергій Перепелиця? – нагадала про дяка з сусіднього села.

– І тому передали благодать.

– Боже, яке щастя! Слава ж Тобі, Господи, що зглянувся на людей, – перехрестилась Ганна, зиркнувши вдячними очима на ікону.

– Осіб двадцять при мені митрополит Василь висвятив.

– То протоієрей Василь Липківський уже митрополитом?

– Духівництво й народ усієї України вимолили у Всевишнього благодать для протоієрея Василя Липківського і для УПЦеркви, а він цю благодать, як сівач зерно, розподіляє людям, гідним бути священиками. Наша Церква Христова знову засяяла на київських горах, – відповів Дем"ян і, роздягнувшись, продовжував розповідь про все те, що він бачив і пережив у Києві.

Ганна слухала чоловіка й серце її співало. Дем"ян тепер в її очах зробився величним, майже напівсвятим. І від цієї думки їй робилося лячно й радісно.

– То як же мені тепер тебе називати між людьми? – запитала соромливо.

Дем"ян посміхнувся. Пригорнув до себе дружину, поцілував і сказав:

– Та ж я, Ганно, такий, як і був, тільки відповідальність моя тепер збільшилася, як перед Богом за свої діла й слова, так і перед людьми. Мені доручили сіяти слово Правди. То й називай мене серед людей отцем Дем"яном, а дома просто Дем"яном.

Переговоривши, Дем"ян, стомлений, ліг відпочити. Ганна вже не лягала. Події так її схвилювали, що не могла заспокоїтись. Вона навшпиньках поралася в хаті, готуючись до іншої ролі, дружини священика. Переставляла ікони на передній стіні в хаті, підвісила до стелі другу лямпадку й засвітила. Рушники свіжі над іконами порозвішувала, скатерку на столі замінила.

Сьогодні ж прийдуть люди, не до Дем"яна, а до отця Дем"яна.

Дем"янові снився сон:

Над їхньою білокам"яною церквою в селі, найвищою в повіті, якось дивно сяяли золоті хрести, а над хрестами, над банями, в повітрі чітко вирізьбились ясні, усипані діямантами, чотирі літери УАПЦ. Дем"ян немов би вийшов із свого обійстя, побачив ці величні літери й зразу розгадав зміст: "Українська Автокефальна Православна Церква". Але чому ж ці літери плавають у повітрі, а не стоять на дверях церкви? Треба буде зняти їх з хрестів і примістити на дверях, – подумав уві сні й пішов шукати драбини. Щойно знайшов Дем"ян драбину, повернувся на майдан до церкви, глянув, а літер нема. Зірвалась буря, літери кинула в безвість і навіть золоті хрести поламала. Стирчать самі рештки цегли. Замість церкви, якась знівечена, зруйнована будова.

І Дем"ян прокинувся спітнілий і зляканий. Ним опанувала тривога. В сни він вірив. Тяжкий шлях стелеться для Церкви. Але з Божою допомогою все переможемо, – подумав і пішов умиватися.

З сіней линув гамір. Хтось притишено сперечався.

– Він ще спочиває, перед ранком, стомлений, зайшов у хату, – почув Дем"ян жінчин голос.

Дем"ян хутенько ще двічі бризнув на себе холодною водою, утерся грубим рушником і, жваво вдягнувшись, вийшов у сіни:

– Заходьте, люди добрі, в хату, я вже готовий, – посміхнувся він до відвідувачів, що тиснулися в сінях.

Зразу всі загомоніли, набилася повна хата.

В Дем"яна серце видзвонювало. Ось на кого буде покладатися в своїх тяжких початках. Він розумів, що не так то легко в селі запровадити наново те, що втратили дві сотні років тому. Московська церква запустила глибоко коріння своєї зверхности, особливо в старшому поколінні.

– То вас, Дем"яне, вже можна привітати, як нашого священика? – звернувся зразу з запитом середнього віку чоловік.

– Богу дякувати, я отримав з рук Владики Василя, нашого Митрополита Київського і всієї України, сан священика, – сумирно відповів Дем"ян.

– То я від імені віруючих села вітаю вас із цією великою подією. А тепер скажіть нам, що робити далі? – поцікавився Клим, що виступав від імені прибулих.

– Наша українська церква завжди була демократична, народня і для народа. Тому в першу чергу оберіть з-поміж себе Парафіяльну Раду, Голову й секретаря, паламаря та й увесь церковний причет. А тоді вже будемо домагатися своїх прав молитися в церкві, – порадив Дем"ян.

– То ви що, хочете щоб і вас ми вибирали? – здивувався Клим.

– Якщо громада віруючих затвердить мене настоя-

телем нашої церкви, то буду у вас священиком, а коли громада мені не довіряє, то... – І Дем"ян розвів руками.

– Та що ви, пане отче! Та ж ми на вас чекали довгі роки!

– Тоді оформляйтесь у законну установу. Оберіть Парафіяльну Раду з віруючих людей. Перед нами тяжкі завдання, – ще раз порадив Дем"ян.

– Але ми не знаємо, які наші завдання, як це зробити? – розгублено промовив Клим.

– Я ось привіз із Києва зразок статуту Парафіяльної Ради УАПЦ. Візьміть, прочитайте, і коли щось забракне, додайте самі. Адже ж щойно починаємо.

Клим подякував за пораду Дем"янові, узяв статут і повів людей під церкву, де й вирішили спільно обміркувати, у затишку, під Божим покровом, в церковній ограді.

Другого дня ввечорі до отця Дем"яна прибула делеґація в складі сімох осіб.

– Ми принесли вам, отче Дем"яне, протокол загальних зборів віруючих села, де обрано Парафіяльну Раду УАПЦ, імені св. апостолів Петра й Павла, – звернувся до священика новообраний Голова Парафіяльної Ради Мовчан. – Ми так само принесли вам список з підписами поки що 50-ти осіб віруючих, що хочуть слухати Богослужбу українською мовою. Ми просимо вас прочитати наш протокол і затвердити його, або дещо змінити. Так само покласти свій підпис під списком віруючих. Завтра ми затвердимо ці документи в сільраді й підемо в місто за дозволом на Богослуження.

Отець Дем"ян вислухав голову Парафіяльної Ради, й обличчя його засяяло. Він попросив почекати, забрав протокол і список, зайшов до хати й за чверть години виніс усе підписане.

– Хай вам Бог помагає! – поблагословив, повертаючи документи.

Новообрана Парафіяльна Рада УАПЦ в селі подякувала отцеві Дем"янові й пішла.

Вістка, що в селі створилася нова, українська православна громада, викликала нечувану досі суперечку навколо церковного життя.

Олександр Сорока, син сільського диякона, приєднався до автокефалістів, як їх прозвали, і зголосився бути диригентом хору замість Дем"яна.

Це вирішення дияконового сина зробило ще більше замішання. Старші бабуні, жінки, що були вірними обожнювачками отця Віталія, який уперто стояв за старими порядками, ніяк не могли збагнути, чому ж це син диякона пішов до українських заколотників?

Ввечорі Парафіяльна Рада принесла з міста дозвіл на право відправляти в церкві Богослужбу українською мовою.

Другого дня Парафіяльна Рада пішла до отця Віталія, щоб погодити чергування Богослужб у церкві для віруючих слов"янською та українською мовою.

Отець Віталій вийшов до делеґації на поріг, довідався, з чим вони завітали до нього і суворо відповів:

– До Храму Божого самосвятів не пущу і мужицькою мовою Богослужби провадити в церкві не дозволю!

Це була образа для всієї української молоді, що вчилася.

– Але ж церкву будували ми, люди цілого села, – заперечив священикові Голова Парафіяльної Ради.

– Мене Митрополит з Москви призначив сюди настоятелем церкви, і я тут єдиний господар, – прорік отець Віталій до делеґатів, гримнув дверима і зник у покоях.

– І що ж його тепер робити? – скрушно розвів руками Мовчан.

– Ходімо за порадою до свого священика, – відповів церковний староста.

Отець Дем"ян вислухав делеґацію й відповів:

– У неділю ми першу Богослужбу відправимо під церквою, в ограді. Місце там святе і Бог почує нашу молитву. До місця поза церквою отець Віталій не має права.

Ще в субому у селі тільки й розмови було, що безбожники–самосвяти збираються під церквою відправляти Божу Службу, але то буде не Богослужба а хула, бо ж це роблять комсомольці. Це большевицька видумка, щоб знеславити Бога.

Хто ці провокативні думки підкинув людям; тяжко було виявити, але, видно, хтось добре знав, якою отрутою нацькувати, підбурити людей проти Української Автокефальної Православної Церкви, яка зброя найдошкульніша.

Скільки Тарас не переконував маму, що це все брехня, що комсомольці жодною церквою не цікавляться, бо їх вчать, що Бога нема, вони безбожники, але мати стояла на своєму. Церква належить батюшці, і він там господар. В церкві селянською, мужицькою мовою молитися гріх і соромно перед Богом. Священика Бог благословляє, а самосвяти – це від диявола посланці. І за таке богохульство Бог покарає людей. – І мати починала плакати та молитися, щоб Бог схаменув людей.

Щойно в неділю рано церковний дзвін сповістив благовість, скликаючи на Богослужбу людей, як усе село, мов на пожежу, ринуло до церкви.

– Ходімо церкву рятувати від антихриста! – вигукувала юрба, що грізно сунула серединою вулиці до церкви. Люди вибігали з дворів, приєднувались до юрби і страшною повінню сунулись на майдан. Деякі жінки передбачливо захопили з собою палюгу, чи важку кочергу і, ховаючи під полою, тяжко дихаючи, йшли на бій.

Прийшовши до церкви, ніхто з людей і не думав заходити до середини молитися. Вся ця під"юджена людність зупинялася в ограді, біля церкви, у войовничій поставі, грізно спрямувавши погляд на обійстя самосвята Дем"яна, що мешкав недалеко проти церкви, впритул до двору диякона.

У дворі отця Дем"яна зібралося з півсотні інтеліґентної людности, що обстоювала право українських людей молитися рідною мовою в рідній, національній українській

церкві. Тут були свідоміші селяни, учні шкіл, студенти, вчителі та сільські ремісники. Вони насторожено поглядали на тисячний натовп старших віком людей, переважно жінок, своїх родичів, батьків, матерів, дядьків, тіток, що тисячною масою залили увесь простір в ограді під церквою.

І що його тепер робити? Розпалювати пристрасті, чи розійтися? – радились між собою.

– Розходьтеся, люди добрі, по домівках. Відкладемо першу Богослужбу на наступну неділю, – запропонував отець Дем"ян, щоб не викликати в селі небажаних сварок навколо храму Божого. Хай люди трохи втихомиряться, заспокояться, обміркують цю справу між собою. Згарячу завжди можна наробити помилок.

Люди погодились з отцем Дем"яном. Треба між людьми провести роз"яснюючу роботу, попробувати розвіяти ворожі провокації, наклепи, – запропонували свідоміші й розійшлись.

Люди під церквою, вороже наставлені, розаґітовані підшептами, гнівно стискали в руках палюги, ціпки та кочерги, суворо дивилися на самосвятів, очікуючи сутички, і раптом побачили, що "антихристи" розходяться. Ага, злякалися! – злорадно проказав хтось із тих, у кого свербіли руки хутчіш провчити самосвятів.

– Більше не прийдуть! – додав чийсь голос, і вся вороже наставлена юрба почала розпливатися. Одні пішли в церкву помолитись, а більшість із дрючками та ціпками помандрувала розчаровано додому. Не судилося показати свою відвагу.

Другої неділі отець Дем"ян без перешкод з автокефалістами прийшов до церкви, принесли стола, ікони, хрести і на траві біля церкви, під відкритим небом, розпочали Богослужбу.

Дириґент Олександр Сорока вже встиг зробити вправи з хором, і тепер у повітрі залунала молитва й спів милозвучною і прекрасною українською мовою.

З церкви раптом висипала вся людність. Здивовано

зупинилась на паперті і на східцях і побачила кілька десятків віруючої молоді та старших грамотних людей, що сумирно слухали Богослужбу отця Дем"яна, який був у таких же срібних ризах і правив так же, як і отець Віталій. Тільки українською мовою.

Люди уважно прислухалися, шукаючи богохульного слова, і не почувши нічого поганого, заспокоювались. Обличчя їхні світлішали, вони приєднувались до інших і хрестилися. Їм відлягло від серця, гнів і застереження розвіялися.

Та ось здалеку почувся крик, шум, гамір. До церкви бігли розтріпані, розполохані сивоголові жінки з дрючками, шмалюхами і навіть із граблями, захопленими під гарячу руку. Бігли й галасували, як на пожежу.

– Бий самосвятів, гони антихристів, щоб не поганили нашої церкви! – галасували перші.

Тарас, уздрівши гнівних жінок, тихенько підійшов до воріт і з середини зачинив та накинув клямку.

Наткнувшись на перешкоду під ворітьми, жінки загаласували ще гучніше:

– Геть, самосвяти, з нашої церкви! Пустіть нас до середини! Дайте нам сюди безбожників! Відчиніть браму!

Тарас, побачивши через ограду серед жінок тітку Фросину й дядину Марфу, підійшов до огради.

– Дядино, ви могли б мене побити коцюбою й дома, чого ж це ви аж сюди прийшли? – запитав насмішкувато.

Приточити Тарасові тавро безвірника тітка не наважувалась. Адже ж сам отець Віталій розголосив по селі, що Тарас найбільш віруючий хлопець, бо гідно став в обороні Бога перед безбожником, що приїхав у село нищити релігію.

– Та я що, я нічого, – засоромлено промимрила тітка, – я тільки хотіла подивитись на стриженого священика, – проказала й з-під лоба лукаво глипнула на Тараса, ховаючи за спиною палюгу.

– А хіба обов"язково священикові носити жіночі дов-

гі коси, чи, може, дядько Дем"ян безчесна, не віруюча або безграмотна людина? – натискав Тарас на рідну тітку.

– Та він віруюча й побожна людина, – погоджувалась тітка, – але хіба з мужика може бути священик? – запитала суворим тоном, і Тарас побачив видовжене тітчине обличчя з палаючими очима й насупленими, як щетина, бровами.

В цей час хтось відчинив браму. В подвір"я церкви раптом увірвався табун розгніваних жінок, озброєних кочергами, шмалюхами, хворостинами.

Молодь, хлопці й дівчата, сторонники УАПЦ поспішно взявшись за руки, створили живим ланцюгом бар"єр до священика. Отець Дем"ян спокійно продовжував Богослужбу, півча ще голосніше, гучніше співала, возносила Богові хвалу.

– Га–а–а! – загаласували жінки й кинулись з дрючками на молодь, що стояла ланцюгом.

Перший потерпів Андрійко, що стояв у лаві, ліворуч, і був вищим від інших. Баба Степанида вперіщила його по голові, зачепила ліве вухо і на білу сорочку капнула кров.

Андрійкова мати Юхимка була на паперті церкви й прислухалася до української Богослужби. Побачивши, як жінки вскочили в ограду і Степанида покалічила її любого синочка, підскочила до Степаниди, як вовчиця. Обома руками вчепилася в хустку на голові, зірвала її, й шарпнула з усієї сили Степаниду за розпущені коси.

– Не смій, відьмо, бити мого сина, я тобі всі чемері вирву! – закричала й, обкрутивши навколо себе Степаниду, гупнула нею об землю.

– А–а–а! – заверещала Степанида не своїм голосом.

На поміч Степаниді прибігла її молодша сестра Вустя. Згребла за комір сорочки Юхимку. Тітка Мокрина, побачивши, що її сусідку Юхимку вже розплели, кинулась на захист. Жінки з усіх боків натискали. В повітрі чулися вигуки, крики, лайка. Вмішалися чоловіки. Потасовко збіль-

шувалася, але молодь цупко трималася за руки і не пускала жінок до престолу, де отець Дем"ян провадив Богослужбу. Та й жінки тепер не рвалися до священика, вони вже зводили порахунки між собою так завзято, як п"яні парубки на головиці.

Отець Дем"ян закінчив Богослужбу і звернувся до людей з високопіднятим хрестом:

– Люди добрі, схаменіться! Бог з вами! Чого ви сперечаєтесь за Бога? Моліться, хто як хоче, славте Його всіма мовами, які знаєте найліпше, але не зневажайте. Де це видано, щоб християнин біля Церкви Божої та бився і лихословив!

Де там його слухатимуть! Тут саме жінки ввійшли в газард, розпалилися. Мотря вже товкла Харитину на землі кулаками, цілячи в обличчя. Не за церковну мову, а за плітки, поговір серед людей, що до неї ходять ввечорі удівці на посиденьки. Ось тепер і трапилась нагода заткнути їй рота.

З другого боку жінки вже натискали на молодь, намагаючись прорватись до престола з євангелією й перекинути його. Настав критичний час.

– Пожежа! Село горить! – раптом загаласував хтось і всі зупинились. Боязко підняли голови. За садками в небо здіймалися чорні клубки диму.

– Рятуйте! – вереснула Секлета і подалась додому. Горіло на її кутку. За нею вирвались чоловіки, що з посмішкою, збоку спостерігали жіночу потасовку. За чоловіками побігли жінки. Стояли тільки хлопці й дівчата та загадково посміхалися.

Задум виправдався.

Хлопці звечора позносили до Петра на город сухе гілля, трохи соломи, позгортали минулорічне листя між вишнями і покропили гасом та дьогтем. Ось тепер і запалили.

На цьому й закінчилася боротьба за церкву. Жінки й чоловіки, переконавшись що хлопці з них насміялися, вже до церкви не повертались.

Священик Віталій, побачивши, що навколо автокефальної церкви скупчилась уся інтеліґенція села, погодився, щоб автокефалісти відправляли Богослужбу в другу зміну, пізніше.

Для Отця Дем"яна це ще й ліпше, бо по закінченні Богослужби отцем Віталієм, усі люди залишалися послухати його Богослужбу, українською мовою, почути, як гарно співає хор. А за півроку на Богослужбу отця Віталія приходило тільки з десяток старих бабусь.

Так на селі і в цілій Україні заіснувала Українська Автокефальна Православна Церква, аж поки її не знищила совєтська влада, а Митрополита Василя й тисячі священиків не закатувала.

ЩЕ ТАРАС не закінчив кооперативних курсів, як йому запропонували місце в уманському сільсько-господарському кредитово-кооперативному Товаристві – бухгальтером.

Ця пропозиція Тараса окрилила. Він усе потерпав, що закінчивши курси і здобувши фах, тяжко буде знайти працю. А виявилося, що місце бухгальтера вже його чекає.

Тарас зразу погодився. Після навчання на курсах, кожного дня поспішов у контору. Невдовзі появилися в Тараса гроші. Він уже гарно одягнувся, взувся і міг купити, що хотів. Став незалежною людиною, з становищем, і міг уже думати про своє майбутнє більш впевнено, як досі.

Його наречена Ганнуся також спішила здобути незалежне становище. По закінченні Трудової Школи, відмовилась продовжувати освіту в Університеті, а поступила на учительські курси. За рік буде вчителькою, нехай і в початковій школі, але матиме свій хліб.

Ганнуся потайки мріяла швидше вийти заміж, а там життя підкаже, що робити далі.

Вже понад два місяці Тарас уникав зустрічі з любою дівчиною. Він готував сюрприз, несподіванку для нареченої. Цих два місяці, працюючи бухгальтером, він заощаджував кожну копійку, вишукував дешевих спекулянтів, пошив собі синю чумарку з сивим коміром та такою ж каракулевою облямівкою. Справив каракулеву сиву шапку. Пошив хромові чобітки на високих підборах. Перешив на свій розмір сині офіцерські галіфе. Замовив вишиту сорочку. Ще він хотів придбати годинника на руку, але чекати наступної получки два тижні забракло терпцю. Одягнувшись на зразок українського гетьмана, або ще й гарніше, Тарас пішов до дівчини. Хай її серце заспіває соловейком, – думав він.

Крім того, при цій нагоді він мав на думці й інші справи обміркувати з своєю горличкою, більш важливі й суттєві. Під гарячу руку треба здійснити цей свій задум. Або тепер, або... хто зна, коли.

День випав, як ніколи, теплий і сонячний. Небо над головою ласкаве й чисте, немов тихе море, аж очі вбирає ніжним аквамаріном. Дерева в парку замріяно–насторожені, немов би закохані, засоромлено перешіптуються.

У Тараса нерви збуджені, напружені від радощів, почуття розспівані, і він задоволено крокував алеєю, поглядаючи на вхідну браму в парк. Тут найкраще зустрінути свою горличку, без цікавих підглядачів, на самоті, в будній день. Він тільки потерпав, щоб хтось її не проводив додому, щоб не перешкодив зустрічі.

Ганнусю Тарас упізнав, щойно вона пройшла через вхідну браму до парку. Брама тепер ніколи не замикалася. Софіївка для всіх відчинена вдень і вночі.

Дівчина йшла, не оглядаючись. Йшла сама і тому поспішала, – догадувався Тарас і заховався біля павільйону за деревом. Надмірні почуття хвилювали Тараса. Він крадькома ще раз глянув у невеличке люстерко, що мав при собі, й побачив свою гарну відбитку в сивій шапці, огорнену сивим коміром чумарки. Як він привітає Ганнусю, яки-

ми словами зустріне? "Добридень, Ганнусю! Ні, ліпше, добрий вечір, серденько! Ой, вона ж мене засміє за це слово "серденько", як у старомодній п"єсі. Найкраще сказати, як би це, ну хоч би по-німецькому: Ґут абенд майн лібен медхен, себто, добрий вечір, моя люба дівчино!" Це привітання можна трактувати жартома, але в той же час це буде найщиріше привітання.

Ганнуся, замріяна, поспішала так, що аж алея дзвеніла. Дівчина нічого не помічала, бо про щось думала. І вже за десять кроків від схованки Тарас вийшов на алею.

– А щоб ти скис, лобуряко, як ти мене налякав! – вигукнула й посміхнулась такою чарівною посмішкою, що Тарас навіть забув привітатися по-німецькому. Щасливий і задоволений, простягнув руку.

Очі в дівчини великі, наївно-здивовані, блискучі, щічки зарожевілі, як у збудженої дитини. А зубки блискали, як перли.

– І коли це ти встиг так гарно вдягнутися?

– Подобається?

– Дуже! Я б і собі хотіла таку синю чумарку справити!

– І шапочку сиву, – додав Тарас, гамуючи почуття буйного успіху.

– Безумовно!

– І жовті чобітки з підківками! – підказував Тарас.

– Тобі, Тарасе, працювати в Паризькому ател"є мод, – додала Ганнуся і посміхнулась.

– А-ну, скинь свій жакетик та приміряй чумарку, – запропонував він.

Дівчина оглянулась.

– Ще хтось подумає, що я тебе грабую, – засміялась,

– То ходімо в павільйон Флори, там нікого нема.

– Пішли! – радо погодилась дівчина, тим більше, що їхня дорога стелилася в той бік.

Прекрасна висока й простора будівля овальної форми на високих білих колонах павільйону Флори стояла край

Нижнього ставу. В павільйоні, справді, пустка. Тарас хутенько скинув чумарку, взяв із рук дівчини жакетик і поміг одягнутися. Потім подав шапку.

– Ну, як? – звинулась моделькою перед ним Ганнуся.

– Позаздрила б і Софія Потоцького, – відповів замилувано.

– Колись справлю й собі, – тужливо промовила, скидаючи чумарку.

– Про це вже я подбаю, – сказав Тарас.

Дівчина пильно глянула на нього. Нічого не відповіла. Вдягнувши жакетку, звела очі на написи й малюнки, що виднілися з самого низу до верху на колонці павільйону, скільки рука людська сягала. "Нюрочко, я тебе кохаю!" "Сонечко, люблю всім серцем!" "Женічко! Вернись до мене!" – виднілися написи під пронизаними стрілами серцями, на списах амурчиків, у дзьобові голуба.

– Галочко, посміхнися!" – побачив Тарас напис червоним олівцем, вихопив із кишені свого олівця й підкреслив. Ганнуся глипнула на нього, мило посміхнулася й пішла далі. Тарас підхопив її під руку й вони рушили алеєю, понад ставом, поруч. Серед ставу бив могутнім струмком фонтан–змія, викидаючи воду вище високих дерев. Недалеко від фонтана, на камені, стояв чудовий будиночок для лебедів, що колись тут відпочивали, але революція давно їх знищила, як і всю скульптуру чудового парку.

– Ганнусю, я оце хочу тобі щось сказати, порадитись із тобою. Мої попередні пляни, як тобі відомо, зазнали поразки, тепер зайшли великі зміни. Все раптом приспішилось. Мій старший брат оженився, відокремився. Я незабаром дістану посаду головного бухгальтера. Платня, як відомо, підвищиться. То оце я й думаю, чи не пора нам одружитись?

Ганнуся аж зупинилась. Пильно подивилась на Тараса.

– А ти про це вже з своїми батьками розмовляв? – запитала стиха.

– Причому тут мої батьки? Я ж тепер сам можу себе та й дружину утримувати. Я ж заробляю!

– І ти певен, що посада головбуха за тобою затримається?

Тарас якось мимоволі зібгався. А чорт його знає, що може статися!

– Мене в конторі директор запевнив, що буду постійним бухгальтером.

Дівчина зітхнула.

– Я тобі, Тарасе, вже казала, що чекатиму на тебе. Організовуй своє майбутнє, влаштовуйся.

Тарас пригорнув до себе дівчину й поцілував.

Навколишня зелень дерев, кущів, трави пищно буяла радістю життя. Цілий парк спочивав у надвечірній тиші, і на душі, на серці було легко й гарно. Пройшли місточком біля водоспаду й наблизились аж до Ґроту. На ґранітній скелі виднівся виґравірований напис польською мовою:

"Хто сюди зайде щасливим, той вийде ще щасливішим".

Ганнуся глипнула на Тараса, посміхнулась і сказала:

– Зайдімо!

У темному глибокому кутку ґрота дзюрчав струмок. Вода падала з скелі десь звисока, в невеличку мушлю, і спливала далі в підземелля. Серед ґроту у вигляді стола – великий камінь. Біля нього дві кам"яних лавочки. Сутінки,

дзвінкий потічок, приємна прохолода створювали спокусливий затишок.

– Сядьмо! – запропонував Тарас і пригорнув до себе тепле тіло дівчини.

– Хто ж із нас вийде звідсіль щасливішим? – усміхнулась Ганнуся.

Історія переповідає, що власник парку граф Потоцький, одного ранку зустрів у цьому ґроті волоцюгу. Зніче-в"я запропонував заграти в карт.

– Але ж у мене в кишені тільки один гріш! – засмучено відповів волоцюга.

Граф Потоцький, як і всі тогочасні польські маґнати, любив картярську гру.

– А ти спробуй щастя з одним грошем! – засміявся багатій. Розкидав у ґроті на кам"яному столі карти й поклав злотого. Волоцюга витягнув гріш проти злотого.

Волоцюзі пощастило. Він виграв і забрав злотий.

Потоцький розклав карти і знову програв. За півгодини всі гроші, які мав при собі граф Потоцький, опинилися в кишені волоцюги.

Другого дня граф звелів своїм майстрам видовбати при вході в ґрот на скелі цей напис:

Хто зайде сюди щасливим, вийде ще щасливішим.

– Ми, Ганнусю, обоє вийдемо звідсіль щасливими, – відповів Тарас і знову поцілував наречену.

У парку, особливо в ґроті, западали густі сутінки. Простягалися тіні, що ставали все темнішими, а сонце ховалося за верховіттям дерев. Ганнуся відвела обережно руку Тараса від твого стану, підвелася й потягла його з ґроту.

– Ходімо вже помаленьку! – сказала вона.

Пройшли біля китайської альтанки, милуючись природою і піднялись на греблю Верхнього ставу, що звався Чорне колесо. Серед ставу потопав у зелені Острів кохання, сполучений з берегом ажурним мостом. На острові вистрілював у небо чудовою архитектурою Рожевий павільйон, що

теж мав назву Павільйон кохання.

– Зайдемо? – звернувся Тарас до дівчини, хитнувши головою в бік Острівця.

– Вже пізно, іншим разом, – відповіла дівчина, обдарувавши Тараса милою посмішкою.

– Це ж там Потоцький проводив найщасливіші хвилини з своєю Софією, – нагадав Тарас.

– Я бачила портрет Софії в повний зріст у гімназії. Дуже гарна, але я зовсім не знаю, хто вона. Чи була вона Потоцькому дружиною, чи тільки коханкою?

– В книжках про неї відомості скупі й часто суперечливі. Одні джерела подають, що жебрачка грекиня в Костянтинополі продала свою дочку–красуню за півтори тисячі піястрів польському послові Лясопольському. Це було десь 1780 року. Зупинившись у Кам"янці, Лісопольський показував свій скарб на всіх вечірках, дражнячи очі любителів і знавців жіночої краси. Софію побачив комендант фортеці майор Йосип де–Вітте. Він закохався в молоду грекиню, украв її й таємно повінчався. Згодом, красуня Софія потрапила на очі фельдмаршалові Потоцькому, що командував військами на кордоні Речі Посполітої. Невдовзі фельдмаршал Потоцький підвищив Вітте до рангу генерала й забрав із собою Софію. За якийсь час, після того, як дружина померла, Потоцький немов би оформив із Софією законний шлюб. Отака коротка історія.

Можна ще додати, що Софія Потоцька мала дочку, яка також називалася Софією. І в цю другу Софію був закоханий Пушкін. Вона була дружиною Кісельова. На честь її Пушкін написав поему "Бахчисарайський фонтан".

– От добре бути гарною, навіть поети оспівують, – зітхнула Ганнуся, схиливши голову.

– Ганнусю! Їй–же Богу, кращої від тебе в світі нема! – запально вигукнув Тарас.

Дівчина зупинилася, вдячно подивилась на Тараса, обережно двома долонями взяла його голову й легенько поцілувала в щоку.

– Дякую тобі, Тарасе, – проказала з почуттям.

У Тараса аж у голові зашуміло.

– Ганнусю, все ж таки, як нам бути далі? Я хочу мати тебе за дружину. Щойно стану головбухом, заощаджу грошей на квартиру і ми зможемо одружитись. Чого ж нам зволікати? Я вже далі терпіти не маю сили.

– Тарасику, не гарячись. Може, і я хочу одружитися з тобою чим скоріше, хоч і зараз. Але ще не все полагоджено. Ще я не закінчила освіти, не маю спеціяльности. Та й ти щойно кінчаєш курси. Одруження не втече.

– Можна тобі подякувати за цей поцілунок? – стишено запитав Тарас і дивився на дівчину, як на божество.

Ганнуся зупинилась, затаїла подих і приплющила очі. Тарас обережно, як недавно вона його, пригорнув до себе свою кохану і, як ікону в церкві, поцілував.

Пішли мовчки далі. Ліворуч звивалася сріблом чиста річечка між осокою й татарським зіллям, і немов би заздрила їм, блискаючи на сонці. Річка текла з Софіївської Слобідки, з великого ставу, і впадала в Чорне колесо.

На широкій і високій греблі молоді зупинились. Дивились одне на одного й посміхалися, щасливі. Тут їхні дороги розбігалися. Ганнусі треба було йти прямо, Софіївською Слобідкою до рідного села, а Тарасова дорога до Дмитрушок виднілася праворуч.

– Галочко, може тебе провести до хати? – обізвався Тарас.

– Навіщо? Я й сама втраплю. Ще хтось подумає, що я в місті волочуся хто–зна з ким...

– Отаке пусте балакаєш. Хто б це міг таке про тебе подумати?

– Ти вже й так утомився, йди додому!

Тарас сумовито зітхнув.

– Іди, Тарасику, збирай гілочки, пір"ячко, галузки, весь потрібний будівельний матеріял, і звивай гніздечко. А горличка до тебе прилетить, – порадила дівчина.

Ганнуся була для матері, бо батько помер, слухняною

дочкою, для села і всього світу тільки дівчиною, для одних звичайною, для других гарною, але Тарасові Ганнуся була всім: і чарівною кралею, і ясною зорею, і цілющою росою, що гоїть рани, і, нарешті, майбутньою дружиною, без якої не мислиме життя. Він, взагалі, не уявляв свого майбутнього без кароокої мавки, з якою вже зрослося його серце.

Ганнуся стояла проти нього, світила усміхненим обличчям, як місяць у небі, проймала до самого серця у найглибші закутки, зігріваючи надією, обіцяючи нечуване щастя...

Раптом Ганнуся рвучко обняла Тараса, дзвінко поцілувала і побігла, не оглядаючись, так прудко, ніби за нею хтось гнався.

Тарас замилувано дивився дівчині вслід і мріяв про час, коли вже вона нікуди й ніколи від нього не буде так прудко бігти. Потім обережно провів кінчиком язика по устах, наче спиваючи солодощі поцілунку, і посміхнувся. А коли дівчина зникла за поворотом дороги, неквапливо пішов додому.

Ворота в Софіївку

РІС МОГУТНІЙ крислатий дуб. Древній велетень лісового царства. Він вічно шумів, розмовляючи з природою. Весною шелестів зеленими шатами, запрошуючи,

закликаючи птаство влаштовувати серед них концерти, а в непогоду під своїм наметом давав захист усім звірям.

Не боявся дуб нічого. Ні дощі, ні сніговії, ні морози не лякали його. Про цього дуба говорили, що він святий. Він знає багато таємниць. Під його кроною колись побраталися Ґонта з Залізняком. Тут гайдамаки ножі точили. Звідси рушили в наступ на Умань – визволяти братів із польської неволі.

Багато ховає таємниць старий дуб. Бачив він козацькі походи під проводом леґендарного Богуна, знає й напади на мирне населення татарських людоловів, що безчестили під цим дубом українських жінок та дівчат. Пригадує дуб і монгольську орду, що в цьому лісі стояла табором.

Багато дуб знає, та не може розповісти людям, тільки мудрі розуміють його мову. І за це шанують дуба.

Кілька віків шумів дуб серед лісу, і ще довше шумів би, коли б не люди. Коли б не прийшли чужинці, для яких усе старе стояло на перешкоді й підлягало знищенню. На місті старого хотіли виростити щось нове, сучасне, більш практичне для людей.

Советська влада вирішила ліс вирубати, знищити, з корінням вирвати з землі. А з лісом і дуба.

Цей дуб, лісовий велетень більмом муляв в оці нового окупанта, бо він нагадував населенню про їхню славну давнину, про козацтво, про волю, про лицарів–предків, про древню історію коліївщини, гайдамаччини, Ґонту й Залізняка які закликали святити ножі на боротьбу з панами та поневолювачами.

Однак, люди не знали про перфектну підступність північних займанців, що на зміну старої неволі готували нову кріпаччину.

Іван Запорожець аж зрадів. Це вперше трапилась нагода придбати будівельний матеріял. У призначений день, ще зранку, пішов Іван у ліс. Люди прибули з цілого повіту й навіть з інших окраїн. Тартаків близько не було, лісосклади революція знищила. Єдине джерело – державні

ліси.

Коли черга дійшла до знаменитого велетня – віковічного дуба, люди боязко відійшли.

– І даром не хочу, – скрушно казали, глянувши на велятня.

– Та ж із нього на дві хати слупів!

– А як його звалити? – сумно зітхали.

– Зірвемо динамітом! – почув раптом Запорожець.

– І запалити рештки, – вирішила комісія.

– За скільки ви мені його продасте? – підійшов Іван до комісії.

Лісничий з побережником переглянулись.

– Дайте триста карбованців, – сказав лісничий, що очолював комісію.

"Не дорого, три корці пшениці", – подумав Іван, ще раз обійшов велетня й дав завдаток. Побережник зробив на дубові помітку й написав прізвище нового власника: Іван Запорожець.

Між людьми на торгах пронеслося здивоване перегукування:

– Чули, Запорожець таки купив дуба!

– Якого! Отого велетня? Як він його зріже та перевезе?

– Спиляє! Трьох синів має та зяті допоможуть. За тиждень звалять.

– Ой, не подужає. Пилки такої ніде не знайде, місяць із сокирою тупцюватиме!

Так теревенили люди про дуба-велетня.

Запорожець думав інакше. Коли вже доля дуба приречена, коли мають підривати його динамітом, то краще я попрацюю, здійму руками. Хай залишиться користь людям від дуба.

Від самовільних порубок зникли ліси, залишилися тільки велетні. Чи виплекає нова влада на місті зрубаних лісів молодняк – покаже майбутнє.

Зимою, коли люди вільні, Запорожець скликав толоку,

зрізав дуба й санною дорогою приволік кругляками додому. Порізав у лісі довжиною слупа на хату.

Усе село збігалося і дивувалося з тих кругляків. Вище людського росту, лежали біля двору Запорожця колоди. Лежав дуб мертвими кусками. Не розмовляв більше зеленими вітами з вітром і небом, не співав разом із птахами, не тужив з голодними звірями, що під ним вили зимою. Може, йому було боляче, може стогнав, але ніхто його мови не розумів.

Прийшла весна. Біля воріт Запорожця зупинилося двоє змарнілих людей з довгою-предовгою пилкою.

Іван порався на обійсті. Собака загавкав, і він побачив чужинців. Наблизився.

– Дядьку, ми бачили під тином колоди дуба. Напевно, ви їх хочете розпустити на будівельні слупи.

Іван недовірливо подивився на немічних людей, глянув на довгу пилку.

"Невже це драчі? Невже можуть розпиляти?"

– А ви хто такі, звідки? – поцікавився Запорожець. Він усіх драчів уже об"їздив, і ніхто не наважувався братись до велетня.

– З Херсонщини ми, драчники.

Аж туди долинула вістка про мого дуба, – посміхнувся господар. – А подужаєте?

Драчі переглянулись.

– Щоб вижити, треба подужати, – сказав старший, з вусами.

– Тільки сильні перемагають, виживають, – додав другий.

Іван невиразно хитнув головою. Дуб був дуже грубий і могутній, а звалили ж, перемогли.

– Скільки ж ви візьмете, що покраєте на слупи ці колоди?

Драчі оглянули дуба, поміркували, щось навіть підраховували на клаптику паперу.

– Десять пудів зерна і харчі, – відповів несміливо

чорновусий.

"Це й не дорого, – подумав Іван, – Зовсім помірковано".

– Заходьте в двір, – запросив і відчинив фіртку.

Поки люди викопали в закутку подвір"я драчку, Докія зварила для них обід. Снідати дала хліба та сала з цибулею й по склянці молока.

"Мабудь, добре зголодніли", – подумала Докія, прибираючи, бо люди ззіли все, що поклала. З цілої хлібини нічого не залишилося.

Коли Докія запросила драчів обідати, то помітила, що вони дуже худі.

Робітники, сідаючи за стіл, перехрестилися. Це Докію підсилило в думці, що люди побожні й порядні.

– Як же там, у ваших краях, на врожай заповідається? – спитала вона, зводячи розмову на господарську тему. Не будуть же люди мовчки обідати, подумають, що я німа.

– Хто посіяв, то щось заповідається, а хто не посіяв, навряд чи вродить, – невесело посміхнувся шпакуватий, ще молодий на обличчі, але з напівсивим чубом.

– От такої! – посміхнулася Докія. Сама знає, що не посіявши, нема чого чекати на врожай.

– У нас тепер розвелись такі лайдаки, що в чужу комору заглядають, а самі не сіють і не жнуть, – поскаржилась Докія.

– В нашій місцевості господарі, люди, всі роботящі й статечні, а що не посіяли, то не було чого сіяти, – проказав чорновусий і знову відрізав шмат хліба. Докія помітила, що хлопці добрі "молотники". Насипала ще миску борщу й поклала цілу хлібину.

Робітники аж повеселішали. Тепер більшими куснями жували свіжий хліб.

Один соромливо потяг до себе лишок першої хлібини, а другий сміливіше вкраяв добрий окраєць із цілої.

Докія здивовано глянула на людей. Ще ніколи не ба-

чила таких голодних. Насипала знову повну миску борщу, решту з казана. Потім подала миску каші з молоком. А коли хлопці почали вишкрібати дно в мисці ложками, добавила ще каші. Долила молока вже свіжого, пряжене скінчилося.

Хлопці зачистили по-хазяйському всю кашу, підвелися, перехрестились, подякували за обід і пішли працювати.

Вечерю готувала Докія в більшому казані. Для себе раніш варила в горщику, а тепер вибрала казан, яким користувалася тільки під час толоки, або молотьби. Своїх шестеро та робітники – кожен за двох їсть. Отож, щоб вистачило для всіх.

Полуднували драчі надворі.

– Принесіть нам, тітко, сюди, тут апетит ліпший, – посміхались робітники.

"Еге, вас, Богу дякувати, апетит не цурається і в хаті", – подумала без огірчення Докія. Поклала хлібину, шмат сала, кислих огірків, полумисок сметани, пампушок, цибулі, часнику, картоплі. Хай живляться.

Коли за півгодини прийшла за посудом і рушником, виявилося, що все принесене хлопці спожили.

" На здоров"я"! – подумала й почала чистити відро бараболі на вечерю.

Ввечорі, як зайшло сонце і всі посходилися, Докія покликала драчів. Вечеряли разом, за одним столом. Накраяла хліба, насипала велику миску галушок.

В родині Запорожців було заведено підчас обіду, чи вечері дотримуватись мовчанки. Тихенько всі орудували ложками, клацали зубами та плямкали язиком і губами.

Люди з чужини виявились балакучими, особливо, коли Докія поставила перед ними третю повну миску. Всі хатні повечеряли, поклали ложки, повставали з-за столу. Робітники смакували галушками далі.

– Ви, тіточко, не дивуйтеся, що ми так багато їмо, – зауважив старший, – це після пережитого голоду. Ми їмо й їмо, живіт аж тріщить, а їсти хочеться. Ніколи цього не

відчували раніш.

– А хіба у ваших краях випав голодний рік, неврожай? – злякано спитала Докія.

Батько, що скрутив цигарку й збирався вийти надвір, тепер зупинився.

– Великий голод, недорід був минулого року. В нас це часто буває, майже кожного четвертого року. Люди наші знали про це і завжди тримали запас на випадок неврожаю. Але минулого року по дворах пішли бригади, прислані з міста, із щупами й лопатами і загорнули всі запаси. Кажуть, вам незабаром уродить, а наші робітники в Москві зараз голодують. А вийшло навпаки. Весною – ні одного дощу, літо випало гаряче, і все згоріло. Люди спочатку ззіли насіння, потім стали різати худобу, сподіваючись, що влада підкине хліба. А влада закрила очі, затулила вуха і ні–чичирк. Я тоді до свого сусіда, до Харитона, – і чорновусий моргнув на свого товариша, – взяли пилку та й на пошуки хліба. Довідались, що у вас дуб могутній, що ніхто його не подужає, от і прийшли. Ми подолаємо, бо в нас діти дома голодні, – змахнув чорнявий сльозу з очей. Шморгнув носом і продовжував:

– Ми, тіточко, господарі. По тисячі пудів хліба продавали й собі залишалося чимало. А тепер глянули б, що в нас робиться. Господарі під власними тинами погноєм лежать. Трупами встелюють дорогу, нікому прибирати, – закінчив чоловік страшну розповідь, встав із–за столу, перехрестився. За ним його товариш.

– То як же це так, що влада забрала всі запаси? Хіба у вас норми податку не було? – гнівно блиснувши очима запитав батько.

– Яка там норма! – зітхнув чоловік. – Пішли по дворах із щупами, а за ними бригада з мішками та озброєні охоронники. Кажуть, це ми нозичаємо, лишки вам не потрібні. От і все.

Запорожець, зажурений, вийшов на двір. І що воно далі буде з цією босяцькою владою? А я ж про цю владу ко-

лись мріяв, у 1905 році мало в Сибір не потрапив. І виявилось, що й тепер влада не на боці бідних людей. Нищать не тільки віковічні дуби, красу лісів, старовину, а й господарів, що годували своєю працею робітників, підтинають село, починаючи з найгрубшого коріння.

Драчі з Херсонщини поспішали.

На їхній зароблений пуд хліба чекали голодні діти, жінки, старі батьки. Починали розтинати дуба вранці, світанком і закінчували, як надворі темніло. Добрі харчі, що готувала для них Докія, привернули силу й зміцнили тіло. Не лінувались.

За тиждень дуб лежав слупами, рівненькими, чотиригранними. На дві клуні вистачить, а може, доведеться й хату Тарасові будувати. Хто знає, як доля усміхнеться, – міркував батько.

Закінчивши з дубом, останній день майстрували ручного возика. Зароблений хліб треба ж забрати з собою.

Докія херсонцям на дорогу приготувала сухарів, спекла хліба, пампушок, украяла шмат сала, напекла бараболі, в риночку набрала кислих огірків, цибулі та часнику.

– Хай вам Бог поможе щасливо добратися додому й застати живими своїх рідних, – побажала мати.

Батько відважив десять пудів пшениці, докинув мішечок гречаних крупів, трохи пшона. Подякував людям і випровадив за ворота.

Драчі вийшли з подвір"я, тягнучи за собою заробіток на саморобному возику, примостивши зверху довгу пилку і сказали Запорожцям:

– Дядьку й тітко! Якщо й вам влада допоможе голодувати, приходьте до нас. Ми вже знаємо добре, як тяжко на рідній землі, в рідній хаті вмирати з голоду.

Тим часом по селах і містах усе частіше ходили люди з торбами, пропонуючи обміняти за хліб кожухи, пальта, гарні чоботи, годинника та золоті сережки.

На базарі в Умані появилися брички, фаетони, сівалки, жатки, плуги та інший господарський реманент. Все це

обмінювалось за поживні речі.

Іван Запорожець за шість пудів зерна виміняв сівалку, за яку в добрий час треба було продати сто пудів пшениці. Тарасові пощастило за пуд зерна виміняти ручного годинника. Так здійснилась його мрія.

Натрапляли ранками люди за селом і на мертвих, що не встигли виміняти кусень хліба і помаленьку підживитися, або вмирали від надмірного переповнення голодного шлунку їжею.

Саме в цей час із міста прийшов наказ здати для голодуючих у Херсонщині все церковне майно, що було цінне: дзвони; чаші, хрести, срібні лямпадки, й навіть євангелії.

– Але ж це наша власність! – запротестували люди, що збіглися до церкви.

– Голод, товариші, в Херсонщині. Треба рятувати людей! – відповів горбоносий чекіст, що приїхав за майном.

– Біда, голодних треба рятувати від смерти, – погодились люди.

Забрали срібні й золоті прикраси з церкви, зняли два дзвони. "Обійдемось, коли така біда людей спіткала".

А голодуючі все більше й більше приходили в село й облягали двори.

– Хліба, тіточко, хоч кусочок! – благально простягали немічні руки.

– Картопельку, хоч одну, – скімлили діти, тримаючись за спідницю слабосилої матері.

– Аж значно пізніше люди довідались, що й тепер, на чужому горі, нажилася влада. Обібрала в Україні всі церкви і не дала допомоги голодуючим на Херсонщині. Золото, срібло й перетоплені дзвони пішли на зміцнення влади, на поширення революційного руху в світі, на будову концтаборів для незадоволених і протестуючих.

ТАРАС приніс директорові торговельного закладу, де працював бухгальтером, посвідку про закінчення спеціяльних бухгальтерських курсів і того ж дня був призначений на головного бухгальтера. Платня була вдвічі вища за попередню.

Діючий головбух безмежно зрадів. Він давно вже мав запевнене краще місце в Києві. Шукав тільки на своє місце заступника, відповідну людину. Такою людиною став Тарас Запорожець.

"Ну що ж, доведеться ціле життя жувати сухі цифри", – з сумом думав Тарас. Раз доля покепкувала з нього, не допустила до університету – клацай рахівницею.

Боже, як він ненавидів бухгальтерське крісло. Адже це праця для паралітиків, для людей, позбавлених енергії. Ціле життя дивитися на стовпці цифр, відчувати себе невільником чорнильниць і стола. А він же так мріяв про вільний, рухливий, творчий фах: інженера, механіка, архітектора, чи журналіста...

Та нічого не поробиш! Тепер уже треба думати про одруження, прикрасити ним своє життя.

Ганнуся натякала про чумарку, таку, як у Тараса, синього кольору з сивим каракулем. О! він знайде їй ще кращу!

Тепер він кожного дня о 5-ій годині закінчував працю й спішив на базар, тинявся по товкучці в пошуках синього скна та сивої кримки...

Одного дня з-під поли жидок показав йому хутро з лиса. Тарас, як глянув, то аж затремтів. Тільки принцеса гідна таке носити. І хоч спекулянт заправив утридорога, хлопець хутра з рук не випустив. М"яке й ніжне, як лебединий пух. Ганнуся з радощів танцюватиме.

Ще за тиждень Тарас натрапив на відріз темносинього сатину. Це для підшивки. Виторгував і цей додаток до

Ганнусиної чумарки.

Але сукна синього ніяк не міг дістати. Всіх спекулянтів на ноги поставив:

– Купіть чорне сукно, м"якеньке, як дитяче личко, – прихвалював спекулянт.

– Не відповідає сучасній моді! – жартома казав Тарас.

Хіба він має право накинути дівчині щось випадкове? Вже коли вона хоче синього кольору, то він готовий сам посиніти, синці на лобі дістати, розірватися, а найти нареченій бажаний матеріял.

Вештаючись поміж спекулянтами, Тарас почав знайомитись із тим світом, де за гроші все можна дістати. Він придбав на чобітки Ганнусі жовту шкіру з фабричним тавром найкращої якости, пощастило купити й підошви, тверді, як криця. Десять років танцюватиме в них горличка, – радів у думці хлопець.

Але чортового синього сукна нема. Без чумарки ж і не дуиай про одруження.

А дні тікали, немов коні вороні. За днями спливали тижні, місяці. Тарас уже кілька получок отримав, як головбух, завелись грошенята, а сукно – лише в мріях... Хоч трісни.

Одного вечора, щойно Тарас наблизився до товкучки, як навпроти нього жидок.

– Маю для вас сукно, як золото!

Посміхнувся й завів між рундуки. Витяг з кишені невеличкий згорток. Тарас ухопив у руку, потер між пальцями і зрадів. Саме таке, як треба. Та враз спохмурнів. Сукно, як оксамит, але темнозелене. А Ганнуся ж хоче темносинього.

– Цей кольор ще кращий за темносиній, – запевняв спекулянт.

Втратити нагоду Тарас не відважився. Коли Ганнусі не сподобається, самому пригодиться. Заплатив і забрав відріз, якраз на чумарку.

Коли Ганнуся побачила матерію, то аж підскочила. Колір, справді, сподобався. З радощів тричі нагородила Тараса поцілунком. Правда, не в уста, а в щоку, як братіка. Ще ж бо не одружені, щоб збуджуватись дотиком до уст.

Питання пошиття труднощів не справляло. Пішли разом до кравця, той зняв мірку й приобіцяв за два тижні пошити. Того ж самого дня зайшли до шевця замовити чобітки.

– А як же шапочка? – звела дівчина на Тараса веселі очі.

– Шапочка буде! – запевнив Тарас, вдоволений із своїх успіхів.

– Шапочка може бути й чорна, адже облямівка лисяча, то можна й чорненьку, – раділа Ганнуся.

Час одруження наближався. Але Тарас батькам ще нічого не говорив. Вірив, що заперечень не буде. Він же тепер незалежний.

За два тижні щаслива Ганнуся стояла перед Тарасом у новісінькій темнозеленій чумарці з лисячим комірцем і облямівкою, в жовтих чобітках на високих підборчиках, у сивій шапочці, бо така трапилась, тільки незенька, кубаночка, а не така, як у Тараса.

– Ну, що ж, Ганнусю, тепер уже можна й до шлюбу, – серйозно нагадав Тарас.

– Можна й до шлюбу, – погодилась дівчина й крутнулась перед ним дзиґою.

Тарас рвучко обняв дівчину.

– Коли ж повінчаємось?

– Хоч і зараз! – радісно відповіла.

– Ти говорила матері про наше одруження?

– Соромилась. Сьогодні вже розповім.

– Гаразд. І я сьогодні повідомлю, щоб готувались до весілля. А тим часом ось тобі трохи грошей. На прийняття для весільних. Я не знаю, як з музиками.

– Було б добре, щоб духова гримнула на наше щастя, – натякнула дівчина.

– Пошукаю! – згодився Тарас.

Обмірковуючи всі дрібниці, пов"язані з весіллям, Тарас провів дівчину мало не до порога. До хати ще не наважувався зайти. Передусім, хай Ганнуся сама побалакає з мамою, підготовить. Можливо, виникне якась суперечка...

Тараса дома чекала несподіванка. Оголошено покликання до війська юнаків його року народження.

– Тебе не візьмуть, ти ж головбух, – невпевнено нагадав батько.

Студентам університету, справді, давали відстрочку, це Тарас добре знав, а от як із тими, що на відповідальному становищі, на службі – невідомо.

В Тараса заніміло в грудях. Почати розмову про одруження – не на часі.

Набір молоді до війська призначено за два тижні. Треба почекати. А може, до війська братимуть тих, що в комсомолі, більш надійних, – ворухнулась у Тараса думка.

Всі ці здогади вносили непевність, розгубленість. Чи сказати про це Ганнусі? Ні, треба зачекати, ліпше хай усе вияснится.

Два тижні Тарас ходив, як неприкаяний. І що воно буде? А вже напередодні прийому до війська, зустрівся з Ганнусею.

– Серденько, не лякайся. Я щось тобі хочу розповісти.

– Що? Батьки протестують?! – злякано спитала Ганнуся і вся пополотніла.

– Про це я ще з батьками не розмовляв. Та, врешті, хай протестує увесь світ, то я з тобою одружуся. Мені потрібна лише твоя згода. Батьки мене дуже люблять і на цьому фронті все в порядку. Однак, зринула інша загроза, – сказав і силувано посміхнувся.

– Що сталося? Кажи, не муч мене! – зірвалася з голосу дівчина і вхопила Тараса за руку.

– Мій річник кличуть до війська.

Ганнуся безтурботно засміялась.

– Ну, тебе не візьмуть. В селі досить сірих виконавців дисципліни. Виберуть з–поміж парубків сильніших, вільних від служби. А ти ж бухгальтер, та ще й головний.

– І я такої думки. Та все ж таки тривога гарчить над нашим щастям.

– Нічого не станеться, тебе залишать, – впевнено сказала Ганнуся.

– А ти мамі казала про наше одруження?

– Мати, як почула про тебе, то наче вдруге на світ народилася. Каже, кращого зятя годі вишукати. Дуже радіє. Казала, твоїх батьків знає давно. Грамотний, каже, твій батько на цілу околицю, та й господарку вміє вести. Каже, хай вам Бог помагає, а я залишуся сама віку доживати, бо в нашій родині більше нікого нема.

– От і добре, — зрадів Тарас. – Позбудуся ще цієї напасти, піду до воєнкомату, повернуся й одружимось.

– Я вже мамі сказала, щоб і до весілля приготували, що треба гостям...

– Це не таке важне, роздмухувати великого я не збираюся.

– Ну, все таки, весілля треба відбути гарно, я вже тричі була дружкою, то треба ж тепер людям сплатити чаркою борг, – посміхнулась Ганнуся.

Обміркувавши ще деякі весільні подробиці, Тарас повернувся додому. Завтра до прийому, треба приготувати всі документи, щоб не затримуватись.

Цілу ніч мати молилася. Засвітивши лямпадку перед іконою, благала Бога, щоб забракували сина, просила залишити Тарасика дома.

Ранком батько запріг коні й по–святочному застелив на возі рядном свіжу солому. Поїхала в місто й мати. Може, Тарасикові треба посвідчити, що він у родині тепер найстарший, а вони з батьком немічні вже, нездужають.

Десь пополудні прийшла черга й до Дмитрушок. Парубки юрмились під дверима воєнкомату й чекали, поки вигукнуть чиєсь прізвище.

Коли Тарас роздягнувся, лікар задоволено поплескав його по міцно збудованих плечах. На руках м"язи, як з твердої ґуми, груди, хоч довбнею пробуй.

– Спортом займаєшся? – запитав лікар.

– Подеколи. Більше розважаюсь працею в полі та в садку, – відповів хлопець.

Лікар на Тарасовій картці виписав найкращі показники. І серце здорове, й очі бистрі, і жодних вад не має.

Після лікарського огляду, Тарас підійшов до довгого столу в кінці просторої залі. Серед приймальної комісії побачив голову сільського комнезаму, Івана Кравченка.

Тарас насторожився. Не мав поваги до цього революційного верховоди. Адже всі капості, спричинені в селі, беруть початок від коронованого ним комнезаму. Але Кравченко чомусь веселенько підморгнув до Тараса. Чого це він підморгує, худоба? – подумав Тарас. Наблизившись до столу, назвав своє прізвище.

Комісар, що очолював комісію, розгорнув течку й почав перечитувати всі документи й посвідки Тараса Запорожця. Потім звернувся до Кравченка.

– Як по-вашому, надійна це людина? – і хитнув у бік Тараса головою.

Кравченко ще раз загадково блиснув очима на Тараса й півголосом відповів.

– Надійний! Син старого революціонера!

– О-о-о!.. – задоволено прогув комісар і звернувся до сусіди. Про щось радились, перешіптувались.

– Запорожець! Хочеш бути командиром? – спитав комісар.

У Тараса в грудях щось раптом бренькнуло. Чи не почулось йому? Про що це його питають?

– Буде добрим командиром! – підкинув сусід.

Тарас глянув на чоловіка, що сидів ліворуч від комісара, і щойно тепер впізнав, по голосі, Кузьму Дерев"янка, з яким в колишній гімназії приятелював. Чого ж це він у комісії? – здивувався Тарас. От так штука!

Не встиг Тарас зібратися з думками, вирішити це питання, як комісар прорік своє заключне слово:

– Записати до військової школи!

У Тараса запаморочилось у голові. Боже ж мій, а Ганнуся, а одруження?

– Куди хочеш їхати вчитися, в Москву, чи в Харків, до школи червоних старшин? – запитав комісар.

– До Москви, він знає добре російську мову, – відповів за Тараса Дерев"янко, і нахилившись до комісара щось швидко почав пояснювати.

Тяжко дихаючи, Тарас пішов одягатись. Його доля припечатана. Та хіба його відмова мала б значення? А може, воно й ліпше, – подумав, одягаючись. – Будь вона проклята, та бухгальтерія. Від цифр щоденно можна вчадіти, а на кріслі не тяжко й гемороя висидіти, – потішав сам себе. От тільки біда з Ганнусею. І що ж тепер робити? Йому ж так хотілося швидше одружитись.

Вийшовши з приміщення, Тарас зараз же похвалився, що його прийняли до військової школи. Між хлопцями знялося заздрісне перешіптування. Багато з них давно мріяли про військові командирські відзнаки на гімнастьорці. Командири користуються в дівчат найбільшим успіхом. Командири отримують платню в десять разів вищу, як учитель із закінченою високою освітою. Крім того, про одяг, чи взуття ніколи не журись. Та ще при боці наган...

За годину всі хлопці з Дмитрущок пройшли комісію. З 58 осіб прийнято тільки трьох. З них лише Тарас Запорожець – до військової школи, в Москву. Сотні хлопців юрмилися, щоб глянути на Тараса, почути щось про нього. Таке йому щастя!

Ввечорі Тараса знайшов у дворі Дерев"янко. Відвів його в сторону, і без свідків прошепотів:

– Тарасе, це я тебе пропхав до військової школи. Пам"ятай, що нам для України, дуже треба буде мати своїх командирів. А тебе я добре знаю. Нікому про це ніколи не кажи, – попередив і пішов.

У Тарасових грудях щось гордо загомоніло. Невже на нього покладають якісь надії?

Таємницю розмови з Дерев"янком, що був уже в партії, він затис у глибокому закутку душі. Ця розмова підкинула думку, що десь щось робиться, що не все ще пропало. Є люди, які борються за Україну.

Вже пізніше Тарас збагнув, що перед ним велика небезпека. В Москві ще раз треба проходити комісію, здавати іспит. Коли провалиться, відішлють до військової частини відбувати дворічний термін служби звичайним червоноармійцем. І тепер Тараса опанувало бажання обов"язково бути командиром.

Згадавши про батьків, він пішов на пошуки. Ним оволоділо бентежне почуття радости, вищости обранця. З цілого села тільки його визначили, а може, й з цілого повіту. На всю цю юрбу він один їде до Москви, у військову школу. Він буде командиром, поведе за собою військо...

Однак, скоро це почуття бентежної радости змінилося на інше, на тривожну непевність. Адже ж сьогодні, вже тепер над ним нависла сувора рука з розчепіреними пазурями закону. Він уже не розпоряджається собою. Він належить державі. Він сьогодні втрачає волю, йому без дозволу не можна вийти з касарні, зустріти приятеля, піти в театр. Кожну хвилину на обліку, перед чужими очима. Він навіть позбавлений права щось, за своїм уподобанням, прочитати, крім того, що подадуть партійні вельможі, навіть щось записати в блокнот, крім військових конспектів, не зможе. Він уже невільник, коліщатко військової могутньої машини...

Однак, уся ця військова штука, військове мистецтво в його руках і як він, саме він захоче, так його й використає. Останнє слово в команді своїм підрозділом солдат належить йому. Бо хоч він і солдат, скутий дисципліною, але не манекен.

Батько й мати стояли за парканом, серед сотень інших батьків та матерей, що виглядали своїх синків.

Тарас, побачивши батька, пішов до паркана.

– Ну, що, відбув комісію? – насторожено запитав ще здалеку батько.

– Прийняли! – вигукнув Тарас.

– Як прийняли? – І батькові очі звузились, а брови звелися вгору.

– До військової школи прийняли, в Москву посилають, хочуть з мене зробити Будьонного, або й Котовського, – напівжартома відповів Тарас і зупинився біля паркана.

– Синочку ж мій! – вереснула мати, не второпавши допуття сказаного.

– Мамо, та я ж генералим можу бути! Чого ж хвилюватись?

Батько спочатку хмурився, а потім обличчя його прояснилося, очі повеселішали і уста витяглися в легеньку посмішку. Він швиденько витяг тютюнець.

– От і добре! – проказав. – І почав крутити цигарку.

Мати здивовано глипнула на батька.

– Значить, наш рід не перевівся в гречкосіїв. Це навіть краще, що ти станеш командиром. Може, й пригодиться колись...

Мати, побачивши що батько ніби радіє, подумала, що Тарас, справді, може бути генералом. Поправила на голові хустку, обсмикала спідницю і навіть трішечки запишалась.

– То ти можеш бути справжнім командиром? Солдат водитимеш? – Не стрималась із запитом.

– Очевидно! Кінчу школу і буду командиром, – ствердив Тарас.

– Боже ж мій! – оглянулась мати і стишено додала, – нам же все село заздритиме!

Але Тарас уже знову зажурився. Згадав про Ганнусю. Чи чекатиме вона його три роки, поки скінчить школу; Поки стане командиром? До того часу годі й думати про одруження. Як же йому побачити й намовити Ганнусю, щоб чекала його?

Всі, хто пройшов комісію, тікали додому. Сільські хлопці, ровесники, побажавши Тарасові успіхів, поверталися в село.

У дворі приймального пункту залишилися відібрані до війська.

Мати, переконавшись, що сина вже тепер не побачить швидко, кинулась у місті по знайомих і принесла йому харчів. Родичі, що прийшли з цікавости на пункт, зокрема, двоюрідні брати, чоловіки сестер, понапихали Тарасові в кишені дорогих цигарок та горілки.

Раптом Тараса гукнули в канцелярію. Звеліли прийти завтра за документами й їхати в Москву.

Тарас дуже зрадів. Тепер він побачиться з Ганнусею. Повернувся до батьків, і всі поїхали додому.

За містом Тарас зіскочив з воза й приобіцяв скоро прийти. Повернув у Війтівку.

Переступивши поріг нареченої, Тарас побачив ще не стару жінку, що поралася біля печі, а Ганнуся чіпляла на вікна чистенькі фіраночки. Так і видно, що чекали його. Побачивши Тараса, дівчина кинулась йому назустріч, як до рідного.

– Мамцю! Це ж Тарас до нас завітав! – гукнула до жінки.

Мати зразу блиснула посмішкою. В неї такі ж великі карі очі, як і в Ганнусі. Хутенько витерла рушничком руки й підійшла до гостя.

Тарас нахилився, поцілував жінці руку. Мати відповіла поцілунком у чоло.

– Сідай, дитино, до столу. Ти ж, мабудь, зголоднів, – проказала добродушно й щиро та повела, тримаючи легенько за лікоть, до столу, – От і добре, що прийшов.

Ганнуся метушилась по хаті. Хата була гарно вибілена, удекорована вишитими рушниками, з купою подушок на ліжку, з мисником, повним посуду. На столі з"явилася пляшка й чарки, потім полумиски з закускою.

– Я забіг до вас із новиною. Довго не буду затриму-

ватись, – проказав Тарас, поглядаючи то на дівчину, то на матір.

– Я ж тобі казала, що тебе не приймуть! – веселенько гукнула Ганнуся.

– Казала та й не вгадала. Мене таки відібрали до війська, – посміхаючись, відповів Тарас.

Ганна раптом повернулась до Тараса, виструнчилась і пополотніла.

Руки її безпомічно позвисали. Очі померкли, немов затяглись туманом.

Тарас глянув на матір. Та злякано дивилась то на дочку, то на майбутнього зятя. Уста в неї дрібненько тремтіли.

Тарас удавав із себе безжурного.

– Мене відібрали до військової школи в Москву, хочуть зробити командиром! — поспішив заспокоїти жінок, привернути спокій.

Ганнуся ще якусь мить запаморочено стояла. Потім очі її почали розпромінюватись, щічки рожевіти.

– То тебе не до війська, а в школу відібрали? – перепитала стиха.

– Кажу ж вам, що в школу, в найкращу школу в Москві. Вчитись поїду.

– А потім чим будеш? – поцікавилась мати.

– Командиром. Військом буду командувати!

Мати глянула на дочку і, побачивши веселеньку посмішку й сама теж зраділа.

– Ганнусю, то це ж добре, що він буде командиром?

– Тарасе, а як довго треба вчитися? – спитала дівчина.

– Три роки!

– Боже, як довго! – простогнала Ганнуся.

– А командир добре заробляє? – цікавилась мати.

– Краще за бухгальтера і навіть за професора, – бадьоро відповів Тарас.

– Сідай, сину, за стіл, – метнулась мати до печі.

В хаті запахло смаженою куркою. Тарасові відлягло. Легче стало на душі. Перший мур пробито.

За столом, поруч із Тарасом, сіла дівчина, а мати упадала біля них, як під час весілля. Припрошувала випити, закусити і, немов би не помічала, як Тарас пригортав дівчину.

Тарас обіцяв писати, сподівався кожного року приїжджати на відпустку. Переконував жінок, що три роки пролетять, як вітер. А тоді їхнє життя буде щасливе й багате.

Прощаючись із Тарасом, проводжаючи з хати, мати поблагословила його і тричі поцілувала.

Ганнуся одягла справлену Тарасом чумарку, чобітки, наділа шапочку й перетворилась на чарівну красуню. Вийшовши з хати, вона зараз же поцілувала Тараса міцно й гаряче.

Дорогою Тарас натякнув Ганнусі, що йому доведеться в Москві ще складати іспити, ще можуть бути несподіванки, але він певен у собі.

– Боже ж мій! Хоч би витримав! – занепокоїлась дівчина. – Я вже хочу бачити тебе командиром, гарним, ставним. Я так чекаю того часу, коли ми будем щасливими, – говорила й горнулась до Тараса всією своєю постаттю.

Провела Ганнуся свого нареченого через усе село, не боячись осуду. Тарас буде її на віки вічні. Вона його нікому не віддасть!

За селом ще кілька разів поцілувались, і Ганнуся повернулася до хати.

Тарас застав у хаті повно гостей. Чекали на нього.

Батько зараз же звівся за столом на ноги і, задоволено кахикнувши, взяв чарку.

– От і генерал прийшов! – проказав ніби то насмішкувато, але гордість так і дихала з його постави. – Давайте ж, гості, примочимо моєму синові дорогу, щоб пилюга очей не сліпила, щоб він ясно бачив перед собою мету, пам"ятав про народ, який його випроваджає в путь, щоб не забував науки Тараса Шевченка.

– Особливо, сину, пам"ятай такі його слова:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві...

– От про що я хотів нагадати, випроваджаючи сина. А тепер вип"ємо! – І батько одним духом вихилив чарчину.

Шевченкові слова, проказані батьком, прогриміли в Тарасових вухах, як гарматний постріл. Він і сам непогано пам"ятає все те, що казав у Кобзарі Шевченко. А от тепер це батькове застереження дуже глибоко запало в душу. І перед ним в уяві виросли цілі шереги, полки, ешелони українських людей, що пішли на послуги тим, хто присипляє Україну. Та він таким не буде! Він поведе полки іншою дорогою, шляхом визволення.

Тарас роздягнувся й присів біля гостей. Йому подали налиту чарку. Випив і закусив без особливої охоти. Він же щойно з–за столу в Ганнусі.

Люди зиркали на нього, сподіваючись почути щось розумне, але він мовчав. Хай батько говорить, це його право. Тарас знав, що його слова люди можуть по–іншому зрозуміти, бачити з темного боку. Сьогодні він уже належить державі й кожне слово треба зважувати. Краще менше говорити, а більше слухати. Адже ж серед гостей були приятелі тих, яких Тарас ставив по той бік свого переконання. Він уже призвичаївся тримати язик за зубами. І так він дивувався, що його вибрали кандидатом до військової школи. Словом, проскочив. Все це, дякуючи Дерев"янкові, та ще... голові Комнезаму Кравченкові, що завше приходив до батька на розмову.

Випивши ще одну чарку, Тарас подякував родичам і сусідам за проводи, встав із–за столу й почав упорядковувати книжки та матеріяли, які доведеться надовго залишити. Ще треба завтра зайти в контору, попрощатися, взяти розрахунок. Роботи в нього дуже багато. Залишився

один день. Правда, може, він ще, отримавши документи, залишиться хоч на півдня. Обставини покажуть.

Гості біля столу дзенькали чарками, пили за його здоров"я, за успіх, за майбутнє.

Хай зичать щастя, а чи посміхнеться воно до Тараса? Ще ніхто не вгадав майбутнього і мабудь, нема тепер таких пророків на світі, щоб відгадали.

Ранком Іван Запорожець запріг коні, щоб відвезти сина до міста. Залишив усю роботу на сьогодні. Цей останній день треба прислужитись синові. Вдягнувся святочно і застелив рядном воза так, як у вчора.

Мати, зворушена до сліз такими раптовими змінами в родині, проводжала Тараса в далеку сторону і трохи потерпала. Що він там робитиме сам, серед чужинців? Хоч би Бог милосердний охоронив його від напасти.

– Іди, дитино, в світ та ні з ким не зв"язуйся, будь обережний серед чижих людей, – проказала й утерла рукавом сльозу.

Тарас попрощався поглядом із рідною оселею, де кожна найдрібніша річ була відома, мимоволі зітхнув і сів на воза.

В місті Тарас звернувся до батька:

– Я, тату, маю ще справи в своїй конторі, потім зайду попрощатися з друзями. Не знаю, коли виїду в Москву. Не від мене залежить. Їдьте додому, однаково, треба розлучатися.

– Ну, то бувай здоровий, Тарасе! Приїдеш у Москву, пиши мені про все. Я хочу знати й про успіхи й про невдачі, – попросив батько.

– Обов"язково писатиму. Перш за все, напишу про іспити, а там і про своє життя згадаю, хоч, здається, мої листи тепер будуть переглядатися, – нагадав батькові.

– Добре, що ти це знаєш. Пиши так, як можна.

Батько повернув коні й поїхав підтюпцем додому. Тарас пішов полагоджувати останні свої справи.

СІНЬ сяяла сухою позолотою садків, дихала теплим відцвітом сінокосів, снувала павутиння "бабиного літа'. Повітря було напоєне терпким запахом полину, і це людину збуджувало, настроювало на мажорний лад.

Тарас отримав на приймальному пункті запечатаний конверт із паперами та скерування в Москву, в самий центр держави, в Кремль, де містилася "Об"единенная Военная Школа им. ВЦИКа". Ішов на вокзал широким, твердим кроком, з бентежно-піднесеним почуттям.

"Пощастить, чи провалюся?" – гадав дорогою й посміхався. Щоб він та провалився на іспитах? Ніколи в світі. А скерування він має від авторитетних і впливових установ. Від самого комісара воєнкомату.

В касу подав так званий "літер", і йому негайно видали безкоштовний квиток до Москви, в плацкартному вагоні. Тепер же він частина держави, й їде на державний кошт. Вийшовши на перон, побачив пасажирський поїзд. Паротяг тяжко зітхав, вистрілюючи в небо чорні клубки диму.

Тарас розшукав плацкартний вагон, зайшов до середини, сів на своє місце і поклав на верхню полицю валізку. У вагоні пустка, тільки в деяких купе зрідка гомоніли люди. Незабаром зайшли ще кілька осіб і розмістилися на лавках. Тарас перечитав довідку з воєнкомату й посміхнувся. Ну, хто міг гадати місяць тому, що так станеться? Він же мав одружуватися, а тут несподівано – школа.

Вагон сильно здригнувся, клацнули буфера, задзеленчали гальма і поїзд рушив.

Тарас ліг на другій полиці, витягнувся, зітхнув, немов би подолав велику перешкоду, і на самоті почав тихенько гаптувати візію свого майбутнього: то в ролі курсанта школи, то щасливого мужа Ганнусі, то здібного командира військової частини. Так, у маренні та гаданнях, незчувся, як міцно заснув під шум поїзда й цокання коліс.

Прокинувся, коли на дворі вже світлішало. У вагоні всі полиці були зайняті. Пішов до вбиральні й умився холодною водою. Сніданок мав із собою, у валізці. Підживився чи не в останній раз харчами, приготованими матусею.

За вікном свіжий ранок пряде сиву імлу, що здіймалася з поморозі трави, обабіч залізниці. Зразу ж відчувалося, що поїзд біжить на північ.

У вагоні загомоніли люди. Якось раптом усі прокинулись, заметушились, почувся жіночий сміх, забреніла українська мова.

Вагони ритмічно погойдувались, за вікном пробігали стовпи, дерева, десь на обрії темною стрічкою пропливав голий уже ліс.

Люди чепурилися, вдягалися, скидали з себе рештки сну. Так прибули до Конотопу. А проїхавши Конотоп, Тарас помітив дивну зміну. Пасажири ті самі, люди не міняслися, але всі вони раптом перейшли на російську мову. Дехто розмовляв поправною мовою, а більшість калічила, не могла позбутися виразного українського акценту.

Що сталося? Чому такі зміни? – дивувався наївний Тарас. Він і досі не знав, що москалі давно заповіли знесення всіх націй, крім російської, панівної. Пасажири, в більшості обивателі, що їхали в Москву по своїх справах, вже пристосовувались." Гляди, – подумав Тарас, – між пасажирами виявиться майбутній мій начальник. Серед цих гнучкошиєнків і я шукаю в Москві кар"єри"..

Тарас почервонів.

" Ну, ні, мене посадою, чи нагородами не купиш", – відповів сам собі.

Нудьгуючи, купив газету "Правда" й почав переглядати. На все большевицьке Тарас уже звик дивитися з підозрою. Назва газети "Правда" зразу ж викликала думку, що все тут написане – брехня.

На першій сторінці великими літерами видруковано гасло про свободу і право людини... Тарас посміхнувся.

Совєтські газети треба вміти читати навпаки. Коли пишуть великими літерами про свободу, це означає, що йде до знищення свободи й затиснення диктатури. Коли з фанфарним громом згадується право людини, так і знай, що це право буде обрізане "по самісінькі тпруті", – як казав циган.

З передовиці Тарас вичитав, що совєтська влада зміцнилась, стала могутньою на ввесь світ. Значить, з совєтською владою не все гаразд. Большевики бояться. Але кого вони бояться? Хто їм сьогодні загрожує? – не міг додуматись Тарас.

У "Правді" дещо було написане й правдиве. Ось большевики закликають робітників і селян давати державі більше вугілля, більше хліба, краще працювати на заводах, і біля землі. Цей заклик не ховає в собі брехні. Значить, державі бракує хліба й вугілля. Через брак палива стоять заводи й фабрики. Це кожному зрозуміло...

Тарас проглядав газету, докопувався між рядків у "Правді" – правди.

Поїзд прибув до Москви. Зупинився на Брянському вокзалі.

Минуло тільки півтори доби, як Тарас залишив Умань із гарною, свіжою, духм"яно-осінньою погодою, а в Москві з похмурого неба сипав холодний густий дощ. Недалеко від вхідних дверей вокзалу, стояла юрба старших людей: чоловіки з широкими й довгими бородами, а поруч з ними неймовірно грубі жінки. Всі вони голосно розмовляли, називаючи одне одного на ти. Личаки й одежа свідчили, що вони щойно з-під дощу. З приміщення вокзалу тхнуло кислою капустою й цибулею. Тарас зайшов до довідкового бюра, щоб довідатись, як потрапити в "Октябрские лагеря", куди мав спрямування.

Школа знаходилася в літніх таборах. Дві години трамваєм подорожував Тарас крутими й вузькими вулицями Москви, поки дістався через Ходинку до тих таборів.

Перед одноповерховим будинком у затінку високих

дерев, юрмились люди. Стояли з валізками, у військовій уніформі, було чимало цівільних у шкіряних плащах, доступних тільки партсекретарям, чи іншим визначним тузам. Ці стояли збоку і з погордою дивилися на натовп. Очевидно, це була золота молодь, сучасна еліта з партквитками в бічних кишенях. Шкіряні плащі, фіброві валізки а особливо зарозумілі обличчя викликали в Тараса настороженість. Ну, та вже, що буде. Наблизився до цивільних.

– Де тут приймають до військової школи? – запитав хлопців.

– Ти что, прієхал із Хохландії в Москву учіться? – замість відповіді почув Тарас глумливий запит і всі зареготали.

Тарасові в обличчя вдарила кров, аж в очах від образи потемніло. Проковтнув мовчки зневагу, повернувся й сміливо зайшов до середини будинку. Наблизився до військового, що сидів у коридорі, біля столу.

– Здєсь прінімают в воєнную школу? – запитав російською мовою, щоб знову не наразитись на кепкування.

– Здєсь. Откуда ти прібил? – зміряв його поглядом військовий.

– С Украіни, – відповів і подав запечатаний конверт і відрядження з воєнкомату.

Військовий перечитав відрядження, потім відкрив конверт, переглянув папери й сказав Тарасові:

– Там раздєвалка, пріготовтесь к врачебному осмотру! – І хитнув головою на двері.

"От і добре, що не зв"язувався з тими україножерами надворі, сам найшов дорогу", – подумав Тарас і зайшов у простору залю. Побачив хлопців, що метушились біля вішаків, хто роздягаючись, а хто вже одягався. Тарас найшов вільний вішак і роздягнувся. Недалеко в кутку поклав і свою валізу.

Медичний огляд був дуже дбайливим, хоч Тарас привіз посвідку про такий же огляд в Умані. Очі, вуха, зуби, ніс оглянули, перевірили докладно з приладами. Потім зве-

ліли вдягнутись і відокремили цілком здорових фізично для іспитів. Спрямували до окремої кімнати. Всі посідали за парти, на яких лежали олівці та папір. З собою нічого не можна було приносити. Тарас сів спереду, щоб ліпше чути завдання, чи запити. В душі росла, накопичувалась тривога. Радів, що пройшов лікарську комісію і потерпав за іспити.

До кляси зайшов військовик із командирськими відзнаками. Тарас ще в рангах не орієнтувався.

Командир попередив, щоб були дуже уважними. Іспит має бути на перевірку пам"яті. Застеріг, що завдання обмежене часом. На одну хвилину він відслонить дошку, на якій написано 50 слів. За хвилину треба ці слова запам"ятати, а потім записати на папір. Майте на увазі, дошка буде відслонена тільки на одну хвилину, – попередив ще раз.

Тарас узяв олівець, приготував папір і насторожився. Рука його тремтіла.

Дошку відслонили, і Тарас завмер. На дошці всі слова були надзвичайно складні, вихоплені з фізики, анатомії, географії, біології, математики, політики, імена визначних полководців та науковців. Хто не мав доброї освіти і не був знайомий з цими назвами та іменами, годі було їх запам"ятати.

Ледве встиг Тарас вдруге прочитати слова до половини дошки, як упала заслона. Він хутенько почав нотувати слова без закінчень, не додержуючись грамотности. Коли запас вичерпався, перечитав записане, і дещо зринуло ще в пам"яті. Порахував слова і побачив, що бракує трьох. І що ж я пропустив? – напружував пам"ять. Ага, острів "Целебес". Записав. Ще раз перечитав написане. Згадав про "аорту" з анатомії, дописав. Думав над останнім словом. А чорт із ним, обійдеться, – стомлено проказав, коли почулося:

– Підпишіть листки прізвищем та ім"ям і здайте.

Наступні іспити екзамінатор призначив за годину. Виходячи з залі, Тарас отримав картку на місце в гурто-

житку й на право харчування в їдальні. Захопив валізку й вийшов надвір.

– Ну, как, хахол, сдал екзамени? – почув знову він кепкування тих молодчиків, що вже пройшли іспити.

Тарас не оглянувся й пішов разом з іншими хлопцями, цивільними й у військовому одязі – шукати гуртожитка.

Коли влаштувались у гуртожитку й пообідали, вернулись до тої ж залі. Екзамінатор сказав:

– Я вам, товариші, зараз роздам оповідання про мисливця й ведмідя. Але замість дієвих осіб в оповіданні стоять крапки. Треба вам за п"ять хвилин там, де крапки, вставити: мисливець, чи ведмідь. Попереджаю, завдання мусите зробити за п"ять хвилин.

"От лихо, знову все по хвилинах", – подумав Тарас і хутенько почав читати та в уяві підставляти мисливця, або ведмедя. Докінчивши читання, став записувати з кінця. Щойно заповнив, як почувся наказ: здати оповідання.

Тарас подав аркуш першим. Не всі хлопці справились за цей час, але Тарас за себе був певен.

Три дні продовжувалися іспити – випробовування майбутніх командирів. На четвертий день мали бути висліди.

Мешкав Тарас у бараку, до їдальні був прикріплений, і тому спокійно блукав по Ходинці.

Серед повені кандидатів до школи він не зустрів жодного земляка. А з чужинцями, особливо з росіянами, які вже встигли двічі образити його, заводити знайомство не хотів, бо гнів іще не розвіявся.

Тільки тут, у Москві, Тарас відчув, з якою зневагою росіяни ставляться до українського населення. Недарма вони називають нас у кращому випадку "меншим братом". Кожен москаль вважає поневолені нації меншевартісними, хоч російську культуру створили чужинці: Пушкін – мурин, Гоголь – українець, Достоєвський – напів українець, Лермонтов – напів шотландець. Чайковський – українець, Репін – українець, Чехов – напів українець, Щолохов – напів українець і т. д. Обікрали світ і чваняться.

Кожного дня прибували все нові кандидати в школу, з усіх республік Совєтського Союзу.

На кінець тижня, на дошці оголошень, появилися списки прийнятих до артилерії, кавалерії й піхоти. Тарас найшов своє прізвище між піхотинцями.

"Слава Богу"! – блиснуло в думці і Тарас радісно зітхнув.

Внизу списків було зазначено, що всім прийнятим курсантам о десятій годині ранку треба прийти в спортову залю. Неприйнятим – відібрати документи й повертатися додому, звідки їх виряджено.

У спортовій залі курсантів розподілили по роду зброї, на чоти й рої. Постригли, вдягнули у військові однострої і ввечорі розмістили вже в приготованих наметах "Октябрских военних лагерей".

Аж тепер Тарас відчув, що він у ярмі. Але це ярмо його не лякало, навпаки, він радів. У наметі з Тарасом, крім командира роя, було ще десять осіб. Всі москалі. Командир роя був курсант – випускник, третього року навчання.

З першого ж дня муштра. День розподілений по хвилинах. Для особистих справ курсант мав вечірні години перед сном. По закінченні навчання, можна було розпоряджатися собою до сурми, читати, писати, розважатись. Після сигналу сурми, лягали спати.

Сміливо можна ствердити, що курсант військової школи – мученик.

Навіть худоба, кінь, чи віл мав відпочинок, а в курсанта відпочинку не було. Він круглу добу на службі, під наглядом, його всюди сковувала дисципліна, навіть коли в неділю, мав відпустку в місто, в театр. І там на нього всі дивилися, і він мусів заховувати себе так, як личить курсантові військової школи ім. ВЦИК"а.

Ці всі фізичні й моральні муки могла витримати тільки загартована людина. Навколо Тараса чулися нарікання, часом лайка, а він посміхався. Для нього всі ці випробо-

вування були, немов розвага. Кожний день приносив щось нове, незнане, цікаве. Дні мчали, як вистояні коні, міняючись подіями в цьому військовому вирії. І хоч попереду стелився ще далекій шлях, тернистий, з перешкодами, з урвищами й горами, але Тарас радів. Він взяті на себе зобов"язання виконає, він виправдає покладені на нього батьком та Ганнусею надії і стане великим сином свого народу, добрим мужем чарівної Ганнусі. Перша перемога вже здобута, він курсант. Він певен, що й наступні перемоги за ним, що він буде командиром.

Ввечорі, десь за тиждень, Тарас написав листи: одного батькові, а другого Ганнусі. Хай і вони порадуються його успіхам. Він уже стоїть на твердому ґрунті.

ГЛЯНУВШИ на конверт, Ганнуся зразу впізнала Тарасів почерк і аж затремтіла. Нарешті, дочекалася! Що ж він пише? Хвилюючись, розірвала конверт і пробігла очима рядки.

– Мамо, прийняли! – крикнула до матері, що поралась десь у хліві, біля корови.

– Мамуню, чуєте? Тарас витримав іспити! – ще раз галаснула й побігла до хліва.

Чи може бути більша радість для них, як успіх майбутнього зятя? Та ж вони цих два тижні тільки й жили Тарасом, з уст його ім"я не сходило.

– Слава ж тобі, Господи! – перехрестилась мати. Тепер уже щастя твоє видно здалека. Уважай, дитино. Ні на кого не задивляйся. Маєш гарного нареченого, чекай його. Пиши йому листа. Передай і від мене материнське благословення, – повчала мати дочку.

Ганнуся підстрибувала. Ну, та ж певно, що вона чекатиме Тараса. Навіщо інший, хто зна, з яким характером, звичками, майбутнім. А Тараса вона знає, як саму себе.

В нього золоте серце, гарна душа. Нічого в світі їй більше не треба. Тільки Тарасика. Ціле життя вчителювати? Вкоротити собі на двадцять років віку? Хай вчителюють жінки, що чоловіки їхні мало заробляють. Командирського заробітку нам обом вистачить. Взуття та одягу не купувати, командирові видають харчі, він десь там на кухні військовій прохарчується, а для мене його заробітку – по шию. Скільки я знаю, то жінки командирів найкраще вдягаються. Оксамит, батист, шовк... Господи, коли б уже дочекатись! – марила Ганнуся. Вигадувала вже собі суконки, плащики, туфельки, чи чобітки. Вимріяла й меблі в хаті, все хатнє обладнання. Куплять і грамофон, щоб весело було...

– Ганнусю, може б ми злагодили на Різдво Тарасові якийсь пакуночок з дому, от би зрадів! – нагадала якось мати. – Новий рік же недалеко.

Ганнуся вхопилася за цю думку. Ось де буде несподіванка.

– А що ж ми йому пошлемо? – запитала, не в силі сама видумати. Адже ж харчів йому не потрібно, так само й одежі, чи взуття. Що ж йому вислати?

– Горіхів, дитино, треба дістати. Там же горіхів кокандирам не дають?

А й справді, і яка ж у неї мати кметлива. Кращого різдвяного дарунка годі видумати.

"Та ще можна долучити хусточку до носа, з ініціялами, з серцем, проколеним стрілою. Хай буде пригадкою, що я його люблю й не забуваю".

Мріяти – це жити. В мріях людина знаходить щастя. Всі мріють, бідні й багаті, молоді й старі. Та все ж найбільше мріє молодь, перед якою ще життя в майбутньому. Нема солодшого почуття, як заглибитись у мрії про гарне. А вже найбільше щастя людина переживає тоді, коли вимріяне здійснюється.

Задуманий пакуночок Ганнуся злагодила, поклавши горіхів лісових та волоських, пару вишитих хусточок, тро-

хи покропивши одеколоном, втяла жмутик своїх кучерів, загорнула в хусточку. Долучила й фото в чумарці, чобітках і шапочці, на весь зріст. На звороті підписала:

Дорогому Тарасові від Ганнусі.

Кремль

ПІЗНЬОЇ осени, одного погідного ранку, прийшов наказ: здіймати намети, пакувати військове майно й приготуватися до переходу на зимові мешкання, в кремлівські касарні.

– У Москву! В касарні! В Кремль! – гриміли радісні вигуки, й курсанти, збуджені, заметушились, радіючи зміні в їхньому житті.

Тарас теж пожвавішав. Нарешті він побачить Кремль. Поспішно складав речі: постіль, рушник, мило, щіточки тощо. За годину намети були згорнені й покладені на вози, військове приладдя спаковано, плякати згорнено...

Пообідавши, школа вишикувалась чотами, сотнями й рушила в похід військовим маршом. Гримнув духовий оркестр. Чіткий крок лунко відбивався в повітрі.

Відпочивши під Москвою, поправивши гімнастьорки, скатки, ремінці, з новою силою, з юнацькою енергією курсанти гримнувши пісню, пішли містом до Кремля.

Обивателі виглядали з дверей, відчиняли вікна, щоб полюбуватися гордістю Росії, красою совєтської влади.

Кремль вистрілював понад будинками Москви гостроверхими вежами ще здалеку. Грубі кремлівські стіни, нагромаджені з каміння й цегли, з грізними бійницями пройняли курсантів страхом, особливо той молодняк, що йшов

сюди вперше. Численні будинки в середині Кремлю, сотні старовинних гармат під стінами артилерійської школи, собори, палаци, арсенал та інші споруди, хоч і творили копію Міланського замку, і збудували їх італійські архітектори Марко та Петро Антоніо в 1485 році (потім кількаразово перебудовувався) але відгонила ця купа будов духом півночі, суворої Азії, властивою Росії еманацією таємничости, жорстокости й насильства.

Ця понура фортеця серед Маскви, осередок терору, мимоволі збуджувала тривожне почуття. Тут кожна цеглина, кожний камінь, кожний будинок облитий кров"ю й слізьми. Це справжня кузня, де кують техніку найбільш пекельних засобів і дошкульних мук людству.

Четверо воріт з вежами з Кремлю на всі чотири сторони уособлюють віковічну політику Росії – загарбання цілого світу: на південь, північ, схід і захід. Звідси пливуть накази, сплітаються змови, тут гніздо шпигунства, підступів. Так було при всіх князях, царях і царицях. Так продовжується при теперішніх правителях, червоних комісарах.

З цього приводу з уст до уст передається анекдот:

Скільки буде: Петро Перший, Микола Перший, Катерина Перша плюс Петро Другий, Микола Другий, Катерина Друга?

Відповідь така: Іван Четвертий (Грозний) та Сталін Перший.

Святилище деспотизму, – як сказав прозорливий обсерватор, француз маркіз де–Кюстін, подорожуючи по Росії в 1839 році.

Брутальна жорстокість до всіх поневолених народів була властива всім провідникам Росії.

Першою вежою, яка впала Тарасові в очі, була восьми десятиметрова дзвіниця Івана Великого. До Кремлю курсанти ввійшли по чотири в ряд, через Троїцькі ворота.

Ступивши ногою на цю, заборонену для звичайної людини, землю, Тарас відчув у грудях тривожний холодок. Він

боязко оглянувся. Його товариші з закам"янілими обличчями, високо тримаючи голови, йшли прямо.

– Шко–ла–а... стой! – гримнула команда, і всі завмерли. Зупинились, як один.

– Вольно! – впала друга команда.

І щойно тепер почулася розмова, курсанти заворушились. Але розмовляли пошепки, як у церкві, або в близькому сусідстві ворога. Стали перед касарнями. Заходили в приміщення ланцюжком, на другий поверх. На першому містилася військова кухня.

В просторій світлій залі, рядами, як під шнур, стояли застелені білосніжними простиралами ліжка з тумбочками для особистих речей. В ногах теж невеличка табурета, де можна сидіти вдень, а наніч – складати однострій.

Курсанти один за одним ставили в піраміду рушниці й за чергою підходили до ліжок. За чверть години роями й чотами курсанти були розміщені.

І попливло утороване ще спартанцями дорогою військове життя в школі, вишкіл і гартування для майбутніх випробувань у війні юнаків – курсантів, червоних командирів, згідно військових законів та статутів.

Все робилося швидко й точно, по хвилинах.

За сиґналом підіймалися з ліжок й за сиґналом закінчували день. Сурма сповіщала про сніданок, обід і вечерю. Жодного порушення, відступу, відхилення. Все це мало назву військової дисципліни, твердої, як криця.

Тарас, не маючи зв"язків, комсомольського, чи партійного квитка в кишені, не міг мріяти про блискучу кар"єру. Тому він з першого дня наліг на свої здібності, на працездатність. Старанно вивчав військове мистецтво, не задовольняючись тим, що належало за розкладом, на сьогодні. Він заглядав до підручників, якими користувалися командири, опановуючи сучасну стратегію, весь вільний час проводив у бібліотеці, де вивчав історичну військову літературу, обґрунтовану на походах Наполеона, Олександра Македонського, старовинних римлян.

Незабаром Тарас звернув на себе увагу командування школи, як найздібніший курсант.

– Тарас Запорожець подає великі надії, – якось сказав начальник школи на зборах комсоставу.

– Етот хахол в самом деле способний, – шептались навколо нього товариші.

На першій стрільбі бойовими набоями по далеких мішенях Тарас загнав усі кулі в яблуко і по закінченні вправ отримав перед сотнею подяку за "Отлічную стрельбу". До грудей йому причепили значок снайпера.

І хоч ця відзнака не давала жодних пільг, чи привілеїв, та все таки перший дістав її він.

Стріляти без промаху Тарас навчився дома, маючи рушницю й досить набоїв. Він ще юнаком міг поцілити ворону в повітрі. Тут він почував себе впевненим снайпером.

Під час змагання між сотнями в школі по стрільбі, Тарас отримав знову першу нагороду – годинник фірми Павел Буре, з написом: "Курсантові Тарасові Запорожцеві". Вручив йому нагороду перед цілою школою, під звуки оркестри, сам начальник школи.

"Це щойно початки", – всміхнувся до себе тихцем Тарас, сподіваючись не здати першенства нікому.

Так воно й було. Всі нагороди забирав Запорожець.

Тепер до нього горнулись, купчились навколо нього, зверталися за порадами в справі військових задач, навіть комсомольці й партійці.

Уже ніхто не смів кинути Тарасові зневажливе "хахол", навпаки, він один серед курсантів підняв хахла на вищий рівень, вів перед у кожній галузі військової штуки. Це була відповідь тим зарозумілим у шкіряних плащах, з фібровими валізками, яких, на жаль, Тарас тепер не міг упізнати.

Ніхто тут не міг вирізнитися густим чубом, чи шкіряним плащем. Всі в однакових одностроях, і всі пострижені. Визначалися здібніші. Своєю наполегливістю Тарас довів, що хахли стоять інтелектуально незрівняно вище

від москалів.

Правда, й тепер легко було впізнати Тараса, що він не росіянин, хоч розмовляв і вчився нарівні з усіма виключно російською мовою. Зраджував хлопця м"який український акцент. З нього легенько кепкували, казали, що від нього пахне полтавськими галушками, але робили так, щоб не образити. У відповідь Тарас тільки посміхався. Часом казав, що українці теж люблять квашену капусту, літом ходять в лаптях, що звуться постолами. Але квашена цибуля не прищепилася, не люблять малороси цього російського делікатесу.

Десь після нового року Тарас несподівано для всіх курсантів подав командуванню заяву, що він хоче екстерном тримати іспит за перший курс школи. Заяву прийняли неохоче, але через два дні він отримав позитивну відповідь і пішов на іспити. Командири вже знали, що Запорожець здібний, що він марнує час на першому курсі і цілком готовий бути другокурсником.

Два дні провадились іспити, і Тарас їх успішно витримав. Це був перший випадок стрибка курсанта з першого курсу на другий. І цей стрибок зробив хахол.

Тарас попрощався з своїми колеґами й перейшов до другокурсників в інше приміщення. Про свій успіх негайно написав Ганнусі. От дівчина зрадіє! Адже ж це на один рік скорочує віддаль до їхнього одруження.

Тарас ішов вузенькою стежечкою все далі, підіймався щаблями все вище, щоб там, з самого зеніту, обняти поглядом увесь світ, цю химерну й чудову будову, заглянути в таємницю політичних махінацій, довідатись про всі пружини змов і провокацій, через які Україна опинилася знову в неволі. Йому хотілося глибше розпізнати психіку окремої людини і зрозуміти психіку юрби, що ламає святощі в ім"я фальшивих обіцянок сучасних можновладців. Тараса дивувало, що раб завжди покірно тягне ярмо неволі без гострого протесту, навіть, коли це ярмо несе йому загибель. Чому людина, народжена в неволі, втрачає силу

спротиву? Тарасові хочеться розгадати ці таємниці, щоб знати, як діяти далі, щоб на вівтар батьківщини покласти й свою цеглинку знання, щоб до міцної кодоли, якою треба витягати свою націю з неволі, долучити й власну ниточку праці. І тоді, коли нація буде вільна, щаслива, то з нею й він буде щасливий.

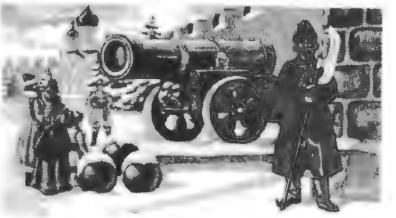

ЗА ВИСОКИМИ й міцними мурами в Кремлі мешкали самі тузи большевизму, всі наймити й аґенти світових змовників, всі визначні вожді революції. Кремль був відокремлений від світу не тільки високими мурами з стрімкими вежами, а й усім своїм укладом життя. Це була окрема таємнича держава в державі. Тут було військо всіх родів зброї: артилерія, кавалерія й піхота. В Кремлі був незалежний від Москви – Начальник гарнізону й Комендант московського Кремля, в цей час німець Петтерсон. В Кремлі була своя внутрішня охорона, непідлегла московському Чека. В Кремлі існувала своя друкарня, переплетня, майстерні всіх галузів, і в Кремлі містився Совєт Народніх Комісарів СССР. Вся влада була в Кремлі. Але коли ви вийдете навіть о полудні на Кремлівську площу, чи на вулицю – всюди пустка. Жодної людини, чи охоронника. Та всі курсанти знали, що жодного кроку в Кремлі не зробиш, щоб за тобою з таємних пунктів не слідкувало три пари очей. Зайти в Кремль можна тільки в ворота, які проходили крізь міцний і грубий мур з високою вижею. На воротях з одного боку стояла пара патрулів кремлівської охорони, себто внутрішньої Чека, нікому не підлеглої, а з другого боку два курсанти школи. Навіть ворона не пролетить на

терен Кремля непоміченою.

В Кремлі жили з родинами Ленін, Сталін, Троцький, Ворошилов, Калінін та інші визначні большевицькі достойники. Мешкав у Кремлі й придворний лакей, Дем"ян Бєдний. І тут він, серед сотні російських поетів, єдиний в своїй неповторності, спромігся пролізти в саме серце, в центр штабу світової революції. Мешкав Бєдний у невеличкому одноповерховому будиночку, приліпленому до внутрішньої стіни Кремлю, недалеко від Спаських воріт і вежі з кремлівськими курантами. І хоч житло Єфіма Придворова – Бєдного було невелике, але затишне й відокремлене.

В Кремлі багато храмів, і всі вони стоять недоторкані, з Богослужебними книгами, царськими коронами, іконами, корогвами, дзвонами. Крім церков Успенської, Благовіщенської, Архангельської, ще стоїть прекрасний Царський Палац, в якому відбуваються З"їзди, а в будинку Сената міститься Совнарком СССР. В Теремах розмістилися члени Уряду, з родинами. Крім Арсенала, в Кремлі є Оружейна Палата, гордість Росії, де зберігаються всі царські скарби. Починаючи від прикрас царів і цариць, від початку історії Росії, в Палаті переховується коштовна царська зброя, дарунки, отримані від чужинців царями, корони, оздоблені коштовними камінцями, прапори, одежа і навіть царські екіпажі. Тут же зберігається й знаменита шапка Мономаха, чоботи Петра першого, ліжко Катерини другої, яке знає багато пікантних таємниць.

Увагу чужинців у Кремлі привертає цар–колокол, вагою в 200 тон і заввишки до 6–ти метрів, розколений під час плавки, який ніколи не дзвонив, і цар–пушка вагою в 39 тон із стволом, завдовжки в 5 метрів, з якої ніколи не стріляли. Стоять ці опудала для демонстрації могутности Росії.

Ця велич, нагромадження каміння, цегли, заліза, чавуну та бронзи, всі ці сотні гармат доби Наполеона, складені під стінами касарень, ці голі монументи, високі вежі, грубі мури навівали смуток. Мовчазність і настороже-

на тиша в Кремлі моторошно впливала но кожну людину. Тут не чутно веселого людського голосу, тут не співають птахи, не гавкають собаки. Тут навіть думати голосно небезпечно. Все вкрито серпанком таємничости. Ніхто не знає, що робиться за стінами кожного будинку, чи мешкання. Тут вожді незалежні один від одного і часто в душі ворогують. Ленін недолюблює Сталіна, Сталін ненавидить Троцького. Ворошилов намагається всім догодити. І кожен з них плете свою політику. Один одному не довіряють. Круглодобову варту Совнаркому назовні несуть курсанти, а внутрі – охорона Кремлю – чекісти. Змова тут виключена.

Перед Спаськими воротами відкривається широка Красна площа. Серед площі тепер стоїть монумент Мініну й Пожарському, організаторам протипольського ополчення, а раніш серед площі стояв поміст, на якому правителі Росії рубали голови людям, небажаним у своїй державі. На Кремлівській стіні залишилась невеличка вежа, з якої Іван Грозний спостерігав, як привселюдно опричники катували на площі людей. На цій же площі був закатований Петром першим, настромлений на кілок серед помосту, генера Ґлєбов а по кутках помосту на кілках стирчали голови його однодумців, єпископа та боярина.

Цей жахливий поміст, що викликав задоволену посмішку в Івана Грозного, був обведений частоколом, на якому стирчало понад п"ятдесят стятих голів нелюбих людей.

Тепер помосту нема, тепер голови в незрівняно більшій кількості стинають не серед Красної Площі а в підвалах Чека.

Большевицька революція намагається бути культурною революцією...

Марат із Робесп"єром прокладали шлях для революційної якобинської диктатури.

Ленін із Троцьким прокладали шлях до володіння світом, використовуючи пролетаріят, як знаряддя своїх злочинних замірів. Про це писав англійський письменник Д.Г.

Лоуренс. Він казав: "Я відчуваю, що большевики жорстокі й брутальні. Я не вірю їм, це аґенти світових змовників, це руїнники від ніґілістичної сили".

Але світові змовники мали неабиякий вплив у фінансовому світі, володіли великими запасами золота, в їхніх руках були майже вся світова преса, всі банки, добре організована мережа шпигунства. Все, здається, було в їхніх руках. А от часто події виривалися з їхніх рук, пливли іншим руслом, навіть на шкоду змовникам.

Така подія старася в січні 1924 року.

Ранком 22-го січня, коли курсанти вишикувалися для ранкової перевірки, вийшов старшина, збентежений і розгублений.

– Смірно! – скомандував він непевним хрипким голосом і курсанти здивовано підтягнулись.

– Товарищі курсанти! – розпочав старшина, хвилюючись. – Учора ввечорі в Горках під Москвою в 6-ій годині 50 хвилин несподівано помер товариш Ленін.

Всі курсанти заніміли. Якийсь жах огорнув кожного, але не всіх однаково. Тарас навіть помітив на очах старшини сльози, натомість в його грудях вибухла радість. "Одним розбишакою менше", – подумав Тарас і глянув, чи бува, хтось не розгадує його думок.

По павзі старшина дав команду "вільно" й оголосив сьогоднішній день жалобним. Навчання не буде, але курсантам забороняється виходити з касарень навіть до бібліотеки ім. Свердлова в Кремлі. Всім бути на поготівлі в касарнях, у своїх приміщеннях.

Коли сурма сповістила сніданок і курсанти зайшли до їдальні, то побачили портрет Леніна, обведений чорним крепом, а над Совнаркомо приспущений державний прапор. В їдальні за окремим столом сиділи насторожено всі командири школи.

Ця подія мимоволі навівала непевність, тривогу. Тривогу перед військовим переворотом. Адже ж Троцький мав військову силу. Все може статися.

На площі в Кремлі вантажні авта, на яких поблискували станкові кулемети. На вулицях і площах сновигали купками озброєні охоронники Кремлю.

Де ж той ворог, що всі на поготівлі? Невже може бути військовий переворот?

Боротьба за владу в партії, на самих верхах, провадилась давно, тільки населення й світ про це не знали. Ще 30-го серпня 1918 року есерівка Фаня Каплан пустила кулю в Леніна. Однак, Ленін вижив.

Змагаючись за володіння світом, змовники використали ім"я Леніна в революційному русі, як найбільш авторитетне, і хоч Ленін виконував накази світових змовників, але він ще не уособлював повноти жидівської влади. Ленін був потрібен змовникам на початку, а тепер, коли він відійшов, годі вже ховатися у затінку. Період маскування минув. Тепер уже сміливо можна підняти заборолo й провід перебрати в свої руки. Поставити свою людину на чолі влади. Такою людиною був Лев Троцький. Посадивши Троцького в крісло верховної влади Росії, можна буде підтвердити, що мішок уже зав"язаний. Ґої в надійних тенетах. І ось тепер настав час закріпити владу за собою навічно.

Однак, історія пішла іншою дорогою. Доля покепкувала з світових змовників, хоч багатонаціональна Росія і опинилася в змовницькому мішку. Зав"язати ж мішок не пощастило, гичка мішка випорснула з жидівських рук. І хто міг це передбачити? Жидам не хотілося вірити в свою прогру.

Несподівана смерть Леніна змусила негайно, 26-го січня, скликати Надзвичайний Другий з"їзд Совєтів, на якому Сталін, як член Політбюра, присягнув від імени компартії виконувати заповіти Леніна. Цим вибив із рук змовників козирні карти та закріпив тимчасово за собою владу. На цьому ж з"їзді постановлено збудувати біля Кремля на Красній площі, мавзолей Ленінові.

Після цього на тринадцятому з"їзді РКП(б), що відбувся 23-го травня, був зачитаний опозицією заповіт Ле-

ніна не допустити Сталіна до влади. Але Сталін уже встиг навколо себе об"єднати московських шовіністів у партії. Делегати більшістю голосів залишили Сталіна генеральним секретарем партії. Росіяни побоювались жидів і тим самим Троцького, хоч і знали, що саме жиди фінансували революцію і без жидів влади до рук не пощастило б узяти. Тепер, на з"їзді, кількістю голосів жидів відсунули від влади, перехитрили їх.

Тим часом, світові змовники не втратили надії на перемогу. Було вжито всіх засобів, мобілізовано всю пресу, всі здібні жидівські сили кинено в атаку.

Розпочалася затяжна боротьба за владу, що тривала десяток років.

Жиди вірили, були переконані, що аж тепер вони будуть повними господарями Росії.

Москалі ж не здавалися. Вони навпаки вірили в свою вищість і месіянізм у цілому світі.

Світові змовники послуговувалися масонськими ложами, москалі покладали надії на патриотизм численного свого населення.

В статуті масонської ложі був такий пункт:

"Будемо творити і множити в цілому світі масонські ложі, будемо втягати туди всіх, що визначаються, або будуть визначатися публічною діяльністю, бо ті люди будуть творити для нас найважливіші розвідчі бюра і робитимуть нашу політику".

Александр Керенський був масоном і тихенько передав владу Ленінові, ліквідувавши небезпечного Корнілова.

Володимир Ленін, Лев Троцький, Радек та інші визначні революціонери були масонами і підтримували політику змовників.

Йосиф Сталін–Джугашвілі не дав себе втягнути в масонство. Він діяв сам. Набувши великого досвіду в царській охранці, де працював таємним аґентом, він докладно знав усі пляни світового масонства.

І тепер розпочалася шалена боротьба двох противни-

ків: світових змовників і російських шовіністів – за владу.

Там, де світові змовники нищили поневолене Росією населення, Сталін і його московсько–шовіністичне оточення тільки поблажливо посміхалися, сприяли цьому, але коли жиди схотіли заволодіти Кримом, Сталін запропонував їм територію в холодному Біробіджані. Крим був подарований жидам Леніним, але Сталін його відібрав.

Російська інтеліґенція знала з історії, що ще в 115-му році римський історик Дійона Косія писав, що Юдеї, при імператорі Трояні, зробили революцію, захопили в свої руки Киренаїку і вирізали там 200 тисяч християн. Цей історичний факт насторожував москалів. Хіба можна дати жидам повну владу в Росії? Та ж вони виріжуть усіх ґоїв.

За часи своєї могутности, жиди на острові Кипрі знищили 240 тисяч ґоїв.

В 615 році жиди зробили погром у Палестині, під проводом свого ватажка Румизана Шархавтара і вирізали половину населення, а другу половину вигнали в область Тигра і Євфрата. Ти чи не зроблять вони те саме з Росією?

Москалі боялися жидів.

В боротьбі за владу в Росії, що виникла після смерти Леніна, два непримиренних табори, відчували свою перевагу і право. З одного боку, Сталін, член політбюра з 1917 року і Генеральний секретар партії з соратниками: Свердловим, Молотовим, Орджонокідзе, Дзержинським, Уріцким та іншими, за якими стояла 100 мільйонова російська нація, а з другого боку Лев Троцький, Каменев, Риков, Зінов"єв, Бухарін, Томський, за спиною яких – світові змовники, і численні комісари, що цупко сиділи в кріслах і займали провідні становища в СССР.

В 1918 році на 316 осіб комісарів в СССР було 300 жидів
В 1920 році на 457 осіб комісарів в СССР було 322 жиди.
В 1921 " на 550 " комісарів " " 447 жидів.
В 1922 році на 525 " комісарів " " 445 жидів.

Слідкуючи за впливами жидів, москалі бачили, що зменшення комісарів ішло за рахінок інших націй, і це їх

ще більше лякало.

Сталін розпочав свою боротьбу з жидами непомітно й дуже обережно. Він знав, що ворог сильний. Він знав, що акула слизька, і треба її брати за жабри легенько, щоб самому не впасти.

За два роки боротьби, Троцький зрозумів, переконався, що програв. Він зрікся будь-якої влади й вискочив на захід. Залишив Кремль, навантажився в окремий ешелон і виїхав у Персію, а там і далі. Так вирвався з пазурів Сталуна. Та згодом аґент Сталіна найшов його в далекій Мексиці й замордував.

Розпочав боротьбу Сталін під прапором могутньої зброї: чистоти й правильности політики, накресленої Карлом Марксом. Одним противникам він закинув правий ухил і знищив їх, другим лівий ухил і також знищив. Але сила жидівських впливів в СССР відчувалась аж до приходу до влади в Німеччині Гітлера. Адольф Гітлер допоміг Сталінові остаточно перемогти жидів.

Світові змовники назавжди втратили надію прибрати світ до своїх рук, хоч і панують у фінансовому світі на цілій земній кулі. Здійснення плянів Сіонських мудреців відсунулось у далеке майбутнє. Світ порозумнішав і одурити його тепер тяжко.

З БЕЗХМАРНОГО неба раптом пригріло напрочуд тепле сонце. Ще з самого ранку з стріхи збігали прозорі крапельки, а вже вдень усе загомоніло, заспівало, ожило. Сніг під ногами принишк, немов би подобрішав, приліг до землі і посивів від надміру випитої води. А вже на другий день, вийшовши з хати, люди побачили, що на горбочках вистрілювала ніжна травиця, а в полі цілі лани на схилах зазеленіли веселою озиминою. Сонце теплим промінням злизувало крихкий сніг, і вода лінивими потічками

збігала в долину, а там уже перетворювалась у бурхливий потік, що рвався десь далеко, в море.

На купі почорнілого хмизу дзвінко зацвірінькали горобці, стрибаючи з гілки на гілку, а червоноголовий півень, не стримавшись від надмірної радости, махнув крилами і задерикувато вискочивши на ворота, заспівав: ку-ку-рі-ку!

Старий Іван Запорожець у волохатій шапці, в засмальцьованому кожусі, підперезаному мотузкою, повагом вийшов із хати, й зупинився на порозі. Примружив на сонці вицвілі очі. Довго вдивлявся в зміни, що принесла весна. Обличчя його довший час болісно втомлене, пройняте стражданням, тепер освітилося посмішкою. Він оглядав свій двір, своє добро, набуте власною працею, і розправляв високе чоло. Цілу зиму хвороба тримала його в теплій хаті, здебільша на печі. Вийшов на повітря вперше. Подивився на садочок, що дрімав у бузковій димці, ще голий, кинув поглядом на худобу що, виставивши голови з хлівів, грілася на сонці, і легенько зітхнув. Все це виплекано своїми руками.

Неквапливо, підпираючись ціпком, подибав до обори.

Лагідний, насичений пахощами, весняний вітрець голубив його знеможене обличчя і навівав радість. Іван намагався повними грудьми вдихнути тепле повітря, він чув, що плечі його розправляються, міцніщають.

"Тепер видужаю"! – зринуло в думці.

Однак, він щільніше загорнув хворе горло теплою вовняною хусткою. Скільки ця проклята простуда висотала з нього здоров"я! Ще з пізньої осени, промокши на холодному дощі біля худоби, на пасовиську, відчув у горлі болісну галушку. З того часу й почалось. Що день, то гірше. Дійшло до того, що слини не міг ковтнути, не то, що з"їсти кусник хліба, чи бараболю. Живився окропом та теплим молоком, ковтаючи з чайної ложечки. Висох, як тріска. Ну, та тепер уже спекаюсь цієї клятої анґіни, як визнали лікарі. Тепер уже поправлюся.

Чалапаючи чобітьми по талому снігові, пройшов до клуні, взяв оберемочок сухого сіна й заніс корові. Потім, постогнуючи, але з задоволенням, насипав у жолоб коням січки, потрусив струганими бурячками і стомлено зупинився на сонці, зіпершися біля конюшні на одвірок. Спивав приємне задоволення, що вже може працювати, що він корисний у господарці, а не тягар. Відчувши, що ноги тремтять, добрався до дровітні й стомлено сів на пенькові, вже нагрітому сонцем.

Навкруги пробуджувалось, починало вирувати життя. Пташки непогамовано щебетали, цвірінькали, кури стріпували крильми, бездіяльними довший час, собаки жваво бавилися на сонці.

Іван сидів і, примруживши очі, марив: Лікар натякнув, що анґіна може перейти в сухоти горла, та хіба це буває? Ні, він помиляється. Звичайна простуда, невдовзі мине. Ось тільки прийде літо. Однак, як і кожна старша людина, Іван уже не мріяв про майбутнє, а більше згадував минуле. Пригадав, як поганяв воли, а батько ходив за дерев"яним плугом. Чи давно це було? Наче вчора, а минуло вже шість десятків років. Потім думки перескочили на військову службу. Сім років, як батогом хльоснув. Але за той час у війську він прозрів. Працюючи полковим бібліотекарем, тисячу книг прочитав.

Потім оженився. Взяв найкращу дівчину, бо був у гвардійському військовому одязі. Хіба могла якась бути байдужою, побачивши на його голові шапку з султаном? При цій згадці Іван посміхнувся. Та ж і тепер дівчата дивляться більше на шапку, як під шапку. Аби гарний. Але Тарас має в голові і матиме на голові, – раптом зринула в Івана думка про любимого сина. І він хизуватиметься перед дівчатами командирським костюмом та ще й з відзнаками.

Батько радісно зітхнув. Слава Богу, що має хоч одного здібного сина. Цей не зганьбить роду Запорожців. Хто має такого сина, не страшно і вмерти.

Та ось Іван звів очі, глянув на стріху возовні, з якої вже сніг злизало сонце, і побачив провалений дах та чорніючі стропила.

"Розберу хліва, розкидаю, мені він не потрібний, а Тарасові тим більше. Син уже твердо стоїть на іншій дорозі, надійнішій, як господарка".

І Іван знову занурився у візію майбутнього свого сина. Ось він стрункий, міцний, енергійний командир, веде свою сотню, полк, а згодом і дивізію на парад у Києві, біля собору св. Софії. Всі козаки в чорних жупанах, із червоними шликами...

"Що за нісенитниця суне мені в голову"! – раптом розгнівано хитнув головою Іван і закліпав очима.

– Дядьку Іване, Іване Васильовичу! – почув він оклик і зовсім скинув із себе марення.

– Що таке? – немов би спросоня обізвався.

– Вам лист із Москви! – відповів рухливий листоноша.

Іван здригнувся. Підхопився з пенька, як ужалений.

– Де він? Давайте сюди! – хрипким голосом проказав і закашлявся. Підбив догори кудлату шапку, щоб краще бачити. На чолі виступив крапельками піт. Тремтливими, покорченими ревматизмом пальцями, ухопив конверт. Напружив зір. Але очі зайшлися слізьми і не міг розібрати написаного. Безпорадно опустив руки.

– Без окулярів не прочитаю, – огірчено сказав.

– Сідайте, я зараз принесу вам з хати окуляри, – зголосився листоноша, якому кортіло послухати, що пише син батькові з самої Москви.

Іван не мав жодного бажання ділитися з чужими людьми своєю радістю. Засунув конверта глибоко за пазуху й сів на пеньку.

– Не турбуйтеся, мої окуляри взяв майстер направити, – сказав листоноші, аби здихатись.

– Шкода, а мені так хотілося почути, що робиться в столиці, – скрушно мовив листоноша, тупцюючи біля Івана та поглядаючи на пазуху.

– Ввечорі принесе, – заспокоїв Іван, стверджуючи, що окулярів таки нема.

– Ну, то бувайте здорові!

– Спасибі, що принесли листа, йдіть здорові, – відповів Іван.

Провів тяжким поглядом листоношу аж до воріт, за фіртку а потім хутенько підвівся і, підпираючись ціпком, потупцював до хати. Найшов на миснику розбиті окуляри, почепив на ніс, закинув за вухо шнурочок і сів край столу.

Мати фарбувала в казанку вовну.

– Що, може лист від Тараса? – запитала і очі її наповнювалось теплом.

Батько хитнув головою й нахилився над листом. Потім хутко зняв окуляри, витер скельця кінчиком скатерки, одягнув і знову впився поглядом в аркуш паперу.

Мати кинула казанок із фарбою, поправила очіпок, зупинилась проти батька, коло столу, склала руки на грудях і заніміла в очікуванні. Дивилась на чоловіка, як на барометр, що віщує погоду. Коли чоловік хмурився, стягав брови, в неї хололо в грудях. Коли чоловікове обличчя яснішало, з"являлась на устах посмішка, вона раділа.

Мати неграмотна, а батько не міг вголос читати, бо хворе горло. І тому вона так напружено й пильно приглядалася до батькового обличчя, щоб відчути як там синочкові живеться.

Тарас написав довгого листа. Намагався повідомити про головніші події. А подій за цей час виникло багато. Передусім; похвалився, що здав екстерном за перший курс і цим скоротив на рік свій термін навчання. Що в школі він на почесному місці, бо веде перед, як у науці, так і в спорті. Повідомив, що його обрано до редколеґії стінгазети, що часом дописує до газети "Красная Армія", що він тепер не пропускає жодної опери, чи вистави, бо курсантів пускають у театри безкоштовно. Що вже оглянув у Москві всі музеї.

Батько читав і радість розпромінювала його страд-

ницьке обличчя, дихалось легче, в голові світлішало і навіть не відчував утоми.

– Що ж там Тарасик пише? – не стрималась мати, коли батько вже закінчив читати і замислено приплющив очі.

– Росте наш син! – проказав, глянув ясними очима і, хутенько протерши окуляри, знову взявся читати листа від початку.

Для матері цих трьох слів було досить. Слово "росте" вона, справді, зрозуміла в ширшому значенні. Бо діти фізично ростуть до двадцяти двох років, а синові вже більше. Тепер її Тарасик росте розумом, авторитетом, успіхом у науці, росте духово. Тарасик інший, як усі її діти, він навіть якийсь інший серед хлопців у селі. Ще тоді, як він світ Божий уперше побачив на полі, під копою, підчас жнив, мати інтуїтивно відгадала, що ця дитина буде відмінною людиною. Адже ж Тарасик малим ніколи не плакав, не кричав, а тільки посміхався. Вже під копою, щойно родився, то засміявся. І хоч жодна жінка в селі не вірила, що таке маля може засміятися, але мати вперто підкреслювала, що засміявся, і то голосно. Ось який її Тарасик.

Прочитавши вдруге листа, батько з радощів попросив чарочку горілки. Хіба ж можна такі гарні новини не відсвяткувати? Може, полегшає, може, він спробує ложку товченої бараболі проковтнути. Так же йому хочеться їсти!

Мати цим разом не заперечувала. Раніш постійно гризла батька, що це горілка, випита замолоду, дає себе відчувати на горлі, а тепер... Хай відчує подвійну радість.

Батько додав до горілки в чарці кінчиком ножа трохи сухого, спорошкованого перцю, як робив це раніш, розколотив і маленькими ковточкоми пропускав через горло пекучу рідину.

Докія слідкувала за чоловіком і бачила, як обличчя його рожевіє, міниться, наливається багрянцем; як з примружених очей раптом витиснулась сльоза. Батькова рука тремтіла, але він чарки не відривав від уст. Для зручности відкинув назад голову і висушив до дна. Крякнув, як

бувало в гостині, і зовсім повеселішав.

– Давай тепер борщу! – веселенько попросив.

Мати відпружено зітхнула, метнулась до печі й хутенько поставила на стіл миску.

Батько зачерпнув ложкою паруючу страву і смачно почав жувати гарячу бараболю та кусники буряка й капусти. Потім попробував ковтнути, напружився, почервонів ще більше, і врешті... виплював борщ на землю. Поклав ложку, болісно подивився на жінку і, тримаючись руками за стіл, за скриню, дістався до ліжка й ліг.

Мати сполотніла. "Боже мій, що ж він наробив"? – злякано подумала, підійшла до ліжка і скинула з батька кожух, стягла мовчки чоботи.

– Може я тобі тепленького молока подам? – тихо запропонувала.

Іван згідливо хитнув головою.

Але й молоко не пішло, хоч подавала Докія чайною ложечкою. Горло зовсім затислось. Іван тяжко дихав, обличчя його раптом посиніло, потемніло. Він заплющив очі.

Викликаний лікар помастив горло, звелів зробити з гарячих висівок компрес, а в сінях шепнув матері, що справа безнадійна.

Три дні батько тяжко мучився, сціпивши зуби, хрипів, слинив бороду, груди, і навіть подушку. Горло спухло. Щоб легче дихати, Іван широко розкривав рота і випростував плечі.

Безпорадна Докія втратила голову, злякано метлялась по сусідах, по знахарках, приносила якесь зілля, щоб підкурювати, ходила навшпиньках, тяжко переживала разом із чоловіком його муки і тихенько молилась. Молилась уже не за видужання, в яке ніхто не вірив, а щоб Бог послав смерть і припинив муки.

Та смерть не приходила, смерть із гострою косою мала гарячі жнива в державі. Тисячі голів стинала щоденна непокірним рабам, чи тим, хто ненавидів большевиків.

Аж одного дня, коли на дворі буяла зелена тепла вес-

на, батько запаленими устами попросив їсти. Хоч раз наїстися!

У матері готове молоко стояло завжди в теплих челюстях печі. Вона вхопила горнятко і почала годувати чоловіка з ложечки. Іван половину ковтав, а половина стікала по бороді, на груди. Докія застелила рушником груди і годувала далі.

Спорожнивши горнятко, батько вдячно подивився на Докію й навіть посміхнувся.

– Іване, може, я телеграмою викличу Тараса? Сам бачиш, який ти слабий.

Не треба! – якось гостро зареагував батько. – Не викликай і не пиши, аж поки не закінчить школи. Це може порушити його спокій, відбитися на науці. Не турбуй його, – закінчив батько свій заповіт і стомлено закрив очі.

На другий день батькові погіршало. Він уже почав марити. То просив Тараса підтримати його, старого, то благав пильнувати науки, щоб вийти в люди. Докії вже не впізнавав ні по голосу, ні по обличчі.

Докія тільки молилася, не відступаючи від ліжка ні на крок. На четверту ніч перед ранком стомлена, вичерпана з сил, присіла навпочіпки біля лежанки і... заснула. Ранком, підхопившись, кинулась до чоловіка. Рука холодна, закостеніла, а висунений язик зовсім посинів. Тільки біля відкритих безбарвних, немов скло, очей непорушно світились дві холодних сльози.

СНІГ ЗІЙШОВ. Земля нагрілася й дмухнуло весною, теплою і свіжою. Військова школа й увесь московський гарнізон почав готуватися до виходу в літні табори.

Курсанти збуджено загомоніли, заметушились, пожвавішали. Раділи, що залишають задушливі остогидлі стіни касарень і вирвуться на волю. Навіть сіра безбарвна природа з голими ще деревами, але з широким простором, залитим сонцем, викликає в людини більше животворчої енергії, діє лагідніше на почуття, як гарні кам"яні палати з мистецькими оздобами. Тому всі вояки мчали думкою в табори.

Тараса радувала ще й інша перспектива. В таборах він уже буде поставлений командиром невеличкого розділу молодших щойно прийнятих курсантів. Він же тепер третьокурсник, випускник. Перед ним відкривається військова кар"єра. І він докладе всіх зусиль, щоб не пасти задніх.

Здобувши пошану серед командирів і курсантів школи, Тарас пожинав лаври й поза своєю частиною. У вихідний день брав дрібнокаліберку і йшов на стрільбище. Там завжди вправлялися, розважалися командири та курсанти стрілковим спортом.

Тарас приліплював на сто кроків до мішені мідний п"ятачок. Усі командири заінтриговано приглядалися, що це за дивак, що з цього буде.

Тарас спокійно повертався на вихідне становище, підіймав свою вивірену дрібнокаліберку, приплющував ліве око, затаював подих і... бах!

Д–з–з–з! – звучало в повітрі і замість п"ятачка на мішені лишалася чорна пляма.

– Ще такого не бачив! – чув Тарас біля себе здивовані вигуки.

– Підкиньте ось цю цеглину! – зухвало казав хлопець.

Хтось із командирів підіймав цеглину й підкидав угору. Тарас спритно прицілювався. Постріл – і додолу падали дрібні шматочки.

– О–о–о!

Увесь табір знав снайпера Тараса Запорожця.

В Тараса повна скринька нагород. Як не першу, то, бодай другу нагороду поцупить.

А в школі, своїй частині приносить гордість.

Одного вихідного дня, нудьгуючи, Тарас зайшов до клюбу, що обслуговував усі частини Октябрських таборів. На широкому стенді оголошень побачив великий плякат, списаний чорними грубими літерами. З плякату довідався, що клюб запрошує всіх командирів, курсантів і червоноармійців узяти участь в конкурсі на вирішення військової задачі: "Отдєлєніє в развєдкє". Тарас записав собі в записник завдання, умовну місцевість, де перебуває ворог, обставини та рельєф, і другого дня надіслав комісії конкурсу свою відповідь. За два тижні його викликали в клюб. Вручили нагороду за найкраще розв"язання військової задачі. Тарас Запорожець отримав гарний шкіряний командирський планшет і компас. А прізвище його з зазначенням школи та частини красувалося в клюбі, на видному місці, протягом таборового сезону.

Це був ще один щабель на драбині до кращого завтра.

В таборі, біля школи, по шосейній дорозі кожної неділі крутилися, прогулюючись, московські красуні, полюючи за курсантами та командирами.

Тарас відвертав голову від чарівних спокусниць. Він

боявся. Попробуй тільки зачепити, то так заплутаєшся, що й не вирвешся. А на нього ж дома чекає люба, кароока Ганнуся. І він з муками гамував у собі бурхливе юнацьке почуття, що прагнуло дівчини, що скавучало в думці цілими ночами.

Під кінець таборового сезону, за місяць, всіх старшокурсників було відправлено на стажировку, до більших військових з"єднань за родом зброї. Тарас потрапив до Першої Московсько-Пролетарської стрілкової дивізії. Йому доручили чоту з молодих покликанців у кількості сорока осіб. По десять осіб у рою.

Покликанці були виключно робітники московських фабрик та заводів, які мусіли пройти військовий вишкіл. Хлопці всі молоді, веселі, товариські. Вони ще не були отруєні московським шовінізмом і не помічали в командира хахлацького акценту. Засипали його дарунками з продукції, біля якої працювали на виробництві. У Запорожця появились найкращі гатунки цигарок під назвою "Герцоґовина", та "Совнарком", якими смакували командири, одеколон та шоколяда в золотій обгортці.

Місяць стажировки пролетів непомітно. Повернувся Запорожнць до школи з блискучим атестатом вищого командування дивізії. Це була ще одна надійна кладочка до командирського ранґу.

А тут інша радість завітала до Тараса. Його прізвище потрапило до числа найкращих випускників – командирів, за якими лишається право вибору частини за своїм уподобанням.

Тарасові було чим пишатися.

"Тільки в частину на Україні, тільки в Київ, – мріяв Тарас. – Там і до рідних недалеко, і люди свої, і Ганнуся в Києві швидче влаштується вчителькою. Аж тоді ми заживемо щасливо".

Одного дня випускників покликали на примірку. Прийшли шевці, щоб зняти з кожного курсанта – випускника мірку ноги, та пошити хромові командирські чоботи. Так

само прибули кравці, щоб пошити, припасувати шинелі, штани, френчі та гімнастьорки. Картузи привезли різних розмірів, і курсанти вже самі їх вибирали.

Того ж дня оголосили, що хто з випускників хотів би мати приватно бельгійської системи пістоль, повинен записатись. Пістоль не належав до форми, його носили командири в час відпустки, в цивільному одязі.

Тарас записався на пістоль.

Все йшло якнайкраще. Наближався щасливий кінець, вихід з касарень.

І раптом до Тараса підійшов секретар військової парторганізації й запитав:

– Товаришу Запорожець, ви найздібніший випускник, перед вами широкі можливості, а от до партії ви не належите. Чому?

– Тому, що я військовик, а не політик. Політруком я не збираюся бути.

– Е, ні, товаришу Запорожець. Добрий командир мусить бути й політиком, належати до нашої комуністичної сім"ї. Так ставити питання не можна. Подавайте заяву в партію. З школи ви мусите разом з командирським документом винести партквиток. Адже ж не таємниця, що найбільшу славу школі здобули саме ви. То як же це може бути, щоб ви не були членом партії? Ні, ні, товаришу Запорожець. Подавайте заяву. Ми вас так із школи не випустимо.

– Але ж я не знаю ні історії партії, ні обов"язків партійця, – збентежено відмовився Тарас, давно вирішивши ніколи не бути комуністом.

– Ти історію партії знаєш краще від старого комуніста. Адже ж ти по політекономії, по діялектичному матеріялізму маєш найкращі оцінки. А що торкається статуту, то ось на, прочитай. Тобі досить раз перечитати то й знатимеш, – І парторг подав Тарасові книжечку.

– Ну, добре, хай я прочитаю й подумаю. Може, я ще не гідний бути членом партії, – відповів Тарас.

На цьому й розійшлися.

Цілий день Тарас думав над своїм становищем. І як його викрутитись? До випуску лишилося два тижні. Коли б скоріше вирватись із цих лабет. А тоді вже ніхто його не примусить бути рабом партії, виконавцем чужих плянів, знаряддям ворога.

Тарас зволікав із заявою. Інтуїтивно відчував небезпеку. "Може, якось пощастить уникнути", – думав він.

Але на третій день знову завітав до нього парторг школи.

– Ну, що, надумав, написав заяву?

В голосі парторга Тарас відчув уже нотку наказу.

"От учепився, як реп"ях до собачого хвоста", – незадоволено подумав молодий командир.

– Та я навіть поручителів не маю, – пробував відмовитись.

Не турбуйся. За тебе поручаться командир твоєї чоти й начальник школи. Вони дуже задоволені тобою.

– А як же писати заяву? – спитав Тарас, не знаючи вже, як боронитися.

Парторг витяг із течки готовий бланк і подав.

– Напиши, що там вимагається в друкованих запитах, а з поручителями я вже сам побалакаю, – приобіцяв доброзичливий парторг.

Менше, як за п"ять хвилин, тут же, на ходу, Тарас виповнив бланк і подав парторгові. Той потис Тарасові руку й пішов.

Тарас намагався забути про цю подію, думати про щось інше, але з хвилини, як він підписав заяву, його невідступно мучила тривога. Навіть вночі сни марились невиразні, плутані, такі, що ранком ніяк не міг відгадати, чи це на добре, чи на зле.

Час випуску наближався, лишилося кілька днів. Уже привезли командирські однострої, пошиті під мірку. Сукно чудове, форма гарна, аж серце радується, коли станеш перед дзеркалом.

Випускники ходили по касарні, як наречені, милуючись один одним і самі собою.

Десь перед обідом, коли Тарас приміряв у коридорі щойно одержані чоботи, його гукнув вартовий по сотні:

– Запорожець! К начальніку школи, в канцелярію!

Тарас хутенько поправив гімнастьорку, підтягнув поясок, виструнчився і, гупаючи новими, командирськими чобітьми, які встиг взути, поспішив до канцелярії. Він уже так звик до цих викликів, що і в думці не мав, що кличуть його зовсім для чогось іншого, а не для того, щоб про черговий успіх чи нову нагороду повідомити.

– Курсант Запорожець явілся по вашему пріказанію! – відрапортував, зупинившись і стукнувши закаблуками перед столом начальника.

Начальник школи не посміхнувся цим разом, як завжди, а суворим поглядом зміряв постать Тараса і чітко проказав:

– Курсант Запорожец! Немедленно сдайте оружіє і всє прінадлежності і явітєсь в канцелярію за документамі. Ви увольняєтесь с воєнной слкжби.

В Тараса забило дух і зупинилось серце. Аж в очах потемніло. Чи не вчулося мені?

– Могу узнати прічіну моєго увольнєнія? – ледве видушив із себе тихий запит.

– По распоряженію прокурора города Москви! – сухо відповів начальник.

Наказ був від могутньої установи. Розпитувати більше нема потреби.

– Слушаюсь, товаріщ начальнік школи! – метко відповів, козирнув, повернувся і вийшов.

У грудях серце загупало так гучно, що готове було розірватися, а обличчя горіло, немов би іскрилося. В горлі сохло.

Трохи заспокоївся, потім узяв рушницю з приладдям, відніс у склад, повернувся й почав згортати постіль. Руки й ноги тремтіли, голова паморочилась, у вухах дзвонило.

Зиркнув у дзеркало на стіні й не впізнав себе, бо почорнів увесь. До нього підійшов сусід по ліжку.

– Запорожець, навіщо це ти згортаєш постіль? – здивовано спитав.

– Прощайте, товариші! Залишаю вас, – сказав Тарас, намагаючись посміхнутися.

– Залишаєш? Чого залишаєш? Куди їдеш?

Навколо почали купчитись курсанти.

– Мене звільняють із війська, – хрипко пояснив, бо йому стало холодно, тіпала лихоманка.

– Звільняють із війська? З якої причини? Хто це казав? – почулося разом кілька тривожних запитів.

– Не знаю! Викликав начальник школи і звелів здати всі речі та прийти за документами.

– І ти не пробував з"ясувати причини?

– Розпорядився прокурор, – відповів Тарас і відчув, що сльози виступили на очах.

– А ти ходив за виясненням до прокуратури?

Тарас зупинився. Справді, чому б не піти? Це ж якесь непорозуміння, якась фатальна помилка. Він же не буржуйський син, не капіталістичний виродок. Його батько сам боровся за ті ідеали рівности людей, які записані в програмі большевиків.

Здобувши дозвіл на перебування в Кремлі протягом трьох днів, Тарас узяв перепустку і метнувся в місто. Москва ж всесильна. Тільки тут, на місці, можна найти правду.

Недалеко від Кремля містилося бюро скарг ВЦИКу. Тарас подав скаргу на ім"я самого голови ВЦИК"а, Міхаіла Калініна, описавши всю свою епопею. Де ж тоді шукати правди, як не в бюрі всесоюзного старости?

Секретарка прочитала Тарасову скаргу, кудись вийшла, а повернувшись, подала назад.

– З цією справою звертайтеся до прокурора. Це не в нашій компетенції. Ми вам не можемо допомогти.

"Оце тобі і всесоюзний староста," – подумав Тарас,

мовчки й покірно заховав скаргу і поїхав шукати прокуратуру. Ще добре, що до Чека не посилають.

Після недовгих пошуків, зупинився перед багатоповерховим будинком, на дверях якого блистів золотими літерами напис: " Прокуратура СССР".

Занімів перед парадним входом. Хвилинку повагався і рішуче зайшов до вестібюлю. Моторошна тиша огортала широкий коридор. Збоку – таблиця з срібними написами. Тарас відшукав потрібний напис і мармуровими східцями піднявся на другий поверх.

Червоні петлиці Тарасового старого френча були позначені літерами ОВШ им. ВЦИКа.

Цивільні в черзі не заперечували, коли він постукав у двері без черги.

Вийшов службовець у цивільному костюмі. Глянувши на Тарасові відзнаки, проказав:

– Зайдіть!

Тарас, переступивши поріг, по військовому стукнув закаблуками.

– В якій справі? – запитав середнього віку прокурор.

Тарас коротко, як вчить військова дисципліна, вияснив свою скаргу.

Прокурор звернувся до службовця й попросив справу Тараса Запорожця.

В Тараса аж у грудях похололо. Це була справжня несподіванка. На нього, виявляється, в прокуратурі вже заведено справу.

Прокурор розгорнув папку, пробіг поглядом кілька сторінок і спокійно сказав:

– Ви син куркуля. Цій категорії селянства совєтська влада не довіряє зброї, тим більше – командувати військовою частиною.

– Мій батько не належав до категорії куркулів і ніколи не мав наймитів! – гостро зареагував Тарас.

Прокурор заломив кутики масних уст, і холодно запитав:

– Батько ваш мав дві корови? Мав п"ятнадцять десятин землі?

– Мав, – намагаючись затримати спокій, відповів Тарас.

– Бугай у нього був?

– Так.

– Четверо коней було?

Тараса почало морозити.

– В одному році було, – стишено відповів.

– Отарку овець годував? – продовжував піднесеним тоном прокурор.

– Був такий період, що й вівці тримав, – ледве видушив із себе Тарас і в горлі пересохло, а язик задубів.

– Складні сільськогосподарські машини придбав? – гримів уже прокурор.

– Та ж це вже було після повалення царату! – спалахнув Тарас.

– Садок виплекав, ставок викопав, лісок придбав? – не очікуючи відповіді, бризкав убивчими арґументами прокурор і Тарас відчув, як тіло його здригається, немов би від отруйних стріл.

Тарас замовк. Ґрунт під ногами гойдався, надія тікала. Він глянув на страшний документ у руках прокурора й побачив штамп комнезаму свого села.

Прокурор гнівно закрив папку.

– Дозвольте дати пояснення? – обережно попросив Тарас.

– Яке може бути пояснення? – здивовано підкинув брови прокурор.

– П"ятнадцять десятин землі батько обробляв тоді, коли в нашій хаті росло одинадцятеро дітей. Потім старший брат одружився й завів свою власну господарку. Батько відрізав йому три десятини. Одна за одною вийшли заміж три сестри, і знов же батько відрізав їм дві десятини. Залишилося десять десятин на семеро дітей. Чи це куркульська норма?

– Це не має значення, – зневажливо відказав прокурор.

– Дві корови тримав батько, готуючись видати заміж дочку, а купуючи другу корову, продали бугая, – пояснював далі Тарас.

– Бідних господарів дочки виходили заміж без корів, – вставив із єхидною посмішкою прокурор.

– У нашій місцевості такого не бувало, без корови дівчину ніхто не засватає.

– Сільська влада господарку вашого батька зарахувала до куркульської і на цьому я припиняю розмову, – гостро підсумував прокурор.

– Ваш обов"язок, товаришу прокуроре, стояти на сторожі правильного застосування совєтських законів на місцях. Крім того, ви знаєте вказівку товариша Сталіна, що син за батька не відповідає, – опанувавши себе, почав боронитися Тарас.

– Тому ми вас і не притягаємо до відповідальности за науку, на яку держава затратила великі гроші. Тепер ідіть у СОЗ і проявіть свою активність. Однак, хочу попередити, що коли за вами буде помічено якусь контрреволюцію, наші закони безжальні, – пригрозив прокурор.

Розмова скінчилася.

Тарас цокнув закаблуками, повернувся й вийшов.

"Все пропало"! – гірко зітхнув.

Ішов вулицями широкої Москви, а світ перед ним замикався, з–під ніг тікала чужа земля.

Все тут зробилось йому ненависним, осоружним. Чужа сторона, жахливі люди, ворожі закони. Поїду додому, там усе ж таки легше, свої люди при владі, все з"ясується.

Знівечений, спустошений, перевтомлений, повернувся ввечорі в Кремль, зайшов до канцелярії школи.

– Ну що, реабілітували? – якось весело підхопився назустріч начальник школи.

– Відмовили! – сумно відповів Тарас.

Він побачив в очах начальника співчуття. Очевидно

що й начальник школи був би надзвичайно радий, коли б Запорожця реабілітували. Найкращий командир. Гордість школи і раптом такі наслідки.

– Куди ж вам виписати тепер залізничний літер? – доброзичливо запитав начальник.

– Розуміється в Умань. Де ж тепер я можу найти працю?

Тарас ще мав надію на вияснення цієї помилки. Як же так, сам голова комнезаму Кравченко давав йому рекомендацію в школу, поручався, а тепер убивчий документ із штампом комнезаму. Це якесь непорозуміння!

Подаючи документи й літер, начальник школи нагадав, що завтра кінчається дозвіл на перебування в Кремлі.

Глянувши на приготований документ, Тарас поспішно прочитав:

" Запорожець Тарас, курсант ОВШ им. ВЦИКа, уволен із арміі на основании закона об обязательной военной службе в РККА, стаття 365."

"І що ж це за цією статтею ховається"? – подумав Тарас і поклав документ у бічну кишеню гімнастьорки.

– Здасте нове обмундирування, постіль та взуття і завтра зайдете за перепусткою з Кремлю, – сказав наостанк начальник школи.

Тарас вийшов.

Щоб не ятрити раненої душі запитами товаришів–курсантів, Тарас пішов у Тайницький парк у Кремлі і там просидів до вечері. Повечерявши, тихенько ліг у ліжко, щоб завтра назавжди покинути касарні.

Ранком встав по сурмі, помився, поголився, але на перевірку не пішов. Він уже не військовий. Здав постіль, взуття, нове вбрання, вдягнувся в старе, що дозволили йому взяти і пішов поснідати востаннє з шкільної військової кухні. Отримав пайок на дорогу й попрощався з товаришами. Взяв одноразову перепустку на вихід із Кремлю і з невеликою валізкою пішов до трамвая. Ще раз оглянувся і подумки проказав:

– Будьте ви прокляті, всі разом, і Уряд, і Влада, і компартія, і військова школа. Два роки як у болото кинув, все життя знівечено. Хоч в жебраки вибирайся, в копальню ворог штовхає, – гірко подумав він і обличчя його скорчилось.

Та ось, раптом він випростався, високо підвів голову і навіть твердішим кроком погупав до трамвайної зупинки.

– Ні, брешете, гади, я ще житиму! Житиму і творитиму! – обвів він лютим поглядом, немов з викликом, сірі й понурі будови жорстокої Москви. В ньому буяла несамовита ненависть і горда рішучість. – Буду боротися до кінця, користатиму тією зброєю, яка буде найбільш ефективною в сучасних умовах. Ворог підлий, хитрий і підступний, – думав він пригадуючи порядки заведені большевиками на Україні. Він відчував, знав, бачив що Москва закинула петлю на українську націю. І кожного року ця петля все тугіше, міцніше затягається на шиї. Особисту власність у селянина відбирається, виявлення національних почуттів вважається контрреволюцією, з рідної української мови окупант насміхається, культура нищиться, історичні пам"ятки руйнуються, а вже із звичаїв і національних традицій влада просто збиткується.

Як же боронитися?

Тарас гадав, що у війську йому найбільше пощастить стати в обороні своєї нації. Він помилився.

Але й ворог помиляється!

Тарас працюватиме для свого поневоленого народу, там, куди його кине доля. Він працюватиме ще з більшою енергією. Кожна невдача надає йому сили, запалу до ще твердішої боротьби.

Відібрали рушницю, гаразд, я візьму перо, аритмометр, рахівницю, озброюсь знанням і порахую всі борги які повинен буде сплатити окупант за заподіяні злочини й кривди українському народові.

Так марив Тарас уже в трамваї до вокзалу.

І раптом, уже на вокзалі, нагадав про Ганнусю, про свою милу наречену.

– Ганнусю, горличко моя! – зойкнуло в його грудях, – ти ж моя вірна супутниця! Я ж з тобою зрісся думками, серцем, душею, ти ж моя єдина подруга життя! З тобою для мене нема труднощів. Усе переможемо! Готуйся, моє серденько, до нового нашого спільного життя. Я тебе візьму за руку і підемо боротися за Правду!

ТЕМНИМИ провулками, безлюдними вуличками пробирався Тарас із вокзалу, через Умань, пішки, до рідного села. Як злодій, що поповнив злочин, ховався від людей, уникав зустрічі із знайомими. Якась немов би провина вогнем палила його сумління. Що він скаже батькові, матері, сусідам? Зірка в родині, на яку молились, тепер потемніла, зовсім згасла. Сорому наробив! Вигнали зі школи, заборонили бути командиром. Чому? Ворог народу, злочинець супроти нації й держави. Хіба він винен, що батько тяжкою працею придбав поле та виплекав коней і овець, викопав мозоляними руками ставок? Хіба він знав, що садив із батьком садок собі на згубу?

Та ж батько працював, не досипаючи ночей, для добра своїх дітей.

А мама, дорога мама, що завжди зустрічала його з посмішкою, з надією в ясних й добрих очах. Що їй він скаже? Чим потішить за всі турботи, переживання, піклування, починаючи від покладеного в шкільну торбу медівника, прихованого від інших дітей, аж до молитви, якою благословляла в путь. Сподівалась на старість відпочити біля любого сина. А він... упосліджений, принижений, виметений, як сміття, зі школи ворогом, окупантом під закидом вигаданого злочину. З порожніми кишенями, в потертому френчі, як блудний син, повертається під батьківську покрівлю. Але душа його, стремління чисте, як ранкова роса.

Діставшись до свого двору левадами й садками, тихо зайшов у хату. Навіть двері не рипнули. В дворі собаки чомусь не відізвалися, як бувало, худоби не видно. Ворота стоять боком, з поламаною дошкою. Тільки віз без заднього колеса кинувся у вічі, бо був підпертий пеньком.

Зайшовши в хату, Тарас принишк. Мати стояла навколішках і молилась. Перед іконами горіла почорніла, знайома ще з дитинства лямпадка. В хаті пахло чебрецем, чорнушкою і свіжим хлібом. І Тарасові зробилося легше від цього запаху, від вигляду рідної хати.

Почувши ззаду шелест, мати неквапливо перехрестилась, зробила три поклони й обернулась. Обличчя в неї було спокійне, ледь усміхнене, як у святої.

– Повернувся? – з лагідною посмішкою запитала́ і простягнула до нього сухі, безкровні руки. Тричі поцілувала сина в обидві щоки.

– Вже два дні чекаю на тебе, сину.

– Ви знали, чекали мене, що я приїду? – спантеличено, аж серце зупинилось, спитав Тарас.

– Аякже. Снилось мені. Бог наперед сповістив.

– Сповістив? Вам снилося? От диво! – глибоко вражений, промимрив Тарас і поклав на лаву картуз, скинув

потертого френча. Стомлено сів біля столу.

– Це все від Бога, сину, – зітхнувши, скрушно додадала мати.

– А де ж тато?

– Немає вже нашого тата, покинув нас, навіки відійшов. – І мати змахнула сльозу.

– Чому ж ви мені не написали? – аж підскочив Тарас.

– Просив батько перед смертю – не турбувати тебе. Казав, що це може недобре відбитися на твоїй науці, боявся спокій твій порушити, – відповіла скорботно мати.

Тарасове обличчя пересмикнулось, його струснуло, і він, зітхнувши, з сумом у голосі, мовив:

– О... як боляче, що я не попрощався з ним. Та проклята школа усім нам життя вкоротила. Довго батько хворів? Давно помер?

Мати витерла сльози і схлипнула.

– Помер недавно, весною, – розпочала мати свою розповідь тужливим тоном. Згадала, як батько простудився, як вчепилася анґіна а потім рак горла, тільки батькові про це не казали, як тяжко було йому їсти. Про все мати розказала, затаїла тільки чарку горілки, що, мабуть, була причиною передчасної смерти. Затаїла, бо ж випив з радощів, отримавши Тарасового листа.

– Бідний тато, як мені шкода його. Мабуть, і комнезам зробив нас куркулями, що батька вже не було.

– І я так думаю, – ледь чутно погодилась мати.

– А тепер розкажіть мені, що ж вам таке снилося?

– Усе твоє життя, сину, снилось, аж до сьогодні бачила його у сні. І оце стою, дивлюся на тебе й бачу продовження сну. Розпочався сон тим, що десь ти, ще дитина, підійшов до високого дуба і дитячими рученятами почав дертися по стовбурові вгору. Все вище й вище підіймаєшся по ковзькому дереву, хапаєшся за горбочки на корі, за сучечки, і все лізеш та лізеш. Піт з тебе котиться, нігті позаламлювались, кривавляться, а ти посміхаєшся до мене й лізеш. Берешся, чіпляєшся, видираєшся й ростеш. То ти

був хлопчиком, то став юнаком, дорослим, і все пнешся вгору. Я дивлюся і серце моє мліє. Доліз ти аж до самого верха і, стомившись, зупинився відпочити. А тут як дмухне вітер, як зірветься буря, як загуде, загремить, і в ту ж мить тебе звіяло. Ти впав. Я кинулась до тебе, навкруги хтось регоче і... я прокинулась.

– Ось ти й приїхав, – посміхнулась і продовжувала. – Кожного дня молила Бога повернути тебе додому здоровим. І вимолила. Ти, Тарасику, хочеш їсти? Я зараз подам, готове в печі тримаю, – проказала й кинулась до печі.

– Я ж, мамо, не командир, мене москалі позбавили прав, бояться доручити військо, – тихо признався Тарас.

– Я так і передчувала. Бог з ними, проживеш і без командирства, – лагідно відповіла.

– Хто ж тепер у селі головою комнезаму? – поцікавився Тарас спричинником своєї біди.

– Саме, як ховали батька, то Іван Кравченко ще з промовою на могилі виступав, хвалив його. А потім Кравченка забрали десь у місто, на кращу службу, а в селі замість нього поставили Подолянця. І почалося. На мене наклали податок, забрали сівалку в СОЗ, борони, культиватора, розібрали хлівчика ремонтувати якийсь місток. Казали, що мені воно зайве. Я вже мовчала.

– То тепер головою комнезаму Подолянець?

– Той, що з тобою в школу ходив, – підтвердила мати.

Тарас усе збагнув. Його колишній колеґа мстився.

Смакуючи теплий борщ, про який давно мріяв, спостерігаючи мамин спокій, Тарас і собі потроху заспокоювався. Навіть з найгіршим лихом можна примиритись, коли тебе оточують добрі люди. От і мама, він так і знав, що вона добра, в неї вже все перегоріло. Очевидно, й зараз переживає синову невдачу, але виду не подає, щоб не завдавати ще болючіших ран.

– Оце, сину, відпочинь, та й шукай собі пари. Легше стане, як одружишся.

Тарас уважно подивився на маму.

– А потім, захочеш, лишайся на господарці, – продовжувала мати, – а ні – то шукай щастя в місті. Мабуть, тікай далі від села, щоб очей не випікали. Тепер, як бачу, в селі тяжко жити. А я вже доживатиму віку в своїй хаті. Звісно, я ще хотіла б побачити невістку, твою жінку, – І посміхнулася до Тараса.

– Може, й оженюся, мамо, – обережно погодився Тарас, хоч ця думка давно вже дозріла в його серці.

– Чи ти маєш якусь на думці? – піднесла мати свої ясні очі.

– Є в мене дівчина, мамо, і я вже давно з нею заручився словом. Якщо погодитесь, то приведу її невісткою.

– А хто ж вона така, чия буде? – враз засвітилося в матері обличчя.

Тарас розповів про Ганнусю все, що потрібно було розповісти.

– Ну й слава Богу. Одружуйся. – погодилась мати.

Кілька днів, уникаючи людей, Тарас вилежувався дома, як побитий пес, зализував рани. Роздумував, плянував майбутнє. Звісно, в селі залишитися він не може. Зневажатимуть його на кожному кроці, тим більше, що в селі верховодить Подолянець. Він же кепкуватиме з нього, як базарна перекупка. Треба тікати з села. Далі від своїх людей. Тарас іще раз намагався найти правду, понаписував скарги на незаконне звільнення. Написав до самого Сталіна, не проминув і прокурора УССР. Написав до Петровського. Забравши листи, пішов до міста. Треба було ще взятися на облік у Воєнкоматі. Про це зазначено в документі.

Іщов до міста лісовою стежкою, польовими межами, щоб не зустріти знайомих. Все в Тарасовій голові перемішалося, він ніяк не міг прийти до пам"яти, заспокоїтись, виробити собі якийсь плян, послідовність у житті. Розгублено перескакував думкою з одного рішення на друге. Відкладав до одруження з Ганнусею. А тоді разом подумають про майбутнє.

У Воєнкоматі Тараса Запорожця взяли на облік, як

звичайного червоноармійця і зарахували до Тилового Ополченія. Ця військова частина відрізнялася від усіх інших. Сюди зачисляли куркульських синів, колишніх офіцерів, поміщиків, священиків та всіх тих, яким влада припечатала тавро "неблагонадійних".

Отримавши Червоноармійську книжку, єдиний документ, Тарас подивився як же записано причину його звільнення з війська.

"На основании закона О.В.С. (Обязательной Военной Службы) стаття 356" – прочитав він і в очах потемніло а дух забило. Він уже довідався, що ховається за цією статтею:

"Враг народа, контрреволюціонер".

Мовчки вийшов на вулицю і зупинився.

– Все пропало! – чулося йому з усіх боків, як гарматні постріли, – От попробуй тепер шукати долі.

Схиливши голову, в тяжкій задумі, побрів Тарас хідником, навманя, сам не знаючи куди. І що його доведеться робити? На своїй землі випрошувати шматок хліба.

Ворог штовхає на фальш, він свідомо це провокує. А вже коли людина, з розпуки в біді, рятуючи життя, щось сфальшує – значить, пропала. На все життя запрягає себе в ярмо.

Тоді ця обездолена ворогом людина, приречена. Вона вічно мусить мовчки зносити кривду, з посмішкою сприймати образу, зневагу, хвалити совєтську брехню, працювати понад сили в найтяжчих умовах за найнижчою оплатою.

Бо ти сфальшований.

Бути першим у виконуванні плянів, бути ініціятором у закликах партії, бути ударником щоб не викликати підозри, що в тебе підроблені документи.

Окупантові цього тільки й треба. Фальшуйте, запрягайтеся в ярмо. А совєтська влада така буде до вас ласкава, що не шукатиме фальшу. Будьте лояльними до окупанта, покірно працюйте з подвійною енергією.

Ціла зграя совєтських аґентів на чорному ринку під-

совує обездоленим фальшовані документи.

– Їдьте в Сибір, на Далекий схід, шукайте праці в глибоких копальнях. Вас там ніхто не каратиме за підроблені докутенти, – радили доброзичливо аґенти скривдженій окупантом людині.

Тарас ці підступні заходи совєтської влади знав давно. Але тоді вони були для нього далекі, без глибшого розуміння, а сьогодні він з цим зіткнувся впритул.

Щоб вижити, щоб тільки животіти – треба фальшувати. Фальшувати й носити вічний страх бути впійманим, викритим і... покараним.

Так роздумуючи над своєю долею, Тарас раптом почув радісний оклик:

– Тарасику! Яка несподіванка! – вереснуло в його вухах і він, ошелешений, опинився в обіймах і відчув на устах довгий та гарячий поцілунок.

Побачив перед собою Ганнусю. Вся сяюча, щаслива, зарум"янена стояла вона перед Тарасом, як писанка, блискаючи очима, посмішкою.

– От капосний, а ми ж домовилився, що ти по закінченні школи мене повідомиш, коли приїдеш. Ну і як тобі не соромно? – дзвенів дівочий голос, – Та це нічого, бо ми вже все приготували до весілля, і порося годуємо, і мішок муки петльованої, як сонце, білої тринольки купили, і горілки замовили, – щебетала Ганнуся, заглядаючи Тарасові в очі, пригортаючись до нього всім тілом. – А чого це ти в Умані?

– Заходив у Воєнкомат, – відповів Тарас, ховаючи прикрість.

У Ганнусі ця назва не викликала жодного здивування. Командир завжди має справу з воєнкоматом, з військом, з армією.

– Ходімо зараз до нас. Мама чекає тебе, як Великодня. Ходімо! – І підхопивши хлопця під руку, потягла його за собою.

– А чому це ти не в командирському одязі? – раптом

аж тепер звернула увагу.

Тарас посміхнувся. І що їй відповісти? Як почати, щоб не дошкульно ранити її серце? Вона ж така щаслива. Але й приховувати не можна, бо це сувора дійсність, яка стала на їхньому шляху.

– Думаю, що в цивільному мені краще.

– Ну, ні, – заперечливо хитнула головою Ганнуся, – Ти на фотографії, присланій з Москви, як генерал виглядаєш, стрункий та бравий. Ми з мамою кожного дня милувалися. Тобі в цивільному погано, зовсім не до лиця.

– Як я помічаю, то ви з мамою більше приділяєте уваги одягові, ніж людині.

– Та ні, Тарасику, цілком зрозуміло, що ми в першу чергу бачили твоє кругленьке олличчя, твої голубі очі, твій кирпатенький носик, мій любий. А потім, звичайно, й костюм. Адже ж френч і галіфе для тебе немов би самим Богом видумані, так пасують.

– Ну, а коли б я отак узяв та й зрікся військового одягу, відмовився бути командиром, що готується вбивати людей та множити сиріт на нашій святій землі. То що б ти тоді сказала? – намагаючись зберегти посмішку, запитав Тарас.

– І що ти оце верзеш нісенітницю? – розгнівано мовила дівчина.

– Бо я собі думаю так. Не все на нашій плянеті вічне. Може статися, що я не буду вже командиром, а стану бухгальтером. То мусиш же ти й на таке бути готова.

– О, коли це ще буде. Може, тоді й мої погляди зміняться, – посміхнулась Ганнуся.

– А коли б тепер я так зробив? От хоч би й зараз. Передумав заробляти хліб рушницею та револьвером, а перейшов би знову на бухгальтерію, взявся б до пера й рахівниці, то як би ти на це?

– Я тебе не розумію, таке мелеш язиком, що й купи не тримається. Може ти щось ховаєш від мене?

– Бо я, справді, передумав. Вирішив заробляти хліб

не військовою службою. Розумієш?

Дівчина зупинилася й пильно подивилась на Тараса.

– Та ж ти недавно мені писав, що невдовзі ми у Києві чудово заживемо, ти командиром, а я буду вчителювати! – докірливо вела дівчина, блискаючи гнівними очима.

– Я передумав. Військо мені остогидло. Ціле життя тільки й думай, як спритніше людину вбити. Хіба після цього можна спати спокійно?

– Я тебе не розумію. Ти щойно закінчив школу, щойно став командиром і ведеш таку мову. Як же це так?

– Я зрікся командирства й демобілізувався.

– Ой, Тарасе, не жартуй, у мене голова паморочиться, – прошепотіла Ганнуся й заточилась. Тарас підхопив її в обійми.

– Ганнусю, заспокойся. Хай вона провалиться та військова служба. Ти ж колись казала; коли ще я був бухгальтером, що одружимося й заживемо. То я й міняю свою думку. Ліпше бути бухгальтером, ніж жити усе життя в тенетах дисципліни.

Дівчина вже себе опанувала, випросталась і відвела руки Тараса.

– Тарасе, ти здурув, це було два роки тому. За цей час я так звиклася з думкою бачити тебе командиром, що повороту не може бути. Якщо ти, справді, зробив таку дурницю, то негайно повертайся до війська й проси дати тобі посаду командира. Інакше не може бути!

– Ганнусю, поворот неможливий. Я тобі не все розповів. Мене командування звільнило з війська, мене вичистили!

– Чому тебе вичистили? Ти ж писав, що маєш найкращі успіхи?

– Бо мене, Ганнусю, зарахували до куркулів, до неблагонадійних, от і викинули.

– Тебе... до куркулів... Боже ж мій! – вереснула дівчина й вибухла плачем, – Що ж я тепер робитиму, як житиму?!

– Галочко, не плач! Я одружуся з тобою, я працюватиму бухгальтером, я тебе на руках носитиму, як немовлятко. Перестань, бо й я плакатиму.

– Відійди! – враз суворо проказала дівчина і відвела його руку. – Ти спустошив, зруйнував моє життя, ти... ти... – задихаючись, тикала вона, – ти випив з мене всі соки, всі, всі... Відійди геть!

– Галюсю, схаменися, я ж тебе люблю, ціле життя мрію про тебе!

– Любиш, мрієш про мене?! Ха–ха–ха! – гістерично зареготала наречена. – Ти негідник, ти мене вбив, задушив мою надію, знівечив щастя, все моє життя скалічив. Я ж думала, що будеш командиром, – бризкала вона слиною і очі її палахкотіли вогнем, – а ти... Боже мій! Ти... к–у–р–к–у–л–ь! Який жах! Ти ж приречений, осуджений, навіки скутий ланцюгами. І як же ти можеш обіцяти мені щастя?

– Ганнусю, та ж таких, як я, тисячі! Якось же вони думають жити? Не в могилу мені живим лягати?

– Жити? Кажи – животіти. А я животіти не хочу. Я хочу жити справжнім людським життям, – спокійно вже проказала і передихнула. – Ні, Тарасе, не обманюй мене і себе. Ти приречений, знедолений, дороги наші розходяться. Я тебе чекала два роки, ні, не два, я тебе чекала чотири, п"ять, шість років думала про тебе і все мріяла, що ми будемо щасливі. А виходить, ти мене жебрачкою хочеш зробити. – І дівчина знову заридала.

– Ганнусю, мене позбавили прав несправедливо. Мій батько не куркуль, мій батько був революціонером. Я подав скаргу Сталінові, Петровському, голові Реввоєнсовєту Ворошилову. Хтось та зглянеться на мою кривду. Не всі ж вони кати!

– А ти в Москві чому не поскаржився кому треба? – враз споважніла вона.

– Скаржився, не помогло, – признався Тарас сумно.

Запала мовчанка. Дивились одне на одного, як чужі.

– Мені, Тарасику, тебе дуже шкода, так шкода, наче я шматок серця свого відрізую. Але я не можу бути твоєю дружиною, ти ж пропащий. Я розумію, який це жах, та краще нам зараз розійтися, ніж мучитись ціле життя, – говорила вона стишено і нижня губа її тремтіла.

– Ну, а наша любов? Я ж носив тебе, Ганнусю, в серці з юнацьких літ, ціле життя. І скільки разів ти мені звірялася з своєю любов"ю. А тепер це все кинути під ноги, потоптати?

– Тарасе, ти наївний! Ми ж уже виросли з гімназійного віку. Тепер нам бавитися в почуття кохання просто смішно. Ми ж уже дорослі і діємо не тільки за покликом серця, а більше керуємося розумом, особливо коли ходить про майбутнє, про наших дітей.

Тарас дивився на свою любов і вухам не вірив, не впізнавав дівчини. Невже, справді, він іще в полоні юнацького кохання, а дівчина переросла його? Невже кожна доросла людина починає думати такими категоріями? То чому ж поети всього світу, старші поети до самої смерти оспівують любов? Чому ж апостоли в своїх мудрих проповідях на перше місце ставили любов? Який демон підсунув моїй коханій такі страшні погляди й думки?

– То навіщо ж тоді про любов написано в святому письмі, чому ж любов оспівано поетами, материнською піснею?

– Це правда, Тарасе, що любов – велике почуття, – зітхнула дівчина. – Але любов, як троянда. Любов, як і ніжна квітка, вимагає чуйного піклування, пишної плідної землі. А що ти мені обіцяєш? Солончаки, тернисті піщаники? Та ж на солончаках найкраща троянда зів"яне. Ти ніколи не дістанеш доброї праці, і діти наші будуть приречені на невільництво, на поневіряння. Ні, Тарасе, ще раз кажу: шукай собі іншу. Прощай!

Дівчина рвучко повернулась і пішла.

– Ганнусю, одне, останнє слово! – гукнув Тарас.

Дівчина, не оглядаючись, прискорювала кроки, немов

би втікаючи від небезпеки. Рамена в неї здригалися, обличчя спотворилось від болю. Вона поспішала геть, цупко гамуючи в грудях несамовите ридання.

Тарас застогнав, як ранений. Болючі втрати вичерпали всі його сили. Він опустив руки й дивився, як в далині, в синюватій імлі, зникала його остання надія, його любов. Тепер життя його стає муками. Він вичерпався. Він робив усе, щоб бути корисним для людей і щасливим у своїй родині. Нічого з того не вийшло. Ворог перекреслив усе одним махом.

"Прощай, світе"! – зринула шибенична думка, і Тарас оглянувся. Навкруги завмерла пустка, тільки дерева шуміли, як і завжди, та сонце обливало світ теплим промінням.

– Прощай? – схаменувся Тарас. – Залишати такий прекрасний світ без боротьби? О, ні, не діждеш, кате! Ми ще будемо боротися за своє існування. Тільки слабодухі легко вмирають на радість ворогам. Боротися до кінця, до загину з диктатурою окупанта, що заволодів життям.

І Тарасове серце враз ожило. М"язи напружились, думка проясніла. Він ворухнув плечима, випростав груди, стиснув пальці в кулаки й широким кроком пішов назустріч сонцю.

Кінець

Продовження цього твору в романі "Прірва".

Зосимові Дончукові з нагоди 65 – річного Ювілею.

О, Зосиме, мій любий Друже,
Колеґо давній по перу!
Хай шкіру чорт мені зіструже,
Коли тебе, відважний муже,
Я не прославивши, помру.

Почав ти скромно, "Через річку",
Із "Прірви" вийшов до води.
Посидів день, посидів нічку,
Зробив напругу невеличку
І... "Гнат Кіндратович" вродивсь.

Йому, бач, "Море по коліна"
І може б, він в безсмерті жив,
Коли б ота первопричина –
Артисточки шовкова спина –
Його не пхала до ослів...

Та горе влізло не в ті двері,
Минули швидко "Чорні дні"
І спритний "Ясновидець Гері",
Враз возродившись на папері,
Правицю простягнув мені.

З подвійним номером тринадцять
Будинок збудував ти знов,
А я читати "рад старатьcя",
І ухопила мене трясця,
Як пригадав "Першу любов".

"І бачив я", і бачив Зосим,
Як затремтів у мене хвіст,
Коли детально довелося
Очима, вухами і носом
Вхопити різнобарвний зміст...

Вже появилась і "Десята",
А далі, як поможе Бог,
Вся чисто Дончукова хата,
Разом із коридором взята,
В книжковий розцвіте чертог.

Пиши ж, пиши, мій любий Друже,
Хоч ця діяльність і тяжка.
Не бійся камня і калюжі,
Бо хай би й вилаяли дуже,
Нема другого Дончука!

Анатоль Галан

Вельмишановному Зосимові Івановичу – колезі, присвячую на спомин його 65 – ліття!

Опадає вишневий цвіт,
білий цвіт носить вітер...
Так і квіть наших днів і літ
життя віє – розвіває.
Пройде садом смуглява ніч,
і думки пройдуть садом...
Важку ношу здійму я з пліч,
поруч з місяцем сяду.
Світлий місяцю, друже мій,
вишня, глянь – одцвітає...
Всміхнись молодості моїй,
мо" побачиш у гаю.
Глипнув місяць – мовить мені:
вишня тогу надіне
ще й намисто... А промені –
вінець зроблять надії!

Ів. Кмета – Ічнянський

Квітень 1968 р.

До цього часу вийшли такі твори
ЗОСИМА ДОНЧУКА

сатира

1. Гнат Кіндратович, повість, 200 стор. 2 дол.
у твердій оправі 3 дол.
2. Море по коліна, повість, тв. оп. 295 ст. вичерпано.
3. Ясновидець Гері, повість, 262 стор. 3.50

романи

4. Прірва, тверда оправа, 560 стор. 5 дол.
5. І бачив я..., твердо оправа, 324 стор. 5 дол.
6. Перша любов, тв. оправа, 260 стор. вичерпано.
7. Будинок 1313, тв. оп. 295 стор. 4 дол.
м"яка оправа 3 дол.
8. Утрачений ранок, тв. оправа, 520 стор. 6 дол.

збірки оповідань

9. Чорні дні, 140 стор. 1.50
10. Через річку, 156 стор. 1.50
11. Десята, тверда оправа, 222 стор. 4 дол.

Залишилося кілька комплектів усіх творів – 11 книжок. Бажаючим можу вислати всі в твердій оправі. Замовлення слати на адресу:

Z. DONCZUK
1915 N. 7-th Street PHILA. 19122 Pa USA.

Дорогі Читачі !

Надсилаю Вам свій новий роман, –

УТРАЧЕНИЙ РАНОК. *Ціна 5 дол.*

Звичайно, на ринку цей твір буде продаватися дорожче, але постійним читачам я надсилаю тільки за 5 дол.

Дякуючи Вашій матеріяльній і маральній підтримці, мені пощастило швидко видати цей великий роман.

За це Вам Щиро Дякую!

Сподіваюся, і цей твір Вам сподобається, як всі попередні. Прочитайте і запропонуйте іншим купити, або, надішліть адресу свого приятеля, що любить книжку.

Не забудьте написати свої враження.

Ще раз дякую!

З. Дончук